

Az
Osztrák-Magyar Monarchia
balkáni politikája
a berlini kongresszus után
1878–1881

Palotás Emil

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Az
Osztrák-Magyar Monarchia
balkáni politikája
a berlini kongresszus után
1878–1881

Palotás Emil

Palotás Emil az Osztrák—Magyar Monarchia diplomáciatörténetének egyik legizgalmasabb szakaszát választotta monográfiája témájául: az 1870-es évek nagy keleti válságát elemzi, amely fordulópontot hozott a Balkán-kérdés alakulásában. Áttekinti az 1878-as berlini kongresszus döntéseinek végrehajtását, bemutatja Ausztria—Magyarország és Oroszország kapcsolatainak alakulását 1878 tavaszától a szövetségi viszony 1881-ben bekövetkezett felújításáig. A munka sokrétűen dokumentálva tárja fel a gazdasági érdekek és törekvések szerepének fontosságát a Monarchia balkáni külpolitikájában. Rávilágít arra, hogy milyen bonyolult, hosszadalmas alkudozásokat igényelt Magyarország és Ausztria eltérő gazdasági érdekeinek összehangolása, azoknak a közös irányelveknek a kidolgozása, amelyekhez azután a Monarchia diplomatáinak a külgazdasági kapcsolatok rendezése során igazodniuk kellett. A két kelet-európai hatalom viszonyának ábrázolásakor a szerző nagy figyelmet fordít a diplomáciai pozíciók árnyalt ábrázolására.

Palotás Emil

**Az Osztrák — Magyar Monarchia
balkáni politikája
a berlini kongresszus után
1878 — 1881**

Palotás Emil

**Az Osztrák—Magyar Monarchia
balkáni politikája
a berlini kongresszus után
1878—1881**

Akadémiai Kiadó, Budapest 1982

Palotás Emil

Az Osztrák–Magyar Monarchia
belső politikája
a berlini kongresszus után
1878–1881

ISBN 963 05 2868 1

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1982 — Palotás Emil

Printed in Hungary

Tartalomjegyzék

Előszó	7
Az osztrák–magyar Balkán-program és a keleti válság	9
A balkáni átrendezés első szakasza	33
Bosznia – Hercegovina megszállása	34
Az osztrák-magyar–orosz viszony a kongresszus után	42
Megegyezés Törökországgal: az áprilisi konvenció	56
Bolgár problémák	64
A gazdasági program 1878–79-ben	83
Andrássy miniszterségének utolsó hónapjai	105
A kettősszövetség megkötése után	115
Új miniszter – régi politika	115
Változások az orosz politikában	121
Az osztrák-magyar – orosz viszony Andrássy visszalépése után	126
Bécs és Berlin eszmecseréje a kettősszövetség továbbfejlesztéséről	132
Fordulat Angliában	137
A „berlini rendezés” újabb szakasza	145
A szerb vasútkonvenció ügye	145
Kereskedelempolitikai nézeteltérések Bécs és Belgrád között	159
A montenegrói határvita	169
Útban a három császár szövetsége felé	195
Bismarck és Haymerle találkozója	195
Az alkudozások kezdete	206
A tárgyalási programok kialakulása	217

Viták a kettősszövetség és a hármass egyezmény viszonyáról	225
Az orosz elképzelések	235
Változás az osztrák-magyar – szerb viszonyban	239
A kereskedelmi szerződés és a titkos konvenció	239
A császárok szövetségének felújítása	257
A tárgyalások záró szakasza	257
A június 18-i szerződés	272
Rövidítések jegyzéke	275

Előszó

Az osztrák–magyar külpolitika érvényesítésének fontos területén, a Balkánon mélyreható változásokra került sor az 1870-es évek második felében. A balkáni népek törökellenes felkelései nyomán kirobbant orosz–török háború új helyzetet teremtett a keleti kérdésben. A nemzetközi válság rendezésében a Habsburg-monarchia tevőlegesen szerepet játszott. Az 1878. évi berlini nagyhatalmi kongresszus jórészt szentesítette a Monarchia régebbi keletű, ám éppen a válság elmélyülésekor kiszélesedő balkáni expanziós törekvéseit. Dolgozatunk témája a berlini kongresszust követő évek nagy balkáni átalakulása, két fő vizsgálódási körre koncentrálna. Egyrészt azt igyekszünk bemutatni, hogy mi realizálódott az 1878-as osztrák–magyar Balkán-programból, illetve hogyan és mennyiben valósultak meg a berlini szerződés előírásai a bosnyák, bolgár stb. kérdésekben. Másrészt megvizsgáljuk a balkáni politika szemzőgéből elsődleges fontosságú osztrák–magyar–orosz kapcsolatoknak a berlini rendezéssel szorosan összefüggő metamorfózisát a két hatalom viszonyának 1878-ban bekövetkezett megromlásától egészen a szövetségi kapcsolat 1881-es felújításáig. Munkánk megírásakor a témakörnek azokat az aspektusait emeltük ki, amelyeket mind a régebbi és újabb hazai, mind pedig a meglehetősen nagy számú külföldi szakmunkák indokolatlanul elhanyagolnak, csak mellékesen vagy egyáltalán nem tárgyalnak. Különös figyelmet szenteltünk az osztrák–magyar balkáni politika gazdasági vonatkozásainak, az itt megmutatkozó magyar és osztrák belső érdek-összeütközések tárgyalásának. Ugyancsak törekvéseink közé tartozott az osztrák–magyar–orosz viszony olyasfajta ábrázolása, amely egyaránt figyelemmel kíséri az osztrák–magyar és az orosz pozíciók alakulását, a diplomácia belső mozgását mindkét oldalon. Éppen ezért igyekeztünk minél szélesebb körű forrásanyagra támaszkodni: az osztrák–magyar külügyminisztérium fennmaradt gazdag irat-hagyatékának, valamint a magyar szakminisztériumok tárgyunkra vonatkozó állagának kiaknázása mellett a kutatási lehetőségek határain belül felhasználtuk a moszkvai Orosz Külpolitikai Levéltár, esctenként a német külügyi hivatal Bonnban őrzött levéltárának anyagait is. A kutatást 1979 tavaszán fejeztük be.

Az Osztrák—Magyar Balkán-program és a keleti válság

Az 1875—78-as nagy keleti válságot közvetlenül megelőző időszakban az osztrák—magyar diplomácia megvallott célja a Balkán félsziget nyugalmának megőrzése volt. A vészterhes válságokat lehetőleg megelőzni kívánó, konzervatív töltetű status quo politika komoly belső támasszal bírt: mind a magyar, mind az osztrák kormánypárt ellenezte a nagyhatalmi pozíciók őrzésén túlmenő erőteljes balkáni aktivitást. A külpolitikai kurzust elsődlegesen megszabó uralkodó és külügyminisztere számára e korántsem elhanyagolható belső tényezőnél azonban sokkal lényegesebb lehetett, hogy a Habsburg-monarchia két legfontosabb külpolitikai partnere, Oroszország és Németország hasonló politikai elveket követett, s a három kelet-európai császárság diplomáciai szövetsége nem utolsósorban a keleti kérdésben közösen kialakított passzivitáson nyugodott. A tartózkodó politika azonban főleg a felszínt uralta; mind orosz, mind osztrák—magyar részről tisztában voltak azzal, hogy a változatlanság megőrzése legfeljebb rövid távú politika lehet, ezért másfajta eshetőségekkel is komolyan számoltak.

A kifelé reklámozott osztrák—magyar önmegtartóztatás titkon nagyravágyó elképzelésekkel társult. Az udvar és az ún. katonai párt régóta melengetett a Balkán nyugati részét érintő, messze terjedő hódító terveket. Régi érvük volt a keskeny parti sávra korlátozódó, stratégiaileg nehezen védhető Dalmácia hátszágának megerősítéséhez elengedhetetlenül szükséges Bosznia és Hercegovina bekebelezése. Andrassy Gyula gróf külügyminiszter, aki a területi hódítás ellenfeleként került bécsi kormányhivatalába, már a keleti válság kibontakozása előtt komolyan érdeklődött a katonai vezetés Ferenc József által is támogatott elképzelései iránt. A fordulópontot az 1875. január 29-i titkos tanácskozás hozta meg, ahol az uralkodó, Andrassy, és a legfelső katonai vezetők a Monarchia általános kül- és katonapolitikai irányvonaláról döntöttek. A tanácskozás jegyzőkönyve bizonyítja, hogy Andrassy ekkor a katonákkal egyetemben vallotta: elkerülhetetlen, hogy a Monarchia területeket szerezzen magának a két török tartományban.

A külügyminiszter igazán kívánatosnak ugyan Törökország területi szuverenitásának minél további megőrzését tartotta, mégsem habozott kijelenteni, hogy a bizonyára hamarosan bekövetkező újabb balkáni bonyodalmak esetén a Monarchia semmiképpen sem folytathatja addigi „önmegtartóztató” politikáját. Ugyanakkor, szemben a rögtön cselekedni kész katonákkal leszögezte, hogy a területgyarapítással mindaddig várni kell, amíg nem jönnek létre olyan feltételek, amelyek kellő jogcímet szolgáltatnak ahhoz, hogy a jövőben annexeit mind a nagyhatalmakkal, mind pedig

a Monarchia belső hatalmi tényezőivel el lehessen fogadtatni. Az akcióra csakis akkor kerülhet sor, „ha a Kelet belső erjedése olyan viszonyokat idéz elő, melyek a részünkről történő beavatkozást legitimálni képesek mind befelé, mind kifelé”. Andrássy nem osztotta a katonák maximalista felfogását a megszerzésre kijelölendő területek kiterjedéséről sem. Szerbiának és Montenegrónak ugyan területi kompenzációt kívánt juttatni, hogy megszerezze azok jóindulatát és passzivitását Bosznia jövőbebekebelezéséhez, de azt már nem óhajtotta, hogy a Monarchia birtokába vegye az egész novibazári szandzsákat, és ezzel mintegy további hódítások előtt egyengesse az utat. A lényeg mégis abban van, hogy a fenti, már a nagy átalakulások előtt felvázolt programmal a miniszter határozottan elvetette az *elvi* „absztinenciát” a Balkánon.¹

A három éven át tartó, egész Európa figyelmét lekötő nagy válság lefolyása eléggé ismert. Ezért itt most elegendő a témánk szempontjából legfontosabb momentumokra utalni. Andrássy, bár már korábban tudomásul vette és helyeselte az udvari körök területszerző szándékát, a megvalósítás módjáról vallott különvéleményének megfelelően a válság első szakaszában halogató taktikát követett. Az események siettetése nem állott érdekében. Mindaddig, amíg remélhette, hogy a nagy döntések még elodázhatók, folytatta a Porta és a felkelők megbékítésére irányuló erőfeszítéseit. Amikor azonban mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a régi rend Törökországban még ilyen-olyan látszatreformokkal aládúcolva sem tartható fenn tovább, nála is előtérbe kerültek a keleti viszonyok átfogó rendezését célzó tervek. A feltételezett nagy átalakítások gondos diplomáciai felkészülést igényeltek. Az Oroszországgal folytatott titkos tárgyalások során többször változott a bécsi diplomácia *akcióprogramja*; fokozatosan mind konkrétabb formát nyertek az osztrák–magyar érdekek biztosítására hivatott elképzelések.

A szerb hadüzenet másnapján, 1876 júliusában sorra került reichstadti találkozón Andrássy a fő veszélyt Szerbia és Bosznia lehetséges egyesülésében látta, erre való tekintettel kívánta kizárni egy egységes nagy szláv állam alakításának lehetőségét. Oroszország akkor készségesen elfogadta ezt a megszorítást. Bécs itt még nagyon általános formában közölte a Bosznia egészének, valamint Hercegovina bizonyos részeinek birtokbavételére vonatkozó igényét. Az Andrássy által megfogalmazott követelés nem volt azonos a katonák vágyaival, hiszen a miniszter még mindig megengedhetőnek találta, hogy a novibazári szandzsákat Szerbia és Montenegró egymás között felossza, és ezzel közös határt alakítsanak ki. Andrássy engedékenysége a katonák határozott ellenállásába ütközött: ők Szerbiának és Montenegrónak jelentéktelen határkiigazításnál többet semmiképpen sem kívántak adni. 1876 végén, a válság további mélyülésében bízva, és ettől az európai török uralom teljes felszámolását remélve, már a szandzsák jövőbebekebelezését is kevésnek találták. Amellett szálltak síkra, hogy a Balkán félsziget egész nyugati felét közvetlen osztrák érdekszférának nyilvánítsák.²

¹ Az 1875. január 29-i titkos konferencia jegyzőkönyvének eredeti szövegét kiadta Vukčević 389–398. Az irat első beható ismertetése: *Ekmečić* 120–121.; magyar nyelven: *Diószegi*, Andrássy 67–71. — A keleti válság előtt és alatt több hasonló titkos tanácskozással került sor. A velük kapcsolatos újabb kutatásokról *Haselsteiner* cikke tájékoztat. (A jegyzetapparátusban alkalmazott rövidítések feloldását l. a könyv végén.)

² L. *Palotás*, Heeresleitung.

Az oroszokkal való alkudozásban Andrásy nem ment ilyen messzire. Az 1877 elején kötött budapesti megállapodás mégis a rendezés minőségileg új szakaszát indította el. Addig a félsziget „természetes” átalakulásáról volt szó, vagyis egy autonóm, belülről kibontakozó folyamatról, a török Porta és az alávetett balkáni népek közötti konfliktusról; most már a közvetlen nagyhatalmi fellépés került napirendre. A két kelet-európai császári hatalom a kirobbani kész orosz–török háború várható eredményeit rögzítette papírra. Részben e külső változás, részben a belső nyomás hatására Andrásy növelte követeléseit, az oroszoknak ígért jóindulatú semlegesség fejében Bosznia és Hercegovina egészének birtokát igényelte, és a novibazári szandzsákat sem volt már hajlandó minden további nélkül átengedni a két szomszédos szláv országnak. Az utóbbi kérdésben az oroszok erős ellenállása miatt nem is tudtak meg egyezni, ez a kérdés nyitva maradt.

Mind a reichstadti, mind a budapesti megegyezésben találunk rövid utalásokat a félsziget többi, török uralom alatti részének jövőbeli lehetséges sorsáról. A felosztásra készülő két hatalom újonnan létrehozandó önálló államként számolt Albániával, Ruméliával és Bulgáriával; ám ezen földrajzi fogalmak pontosabb meghatározásától egyelőre gondosan tartózkodott.³

Ezt követően elkezdődött a háború, az önkényuralmi Oroszország polgári elvek szerint modernizált hadserege, bár nagy áldozatok árán, de viszonylag hamar felülkerekedett az ugyancsak abszolutista Törökország kevésbé eredményesen újjászervezett haderején. A végső orosz győzelem küszöbén, 1877 decemberében Pétervár tudatta Béccsel, hogy milyennek képzei el a félsziget jövőjét a háború után.⁴ A hadieseményeket mindvégig magabiztos nyugalommal szemlélő Andrásyra lesújtóan hatott ez a közlemény: egész addigi politikájának teljes kudarcával kellett szembenéznie. Balkáni akcióprogramjára az mérte a legnagyobb csapást, hogy az előzetes orosz béketervezet egyszerűen figyelmen kívül hagyta a reichstadti és budapesti megállapodásokat, az azokban rögzített osztrák területi követeléseket. Amíg ugyanis Bosznia és Hercegovina esetében beerte belső reformok kilátásba helyezésével, addig a félsziget keleti és középső részét (Miziát, Trákiát és egész Makedóniát) határai közé záró Nagybulgária létrehozásának és a kétéves katonai megszállás idején közvetlenül Oroszország által történő megszervezésének előirányzásával csakis az orosz érdekeket tartotta – maximális mértékben – szem előtt. A később San Stefanó-i béke néven megismert orosz–török szerződés⁵ csak tovább erősítette a Poradimban felvázolt elveket, és jogi formát adott a balkáni belső erőviszonyokat (ezzel együtt az általános európai helyzetet) gyökeresen átformáló cári hegemonisztikus terveknek. A teljes összeomlás szélére jutott törökökre nem volt nehéz rákényszeríteni ezt a békediktátumot. De mit fog szólni Európa? Anglia már a háború alatt kinyilvánította oroszellenes érzelmeit, sőt a nyílt fenyegetéstől sem riadt vissza: mire az orosz hadsereg előőrse Konstantinápoly közvetlen közelébe ért, az angol kormány is odavezényelte hadiflottáját a Dardanellákon át.

³ A reichstadti és a budapesti egyezmények szövegeit I. GP II. Nr. 265., Nr. 266. Vö. *Gorai-nov* 95–100.

⁴ Alexandre II à François-Joseph Ier. Poradim, 27 novembre/9 décembre 1877. HHStA PA I/453. Azonos tartalmú levelet kapott I. Vilmos német császár. Ennek szövegét közli: *Oszvobozs-gyényije Bolgárii* II. Nr. 306.

⁵ *Sumner* 627–636.; *Szbornyik dogovorov Rosszii* 159–175.

A nehéz hadjárat következtében katonailag és pénzügyileg teljesen kimerült cárizmus nemcsak az újabb fegyveres erőpróbát akarta elkerülni, hanem az előzetes békefeltételek minden előnyét is meg kívánta őrizni. E kettős cél elérése érdekében próbálta aktivizálni Németországot és Ausztria – Magyarországot, partnereit a „császárok szövetségében”. Bár az első reagálások egyáltalán nem voltak biztatóak, Pétervár makacsul folytatta erőfeszítéseit. Elsősorban Béccsel szeretett volna meg egyezésre jutni, s ezzel egyben Anglia elszigetelését elérni. A bizalmas orosz diplomáciai iratokban egészen a nyár kezdetéig szüntelen ismétlődik Ausztriával kapcsolatban a „meg kell egyezni” formula. A tárgyalások nehezen haladtak előre. Andrásy szilárdan kitartott. Az a meggyőződés vezette, hogy a cárizmus visszaszorításánál számíthat a nyugat-európai nagyhatalmak támogatására, hiszen ezek érdekei szintén veszélyben forogtak. Legvégtetesebb formában ez a meggyőződés akkor mutatkozott meg, amikor 1878 elején a külügyminiszter megkísérelte elnyerni a döntésre illetékes belső hatalmi tényezők hozzájárulását egy Oroszország ellen Angliával közösen végrehajtandó *katonai* fellépéshez.⁶ A szükséges konszenzus hiányában háborús tervről hamar le kellett tennie. Mivel céljai eléréséhez a továbbiakban csakis a hagyományos diplomáciai eszközöket vehette igénybe, így osztrák – magyar részről ugyancsak fontossá váltak a kétoldalú tárgyalások. De az oroszokkal szemben Andrásy nagyon határozottnak mutatkozott. Magabiztossága és szilárdsága nem csekély mértékben abból fakadt, hogy tudta, a szigetországgal változatlanul fennáll az érdek-közösség, amelyet orosz intranszigencia esetén mozgósítani lehet. Ennek érdekében gondosan vigyázott arra, hogy a rendezésről Angliával folytatott bizalmas párbeszéd se szakadjon meg.

A titkos alkudozások során, a kölcsönösen elfogadható kompromisszum keresése közben mindkét részről kedvelt fogás volt a reichstadti vagy a budapesti egyezmények előírásainak felemlegetése; valójában persze a két szövetségest nem a szerződéses hűség, hanem a leplezetlen hatalmi törekvés mozgatta. Természetesen a védekezésbe kényszerült pétervári kabinetnek volt nagyobb szüksége arra, hogy a szerződéses viszony folyamatosságának látszatát megőrizze. A stratégiai pozíció gyengesége s az osztrák – magyar fél magatartása miatt azonban ez a taktika nem hozhatott különösebb előnyöket. Mindamellet Pétervár ott egészen május derekáig reménykedtek a sikerben. A hivatkozás a korábbi szerződésekre Andrásy számára csupán kiindulópontként szolgált: az előzetes megállapodásokat Oroszország felrúgta, így azok Ausztria – Magyarországot sem kötik; ez utóbbi mégis kész a megegyezésre, ha Pétervár ott teljesíti jogos igényeit; ha viszont ezeket megtagadják, a kettős monarchia nem habozik a három császár szövetségén *kívül* érvényre juttatni követeléseit. Az új magatartás demonstrálására jó alkalmat kínált Ignatyev volt konstantinápolyi orosz nagykövet bécsi látogatása 1878 március végén.⁷ A San Stefanó-i feltételek értelmi szerzőjével Andrásy kategorikusan közölte, az előállott új helyzet – Bulgária létrehozása – parancsolóan arra kényszeríti, hogy mindenek fölé helyezze birodalma elsőrendű érdekeit.

⁶ Wertheimer 74.; Glaise-Horstenau 196–198.; Diószegi, Klasszikus diplomácia 272.

⁷ Ignatyev bécsi látogatásáról l. Sumner 444–445.; Goriainov 234–245.; Hünigen 256–258.; Csernov 224–245.

Az aktív érdekvédelmi politikát állította előtérbe az osztrák – magyar külügyminiszter akkor is, amikor márciusban a delegációktól a 60 milliós rendkívüli hitelt kérte. A keleti válság korábbi fázisaiban Andrássyt a Monarchián belül gyakran bírálták látszólagos passzivitása miatt. Ilyenkor a vádak azzal a kijelentéssel utasította vissza, hogy a külügyi hivatal részéről gondoskodtak a Monarchia érdekeinek „minden irányban való” megvédelmezéséről. Ezt a sokak által üres frázisnak tekintett kijelentést Andrassy a delegációk előtti beszédeiben most azzal tette némileg kézzelfoghatóbbá, hogy utalt a kettős monarchia balkáni gazdasági érdekeire, amelyeket az orosz előretörésből fakadó veszélyekkel szemben mindenképpen védelmezni fog. A sajtó által melegen üdvözölt fellépés, valamint a külügyminisztérium vezető munkatársainak hasonló irányba mutató megnyilatkozásai arra ösztönözték Novikov bécsi orosz nagykövetet, hogy az osztrák – magyar balkáni akcióprogram kibővülésére figyelmeztesse kormányát: a bécsi vezetők érdekeiket nemcsak politikai, hanem gazdasági téren is fenyegetve érzik, ezért mindkét vonatkozásban harcolni fognak a San Stefano teremtette viszonyok ellen.⁸ A nem sokkal ezután Bécsbe érkezett Ignatyev szintén tapasztalhatta, hogy a Ballhausplatzon mennyire előtérbe állították a gazdaságpolitikai érdekeket. A további orosz reagálásokról ítélve Pétervárott nemcsak felismerték, de a maguk módján kellőképpen méltányolták is azt a különleges szerepet, amely a kettős monarchia balkáni célkitűzéseiben a gazdasági elképzeléseknek jutott.

Nem így a korszakunkkal foglalkozó terjedelmes (és esetenként alapos) történeti szakirodalom. A kutatók mindeddig beérték a külpolitikai összefüggések kimerítő feltárásával, és nem vizsgálták meg, milyen helyet foglaltak el a kereskedelmi, vasútpolitikai stb. célkitűzések a kongresszusra való készülődés idején. Az osztrák – magyar Balkán-politika összetettségének bemutatása érdekében e mulasztást a lehetőségekhez mérten majd pótolnunk kell.

A nemzetközi politikában márciustól az első helyre a Berlinbe összehívott európai kongresszus előkészítése került. A két kelet-európai császárság ugyancsak e perspektívából folytatta hosszadalmas alkudozásait. Ezek tartalmi részét vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy a nézeteltérések és viták két pontban csúcsosodtak ki: a bosnyák, illetve a bolgár kérdésben. Bosznia és Hercegovina birtokbavételének igénye az osztrák – magyar program szilárd és változatlan alkotórészét képezte. Andrassy az annexió kérdésében számíthatott a legkisebb ellenállásra, hiszen az igényt Pétervár elvileg mindenkor jogosnak ismerte el; ott most is csupán a realizálás formáját, illetve a jogcímet illetően vallottak Bécsből eltérő felfogást. A részletek kapcsán azonban rögtön kiütköztek az ellentétek. Leghevesebb vita a régi bosnyák vilajet déli részét alkotó novibazári szandzsák sorsa körül bontakozott ki. Andrassy a terület egészének közvetlen bekebelezésére – a katonák erős nyomásának engedve – a budapesti egyezmények óta törekedett.⁹ Az annexió területi kiterjesztését Ignatyev előtt azzal indokolta, hogy a Mitrovicán keresztül délre tartó vasútvonal zavarmentes használatát csak azzal tudja garantálni, hogy a dualista monarchiának

⁸ Novikov március 17-i Gorcsakovhoz intézett jelentését közli: *Oszvobozsgyenyije Bolgárii* III. Nr. 14.

⁹ Čubrilović 286–287.; Glaise-Horstenau 190–191. és 204.; *Sumner* 284.

a szomszédos szláv államoktól független kereskedelmi összeköttetést kell teremnie az Égei-tengerrel.

A gazdasági érv nem ekkor merült fel először Andrássynál, az új szituációban azonban nem az indokolás volt a fontos. A követelés jóval túlment a szabad forgalom biztosításán. Pétervárott tudatában voltak annak, hogy milyen tét forog kockán; nem pusztán a stratégiailag fontos földdarab sorsa, bár az sem volt csekélység. Orosz részről a szandzsák bekebelezését azért ellenezték, hogy ily módon az immár határtalannak tűnő osztrák terjeszkedési vágnak gátat szabjanak: feltételezték, hogy Novibazár után Szaloniki lenne a következő lépés. Az is világos volt számukra, hogy az osztrák foglalással mindörökre lehetetlenné válna a délszláv területek közös államba tömörítése. Andrassy minden erőfeszítése hiábavalónak bizonyult, Oroszországot semmi módon nem tudta rávenni elutasító magatartásának feladására. Ez volt egyébként a hosszú és szerteágazó vita szinte egyetlen kérdése, amelynél kölcsönösen hiányzott a kompromisszumra való készség. Az idő előrehaladtával az álláspontok még inkább eltávolodtak egymástól. Május 8-án Novikov – egy széles körű új orosz rendezési koncepció részeként – azt a meglepő javaslatot tolmácsolta Andrássynak, hogy a szandzsákot teljesen osszák fel Szerbia és Montenegró között.¹⁰ Az indítvány Bécs szemszögéből nézve rosszabb volt a San Stefanó-i szerződésnél is, hiszen ez utóbbi meghagyott a Porta kezén egy földsávot, amely összekötötte Boszniát a délebbre elterülő török területekkel. Andrassy hiába hivatkozott a visszalépésre.¹¹ Tiltakozása nem változtatott azon a tényen, hogy a szandzsák osztrák bekebelezését orosz részről kitartóan ellenezték – nem csupán a kongresszus előtt és alatt, hanem utána is –, amint azt még tapasztalni fogjuk.

Ugyancsak az annexiós vágy magyarázza azokat a bécsi követeléseket, amelyek a San Stefanó-i békében Szerbiának, illetve Montenegrónak ítélt területek csökkentésére irányultak. A Habsburg-monarchia ragaszkodott ahhoz, hogy a saját zsákmányául kiszemelt szandzsáknak egy része se kerüljön a két szerb állam tulajdonába, ezért a Lim folyó menti „enclave” kiszélesítését követelte. Bécsben különösen Montenegróval szemben szabtak kemény feltételeket: nemcsak a Lim irányába, de Hercegovina felé sem engedték terjeszkedni, sőt az Adriai-tengerhez való kijutás hasznától (Dulcigno és Antivari kikötők birtokától) is meg akarták fosztani. Orosz részről joggal utaltak ezzel kapcsolatban arra, hogy a török elleni háborúban fegyverrel megszerzett területekről nehéz lesz a montenegrói csapatokat elparancsolni. A másik – nem alaptalan – orosz érv az volt, hogy a montenegrói területgyarapodások kifogásolásával Andrassy a Reichstadtban vállalt kötelezettségeket sérti meg.

A nagyhatalmakat 1878 tavaszán leginkább foglalkoztató bolgár kérdés természetesen kiemelt szerephez jutott az orosz–osztrák párbeszédben. Az Ignatyev kreálta Nagybulgária ellen Bécs azonnal megindította elkeseredett küzdelmét, melyt 1877 végén tudomást szerzett az előzetes békefeltételek eme pontjáról. A rettegett nagy balkáni egységállam ugyan nem ott és nem úgy jött létre, ahol és ahogyan Bécsben alig másfél esztendővel korábban is még várták, ám ez legfeljebb az elutasítás indokolását, nem pedig hevesességét befolyásolta. Bécsben kezdettől vitatták az új

¹⁰ GP II. Nr. 404. (Anlage III); *Wertheimer* 120–121. Az orosz magatartáshoz l. még *Stojanović* 262–263.

¹¹ GP II. Nr. 405.; *Oszvobozsgyénijje Bolgárii* III. Nr. 52.

államalakulat tervbe vett roppant kiterjedését éppúgy, mint az orosz katonai megszállás tartósságát, a megszálló seregek nagyságát. A vita igazi tétjét mindezek alapján az új balkáni erőviszonyok jellege, az ottani jövődő orosz befolyás mértéke képezte. Csupán másodlagosan, behatóbb elemzés nélkül kerültek szóba – a fentiek függvényeként – olyan kérdések, mint a létrehozandó bolgár fejedelemség belső berendezkedése, alkotmánya, politikai arculata általában. Bár éppen a bolgár állam vonatkozásában az Andrassy-platform feltételei lényegesen kedvezőbbek voltak annál, amit London követelt Pétervártól (és amit az utóbbi a május 30-i angol–orosz megállapodásban végül is elfogadott¹²), az orosz kormány arra a következtetésre jutott, hogy a különféle osztrák–magyar kívánságok a maguk összességében az erőviszonyok oly nagymértékű átalakítását anticipálják, hogy azokat a saját, valamint a balkáni szlávok érdekeinek maradandó károsítása nélkül nem teljesítheti.¹³ Ez a hangulat vezette akkor, amikor engedett Suvalov londoni nagykövet ösztönzésének, és Bécs helyett az angol kabinettel kezdett intenzív alkudozásba.

A Boszniára, Hercegovinára és Novibazárra támasztott osztrák–magyar igényen, valamint a Szerbiával és Montenegróval kapcsolatos területi (és gazdasági) követeléseken túl még a különálló Makedónia szerepéről kifejtett bécsi elképzelések is megerősítették Pétervár feltételezését: a Habsburg-hatalom végső célja nem más, mint hogy az orosz befolyási övezet drasztikus összezsugorításával a félsziget egész nyugati felét saját közvetlen hatalmi és érdekszférájába vonja be.¹⁴ Az ún. udvari katonai párt valóban ezt akarta.¹⁵ Akkoriban a külügyminiszter távolabbi szándékai sem állhattak ettől nagyon messze. Kétségtelen, hogy diplomáciai tevékenységével 1878 tavaszán a katonák terveinek egy részét segítette realizálni, így pl. Makedónia esetében. Akkori – egymástól erősen eltérő – megnyilatkozásaiból ítélve még nem alakított ki végleges álláspontot e fontos földrajzi táj közigazgatás-jogi megszervezésének konkrét formájáról, de az bizonyos, hogy a Sztruma folyótól, illetve az Orfano–Vranja vonaltól nyugatra eső területeket az orosz befolyási övezet helyett az osztrák–magyar övezetbe szerette volna bekapcsolni. Nem tartotta szükségesnek, hogy ezen óhaját titkolja az oroszok elől. A tárgyalások során megint gazdasági érvekkel állt elő, méghozzá ugyanazokkal, amelyekkel a szandzsák kapcsán is: az osztrák–magyar közvélemény nem tűrné el, hogy a Vardar völgye, a déli tengerhez vivő legfontosabb kereskedelmi útvonal a szlávok ellenőrzése alá kerüljön. Ugyanakkor az angoloknak nyíltan megvallotta: elsődleges célja az, hogy az erős Bulgáriával szemben egy (vagy több) nem szláv autonóm állam kialakításával megfelelő ellensúlyt képezzen.¹⁶

A mély érdekellentét megakadályozta, hogy tételes megegyezés létrejöhessen Oroszországgal. A bécsi tárgyalásokkal elégedetlen cári kormány intenzív eszmecserét kezdett Londonnal. Amikor Andrassy tudomást szerzett erről, az elszigetelődéstől tartva, megértőbbé vált az angol óhajokkal szemben, és gyorsan elfogadta Salis-

¹² *Medicott*, Congress 14–21.

¹³ Oszvobozgyényije Bolgárii III. Nr. 34., 48.

¹⁴ Uo. Nr. 44.

¹⁵ L. ehhez *Palotás*, Heeresleitung.

¹⁶ Andrassy an Beust. Geheim. Wien, 14. April 1878. HHStA PA I/534. Orosz részről mint reális veszéllyel számoltak azzal, hogy a nagy bolgár államból esetleg kiszakítandó nyugati részek nem szláv jellegűek lennének.

bury külügyminiszter együttműködési ajánlatát. A június 6-i osztrák-magyar–angol megállapodás a bolgár kérdésben a brit álláspontot juttatta érvényre: az új autonóm állam határai nem terjedhetnek túl délen a Balkán hegységen, nyugaton a Morava völgyén; az orosz megszállás nem tarthat 6 hónapnál tovább. Viszonzásul az angol kormány azt ígérte, a kongresszuson támogatni fogja Ausztriának Boszniával kapcsolatos követeléseit.¹⁷

*

A balkáni átrendeződéssel kapcsolatos osztrák–magyar akcióprogram hangsúlyozottan gazdaságpolitikai orientációja már az orosz békefeltételek első körvonalázására adott bécsi válaszbán jelentkezett. Ferenc József 1878. január 8-i levele Szerbia függetlenségének elismerését „később megfogalmazandó” gazdasági és kereskedelmi követelések teljesítésétől tette függővé. Montenegróval kapcsolatban hasonló módon emelt ki bizonyos kereskedelempolitikai érdekeket. Érintette az al-dunai hajózás kérdését is: amennyiben Románia Dobrudza birtokába jut, a folyam semlegesítéséről az addigiakon túlmenő módon szükséges gondoskodni.¹⁸ Tapasztaltuk, hogy az osztrák–magyar külpolitika irányítói a későbbi tárgyalásokon is a politikai szempontokkal egyenrangú tényezőként emlegették a gazdasági érdekeket. Orosz részről számoltak ezekkel az igényekkel, de csak bizonyos határig voltak hajlandók azokat méltányolni. Mint részükről tett engedményt emlegették, hogy támogatják a kettős monarchiának Szerbiával és Montenegróval kötendő vasúti, vám és kereskedelmi megállapodásait, „amennyiben azok nem okoznak kárt a fejedelemségek függetlenségében”.¹⁹ Bécs roppant kevésnek találta ezt az „engedményt”. Ha Andrássy gazdasági téren beérte volna az önálló államok közötti szokványos megállapodásokkal, úgy e témáról aligha kezdett volna eszmecsere az oroszokkal: hiszen ahhoz, hogy egyenlőségi alapon konvenciókat kössön a balkáni államokkal, nem volt szüksége a cárizmus beleegyezésére. Az osztrák–magyar tervek ennél messzebbre terjedtek, s hogy erről meggyőződhesünk, túl kell lépünk a kongresszusi előkészületek szűken vett diplomáciatörténeti megközelítésén.

A Habsburg-monarchia külkereskedelmében a balkáni piac hagyományosan számottevő szerepet játszott. A hetvenes évek derekán (tehát jóformán a keleti válsággal párhuzamosan) mélyreható gazdasági átalakulás vette kezdetét Európában, aminek következményei éreztették hatásukat Ausztriában is; főként ennek tudható be, hogy a balkáni piac jelentősége sokak szemében hirtelen nagyon megnőtt. 1873-ban, tartós fellendülési szakasz után a tőkés gazdaságot pusztító válság rázta meg, a termelés jelentősen visszaesett. Nagyjából ekkortájt történt az is, hogy az angol piacról az olcsó amerikai gabona kezdte kiszorítani az ott nagy keresletnek örvendő kontinentális gabonát; az utóbbi az addig gabonaexportáló Németországot árasztotta el, kiváltva ezzel a német junkerek felzúdulását. A két különböző folyamat mindenütt azonos reflexeket váltott ki: előtérbe került a liberális gazdaságpolitikával való szakítás igénye.

¹⁷ Az angol–osztrák-magyar tárgyalások legjobb összefoglalását adja: *Stojanović* 245–254. és 260–262.; magyarul érinti: *Diószegi*, Ausztria–Magyarország 20–26.

¹⁸ François-Joseph Ier à Alexandre II. Vienne, le 8 janvier 1878. HHStA PA I/453.

¹⁹ Oszvobozsgyenyije Bolgárii III. Nr. 48.

Az Európa-szerte megváltozott hangulat Ausztriában is kedvezett a mérsékelt védvám melletti agitációnak. A visszaesés által jobban sújtott iparágak képviselői kezdték zajosan követelni a szabadkereskedelmi rendszerrel való szakítást. Amikor 1875 táján napirendre került a birodalom két fele közötti ún. második gazdasági ki-egyezés bonyolult problémája, a védvamos tendenciával sokáig szembeszegülő osztrák kormány engedett az alsó-ausztriai, csehországi kamarák követelésének: azt kívánta, hogy a nyugati kereskedelmi szerződések soron következő megújításakor az addigi alacsony szerződéses vámok helyett egy újonnan kidolgozandó autonóm tarifa magasabb tételeit érvényesítsék. Az osztrák ipari körök törekvése abban állt, hogy a Monarchia belső piacán korlátozzák a nemkívánatos nyugati konkurrenciát. Jó néhányan emellett szükségesnek vélték új felvevő piacok megszerzését is. Ugyancsak az osztrák kamarák kezdték el azt hangoztatni, hogy a depresszióból való kilábalást éppen a Kelettel folytatott kereskedelem fokozásával lehetne meggyorsítani. A bécsi kamara 1875-ös jelentése már kiemelte, hogy a Monarchia iparának nem a fejlett Nyugaton kellene jövőjét keresnie, hanem sokkal célszerűbb a keleti országok felé orientálódnia, amelyek elmaradottságukból adódóan nagyobb gazdasági lehetőségekkel kecsegtetnek.²⁰ Osztrák részről tehát, főként a gazdasági válság reakciójaként, új külkereskedelmi célkitűzést fogalmaztak meg, amelynek lényege: elzárkózás a Nyugattal szemben, egyidejűleg fokozott terjeszkedés Keleten.

A balkáni gazdasági kapcsolatok fejlesztése s az ezekkel kapcsolatos osztrák – magyar érdekek védelme az 1870-es évek derekáig nem igényelt valamiféle különleges törődést a Ballhausplatz diplomatáitól. Az osztrák iparcikkek nagyobb nehézség nélkül piacot találtak, s az akkori állapotok a magyar igényeket ugyancsak kielégítették. A balkáni agrárimportra Magyarországnak szüksége volt: kisebb részét felhasználták, a nagyobbikat tetemes haszonnal reexportálták. Amíg a liberális vámpolitika uralkodott és a Nyugat-Európába irányuló forgalom szabad volt, addig a Keletre irányuló kereskedelmi szerződéseknek elsődlegesen politikai jelentőséget tulajdonítottak: ezt tükrözi az 1875-ös román szerződés, ezt bizonyítják a Szerbiával 1868 óta többször újrakezdett tárgyalások is, amelyek során a Monarchia hajlandónak mutatkozott szerződéskötés esetén lemondani a régebbi török szerződésekben számára kikötött differenciális kedvezményekről.

Ez a helyzet alaposan átalakult 1877–78 táján. A kedvezőtlen világgpiaci változások tükröződtek abban, hogy az osztrák sajtó ez időtől fogva feltűnően gyakran emlegette: a Balkán a kettős monarchia „természetes felvevőpiaca”, ám ezt a funkcióját nagyon rosszul látja el; a Habsburg-diplomácia sürgős feladata tehát, hogy a nem kielégítő helyzetet változtasson. Mind energikusabb hangon figyelmeztettek az osztrák – magyar pozíciókat fenyegető veszélyekre. Az kétségtelen tény, hogy a 70-es években a Monarchia a déli-déleleti hatáiraival szomszédos területeken addig szinte ismeretlen nehézségekkel került szembe: egy sor korábbi (esetenként szinte kizárólagos) piacán egyre erősebb konkurrenciával kellett számolnia. A Törökország fennhatósága alá tartozott területeken – Romániát is beleértve – az osztrák – magyar kivitel erősen visszaesett, miközben az angol és a francia konkurrencia előretört.²¹ A kedvezőtlen irányzat több tényező összhatásaként alakult ki.

²⁰ *Matis* 380.; *Werner* 408.

²¹ Erről részletesebben I. *György*, *Peez* és *Singer* vonatkozó munkáit. Vö. még *Beer*, *Welt-handel* 502–504.

Az al-dunai hajózásban Ausztria már a múlt század 30-as éveitől szilárd pozíciókat szerzett a maga számára, de ezek kiszélesítésére nem fordított kellő figyelmet. A párizsi kongresszus után létrehozott Európai Duna-Bizottság (CED) gyors eredményt ért el a Duna torkolati szabályozásában. Így a 60-as évektől ugrásszerűen megnőtt a tenger felől jövő hajók forgalma. Az olcsó vízi szállítást kihasználva a nyugati iparcikkek elárasztották az al-dunai vidéket. Ugyanakkor a Vaskapu-szabályozás a többszöri nekigyürkőzés ellenére sem jutott tovább az előmunkálatoknál. A zuhatagok képezte természeti akadály változatlanul erősen gátolta az al-dunai osztrák hajózás és kereskedelem kellő mértékű növelését. A 70-es évek derekán a szárazföldi közlekedésben szintén kedvezőtlen fordulat állott be. A Monarchia területén kiépített vasúti fővonalaknak nem volt kapcsolatuk a Balkánnal; hiányzott a csatlakozás Románia, Szerbia és Bosznia felé. A Porta a törökországi vasutak kiépítéséről kötött szerződéseiben (a Monarchia tevékeny közreműködésével) az ismert Hirsch-féle francia-osztrák pénzügyi csoport kizárólagos üzletévé tette a Konstantinápolyt és Szalonikét Közép-Európával összekötő vasutak megépítését. A munkálatok eredetileg Ausztria–Magyarország számára kedvező kilátásokkal indultak 1868-ban, hiszen a terv szerint az egyik ág Bosznián keresztül az ausztriai, egy másik Belgrádon át a magyarországi (budapesti) hálózattal teremtett volna kapcsolatot. Ezt a tervet 1872-ben a Porta és a Hirsch alapította vasúttársaság (Compagnie pour l'exploitation des chemins de fer de la Turquie d'Europe) közötti komoly nézeteltérések miatt úgy módosították, hogy Hirsch egyelőre csak a Konstantinápoly–Bellóva, illetve a Szaloniki–Mitrovica részeket volt köteles kiépíteni. Az 1875-re elkészült vonalak révén a nyugat-európaiak az Égei-tenger felől könnyen eljutottak a félsziget belsejébe, miközben a kettős monarchiának változatlanul nélkülöznie kellett a közvetlen balkáni kapcsolatot.²²

Az uralkodó és külügyminisztere a Monarchia két felének kormányát mindenkor távol tartotta a titkos diplomáciai tárgyalásoktól. A külpolitika szinte abszolutisztikus irányításának lehetősége benne rejlett a kiegyezésben. Természetes dolog volt tehát, hogy a keleti kérdés végső lezárásáról, San-Stefano revíziójáról 1878 tavaszán folytatott bizalmas diplomáciai megbeszélésekről sem tájékoztatták hivatalosan az osztrák és a magyar kormányt. Ám a kiegyezés különbséget tett a szorosan vett külpolitika és a külgazdasági kapcsolatok kezelése között. Az utóbbi téren a két kormánynak alkotmányos joga volt a tényleges beleszólásra, amivel a két kabinet mindenkor élt is. 1878 márciusában szintén így történt. Az éppen közzétett San Stefanó-i feltételekre és az Andrássy kezdeményezte kongresszus hírére az osztrák kormány azonnal reagált. Báró Johann Chlumecky kereskedelmi miniszter felszólította Andrássyt, gondoskodjon arról, hogy a kongresszuson a Habsburg-monarchia balkáni gazdasági érdekei kellő védelemben részesüljenek. Chlumecky hangsúlyozta, nem elég az idevágó általános elvek ünnepélyes megerősítése, sokkal inkább a viszonyok „teljesen precíz, részletes, minden fő- és mellékpontra kiterjeszkedő” rendezése van szükség. Még hozzá sürgősen, mert a Monarchia csak az új államjogi viszonyok megszilárdulása előtt számíthat jogos anyagi követeléseinek kielégítésére. A kongresszuson az új államok önállóságának elismerését éppen a Monarchia materiális igényeinek teljesítésétől kell függővé tenni. Az érdekvédelmi feladatok tiszt-

²² Az előző irodalmat felhasználva részletesen ír erről *Rechberger*.

tázásához szükség volt a többi szakminisztérium véleményének megismerésére is. Chlumecky a nehézkes levélváltás helyett a gyorsabb eredményt ígérő szóbeli tárgyalást indítványozta.²³

Az osztrák kérésnek Andrássy sietett eleget tenni. Március 26-án sor került a Chlumecky kezdeményezte vám- és kereskedelmi konferenciára, ahol a külügyminisztérium már részletes akciótervet terjesztett elő. A kereskedelempolitikai osztály vezetője, Josef Schwegel báró által megfogalmazott program átfogta mindazon területeket, amelyeket az osztrák kereskedelmi miniszter levele konkrétan megemlíttet.

A Schwegel-tervezet legrészletesebben a balkáni nemzetközi vasúti összeköttetés problémájával foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy gondoskodni kell a vasúti kapcsolatok kiépítését előírányzó korábbi nemzetközi szerződések maradéktalan realizálásáról mind Szerbia és Bosznia, mind Románia irányában. E három csatlakozó vonal közül a Monarchia számára a szerbiai volt a legjelentősebb, ezért a tervezet is elsősorban a zimony – belgrád – niši, majd onnan egyrészt a Konstantinápolyba, másrészt a Szalonikibe vezető vonal megvalósításával összefüggő feladatokat taglalta. Előírta, hogy az érintett országokkal: Szerbiával, Törökországgal és Bulgáriával azonnal kötelező erejű megállapodásokat kell kötni, amelyek a fővonal kiépítését véglegesen szabályozzák, és a munkálatokra legfeljebb három évet engedélyeznek. Másik elérendő célként azt jelölte meg, hogy a vasút üzemeltetése a fővonal egész hosszában egységes (természetesen a Monarchiában érvényes szabályokkal egyező) legyen. E többé-kevésbé természetes igények mellett Schwegel megfogalmazott egy szokatlant is: az osztrák – magyar befolyás erősítésére tervbe vette egy Bécsben székelő nemzetközi bizottság létrehozását, amely az egyes kormányok helyett ellenőrizné a transzbalkán vasút építését, később pedig – mint legfőbb felügyeleti szerv – a vonalak üzemeltetésével kapcsolatos összes ügyet a kezében tartaná. A gyakorlati kivitelezést Schwegel leginkább a Hirsch által alapított vasúttársaságra szerette volna bízni. Ennek kívánt lehetőséget adni arra, hogy az érintett kormányok elé terjessze a kiépítendő vasutak terveit és a koncessziók feltételeire vonatkozó javaslatát, valamint egy külön javaslatot a kivitelezés pénzügyi fedezetére. Amennyiben a kormányok nem képesek meghatározott időn belül megtenni a szükséges intézkedéseket, úgy a tervezet szerint az egész kivitelezést Ausztria – Magyarország vehetné saját kezébe. Később természetesen az üzemeltetés is Hirschék monopóliuma lehetne.

Az osztrák részről ugyancsak felvetett Duna-kérdéssel kapcsolatban az elaborátum legfőbb célként a szabad hajózás biztosítását jelölte meg az Al-Duna egész hosszában. A torkolatra vonatkozóan előírányozta az Európai Duna-Bizottság mandátumának, valamint egész addigi hatáskörének változatlan fenntartását és e korábban kizárólag nagyhatalmaktól álló testület kiegészítését az immár szuverén Romániával. Volt e résznek egy új eleme, amely a későbbi fejlemények során jutott lényeges szerephez: felvetette a Vaskapu – Galac közötti folyamszakasz jogviszonyainak kérdését. A Monarchia határainál kezdődő és a CED fennhatósága alá tartozó részig terjedő szakaszon az osztrák gőzhajózásé volt a vezető szerep. Részint erre való tekintettel került szóba a nemzetközi szabályozás feladata: az itteni parti államokat kötelezzék, hogy a hajózási rendszer és a folyamrendőrség kialakításánál szigorúan

²³ Chlumecky an Andrassy. Nr. 407/HM. Wien, 18. März 1878. HHSStA Ad.R. F 34/272.

kövessék az Európai Duna-Komisszióknak a torkolatra kidolgozott és ott alkalmazott rendszabályait. Az elképzelés szerint ezen szabályok betartásának ellenőrzését egy speciális inspektorátusra kell bízni.

Külön egységként szerepelt az elaborátumban a kereskedelmi szerződések, valamint a törökországi kapitulációs jogok sorsának kérdése. Az utóbbiak közül a saját postaszolgálat meg a konzuli jogszolgáltatás fenntartására való törekvés érdemel említést. A kereskedelmi viszonyok rendezésének problémáját a terv tulajdonképpen kettéosztotta, mert amíg az 1862-es, Törökországgal kötött, még hatályos kereskedelmi szerződéssel kapcsolatban érdemi megjegyzéseket tett, addig a kettős monarchia déli szomszédaira vonatkozóan beírta egy sokat sejtető mondattal: „kereskedelmi viszonyaink szabályozása Boszniával, Hercegovinával, Szerbiával és Montenegróval különleges szempontok szerint fog történni”.²⁴

A rövid tartalmi ismertetésből bizonyára kiviláglik, hogy az akcióterv messzeemenően számolt az osztrák gazdasági érdekekkel. Érthető tehát, hogy osztrák részről meglelégedéssel fogadták. A magyarok kevésbé voltak elragadtatva, a tervezet több pontjánál fenntartásaikat hangoztatták. Általános egyetértés mindössze abban mutatkozott, hogy a kongresszus kínálta alkalmat meg kell ragadni új gazdasági előnyök kivívására. Mivel magyar részről a konferencián kitértek a kötelező állásfoglalás elöl, a Monarchia egységes gazdaságpolitikai programjának tisztázása egyelőre nem sikerült. Andrassy a konferencia jegyzőkönyvét és az alapként szolgáló Schwegel-tervezetet azzal küldte meg a két miniszterelnöknek, hogy a felmerült problémákra igyekezzenek egymás között gyors megoldást találni.²⁵

Bármennyire sürgetett az idő, a program tisztázása lassan és nehezen haladt előre. 1878 tavaszától a legfelsőbb kormánysszervek között heves vita folyt. A nézeteltérések egyik központi kérdését a Monarchiával szomszédos területekkel szemben követendő kereskedelempolitikai magatartás képezte. A Schwegel-tervezet fentebb hivatkozott „sokat sejtető” mondata mögött egy (területileg a négy megnevezett országon túl is terjedő²⁶) vámszövetség óhaja rejtőzött; ez a gondolat csupán a birodalom nyugati felében számíthatott szimpátiára. A cislajtán kabinet gyorsan kívánt cselekedni; április derekán a balkáni konzulokkal már adatokat gyűjtetett a vám- és pénzügyek tervezett széles körű egységesítéséhez.²⁷ Az osztrák elképzelések átfogó kifejtését Chlumecky május 30-i memoranduma tartalmazza. Itt a Törökországgal és „Újbulgáriával” kapcsolatos tervek felvázolása után gazdagon sorjáznak az érvek Bosznia és Hercegovina, Szerbia és végül Montenegro gazdasági bekebelezése mellett.

²⁴ A tervezetről részletesebben l. *Palotás*, Célok 990–992.

²⁵ Andrassy an Tisza. Nr. 918/9. Geheim. Wien, 5. April 1878. OL K 26 1878–606.

²⁶ Április 17-én a külügyminisztérium „sürgős” felirattal körlevelet küldött szét tíz balkáni konzulhoz, jelentést kérve erről: „ob und inwieferne die Interessen unserer Monarchie in den Nachbarländern Bosnien, Herzegowina, Serbien, Montenegro, dann Albanien und Rumänien durch Herstellung gleichartigen, den unsrigen angepasster Handels- und Finanzpolitischen Einrichtungen gefördert werden könnte”. HHStA Ad. R. F 34/272., Nr. 1233/9. — Andrassy április végén a francia nagykövetnek azt nyilatkozta, hogy az osztrák–magyar célok közé tartozik a vámszövetség megkötése Szerbiával, Montenegróval, *Makedóniával* és *Albániával*. DDF II N° 295.

²⁷ Pretis an Andrassy. Nr. 1786/FM Wien, 12. April 1878. HHStA Ad. R. F 34/272. Az osztrák pénzügyminiszter ezen levelére küldte szét a külügyminisztérium az előző jegyzetben említett körlevelet.

A területi különállást megőrző vámuniótól a bécsi kabinet sokat várt, főként persze gazdasági téren: biztos felvevőpiacot az osztrák ipar és kereskedelem számára. Fontosak voltak emellett a politikai vonatkozások is. Elsősorban az, hogy a délszláv tartományok gazdasági beolvasztása az akkor sokat vitatott területi annexió lehetséges alternatívájának tűnt. Erre világosan utalt Chlumecky, amikor azt fejtegette, hogy Bosznia és Hercegovina (Novibazárral egyetemben történő) gazdasági bekebelezése kereskedelempolitikailag, sőt politikailag is egyenértékű a területi beolvasztással, ugyanakkor lényegesen kevesebb nemzetközi problémát okoz, és pénzügyileg sokkal kevésbé terhes. Más érveket használt Szerbiával kapcsolatban: ha a fejedelemséget gazdaságilag nem kötelezik el, úgy egyrészt könnyen „Újbulgária”, azaz az orosz hatalmi szféra felé orientálódhat, másrészt az összes délszláv tartomány vámegegyesülésének középpontjává válhat, aminek messzeható politikai következményei lehetnek, végső soron akár a Monarchia integritását veszélyeztetheti. A vámunió segít abban, hogy a Monarchia politikailag is ellenőrizze Szerbiát, sugallta az osztrák miniszter. Montenegró bevonása nem gazdasági hasznossága miatt került napirendre, hanem mert Bécsben feltételezték, hogy tengerparthoz jutva széles körű csempészet centrumává válhat.²⁸

A magyar kormány kezdettől fogva a leghatározottabban szembeszegült a vámuniós törekvéssel és visszautasította a balkáni agrárterületekkel való gazdasági egyesülés gondolatát. Már a külügyminiszter első felszólítására leszögezte: „azon eszmét, miszerint még meg sem alakult államokkal vámszövetség köttessék, nem tartja célszerűnek”.²⁹ A kereskedelmi tárca vezetésével ideiglenesen megbízott Trefort Ágoston június 30-i válaszában részletesen cáfolta Chlumecky érveit. Legalaposabban azt vitatta, hogy a tervezett vámunió pénzügyileg előnyös lenne a Monarchiának. Nagy teret szentelt emellett annak kimutatására, hogy a gazdaságilag és általános kultúráltság dolgában olyannyira visszamaradott területeket, amelyeknek egész közigazgatási rendszere, adózási, állategészségügyi stb. szabályai annyira gyökeresen eltérnek a kettős monarchia fejlett, nyugati mintájú intézményeitől, nem lehet minden egységesítés, megreformálás nélkül egyszerűen beolvasztani a közös vámterületbe. Az osztrákok számára döntő szempont: a biztosított felvevőpiac és olcsó nyersanyaglelőhely szerzése Trefort számára „kevésbé fontos érv” volt, amit azzal utasított el, hogy Ausztria – Magyarország földrajzi közelsége révén sokkal kedvezőbb helyzetben van, mint a távoli Nyugat-Európa, a forgalmat magas vám sem nehezíti, így az idegen államok valóban meglevő balkáni konkurrenciája főképpen „iparosaink renyhésége” miatt érvényesülhet.³⁰

A kétfajta érvelésből világosan kiolvasható az osztrák és a magyar fél külgazdasági stratégiája közti különbség. Amíg a magyar miniszter az akkor még fennálló viszonyokat – a szabadkereskedelmi rendszer általános érvényesülését, valamint a Habsburg-monarchia régi szerződéseken alapuló differenciális előnyeit a török birodalomnak határaival szomszédos területein – szilárdan létező alapnak tartotta, sőt

²⁸ Chlumecky an Andrassy. Nr. 271/GP Wien, 30. Mai 1878. HHStA Ad. R. F 34/272. (Melléklete: „Bemerkungen zu dem Exposé über die Handelsverträge und Kapitulationen.”) Tartalmilag ezzel lényegében azonos a magyar miniszterelnökhöz intézett levél: Chlumecky an Tisza. 30. Mai 1878. OL K 26 1878–606 (1024). (Itt a melléklet hiányzik.)

²⁹ Magyar mt. jkv. 1878. március 25. OL K 27.

³⁰ Trefort an Chlumecky. Nr. 537. Budapest, 30. Juni 1878. OL K 26 1878–606 (1135).

kimondatlanul ugyan, de bízott ezen állapot további fenntarthatóságában, addig az osztrák felfogás az egyedül üdvözítőnek hitt protekcionista fordulatban bízva már nem érthette be annak vizsgálatával, hogy az érvényben levő szerződéses-jogi kereteket és lehetőségeket miként lehet jobban kiaknázni, illetve javítani. Az új (fentebb megfogalmazott) osztrák külkereskedelmi-politikai célkitűzéssel szemben a magyarok mind a nyugati, mind a balkáni kereskedelemben tulajdonképpen a status quót részesítették előnyben, azaz nemcsak Németországgal szemben kívánták a tarifaszerződések — benne a nagy volumenű magyar agrárkivitelre addig oly kedvező tételek — fenntartását, hanem a Balkánnal szemben sem voltak a teljes elzárkózás hívei. Erre semmiféle okuk addig nem lehetett, amíg reménykedhettek abban (1878-ban még ez volt a helyzet), hogy az évek óta tárgyalt német vámszerződésben el lehet majd érni olyan kompromisszumot, amely továbbra is nyitva tartja a német piacot a magyar agrárkivitel előtt. Utaltunk rá, hogy a balkáni agrárexport nem mindig és nem minden téren jelentett Magyarországra nézve veszélyt. A magyar kormánynak megfelelő jogi lehetőségek (az állategészségügy, vámügy révén) álltak rendelkezésére ahhoz, hogy saját belső piacának igényei szerint szabályozza a balkáni mezőgazdasági termények behozatalát. Így nyugodtan csatlakozhatott azon felfogáshoz, hogy a kereskedelmi kapcsolatokat a Balkánnal feltétlenül fejleszteni kell, ám a maga részéről azt a fenntartást fűzte hozzá, hogy ezt csakis a szokásos kereskedelmi szerződések révén szabad megvalósítani. A magyar kormány ily módon nemcsak a közvetlen területi hódítást utasította el, hanem szembeszállt a délszláv területek vámunió címén megvalósítandó gazdasági annexiójával is.

Kereskedelempolitikai téren tehát csak egyetlen dologban jött létre azonnal egyetértés a három illetékes tényező (osztrák és magyar kormány, külügyminisztérium) között: mind Törökországra magára, mind a politikai önállóságot most elnyerő új államokra nézve változatlanul érvényben tartandó az 1862-es szerződés minden, a Monarchia szempontjából előnyös pontja, így megakadályozható, hogy az önállósuló országok gazdaságilag maguk aknázzák ki az állami életükben bekövetkező pozitív változást. Ez volt a *minimális program*, ami azért neve ellenére nagyigényű óhajt testesített meg. Hiszen Szerbia, Románia még mint vazallus fejedelemségek tettek előzetesen erőfeszítéseket — alkalmankint nem is minden siker nélkül — arra, hogy gazdaságpolitikai helyzetüket javítsák, és főleg pénzbevételeiket növeljék; az önállóság kivívása csakis e törekvés további erősödését hozhatta. Abban volt tehát közös vélemény, hogy a Monarchia nagyhatalmi státuszát fel kell használni a kisországok azonnali gazdasági emancipálódásának megíúsítására; az addig élvezett előnyök „minden körülmények között, bármilyenek legyenek az ott keletkező új állami alakulások, ne csak biztosítsanak a jövőre, hanem lehetőleg még kiterjesztesenek”, ahogyan a magyar minisztertanács megfogalmazta.³¹

A Monarchia két fele közötti nézeteltérések másik nagy területét a nemzetközi vasúti összeköttetés problémája szolgáltatta. A gyors kiépítés és üzembe helyezés a Monarchia mindkét felének érdeke volt, és mindkét kormány korábban már többször sürgette a külügyminisztériumot, hogy teremtsen meg az ehhez szükséges nemzetközi előfeltételeket. Ezen közös érdek realizálását viszont igen eltérő módon képzelték el. A Tisza-kabinet fontosnak tartotta, hogy a transzbalkáni vonalak közül elő-

³¹ Magyar mt. jkv. 1878. június 17. OL K 27.

szőr a Szerbián áthaladó épüljön meg, mert biztosítani akarta, hogy a növekvő balkáni forgalomból Magyarország (kiváltképpen Budapest) kellő mértékben részesedjen majd. Ragaszkodott ahhoz is, hogy a „keleti vasút” megépítése ne keresztesse a kormány belföldi vasútpolitikáját, ne gátolja abbéli törekvését, hogy saját kezébe vegye a magyarországi vasutak feletti ellenőrzést, és a magántársaságokat korlátozza. Emiatt szükségképpen vitába bonyolódott az osztrák vasúttársaságok érdekeit energikusan védő bécsi kabinettel. Chlumecky május 30-i állásfoglalása szerint Ausztria csak akkor hajlandó a szerbiai vonal megépítéséhez hozzájárulni, ha a magyar kormány előzetesen megadja az engedélyt ahhoz, hogy a boszniai vonal a szerbiaival egyidejűleg létrejöhesse. Ráadásul azt is igényelte, hogy ezen bosnyák vasútnak a monarchiai hálózathoz való csatlakoztatásáról a Déli Vasúttársaság („Cs. kir. szabadalmazott déli vaspályatársaság”) gondoskodjon. Az osztrák kormány nem csinált titkot abból sem, hogy érdekeinek leginkább az felelne meg, ha a szerbiai vasutat a másik Magyarországon érdekelt osztrák magánvállalkozás, az Államvasúttársaság („Cs. kir. szab. osztrák államvasúttársaság”) vonalához csatlakoztatnák.

A magyar minisztertanács június 17-én kimondta, ragaszkodik ahhoz, hogy a boszniai kapcsolat csak akkor jöjjön létre, ha a szerbiai kiépítése már biztosított. A Schwegel-tervvel kapcsolatban azt szögezte le, nem járul hozzá, hogy az építendő nemzetközi vonal magyarországi szakaszát egy nemzetközi felügyelő bizottság illetékessége alá rendeljék.³² Péchy Tamás közmunka- és közlekedésügyi miniszter július 2-i levelében egyetértett azzal, hogy a kivitelezés biztosítása érdekében törekedni kell messzeemenő anyagi garanciákra, de a magyar állam nevében nem vállalt kötelezettséget arra, hogy a keleti vasutak realizálását, amennyiben az érintett kormányok eszközei elégtelenek lennének, az Osztrák–Magyar Monarchia vegye át. Ugyancsak elfogadhatatlannak találta, hogy a Monarchia érdekeit azonosítsák egyes magántársaságok érdekeivel.³³

*

A Monarchia két fele között még javában tartott a vita a balkáni gazdaságpolitikáról, amikor Berlinben már elkezdődött a nagyhatalmak kongresszusa. Az Andrássy vezette osztrák–magyar delegáció azzal utazott a német fővárosba, hogy teljesíti Ferenc József és a katonai körök régi és kategorikus óhaját: Bosznia és Hercegovina nemzetközi jóváhagyással történő annektálását. Kongresszusi akcióprogramjának ezen alapvető célkitűzésével Andrássy a külpolitikai döntéseknél elsősorban mérvadó belső tényezőt igyekezett kielégíteni. A vezető nemzetek tőkés köreinek – eredetileg annexióellenes töltetű – gazdaságpolitikai követeléseit mintegy kiegészítésként kerültek a programba, de fontos szerep várt rájuk. A gazdasági célok realizálásakor a miniszter nemcsak a közvetlen anyagi előnyökre számíthatott, hanem egyúttal a területgyarapítás ellenfeleinek gyengülését, az erős antiannexionista tábor megoszlását is remélhette. Az elérendő célokat illetően tehát nem jött létre egység a számottevő belső tényezők között. A külügyminiszter azonban mindent megtett, hogy a bizton remélt nagyszerű berlini sikerek képesek legyenek belül is „legitimálni” az osztrák–magyar diplomácia eljárását – nagyjából úgy, ahogyan azt már 1875 januárjában előre látta.

³² Uo.

³³ Péchy an Chlumecky. Nr. 2126. Budapest, 2. Juli 1878. OL K 26 1878–606 (1173).

1878 júniusában Berlinben munkához láttak az európai nagyhatalmak kormányfői, illetve külügyminiszterei, hogy a köztük keletkezett ellentéteket elsimítsák, és ennek melléktermékeként újra szabályozzák a balkáni nemzetek létfeltételeit. Bár az előzetes titkos angol–orosz és angol–osztrák megállapodások kijelölték a rendezés fő vonalait, a kongresszus mégis csak nagy viták és komoly nehézségek leküzdése után hozhatta meg határozatait. A legélesebb konfliktusok a bolgár kérdésben adódtak, ahol Anglia és Ausztria – Magyarország szinte minden lényeges ponton éles vitába keveredett a szívósan és ügyesen védekező oroszokkal. A nehézségeket pedig főként a törökök makacskodása okozta, akiket az európai államférfiak semmiféle módon nem tudtak Bosznia és Hercegovina önkéntes átadására rávenni. Kereken egy hónapi munka után, 1878. július 13-án született meg a Balkán térképét újrarajzó berlini szerződés, amely hosszú időre megszabta a félsziget népeinek sorsát.³⁴

A bolgár kérdést illetően a szerződés a San-Stefano-i Nagybulgáriát háromfelé vágta. A Duna és a Balkán hegység közötti részen hozta létre az autonóm bolgár fejedelemséget. Élére a lakosság által választandó keresztény fejedelmet állított. Az ország biztonságát nemzeti milícia („belföldi néphad” – az egykorú hivatalos magyar fordítás szerint) őrzi; Bulgáriából mindörökre kitiltották a török csapatokat. A nagyhatalmi döntés Dél-Bulgáriából egy sajátos jogállású, félautonóm török tartományt kreált, élén a szultán által kinevezendő keresztény főkormányzóval. A tartománynak a „Kelet-Rumélia” nevet adták, s déli határát úgy húzták meg, hogy ne legyen kijárata az Égei-tengerhez. A többi – képletesen Makedóniának nevezhető – területen érintetlenül maradt a szultán közvetlen és korlátlan hatalma. A kongresszuson élénk viták kíséretében tárgyalták a területi elhatárolás részleteit. Az oroszok követelték, hogy a Balkántól délre fekvő szófiái szandzsákokat adják a fejedelemségnek, az angolok erre válaszul (a török által még megszállva tartott) Várnát Kelet-Ruméliához kívánták csatolni. Ebből a vitából az oroszok kerültek ki győztesen. Ugyancsak eredményes csatát vívtak, amikor a szultán kelet-ruméliai hatalmának mértéke volt a vitatéma. Az ennek során született kompromisszum a fejedelemséghez hasonlóan Kelet-Ruméliában sem tette lehetővé a török hadsereg közvetlen jelenlétét. A döntés értelmében a szultán a következő feltételek mellett gyakorolhatja politikai és katonai hatalmát: török csapatok a tartomány szárazföldi és tengeri határain állomásozhatnak, s azokon erődítéseket is emelhetnek (ebbe beleértendő az is, hogy a balkáni hágókat török seregek ellenőrzik); a tartomány belső közigazgatási autonómiát élvez, és a rendet helyi milícia tartja fenn, amelynek a tisztjeit – a lakosság választását figyelembe véve – a szultán nevezi ki; azon esetben, ha a tartomány külső vagy belső biztonságát valamiféle veszély fenyegetné, a főkormányzónak joga van oszmán haderőt behívni. Az oroszok engedtek Andrassy azon követelésének, hogy ne csak a Vardar, hanem a Struma és a Mesta folyók völgyei is a bolgár területeken kívül maradjanak. A berlini szerződés értelmében Oroszország gondoskodik a kormányhatalom és a közigazgatás megszervezéséről az új fejedelemségben. A feladatot végrehajtó orosz császári biztos működését a nagyhatalmak konzuljai ellenőrzik. Ha köztük véleménykülönbség adódna, úgy a vitát a többség határozata dönti el. Kelet-

³⁴ A berlini kongresszus jegyzőkönyveinek és a berlini szerződésnek különböző szövegkiadásai ismeretesek. A legújabb: Geiss. Az egykorú hivatalos magyar fordítás: 1879: VIII. törvénycikk a berlini szerződés becikkelyezéséről. Magyar Törvénytár, 1879–1880. évi törvény-cikkek. Budapest, 1896.

Rumélia megszervezése viszont egy külön megalakítandó – és a Portával egyetértésben eljáró – európai bizottság feladata. E bizottság három hónap alatt kidolgozza a főkormányzó hatásköréről, továbbá a tartomány közigazgatási, bírósági és pénzügyi kormányzatáról szóló rendeleteket, amelyeket a Porta hirdeti ki és tudat a nagyhatalmakkal. Ugyanezen európai bizottság feladata az is, hogy a tartomány pénzügyeit az új szervezés befejeztéig igazgassa. Végül az orosz katonai megszállás időtartamáról folytatott vitát is kompromisszummal zárták: a szerződés szerint mind Bulgáriát, mind Kelet-Ruméliát a ratifikációtól számított kilenc hónap múlva kell az oroszoknak kiűriteniük.

Bosznia sorsa – abban az értelemben, hogy nem maradhat többé a Porta birtoka – jóval a kongresszus megnyitása előtt eldőlt. Nyitott maradt az a kérdés, milyen formában és milyen mértékben részesedhet belőle Ausztria – Magyarország. A formát illetően az osztrák – magyar diplomáciának a törökökkel kellett modus vivendi találnia, a mértéket pedig Oroszország szabhatta meg. A cári hatalom védte háború alatti szövetségesei érdekét, főként Montenegró terjeszkedési vágyát pártfogolta, s részben az utóbbi kielégítésétől tette függővé a szandzsákvitában elfogalandó álláspontját már a titkos orosz – osztrák alkudozások korábbi szakaszában. Bosznia kérdésében Anglia és Németország szilárd támogatására számíthatott Bécs. A belső közvélemény (a két vezető nemzet hangulata) miatt a Ballhausplatzon a kivitelezés gyakorlati problémái okozták a legnagyobb nehézséget; a törökkel való összeütközés elkerülése felettébb kívánatosnak tűnt. Andrássy a tavasszal „nagy gonddal hozzálátott, hogy a szultánt meggyőzze arról, miszerint legsajátosabb érdeke kívánja a két tartomány önkéntes feladását” – írja az irónia legcsekélyebb jele nélkül Wertheimer.³⁵ A bécsi miniszter azonban ékesszólását hiábavaló dologra pazarolta, a padisahot érveivel nem tudta jobb belátásra bírni. A Porta mindössze a tárgyalások folytatására volt hajlandó, a döntő szó kimondásától óvakodott.³⁶

Andrássy Berlinbe érkezése napjától energikusan dolgozott az annexió útjának egyengetésén. Mire a kongresszuson a bolgár kérdés fontosabb részleteiről döntés született, ő is befejezte az európai mandátum megszerzésére tett sokirányú és gondos előkészületeit. Az általa végzett munkáról és a részleteiben is elkészült kivitelezési tervről június 25-én hosszú jelentésben számolt be az uralkodónak.³⁷ Mi sem természetesebb, mint hogy taktikája kidolgozásakor mindenekelelt a hazai közvéleményre volt tekintettel; az előzmények után kevesebb fejtörést okozott neki a nagyhatalmak várható reakciója.

Elkövetkezett tehát a döntő, a három és fél esztendeje várt pillanat. Most már kizárólag Andrássy diplomáciai művészetén és partnerei összejátszási készségén múlt, hogy meggyőzően igazolni lehessen a világ előtt a terjeszkedés elkerülhetetlenségét, azt, hogy a kialakult helyzetben az egyedüli helyes magatartás a Monarchiának oly sok gondot okozó tartományok bekebelezése. Mivel, tekintettel a hazai közvéleményre, célja volt – amint azt a fentebb említett június 25-i jelentésében írta – a dolgot úgy beállítani, hogy az a lehető legkevésbé tűnjön törökellenesnek és a lehető legkevésbé oroszbarátnak, Salisbury angol külügyminisztert nyerte meg arra

³⁵ Wertheimer 150.

³⁶ A részletekről l. *Jakšić*, Bosna 24 skk.

³⁷ Novotny 97–98.; l. még *Medlicott*, Congress 72–73.; *Jakšić*, Bosna 45–46.

hogy ő javasolja Európának Bosznia osztrák megszállását. Ugyan Bismarck herceg, német kancellár szintén ajánlkozott a javaslat megtételére, de Andrassy ezt nem fogadta el, nehogy az legyen a látszat, mintha az egész előző osztrák politika – közté a San Stefanóval való szembe fordulás – része lett volna a három császár szövetségben előre eltervezett játéknak az annexió sikerre vitele érdekében. A miniszter büszkén tudatta uralkodójával, hogy Salisbury és Bismarck készek az általa kidolgozott platformot teljes egészében magukévá tenni: a kongresszusnak fel kell hatalmaznia Ausztria – Magyarországot, hogy mind Boszniát és Hercegovinát, mind a vitatott szandzsák területet *szállja meg és igazgassa*. A miniszter nemzetközi jogi értelemben tehát lemondott az annexióról. Elhatározását egy sor érveléssel igyekezett igazolni Ferenc József előtt: így elkerülhető az a fogas kérdés, hogy vajon Ausztria vagy Magyarország területi állományát gyarapítsák-e az új szerzemények, illetve, hogy a két tartománnyal együtt a tetemes török államadósságból is át kelljen vállalni a megfelelő részt; mindez pedig a Porta számára is megkönnyíti az osztrák akció elfogadását. Végül nagy optimizmussal hozzátette: az annexió magától bekövetkezik, amikor az ottani lakosság proklamálja. Az eredeti célt, a tartós birtokbavételt és rendelkezési jogot az újonnan kreált formula tehát teljes mértékben kielégítheti, vélte a miniszter. Az uralkodó kénytelen volt elfogadni Andrassy érvelését. Ugyanezen nagy fontosságú levélben számolt be a külügyminiszter a Suvalovval folytatott megbeszéléseiről. Az orosz delegáció második embere, aki Gorcsakov kancellárral szemben az engedékenyebb vonalat képviselte, közölte Andrassyval, hogy Oroszország elvben hajlik az enklavé birtokbavételével szembeni oppozíció feladására, de a cártól most, amikor San Stefano oly sok vívmányát feláldozza, nem várható, hogy nyíltan kiszolgáltatassa délszláv szövetségeseit Ausztria – Magyarországnak. Az orosz diplomata azt kérte, Bécs mondjon le arról, hogy a szandzsákot azonnal hozzácsatolja az osztrák igazgatási rendszerhez, cserébe a cári hatalom titkos egyezményvel kötelezi magát, hogy nem fogja ellenezni sem Bosznia, sem a szandzsák végleges annexióját, ha arra egy későbbi időpontban sor kerül. Andrassy a javaslatot elfogadásra ajánlotta.³⁸ Nemigen tehetett mást; a szandzsákra formált osztrák igényt Salisbury is visszautasította, még a kongresszus előtt.³⁹

Amikor a bosnyák kérdést tisztázták napirendre, a kongresszus plénümán minden az előre elkészített forgatókönyv szerint zajlott le. Salisbury megtette javaslatát az okkupációra, Bismarck melegen támogatta, a többiek csatlakoztak, kivéve a törököket. Érdembeli vitát tehát az ülésen nem folytattak. Andrassy a végén tett egy nyilatkozatot, mely szerint az osztrák – magyar kormány a novibazári szandzsák igazgatásának terheit nem kívánja magára vállalni, de az új politikai helyzet, valamint a közlekedési utak szabadságának és biztonságának garantálása végett Ausztria – Magyarország fenntartja magának a jogot, hogy itt helyőrséget tartson, katonai és kereskedelmi utakat bírjon. Ezzel az oroszok óhajának tett eleget. (Nyilatkozatát később belefoglalták a szerződés 25. cikkébe.) A kérdés vitáját Bismarck ugyan befejezettnek nyilvánította, de a török beleegyezése nélkül mégsem lehetett a határozatot elfogadottnak tekinteni. Pár napi, a kulisszák mögött lezajlott lázas erőfeszítés után az osztrák, az angol és a német diplomácia sikert ért el Sztambulban. A szultán enge-

³⁸ *Medlicott*, Congress 77.

³⁹ *Stojanović* 262.

dett, megbízottai Berlinben az ülés jegyzőkönyvét aláírták azon fenntartással, hogy Bosznia megszállásáról közvetlenül és előzetesen Ausztria – Magyarországgal kíván-
nak megállapodni. Andrásynak ez ellen nem volt kifogása, nagy diadallal jelentette Bécsbe: „a program, melybe Felsőged beleegyezett, teljesítve van”.⁴⁰ Óriási meg-
lepetést jelentett számára, amikor a kongresszus érdemi munkájának befejezése és
a szerződés végleges szövegének kidolgozása után, az ünnepélyes aláírás előtti órák-
ban a török meghatalmazottak felkeresték, és azt közölték vele, hogy a szerződést
addig nem írják alá, amíg ő, Andrassy nem ad egy titkos írásbeli nyilatkozatot, mely
szerint az okkupáció kifejezetten ideiglenes jellegű, és semmiben sem sérti a szultán
szuverén jogait. A kínos alternatíva elé állított külügyminiszter rövid habozás után
aláírta a kívánt nyilatkozatot. Ez a kis közjáték bizonyára megkeserítette a győzelem
ízét, de a világ csak arról szerzett tudomást, hogy a kongresszus felhatalmazta a ket-
tős monarchiát Bosznia és Hercegovina határidő nélküli megszállására és kormányzá-
sára. Ugyanazon a napon, július 13-án Andrassy egy másik titkos iratot is ellátott
kézjegyével. Ez az oroszokkal kötött megállapodás volt: az osztrák – magyar fél
diplomáciai támogatást ígért keleti szomszédjának a berlini szerződés határozatainak
végrehajtásából adódható nehézségek leküzdésében. Oroszország viszont azt ígerte
meg, nem tesz ellenvetést, ha egyszer a kettős monarchia kényszerítve lesz a noviba-
zári szandzsákot „épp oly végérvényesen megszállni, mint Boszniát és Hercegovinát”.
A Bécs számára legfontosabb kérdésben ezzel lett teljes a berlini mű.⁴¹

Miközben a színpalak mögött folyt az erőteljes agitáció a törökök áthangolására
Bosznia kapcsán, a plenáris üléseken Montenegró, Szerbia és Románia sorsáról dön-
töttek. A San Stefanó-i szerződést megerősítve mindhárom ország esetében elismer-
ték a teljes állami függetlenséget, de ezt a berlini szerződésben ahhoz a feltételhez
kötötték, hogy ezen országok alattvalóik számára garantálják a teljes vallásszabad-
ságot, valamint az állampolgári és politikai jogok egyenlő gyakorlását. A feltételnek
különösen Románia esetében volt nagy jelentősége: a zsidók emancipálása itt súlyos
belső problémát jelentett. Az országhatárok kijelölésekor a kongresszuson ismételten
jelentkező véleménykülönbségeket viszonylag gyorsan kiegyenlítették; a júliusi ber-
lini kánikula a nagyhatalmak képviselőit nemigen ösztönözte arra, hogy különöseb-
ben elmélyedjenek a területrendezés részleteiben. A szerződés Montenegrót északon
(Hercegovina) és keleten (Novibazár) megfosztotta azon területek nagyobbik részé-
től, amelyeket a háborúban elfoglalt és a San Stefanó-i szerződésben megkapott.
E körzetben most a zömében albánok lakta Plava és Gusinje maradt meg neki.
A fejedelemség megtarthatta a számára olyannyira fontos tengeri kijáratot, megkapta
hozzá Antivari kikötőjét is, de Dulcigno visszakerült a törökökhöz, Ausztria – Ma-
gyarország pedig Spizzát szerezte meg magának. Az osztrák elképzelés diadalmasko-
dott a szerződés azon rendelkezésében, mely szerint Montenegró nem tarthat saját
hadihajókat, és Antivari kikötőjét idegen hadihajók sem használhatják; a fejedelem-
ség tengerpartja mentén a rendőri felügyeletet a dualista monarchia látja el könnyű
őrhajóval. A Porta amiatti tiltakozását, hogy Montenegrót albánok lakta területek-

⁴⁰ Wertheimer 163–164.

⁴¹ Mindkét július 13-i egyezményt ismerteti: Novotny 132. Az egyezmények teljes szövege: *Medlicott*, Congress 404–405.

kel jutalmazták, senki se méltatta figyelemre. A novibazári szandzsák másik oldalán a szerződés Szerbiát szorította vissza, a nyugaton ily módon elvett területekért cserébe délkeleten nagyobb földdarabot juttatnak Belgrád kezére: a San Stefanóban odaitélt Niš mellett most Vranja és Pirot városokat is megkapta. Az országhatárok újraszabályozásánál legrosszabbul Románia járt. Minden tiltakozása ellenére elcsatolták tőle Dél-Besszarábiát és visszaadták Oroszországnak. Helyette a románok a Duna-torkolat szigeteit kapták meg, valamint Dobrudzsát a Szilisztra — Mangalia vonalig.

*

Röviden szólnunk kell még arról, hogyan tükröződtek a berlini szerződés cikkeiben a Monarchia keleti gazdasági programjának 1878 márciusában megfogalmazott, majd belső viták tárgyává lett különböző pontjai. A kongresszus résztvevői főként a hatalmi viszonyokat befolyásoló kérdésekkel és a határok kijelölésével voltak elfoglalva, ezeknek rendelték alá minden egyebet; így viszonylagos érdektelenséget tanúsítottak a gazdasági kérdések iránt. Ez a körülmény — minthogy az elnöklő német kancellár rendkívül nagy súlyt helyezett arra, hogy a kongresszus minél rövidebb idő alatt sikeresen befejezze munkáját — nem mindig kedvezett az osztrák — magyar diplomaták erőfeszítésének. Bár a kongresszus idején vitára előterjesztett tervezeteikben messzemenően figyelembe vették az előzetes gazdaságpolitikai célkitűzéseket, ezeket *maradéktalanul* nem sikerült érvényre juttatniuk. A legfontosabb célok zömét azért elérték. Így például a berlini szerződés 10. és 38. cikke kötelezte Bulgáriát és (igaz, csupán az újonnan szerzett területeken) Szerbiát, hogy a nemzetközi vasutak megépítésére és összekapcsolására, valamint üzemeltetésére vonatkozó korábbi török szerződéses kötelezettségeket mind Ausztria — Magyarországgal, mind a Hirsch-társasággal szemben magukra vállalják. A szerződés ugyancsak előírta, hogy az érintett négy államnak: Ausztria — Magyarországnak, Törökországnak, Szerbiának és Bulgáriának a berlini szerződés aláírása után *azonnal* meg kell kötnie a kivitelezéshez szükséges megállapodásokat. Mint tudjuk, ezáltal kifejezetten osztrák — magyar kívánság teljesült. A kereskedelmi jog területén a szerződés kikötései forma szerint ugyan nem specifikusan osztrák — magyar, hanem általános európai érdeket védtek, de ezek az előnyök is mindenképpen a kettős monarchia javát szolgálták. A márciusban megfogalmazott osztrák — magyar minimális programmal teljes összhangban voltak azok a cikkek, amelyek szerint az önállósuló balkáni országok számára mindaddig változatlanul érvényben maradnak a Porta és a harmadik államok közötti kereskedelmi és hajózási szerződések, a konzulok hatósági és védelmi jogai, valamint a kapitulációs jogok, míg ezen érintett harmadik államok a változtatásba bele nem egyeznek, illetve az önállóvá vált országokkal ilyen értelmű új szerződést nem kötnek. Utalásként a későbbiekre megemlítjük, hogy a 37. cikk azon formulája, mely szerint új szerződések létrejöttéig Szerbia semmit sem változtathat a fejedelemség és a külországok közötti kereskedelmi viszonyok akkori adott állapotán (*conditions actuelles*), hamarosan a dualista monarchia és Szerbia között egy súlyos konfliktus alapjául szolgált.

Végül pedig szóljunk röviden a Duna-kérdésről. „Hogy a dunai hajózás szabadságának . . . biztosítékai szaporíttassanak”, a magas szerződő felek kimondták az összes parti erődítmény lerombolását és megtiltották újak létesítését a Vaskaputól

lefelé. Az Európai Duna-Bizottság hatáskörét Galacig kiterjesztették, tagjai közé felvették Romániát, a jogaira, kiváltságaira és kötelezettségeire vonatkozó korábbi szerződéseket pedig megerősítették. A bizottság mandátumának sorsáról 1882-ben, egy évvel a lejárát előtt, a hatalmaknak külön kellett döntenie. Az 55. cikk úgy rendelkezett, hogy a Vaskaputól Galacig terjedő szakasz hajózási, folyamrendészeti és folyamfelügyeleti szabályzatait a parti államok küldötteinek közreműködésével az európai bizottság dolgozza ki, mégpedig összhangban a Galac alatti részen alkalmazott rendszerrel. A berlini szerződés – osztrák óhajnak eleget téve – úgy módosította az 1871-es londoni szerződést, hogy a Vaskapunak a hajózás megkönnyítése érdekében történő szabályozása ezentúl kizárólagosan Ausztria – Magyarország feladatát képezi.⁴²

A szerződés kedvező előírásai mellett az osztrák – magyar diplomácia másfajta előnyt is szerzett a kongresszus idején: a július 8-án Berlinben megkötött külön szerb konvenció a Monarchia gazdasági igényeit újabb jogi garanciákkal támasztotta alá. Szerbiát tulajdonképpen az orosz diplomácia lökte Bécs karjaiba. A keleti válság idején orosz buzdításra két ízben háborút kezdő fejedelemséget a békeszerződés megfogalmazásakor addigi pártfogói szándékosan mellőzték. A San Stefanó-i szerződés közzététele sokkhatást váltott ki Belgrádban, a cárizmus a szerb nemzeti aspirációk rovására növelte fenyegetően nagygyá a bolgárokat. A mélyen csalódott szerbek ezek után legfeljebb azt remélhették, hogy mindabból, amitől Oroszország megfosztotta őket, talán valamit visszaszerezhetnek a rivális nagyhatalom támogatásával. Milán fejedelem Bécshez próbált közeledni. Andrassy bátorítón fogadta a szerb kezdeményezést, de kemény feltételeket szabott a területi igények pártfogolására: Belgrádnak nemcsak Boszniára (és a szandzsákra) támasztott régi igényét kellett feladni, de vállalnia kellett a szorosabb gazdasági kötődést is a Monarchiához. Wrede herceg belgrádi főkonzul májusban tájékoztatta Milánt és Ristić miniszterelnököt a bécsi gazdasági óhajokról: egészen konkrétan a vasút, általánosabban a kereskedelempolitikáról.⁴³

Útban a kongresszusra, Ristić megállt Bécsben, hogy tárgyalhasson Andrassyval. Részletesen ismertette vele a nagyhatalmak elé terjesztendő szerb követeléseket. Ezek közül Andrassy csak egyet utasított azonnal el, azt, hogy Szerbiát helyezték az európai nagyhatalmak kollektív védnöksége alá. Pártfogolt viszont egy sor egyéb óhajt: a területnövelést, a függetlenség hivatalos deklarálását, a kapitulációk leépítését, az ortodox egyház viszonyainak rendezését stb. A tárgyalásról tudósító osztrák irat szerint Ristić messzemenő előzékenységet tanúsított a Bécset különösen izgató kereskedelmi és vasúti ügyekben, kifejezetten hajlott (bár tegyük hozzá: nem minden kétértelműség nélkül) a vámszövetség gondolatának elfogadására.⁴⁴ Összességében tehát e megbeszélések kedvező előjelül szolgáltak az osztrák – magyar balkáni akció-

⁴² A Duna-kérdés előzményeihez l. *Chamberlain* és *Hajnal* munkáit.

⁴³ Wrede an Andrassy Nr. 10. (5. Februar); Nr. 36. (10. April); Nr. 54. (27. Mai). Valamenyi: HHStA PA XXXVIII/222.

⁴⁴ „Er deutete aber zugleich an, dass auch die Idee eines engere handelspolitischen Anschlusses an die Monarchie zweckmässig erscheine und die Stimmung in Lande dafür gewonnen werden könnte, sobald man jede Verdacht einer einzutretende politischen Abhängigkeit des Fürstentums von dem grossen Nachbarlande bestimmt zurückweist. Wien, 9. Juni 1878.” HHStA PA XXXVIII/222. (Schwegel saját kezű feljegyzése a tárgyalásokról.)

program sikerre viteléhez. A tárgyalásokat később Berlinben folytatták. Andrásy ragaszkodott ahhoz, hogy a két állam jövőbeli gazdasági kapcsolatait szabályozó szerződést még azelőtt megkössék, mielőtt a kongresszus döntene Szerbia új határaitól. Így is történt.

Az osztrák-magyar-szerb konvenció első cikkében a két kormány kötelezte magát, hogy összeköti vasútjait Belgrádnál. Ezen felül Szerbia kötelezettséget vállalt a Belgrád – Niš közötti, valamint az onnan a török, illetve a bolgár határig vezető vonalak megépítésére. A munkálatokra a megállapodás három évet engedélyezett. A konvenció kimondta: a két kormány közösen arra fog törekedni, hogy nemcsak a saját, hanem a török és a bolgár szakaszokon is, tehát a Konstantinápolyig és Szalonikiig kiépítendő vonalakon mindenütt az osztrák-magyar vasutakon érvényben levő szabályzatot alkalmazzák majd. A berlini szerződés 10. cikkéhez mintegy csatlakozva, a július 8-i konvenció szintén előírta, hogy a békeszerződés létrejötte után Bécsben azonnal össze kell ülnie egy bizottságnak Ausztria – Magyarország, Szerbia, Törökország és Bulgária meghatalmazottaiból azzal a feladattal, hogy egyfelől kidolgozza az érintett államok és a közreműködő társaságok közötti konvenciókat, másfelől – és ez már túlmélt a berlini szerződésen – a fenti államok nevében irányítsa és felügyelje mindazon munkálatokat, amelyek a vasútépítéssel kapcsolatosak. A konvenció második cikke a két ország közötti kereskedelmi viszonyok megkönnyítését irányozta elő, és külön intézkedéseket helyezett kilátásba a határforgalom szabályozására. Nem nehéz a fentebb tárgyalt, eldöntetlen belső viták hatását kimutatni abban, hogy e cikk nyitva hagyta azt a kérdést, vajon a két állam egymással lép-e egymással. Azt azonban a konvenció határozottan előírta, hogy a kormányoknak, bármely forma mellett döntsenek is, a vonatkozó szerződést *rögtön* a berlini szerződés ratifikálása után meg kell kötniük, és e célból a két fél meghatalmazottainak ezen időponttól számított négy hónapon belül Bécsben össze kell ülniük.⁴⁵

A július 8-i megállapodást az osztrák-magyar diplomácia jelentős sikerként könyvelte el. A szerbek akkor szintén meg voltak elégedve. Ristić különösen azt tartotta komoly eredménynek, hogy bár osztrák-magyar részről eredetileg csak maguknak kívánták fenntartani a kereskedelmi szerződés vagy vámszövetség közötti választás lehetőségét, a konvencióban a kötelezettségeket kölcsönösségi alapra helyezték, egyenlő feleként kötötték azt meg.⁴⁶

*

Az osztrák-magyar diplomácia büszke volt berlini teljesítményére. A szerződéssel elérte azokat a fő célokat, amelyeket előzetesen elérni kívánt. A Nagybulgária képeben fenyegető teljes orosz hegemonia felszámolásával és az okkupációs mandátum elnyerésével alapvetően megváltoztak a két régi rivális balkáni erőviszonyai. Az osztrák-magyar diplomácia a látványos sikert a nagyhatalmak egységes támogatásával érte el, az új balkáni pozíciók megszilárdítását csak megkönnyíthette ez az

⁴⁵ Bittner Nr. 4157.

⁴⁶ Jovanović, I. 422–423.

„európai” alap. A másik oldalon viszont a cári hatalom képtelen volt kedvezőbbre hangolni az oroszellenes európai koncertet, és így a fényes katonai siker után megalázó diplomáciai vereséget szenvedett. A kongresszus utáni viszonyok alakulásában nagy szerep jutott e döntő különbségnek. Egy ponton mégis mutatkozott hasonlóság az osztrák–magyar és az orosz diplomácia helyzete között. Mindkettőjük teljesítményével elégedetlen volt birodalmuk hangadó közvéleménye. Persze mindkettő a maga módján: az egyik részen túl soknak, a másikon túl kevésnek tűnt az, amit a szerződéses megállapodások tartalmaztak. De a határozatok végrehajtásához szükség volt arra, hogy a berlini szerződést a csalódások ellenére belül is elfogadtassák. Ez pedig nem ígérkezett könnyű feladatnak sem Bécsben, sem Pétervárott. A berlini rendezés útjába kezdettől belső és külső nehézségek tornyosultak.

A balkáni átrendezés első szakasza

A Berlinben hozott nagyhatalmi döntések gyakorlati megvalósítása nem volt könnyű feladat. A munka a vártnál jóval több energiát emésztett föl. A kongresszus megnyitása előtt Bismarck bizakodott, hogy a problémákat három nap alatt megoldhatják. Ehelyett a résztvevők egy egész hónapi kemény birkózás után jutottak csak eredményre. A kongresszus befejezésekor szintén akadtak, akik illúziókban ringatták magukat. A „berlini rendezés” mindamellett hosszú időt vett igénybe, és a végeredmény sem lett azonos azzal, amit 1878 júliusában Európa hatalmasságai maguknak elképzelték. A szerződés minden egyes pontja bonyolult diplomáciai manőverek eredményeként realizálódott, és a konkrét megvalósulás erősen függött a szüntelenül változó nemzetközi helyzetétől. Amiként fordítva is igaz: 1878 júliusát követően a „berlini rendezés” állása, sikere vagy elakadása rendre visszahatott a nagyhatalmak egymás közötti viszonyára. A nagypolitika és a realizálási aprómunka közötti szoros kölcsönhatás kimutatható mindazokon a területeken, ahol a Habsburg-monarchia a legközvetlenebbül érintett fél volt: a bosnyák kérdésben és a gazdaságpolitikai problémáknál éppúgy, mint a montenegrói határrendezésnél vagy a nagyon összetett bolgár probléma megannyi részleténél.

A Ballhausplatz figyelmét — akárcsak 1878 tavaszán — most is mindenekelőtt a bolgár és a bosnyák kérdés kötötte le. A megelőző periódushoz képest egy vonatkozásban következett be alapvető változás: csak a bolgár kérdés maradt meg „európai” jellegűnek, tehát a többi nagyhatalom tevőleges közreműködésével intézendő feladatnak. Bosznia problémája a berlini szerződés 25. cikkének közzétételével nemzetközi síkon megoldást nyert. Míg a Berlint megelőző időszakban és magán a kongresszuson a radikális változtatás mellett érvelve Andrassy igyekezett Bosznia és Hercegovina problémájának európai jellegét kidomborítani, azt hangsúlyozva, hogy a válság megismétlődésének kizárása, a két tartomány belső nyugalmanak megteremtése az európai béke egyik előfeltétele, addig a kongresszusi döntés után Bécs az egész kérdést immár osztrák — magyar belső ügyként kezelte, és legfeljebb az okkupáció lebonyolításával összefüggő technikai, adminisztratív stb. részleteket kívánta diplomáciai úton tisztázni; de még ezen utóbbi kérdések elintézését is olyan feladatnak tartotta, amely csupán a két közvetlenül érintett félre — Ausztria — Magyarországra és Törökországra — tartozik. A nemzetközi politika napirendjéről tehát gondosan leveszik az okkupáció problémáját.

A kongresszus idején Andrásy erősen bízott abban, hogy Bosznia gyors és sűrűlódásmentes megszállását – amit belpolitikai okok, továbbá a tartományban kibontakozó osztrákelles agitáció egyaránt nagyon kívánatosá tett – megkönnyítheti a Porta közreműködési készsége. A külügyminiszter bizonyos volt abban, hogy a gyakorlati kivitelezés módozatairól a kongresszus befejezését követően rögtön megegyezést köthet a törökökkel. Július 12-én, még Berlinből utasította Zichy konstantinápolyi nagykövetet, szerezzen felhatalmazást a kongresszuson résztvevő török küldöttség vezetője, Karatheodory pasa számára, hogy az hazatérőben rövid időt Bécsben tölthessen, és tető alá hozhassa a bevonulás részleteit tisztázó megállapodást.¹ Bár a törökök másnap csattanós választ adtak a nehézségeket nyilvánvalóan alábecsülő osztrák miniszternek, és az egész bosnyák kérdés minőségi változást szenvedett az ultimátumszerűen kicsikart július 13-i titkos nyilatkozattal, Andrásy derűlátása mintha mitsém változott volna.

Karatheodory a Porta felhatalmazása alapján megszakította útját Bécsben, ahol csak előzetes megbeszélést tudott folytatni, mivel Konstantinápolyból érdemi instrukciót nem küldtek részére. Zichy sürgetései kevés eredményt hoztak, inkább alkalmat szolgáltatottak Portának arra, hogy különböző feltételeket szabjon, illetve kifogásokkal éljen. A nagyvezír, Safvet pasa megpróbálkozott azzal, hogy az egész okkupációt a berlini szerződés ratifikálása után esedékes kérdésnek minősítse, de azonnali visszautasításra talált.² (A szerződést a szultán ratifikálta utolsóként, augusztus 3-án.) Ezután formálisan kérték az okkupáció legalább három héttel való elhalasztását, majd azzal a javaslattal álltak elő, hogy Ausztria – Magyarország kössön egy olyan konvenciót Törökországgal, amelyben kötelezettséget vállal annak megvédésére bármely, Szerbia vagy Montenegró részéről történő támadás esetén.³

A javaslatot Andrásy azonnal elutasította. Hiába volt Elliot angol nagykövet közbenjárása, a miniszter kitért az „egyoldalú” kötelezettségvállalás elől. A berlini rendezés *összeurópai* jellegét kívánta óvni, s ezzel olyan érvet hangoztatott, amely ettől fogva számára döntően esett latba, valahányszor elvi kérdés forgott kockán. Az angoloknak azt fejtegette, ha ő most ilyen konvenciót köt, úgy Oroszország azonnal követné a példáját, és minden ügyét igyekezne a Portával kötendő *különszerződésekkel* megoldani. Az esetleges segítségnyújtástól azonban nem zárkózik el, fejtegette, hiszen Ausztria – Magyarország célja a két szláv provincia megszállásával az, hogy megakadályozza Szerbia és Montenegró további terjeszkedését; ezt az erkölcsei kötelezettséget kész egy Portához intézendő bizalmas jegyzékkel megerősíteni, de ennél tovább nem mehet. Salisbury külügyminiszter ugyan még ajánlkozott a Bécs és Konstantinápoly közötti közvetítő szerepére, de Andrásy elzárkózott az elől, hogy a Boszniával kötendő megegyezés aláírása előtt egy általános segítségnyújtási paktumról tárgyaljon Sztambullal.⁴

¹ Novotny Nr. 554.

² Gavranović Nr. 104., 107. Novotnyval ellentétben a bécsi iratokat in extenso közli.

³ Az ötlet már korábban felmerült, l. Gavranović Nr. 86.; maga a javaslat: uo. Nr. 110., vö. Novotny Nr. 1304.

⁴ Partik 75–76.; Medlicott, Congress 148–149.

Andrássy nem vesztette el optimizmusát. A katonai körök által oly régen (és a maguk szempontjából jogos türelmetlenséggel) várt akció előkészítése során nem győzte hangoztatni a békés jelleg megőrzésének fontosságát. A hadügyi tárca vezetőinek váltig azt bizonygatta, nem kell komoly ellenállásra számítani Boszniában. Előzetes tárgyalásain Karatheodoryval közölte saját elképzeléseit a megegyezési terveze-tről. Kész volt a szultán felségjogainak figyelembevételére, hajlandó volt a Portá-nak garanciákat is adni, fő törekvése azonban magának az okkupációnak a megkönnyítésére irányult. Azt szerette volna elérni, hogy a török hatóságok segítségével a bevonuló osztrák – magyar csapatok baráti fogadtatásban részesüljenek.⁵

A szultán és a Porta viszont mindent megtett annak hangsúlyozására, hogy nem mondott le önként saját tartományairól. A döntést makacsul elodázták, s emiatt Andrásssynak végül is fel kellett hagynia a reménnyel, hogy a Porta asszisztálása simábbá teheti Bosznia birtokbavételét. Tovább várni veszélyes volt, hiszen a tartományban az anarchia jelei mutatkoztak: az ottani török hatóságokat az autonómiát követelő radikális mohamedán mozgalom vezetői félreállították, a sokféle okból elégedetlen népi tömegeket pedig az idegen betolakodók ellen mozgósították. Szarajevóban saját kormányt alakítottak és megkezdték a fegyveres ellenállás megszervezését. Bécsben ezek után elhatározták, hogy előzetes megegyezés nélkül is haladéktalanul megkezdik a bevonulást. Utolsó kísérletként Andrásy július 23-án felszólította a Portát, két-három napon belül adja meg Karatheodorynak a megegyezés megkötéséhez szükséges felhatalmazást.⁶ Safvet pasa ehelyett még egyszer megpróbálta rávenni Andrásst az akció elnapolására. Kérését elutasították. Július 29-én hajnalban az osztrák – magyar csapatok megkezdték az okkupációt. A Monarchia hadvezetése viszonylag nem nagy erővel látott a feladat megoldásához. A bevonuló egységek hamarosan erős fegyveres ellenállásba ütköztek. A mind jobban kibontakozó felkelés megtörése – az optimista prognózis ellenére – végül háromhónapi kínos küszködésbe, háromezer halott katonába és százmillió forintot meghaladó költségbe került. Az akkoriak szemében ez irtózatossá árnyalt tetszett.⁷

Az okkupációs hadjáratral a területgyarapítás útját régóta kitarthatóan egyengető Habsburg-hatalom végre az áhított cél közelébe ért. A hivatalos külpolitika nehezen kivívott sikerét mégsem a nagy eredménynek kijáró elismerés fogadta a Monarchiában. A délszláv tartományok megszállását a birodalom mindkét felében általános felháborodás, majd kormányválságba torkolló belpolitikai krízis követte. A belső vihar törvényszerűen következett az osztrák és a magyar liberális párt előző külpolitikai állásfoglalásaiból. A két kormánypárt már a keleti válság korábbi fázisaiban szembekerült Andrásy külpolitikájával. Amióta – a reichstadi találkozót követően – mind több jel utalt a külügyi hivatal deklarált és valóságos szándékai közti diszkrépanciára, a Lajta mindkét oldalán következetesen és kategorikusan elutasították a területszerző célzatú beavatkozást, az Oroszországgal egyetértésben végrehajtandó osztozkodó, hódító politikát („parallel akció”). Az orosz – török háború ki-

⁵ Gavranović Nr. 111., 115.; Közös mt. jkv. Nr. 206. (1878. július 19.) HHStA PA XL/290. Vö. Wertheimer 181.

⁶ Gavranović Nr. 115., 117.

⁷ Az okkupáció újabb külföldi irodalmából: *Deutsch* 18–36.; magyarul: *Bencze* 191–226. A belső ellenállásról: *Ekmečić* 353–364.

törését követően még inkább a törökbarátság – oroszellenesség érzelmi dualizmusa uralta megnyilatkozásait. A liberálisok programja a tagadásra épült: Törökország integritásának feladását éppúgy elleneztek, mint Oroszország hatalmi térnyerését vagy a balkáni szlávok erőgyarodását. A hatalmi feltételek változtathatatlanságának eleve illuzórikus igénye mint program tarthatatlanná vált San Stefano után, de változatlanul megmaradt a Ballhausplatz akcióprogramjával szembeni makacs tagadás. A délszláv tartományok meghódítását az osztrák-németek és a magyarok azonos érvek alapján elleneztek: féltették saját belső hatalmi helyzetüket és a dualista rendszert általában, nem kívánták a birodalom etnikai viszonyainak számukra hátrányos megváltoztatását, és aggódtak amiatt, hogy az erősen deficités államháztartás szanálására tett addigi erőfeszítéseket semmivé tehetik az okkupációval elkerülhetetlenül együtt járó anyagi terhek. A közvélemény hangulatát alakító sajtó megkülönböztetett figyelemmel fordult a külpolitika felé, és érvelése a honatyákéhoz hasonlóan ugyancsak belpolitikai fogantatású volt. A szenvedélyek magasra csaptak; a vitát tovább éltezte, hogy az uralkodó nemzetek negatív álláspontjától eltérő vélemények is hangot kaptak. A Monarchia balkáni civilizátori küldetésével szemben bizonyos szláv körök – csehek és horvátok – nagyobb megértést mutattak. Az utóbbiak egyenesen azt kérték, csatolják Boszniát Horvátországhoz.

A hatalmon levő két liberális kormány – a saját pártjaikban uralkodó hangulattal szembeszállva – mindent megtett Andrassy támogatása érdekében. San Stefano után nagy munka hárult rájuk: az okkupáció belső „legitimálását” a gyakorlatban nekik kellett elvégezniök. A területgyarapítás elfogadtatása rendkívüli erőfeszítést követelt. Berlin után a sajtó és a közvélemény egységesen szembefordult a hivatalos bécsi politikával.

A két kormány közül a magyar volt kedvezőbb helyzetben. Tisza keményen kézben tartotta pártját. Jelentős mameluk többségét a politikai viharok ugyan apasztották, de nem tüntették el, így a miniszterelnöknek sikerült úrrá lennie a nehézségeken; az ősz folyamán a magyar parlament jóváhagyta az okkupációt. Tisza (és Andrassy) számára a kisebbségben levő magyar ellenzék és a sajtó féktelen támadásai igazi veszélyt nem jelentettek. A budapesti kormány helyzetét az sem rendítette meg komolyabban, hogy később a katonák mértéktelen anyagi követelései miatt Széll pénzügyminiszter lemondott, s emiatt szeptemberben formálisan az egész kabinetnek fel kellett kínálnia visszalépését.

Teljesen más volt az Auersperg-kormány helyzete: az „összmonarchiai” érdekeket megtestesítő külpolitikát még saját pártjára sem tudta ráerőszakolni. Az osztrák-német alkotmánypárton belül már 1876-tól létezett egy ellenzék, amely a területnövelő politika ellen tekintélyes erőket vetett harcba. E tábor további megerősödése a kormány létalapját ásta alá: a liberális párt márciusban, a 60 milliós hadihitel körüli vitákban nyíltan kettészakadt. A parlamenti többségét elvesztő Auersperg-kabinet 1878 júliusában kénytelen volt benyújtani lemondását. Az uralkodó elodázta a feleletet, így a kormány – szilárd bázis nélkül – egyelőre tovább vitte az ügyeket.

Az okkupációról Törökországgal kötendő kétoldalú megállapodás szövegének előkészítését Andrassy ugyan rögtön Bécsbe való visszatérte után megkezdte, de a törökök tétlensége miatt érdembeli előrehaladás csak a katonai akció megindulása után volt tapasztalható. Az osztrák – magyar külügyminiszterrel folytatott megbeszélései alapján Karatheodory augusztus elejére összeállított egy 13 pontból álló

egyezménytervezetet. Andrassy az elaborátumot mint engedményei végső határát ajánlotta elfogadásra a Portának. A török kormány a figyelmeztetés ellenére számos új követeléssel állt elő. Karatheodory és Andrassy emiatt részben módosította az eredeti javaslatot. Munkájuk eredményeként született meg az osztrák-magyar – török konvenció első szövegváltozata.⁸

A tervezet, miután bevezetőben elismeri a szultán felségjogait Boszniában és Hercegovinában, részletezi a két nagyhatalom által követendő magatartást. Ausztria – Magyarország proklamációjában közli a helyi lakossággal, hogy nem ellenségként avagy hódítóként, hanem a Portával létrejött megegyezés alapján vonul be. (Ez időközben már megtörtént.) A szultán szintén nyilvánosan szól az okkupáció békés jellegéről, egyben utasítja a helyi török hatóságokat, hogy könnyítsék meg a bevonuló csapatok feladatát. Ugyanezen célból török komisszár küldhető az osztrák – magyar főhadiszállásra. Külön pont intézkedett arról, hogy a török zászló fennmarad mindenütt, ahol eddig volt, de (a minareteket kivéve) közösen az osztrák – magyar lobogóval. A tartományok igazgatásáról Ausztria – Magyarország köteles gondoskodni. E célra felhasználhatja a meglevő török tisztviselőket, illetve leváltásuk esetén elsősorban ottani születésűekkel helyettesíti őket. Garantálják a teljes vallásszabadságot és külön a mohamedánok személyi és vagyoni sérthetetlenségét, akik számára változatlanul a szultán az egyházi előljáró. A tervezet előírja, hogy a tartományok bevételeit kizárólag azok belső szükségleteire lehet felhasználni. A Porta kívánsága szerint a török pénz továbbra is forgalomban maradhat. Az utolsó pont foglalkozik a novibazári szandzsákkal. A terület osztrák – magyar katonai megszállása nem érintheti az ottani török közigazgatási, pénzügyi és igazságszolgáltatási apparátust, ezek tevékenységét továbbra is kizárólag a Porta irányítja. A szandzsáknak az osztrák – magyar seregek által megszállt pontjain a Porta – ha kívánja – ugyan csak állomásoztathat csapatokat.

A török igénnyel ellentétben a tervezet nem korlátozta az osztrák – magyar megszálló csapatok létszámát a szandzsákban. Andrassy határozottan elutasított más török követelést is, például azt, hogy Bosznia és Hercegovina megmaradjon az oszmán birodalom vámkötelékében, hogy a tartományok pénzbevételeiből a „felesleget” a Portának utalják át, hogy a tisztségviselőket a szultán nevében nevezzék ki, hogy az állami birtokok továbbra is a török hatóságok igazgatása alá tartozzanak stb. Arról sem akart természetesen hallani, hogy az okkupáció ideiglenessége említést nyerjen.

Közben pedig a hegyi terepen előrenyomuló osztrák – magyar csapatok helyzete mind nehezebbé vált. Az első kudarcok után a katonai vezetés rögtön kezdeményezte, hogy a már mozgósított négy hadosztályt erősítsék meg újabbakkal. Az augusztus 11-i koronatanácson Andrassy még sikerrel szállt szembe ezzel a követeléssel, és egyelőre Ferenc Józsefet is meggyőzte arról, hogy csupán néhány napot kell még várni a kedvező fordulatra: mihelyt Szarajevo elesik, a Porta feladja tétovázását, aláírja a konvenciót, és az ügy a gyors és sima végkifejlet stádiumába lép. Ha a Porta a józan ész szerint jár el – fejtegette –, úgy meg kell egyeznie a Monarchiával. A török kormány, mivel a szerződés különböző pontjait nem teljesíti, az angolokkal, az oro-

⁸ Gavranović Nr. 186., 190. A konvenciótervezet első változatának szövege: *Medlicott*, Congress 405–406.

szokkal meg a görögökkel egyaránt konfliktusba kerül. Aligha feltételezhető, hogy mindezen frontokon egyforma erővel képes kitartani. Valószínűbb, hogy a legkisebb rosszat választja és Béccsel állapodik meg. Visszavonja csapatait még a szandzsákból is, Ausztria – Magyarországnak engedi át Szerbia és Montenegró szétválasztását.⁹ Az uralkodó egyelőre habozott.

Boszniában azonban folytatódtak a balsikerek, így Andrassy végül hátrálni kényszerült. De mindent megtett annak érdekében, hogy a haderőnövelést és az azzal együttjáró többletkiadásokat, ameddig lehet, korlátozza. A dolog pénzügyi oldala azért foglalkoztatta, mert mindenáron el akarta kerülni, hogy az újabb hitelek jóváhagyására össze kelljen hívni a (vele szemben bizonyára ellenséges) delegációkat, mielőtt a megszállás befejeződné; a katonai létszám erőteljes felduzzasztását pedig a tábornokok távolabbi szándékai miatt is ellenezte. El kívánta kerülni, hogy a Boszniában kibontakozott szabályos hadműveletek átterjedjenek a novibazári területre.

A berlini szerződés 25. cikkében a két terület együtt szerepel, s ebből könnyen adódott az az elképzelés, hogy sorsukat is egyidejűleg, egyetlen nekilendüléssel kell rendezni. Az okkupációs csapatok főparancsnokának adott hadparancs szerint az operáció végcélja Mitrovica, idáig minél hamarább el kell jutni.¹⁰ A katonai vezetők júliusban és augusztusban, az okkupációs hadműveleteket megelőző időben, majd azok első fázisában a közös miniszteri konferenciákon éppen a kettős feladatra hivatkozva követelték a csapatok létszámának jelentős megemelését és a többletköltségek fedezését.¹¹ Andrassy azonban szilárdan kitartott amellett, hogy a szandzsákkérdés rendezésével mindaddig várni kell, amíg tető alá nem kerül a konvenció a Portával.

A török fővárosban viszont a legcsekélyebb jelét sem mutatták annak, hogy a kivárási taktikán változtatni kívánnának. A külügyminiszter megpróbált nyomást gyakorolni rájuk: augusztus 18-án a törökök értésére adta, hogy a hadműveletek, amelyeket a Porta magatartása kényszerített a Monarchiára, egyre kisebbítik a tervezett konvenció értékét, és ő mint külügyminiszter semmiképpen sem garantálhatja, hogy az eddig tett engedményeket képes lesz a jövőben is megadni, ha török részről tovább haboznak.¹² Nem tudjuk, Andrassy mennyire gondolta komolyan ezt a fenyegetést. Hogy volt rá alapja, arról a rákövetkező napok eseményei tanúskodnak.

A lapok éppen Sarajevo bevétele közölték, amikor nyilvánosságra kerültek az első híresztelések a tervbe vett megegyezésről, méghozzá az előzetes török előterjesztés alapján. A közvéleményre mindkét híradás hatott. Nemcsak az ellenzék, hanem az Ausztriában frissen jelentkező „hazafias” tábor is jócskán merített belőle érveket. A katonai és polgári közvélemény utóbbi része elégedetlen volt azzal, hogy a Monarchia tárgyalásokba bocsátkozott a kétértelmű magatartást tanúsító Portával. A tisztázatlan funkciójú „okkupáció” helyett nyílt, világos hódítást akartak, „a vérontással szentesített foglalás” jogát kívánták érvényesíteni. Mivel a felkelőkhöz itt-ott török reguláris egységek csatlakoztak, a hadműveleteket Törökország elleni há-

⁹ Közös mt. jkv. Nr. 209. (1878. augusztus 11.) HHStA PA XL/290.

¹⁰ „Allerhöchstes Befehlsschreiben an den FZM Joseph Freiherrn von Philippovic, Kommandanten des 13. Armeekorps. Schönbrunn, 19. Juli 1878.” KA MK 1878: 6–1/27–1.

¹¹ Közös mt. jkv. Nr. 206. (1878. július 19.) és Nr. 209. (1878. augusztus 11.) Mindkettő: HHStA PA XL/290.

¹² Gavranović Nr. 190.

borúnak minősítették, és tiltakoztak az ellen, hogy a Monarchia ezek után a török kormánnyal szemben bármiféle kötelezettséget vállaljon magára Boszniában. A tényleges annexió kimondásának igényét jelezte ez.

Nem volt könnyű dolga Andrásynak, amikor augusztus 24-én a közös miniszterek, valamint a két miniszterelnök részvételével koronatanács tárgyalta a Portával kötendő konvenció kérdését. A miniszter így határozta meg álláspontját: a kormány a berlini szerződést nem lépheti túl, és attól el sem maradhat. A hangsúlyt az adott esetben természetesen a korlátozás első felére helyezte. Bevezetőjében Ferenc József is óvott a „sovinizmussal határos” új hangulattól, amely a birodalom ausztriai felében kapott lábra. Mások főleg a hadsereg érzelmeit emlegették. Auersperg miniszterelnök nyomatékkal szólt arról, hogy „a hadsereget Sadowa óta először most újból a Radecky-féle szellem járja át”. Andrassy minden lehetséges érveléssel okkupációs politikája egyedül hasznos voltát igyekezett igazolni. Szavait ugyan minisztertársaihoz intézte, valójában a jelen nem levő ellenfelek befolyását akarta leküzdeni a várokozásaiban bizonyára csalódott uralkodónál. A miniszter a felségjogokat érzékenyen korlátozó berlini formula rendkívüli előnyeit éppen a kényszerű önmegtartóztatásból eredeztette: a Monarchia az okkupációval is elérte mindazt, amit elérni kívánt, még hozzá anélkül, hogy a jogi annexióval szükségszerűen együttjáró terheket és hátrányokat vállalnia kellett volna. Az annexió nélküli annexió igazolására újból felhasználta azokat az (általunk már ismert) bel- és külpolitikai érveket, amelyeket június 25-i, Berlinből Ferenc Józsefhez intézett levelében felsorakoztatott. Mindezt betetőzte azzal, hogy kimutatta, a kongresszuson éppen a Habsburg-monarchiának jutott a legnagyobb előny. Amíg a berlini szerződés Oroszországot megfosztotta egy nagy háború súlyos áldozatokkal együtt járó eredményeitől, és kilenc hónap után kénytelen lesz elhagyni Bulgáriát, addig a Monarchia háború nélkül realizálhatta céljait. Ez tehát kettős siker, de mindkettőt kockára tehetik, ha eltérnek a berlini szerződésben foglaltaktól. Még Anglia eredménye sem olyan fényes, mint a Monarchiáé, hiszen megkapta ugyan Ciprust, de cserébe kötelezte magát Törökország megvédésére, a Monarchia pedig minden védelmi szövetség nélkül jutott az okkupációhoz. Andrassy azzal zárta magyarázkodását, hogy bármilyen is a forma, a lényeg attól mitsem változik: Ausztria – Magyarország úgy rendezkedik majd be a megszállt tartományokban, hogy onnan többé ki sem megy. A szandzsákügyről szólva még hozzáfűzte: nem lehet megakadályozni, hogy az enklávé maga osztozzon Bosznia és Hercegovina végleges sorsában.

A tanácskozás résztvevői különösebb vita nélkül tudomásul vették ugyan, hogy a szultáni szuverenitás elismerése Boszniában egyelőre elkerülhetetlen, de erősen el-leneztek némely ebből fakadó következményt. Az értekezlet végül is a további tárgyalásokra cselekvési szabadságot adott a külügyminiszternek. Azt is elismerték, hogy Törökországgal lehetőleg minél előbb meg kell kötni a szerződést.¹³ A vita azonban tanúsította, hogy az elvi fontosságú részletekben mély ellentét feszül a külügyi irányítás és a hadvezetés között. Jellemző adalék, hogy a jól tájékozott Elliot

¹³ Az 1878. augusztus 24-i koronatanács jegyzőkönyvének magyar szövegét közli Hegedüs 212–224. A könyv durva hamisításaival itt nem kívánunk részletesebben foglalkozni. A szélsőségesen apologetikus szerző konok következetességgel állítja, hogy Andrassy „sohasem tervezett annexiót, azt sohasem fogadta el”, nála a Boszniába való bevonulás „merőben ideiglenes” stb. Vö. *Diószegi*, Ausztria – Magyarország 39–40.

angol nagykövet éppen ez időben komolyan tartott attól, hogy a reakcionárius katonai párt „a falhoz szoríthatja” Andrássyt, és megfoszthatja őt császári ura bizalmától. A miniszter ugyanis nem tagadta le nehéz helyzetét a kurzusváltozástól rettegő diplomata előtt.¹⁴

Közben a Portával folytatott tárgyalások egy helyben topogtak. A török fővárosban erősen megoszlottak a vélemények a bécsi tervezet értékéről. A folyamatot sehogyan sem lehetett meggyorsítani. Az sem segített, hogy a nagy befolyású angol diplomácia energikusan pártfogolta az ügyet.

A törökök csekély tárgyalási készségét kézenfekvő okok magyarázzák. A mohamedán társadalom még nem emésztette meg az orosz háború okozta súlyos veszteségeket; nemcsak Konstantinápolyban voltak cseppfolyósak a viszonyok, Albániától a Rodope hegységig különböző mohamedán jellegű lázongások gyengítették a Porta hatalmát. A trónját nem túl nagy biztonságban érző szultán és padisah igyekezett megőrizni annak látszatát, hogy Törökországot kényszerítették Bosznia átengedésére. Neki is szüksége volt tehát belső legitimálásra. A látszat fenntartását a tervezett konvenció helyett jobban szolgálta volna a július 13-i nyilatkozat, amely a megszállás ideiglenességét emelte ki és semmiképpen sem csorbította a szultán szuverén jogait, nem tartalmazott olyan kívánságokat, hogy a török uralkodó komisszárokat küldjön, illetve népét a bevonulók előtt engedelmességre szólítsa fel.

A stabil belső okok mellett Sztambul vonakodását időleges külső tényezők is alátámasztották. Ilyen szerepet töltöttek be az okkupációt elítélő zajos pesti demonstrációk. A Portát, amely hajlamos volt túlértékelni a magyarok heves reakcióját, Andrássy több ízben figyelmeztette arra, hogy az effajta megnyilvánulások nem befolyásolhatják a dualista monarchia külpolitikai irányvonalát.¹⁵ A török fővárosban mégis fokozott várakozással fogadták a Tisza-kormány lemondásának hírért. A miniszterek október elején komolyan fontolóra vették a Monarchiával szembeni magatartásuk megváltoztatását. Ezúttal meglepő gyorsasággal született meg a döntés. A Porta utasítására október 8-án Karatheodory nyilatkozatot tett Bécsben: a török kormány kész lett volna elfogadni Andrássy javaslatait a csapatok Boszniába való bevonulása előtt, de az ellenállás fegyveres leverése, a szörnyű vérontás és a mohamedán lakossággal szembeni erőszakosságok mélyen elkeserítik az ottomán népet; lehetetlen, hogy a szultán jóváhagyásával szentesítse a mohamedán lakosság kegyetlen szenvedéseit Boszniában.¹⁶ Andrássy az október 8-i lépésre válaszolva hangsúlyozta, Ausztria – Magyarország a konvenció megkötését szabadon választható ügynek, nem pedig kötelező jellegűnek tekinti. A Porta elhatározása ellen nem emel kifogást, de a maga részéről „pure et simple” kitart a berlini előírások mellett.¹⁷

Konstantinápolyban már az október 8-i visszautasítást megelőzően tettek célzásokat arra, hogy a szultán lemondhat a konvencióról, és helyette esetleg beérheti a július 13-i osztrák-magyar – török deklarációval. Az ötletet most hivatalos formában is előterjesztették, a fenyegetéstől azonban Andrássy nem ijedt meg. Felhatalmazása alapján Zichy közölte a Portával, hogy amennyiben török részről nyilvánosságra

¹⁴ Partik 62–64.

¹⁵ Gavranović Nr. 236.; Novotny Nr. 621.

¹⁶ Gavranović Nr. 237.

¹⁷ Uo. Nr. 251.

hozzák a deklarációt, vagy ismertetik azt a többi kabinettel, ű a kabinetekkel kénytelen lesz közölni, hogy Ausztria–Magyarország érvénytelennek és semmisnek tekinti a nyilatkozatot, mivel Törökország nem teljesítette a benne foglalt előírásokat. A Porta ilyesfajta szószegeése tovább mélyítené azt a lehangoltságot – tette hozzá Andrássy –, amit az október 8-i vádaskodás a birodalom *mindkét* felében előidézett.¹⁸

Konstantinápolyban nemcsak Ausztria – Magyarország belviszonyait mérték fel helytelenül; a nagyhatalmak közötti egyetértés gyengülésébe vetett reményük sem teljesült. Ez utóbbi feltételezésre épült az a török körjegyzék, amely kemény hangon bélyegezte meg az osztrák – magyar hadsereg magatartását az okkupáció idején, és a hatalmaknál emelt panaszt az erőszakos cselekedetek miatt, dramatizálva a katonai akció során minden valószínűség szerint tényleg elkövetett kilengéseket és túlpásásokat.¹⁹

A török jegyzéket az összes nagyhatalom kedvezőtlenül fogadta. A németek és az angolok azonnal tudatták a Portával határozott rosszállásukat. Andrássy külön kérésére még az oroszok is hangoztatták Konstantinápolyban, hogy a jegyzék nagyon meggondolatlan cselekedet volt. A törökökre mindez nem maradt hatástalanul. A további vádaskodás helyett gyorsan engedékenyebb hangra váltottak. A Porta mégsem zárkózott el a tárgyalások folytatása elől, de azt kérte cserébe, hogy Ausztria – Magyarország egyelőre halassa el bevonulását a novibazári szandzsákba. Török részről utaltak arra, hogy a szomszédos körzetekben a mohamedán albán lakosság az osztrák – magyar hadsereggel való fegyveres szembeszállásra készül.

A Porta már augusztus végén kérte Londont, vegye rá Andrássyt a szandzsákbeli garnizonok ügyének elnapolására. Salisbury tolmácsolta a kérést Andrássynak, s pozitív ígéretet kapott tőle. Most Elliot nagykövet újból kérte Andrássyt, kössön egyezményt a törökökkel a szandzsákkérdésről.²⁰ Az osztrák – magyar külügyminiszter október derekán a törököknek több ízben kifejtette ezzel kapcsolatos nézetét: pillanatnyilag ugyan nem tartja aktuálisnak a katonai bevonulást, de feltétlenül szükségesnek látja azt, hogy Novibazár kérdését legalább elvileg már most rendezzék. Ehhez a törököktől várja a kezdeményezést. Arra azonban nem hajlandó, hogy Bosznia ügyét a szandzsákétól különválasztva tárgyalja. „Olyan konvenció, amelyben nem esik szó Novibazárról, céltalannak tűnik számunkra” – írta.²¹

Ha a katonai megszállás előrehaladtával fel is kellett hagyni azzal a reménnyel, hogy a Porta közreműködése megkönnyítheti mind a birtokbavételt, mind az ideiglenes berendezkedést, Andrássynak maradt még elég oka arra, hogy a konvenció tető alá hozásáról ne mondjon le. A tárgyalások sikerre vitelét nem utolsó sorban a belső fejlemények tették nagyon kívánatosná.

Az osztrák–német liberális párti többség a kongresszust követően nem volt hajlandó minden további nélkül elfogadni azt a beállítást, hogy ellenállhatatlan külső kényszer hatása alatt született meg a döntés Boszniáról. Részben még abban reménykedve, hogy a megszállás tényleg ideiglenes jellegű maradhat, főképpen pedig attól

¹⁸ Uo. Nr. 203., 222., 251.

¹⁹ Uo. Nr. 244.

²⁰ *Partik* 66., 88–89.

²¹ Gavranović Nr. 257.

való félelmében, hogy a hadjárat csak a kezdet volt, és további hódítások következnek, e csoport kategorikusan szembeszállt a kormány egész külpolitikájával, s ha a berlini szerződést magát nem is akarta lehetetlenné tenni, de a külügyminiszter személyének megbuktatására törekedett. Egyelőre októberben csak az Auersperg-kabinet bukott meg, immár véglegesen. Az e hónapban újra összeülő parlamentben heves támadás indult Andrássy ellen. A harc fő hadszínterévé az osztrák delegáció vált. Itt nem csupán a ténylegesen külpolitikai kérdésekről folyt a vita. A „doktrinér” liberális pártvezérek szemében a politikailag hibázott lépésekkel azonos súlyú vétéség volt az, hogy Andrássy (és persze az uralkodó) az egész válság során, de különösen az okkupáció ügyében, az alkotmányosság követelményeinek durva semmibe-vételéről tett tanúbizonyságot. Andrássy csak a legnagyobb nehézségek árán, a kezdeti kudarcokon felülkerekedve szerezhetett magának többséget a delegációkban; az itt kapott szavazatokkal nemcsak a külső hódítást sikerült elfogadtatnia, hanem egyúttal az udvar abszolutista külpolitikai eljárásának utólagos jóváhagyását is elnyerte. De nem csekély áron. A tőle elforduló osztrák-németek helyett kénytelen volt elfogadni eddigi ciszlajtán ellenfeleinek, a klerikális-konzervatív szláv tábornak a támogatását.

A külügyminiszter belső helyzete ezzel ingataggá vált. Kétfrontos harcra kényszerült anélkül, hogy szilárd bázissal bírt volna. Amíg korábbi támaszai, a kormánypártokból kikerült parlamenti ellenfelei már a rájuk kényszerített okkupációt is sokallották, és ezért üzentek neki hadat, addig inparlamentális ellenzéke, a katonai párt részéről az elégtelen berlini formulát és a félmegoldást kritizálták hevesen; Wertheimer óta tudjuk, hajlamosak voltak arra, hogy túltegyék magukat a berlini szerződés betűin. Andrássy mindkét tábor ellen harcolt, de egyik irányban sem ért el átütő sikert. Elliot nagykövet – akit Andrássy személyesen informált – szeptemberben az osztrák politika elbizonytalanodásáról küldött jelentéseket Londonba.²² Októbertől a delegációs viharok a helyzetet tovább rontották. Andrássy Reuss német nagykövet előtt ismételten utalt visszalépésének lehetőségére, és bizonyára csak a diplomáciai szokás megkívánta formának tett eleget, amikor a tájékoztatást azzal egészítette ki, hogy esetleges távozása nem feltétlenül jár majd együtt kurzusváltással az osztrák politikában.²³

Az osztrák-magyar – orosz viszony a kongresszus után

Miközben a kettős monarchián belül soha nem tapasztalt szenvedélyességgel folyt a vita Boszniáról, a nemzetközi politikai életben az okkupáció ügye csupán marginális jelentőségű maradt. 1878 augusztusától nagyobb izgalmak kísérték a bolgár kérdés alakulását; a fő figyelmet az ezzel kapcsolatos orosz politika vonta magára. A nagyhatalmi viszonyok szempontjából döntővé vált az a kérdés, vajon a cárizmus végrehajtja-e a berlini szerződés előírásait, köztük az evakuációt.

Az osztrák-magyar – orosz viszony a történetek után érthetően nem volt túlzottan szívélyes. Az osztrák politikával szembeni pétervári elégedetlenség rányomta bé-

²² Partik 64.

²³ Wertheimer 215–217.

lyegét a kabinetek kapcsolatára. Az orosz fővárosból érkező diplomáciai jelentések gyakori témája az ottani izgatott, osztrákellenes légkör. A hivatalos körök sem maradtak érzéketlenek a „társadalom” lehangoltságával szemben.²⁴ Oroszországban a nagy csalódásokat kísérő szenvedélyességgel reagáltak a berlini kongresszusra. A sajtó elkeseredetten bírálta a kongresszusi határozatokat. Az elégedetlenkedők nagyhangú kórusa legelőször persze Európát ítélte el visszataszító egoizmusáért, mértéktelen hatalomvágyáért. Haragjuk főként Anglia és Ausztria – Magyarország ellen irányult: puskalövés nélkül gazdag zsákmányhoz jutottak, miközben a tergernyi vért áldozó Oroszországot a kongresszuson megalázták és kifosztották. Kevés kivételtől eltekintve a bírálók nem érték be ezzel, hanem azonnal bűnbakot kerestek: hevesen támadták az orosz külpolitika irányítóit túlzott békülékenységükért, szükségtelen engedékenységükért. A berlini kudarcot nagyrészt a diplomaták ügyetlenkedésének tudták be. Az effajta bírálatban legmesszebbre a szlavofilok mentek el. Moszkvai vezetőjük, Ivan Akszakov nagy port felkavart beszédében egyenesen tudatos árulással vádolta meg a kongresszuson részt vett orosz meghatalmazottakat. Ráadásul a kormány szokatlanul éles elítélését összekapcsolta a külpolitikai kurzus megváltoztatására irányuló követeléssel. Azonnali határozott fellépést sürgetett a szláv népek előtt megtépzott tekintély és befolyás helyreállítására, az orosz hegemonia visszaszerzésére.

A pánszláv hevület azonban nem aratott osztatlan helyeslést még a „közvélemény” megtestesítő rétegekben sem. Bármekkora volt is az elégedetlenség, újabb balkáni expanziós kísérletre nagyon kevesen vágytak, sikerének lehetőségében még kevesebben bíztak. Nem csupán a kedvezőtlen nemzetközi helyzet és az ország katasztrofális pénzügyi viszonyai miatt. A hivatalos külpolitikát változatos hangszerelésben bírálók nagy tábora éppen úgy, mint a külügyi apparátus tevékenységét megértéssel fogadók nem túlzottan széles köre belátta az égető belső feladatok elsődlegességét. Oroszországban a belpolitikai helyzetet a gyorsan növekvő, nagy erővel felszínre törő feszültség jellemezte. A háború napnál világosabban tárta fel az abszolutista bürokrácia tehetetlenségét, hozzá nem értését és erkölcsi rothadságát. A korábban kezdődött és ekkortájt sűrűsödő radikális forradalmi megmozdulások, a „nihilista” merényletek kiváltotta sokkhatás, párosulva az újból felbátorodó liberálisok mozgolódásával olyan belső hangulatot eredményezett, amely szükségszerűen a politikai élet középpontjába állította az anakronisztikus államberendezkedést, a cári önkényuralom sorsának senkit közömbösen nem hagyó problémáját. A cárizmus pozícióinak gyengülése miatt aggódó konzervatív jobboldal a külső kudarcok negatív belső következményeitől félt, míg a liberális és demokratikus erők a nehezen megszülető újabb polgári reformokat sürgetve kritizálták a politikailag és anyagilag egyaránt káros külpolitikai aktivitást. Általános volt viszont a nyugati hatalmakkal szembeni felháborodás.²⁵

Andrássy felismerte, hogy az orosz „közvélemény és sajtó ellenünk irányuló halatlan nervozitása” veszélyeket rejt magában, különösen az autokrata kormányzás adott oroszországi feltételei közepette. Akárcsak a válság éveiben, az ingadozás és a

²⁴ Langenau an Andrassy. St. Petersburg, 14./2. August 1878. HHStA PA X/71.

²⁵ A berlini döntések oroszországi fogadtatásáról: *Vosztocsnij voprosz* 232–235.; *Ado* 101–141.

bizonytalankodás jellemezte a pétervári külpolitikát. Nyílt titok volt, hogy a külügyminisztérium irányításáért Gorcsakov kancellár és Suvalov verseng. Az orosz külpolitikai vezetés élén álló agg Gorcsakov, bár sem testileg, sem szellemileg nem tudta már feladatát kellően ellátni, makacsul ragaszkodott miniszteri posztjához. Arról hallani sem akart, hogy önként távozzék, viszont a cár, korábbi szolgálataiért nagy lekötöttséget érezve, nem tudta rászánni magát a leváltására. Miként sokan Európában, Andrásy is úgy vélte, Gorcsakov az orosz revanspárt vezetője, míg Suvalov a Nyugattal való együttműködés híve. Érthető ennek alapján, hogy két héttel Berlinből való visszatérte után utasította pétervári nagykövetét, rendszeresen tudósítsa őt Gorcsakov és Suvalov „notorikusan feszült viszonyának” állásáról és arról, hogy az utóbbinak milyen kilátásai vannak a külügyminiszteri poszt elnyerésére. Langenau-nak közölnie kellett Suvalovval, hogy Bécsben szeretnék normalizálni és újra „baráti jellegűvé” tenni a két szomszédos állam viszonyát. Ennek első lépése a két hatalom határainál változatlanul tartó fegyverkezés kölcsönös megszüntetése lehetne. Hasonlóképp a bizalmat erősítené, ha a cári kabinet megkezdene az előkészületeket balkáni csapatainak demobilizálására.²⁶

Az orosz evakuáció nézőpontjából Andrásy utasítását kizárólag taktikai húzásnak tarthatjuk. De nem csak ez volt. A két szomszéd hatalom viszonyát Berlin után korántsem csak az a merev szembenállás jellemezte, amiről gyakran olvashatunk. A sajtóban, publicisztikában kölcsönösen és nagy hangerővel terjesztett ellenséges vádaskodásoknak a diplomáciai érintkezésben halványabb nyoma van. A viszony szándékos kiélezését mindkét oldalon gondosan kerülték. Andrásy szintén törekedett a normális kapcsolatok fenntartására, sőt némileg többre is. Fentebbi táviratában „megegyezéseink szellemét” emlegette. Aligha csak formálisan. Albrecht főhercegnek szintén azt írta, hogy a két állam közötti antagonizmusnak a július 13-i berlini titkos egyezményrel sikerült „a legbarátiabb módon” véget vetni, és ha az orosz politikában a Suvalov-féle vonal érvényesül, „viszonyunk Oroszországgal zavartalanul jó maradhat”.²⁷

Az együttműködésnek ekkor még inkább a személyi feltételei látszottak fontosnak. Jellemző, hogy Berlinben is éppen e téren kívánták befolyásolni az orosz külpolitikát. Bismarck ugyancsak azon fáradozott – Andrásytól teljesen függetlenül –, hogy a Dreikaiserbund hívének tartott Suvalovot segítse nyeregbe az öreg kancellár ellenében.²⁸ A szubjektív szándékot tekintve egyformán eredménytelenül munkálkodtak. A későbbi fejlemények kimutatták, hogy a Berlinben alkotott békemű nem akkor forgott veszélyben, amikor a cárnak Gorcsakov vagy Suvalov tanácsai között kellett választania. Igaz, hogy a kancellár mélyen le volt sújtva a kongresszus eredményének láttán. „A berlini traktatus hivatali pályafutásom legsötétebb lapja” – írta uralkodójának.²⁹ A sokat tapasztalt diplomata azonban hajlott korában is számolt a politikai realitásokkal. Amitől Bécsben leginkább tartottak: a berlini döntések megtagadását, az orosz külpolitika irányváltását nem ő, hanem kizárólag az Akszakovhoz hasonló álmodozók valósíthatták volna meg, akik nem teljesen alaptalanul

²⁶ Andrásy an Langenau. Tel. Nr. 47. Wien, 29. Juli 1878. HHStA PA X/71.

²⁷ Heiszler 175.

²⁸ Waller 22.

²⁹ *Vosztocsnij voprosz* 234.

reménykedtek bizonyos konzervatív-soviniszta udvari körök támogatásában. A külön út szükségességét, az Európával való szembehelyezkedést egyedül ők szorgalmazták akkor. Híveik ugyan a hadsereg vezetői között éppúgy megtalálhatók, mint a Balkánon diplomáciai szolgálatot teljesítők körében, de tartósan nem befolyásolták a cár döntéseit.

Langenau megerősítette, hogy Pétervárott erősen hajlottak a dualista monarchiához való közeledésre. Sándor cár kifejezetten hangoztatta, fenn kívánja tartani a három császár eddigi szövetségét. Suvalov hasonló hangnemben nyilatkozott. Andrassy előtt annyi mindenképpen bizonyosnak tűnhetett, hogy a közeledésre van remény. Ezt megerősítette az a közlemény, mely szerint amint átadják Várnát, a cár parancsot ad a leszerelésre és a visszavonulásra.³⁰

A törökök ugyan nemsokára kiűritették a várnai erődöt, de az orosz evakuáció azután sem kezdődött meg. Mégis, az már júliusban tisztázódott, hogy az osztrák – magyar és az orosz balkáni politikának közös érdeke a törökökkel szembeni határozott fellépés. A két rivális hatalom érdekei rögtön Berlin másnapján egy lényeges pontban találkoztak. A szultáni rendszer az első perctől kezdve mindent megtett, hogy a számára sérelmes döntések végrehajtása elől kitérjen. Berlin előírásainak szabotálása mind Ausztria – Magyarországot, mind Oroszországot közelről érintette, s ez a körülmény alapul szolgálhatott a Portával szembeni valamiféle szorosan körülhatárolt együttműködéshez. A Boszniával kapcsolatos tárgyalások során Andrassy élt is a lehetőséggel, megfenyegette a török kormányt egy esetleg ellene irányuló orosz – osztrák összefogással.³¹

A két hatalom kooperációjához további adalékkal szolgálhat az ún. Rodopei komisszió tevékenysége. Még a berlini kongresszuson hoztak határozatot arról, hogy a Rodope hegységben fellázadt mohamedán lakosság viszonyait, az ott uralkodó anarchia okait és méreteit egy európai bizottság vizsgálja ki a helyszínen. A megbízatás értelmében eljáró konzuli bizottság egy része szerette volna kiterjeszteni a vizsgálatot az orosz katonaság által megszállt körzetekre is. Az oroszok ezt kereken megtagadták. Éles összeütközések után a bizottság kettészakadt: az orosz, a német és az osztrák – magyar megbízott nem volt hajlandó aláírni a négy másik képviselő által készített jegyzőkönyvet. A komisszió elnöki tisztét ellátó Raab ezredes, osztrák – magyar küldött, Andrassy utasítása értelmében rendkívül tartózkodóan viselkedett a vitában. Német kollégájával egyetemben nem vett részt a megszállók leleplezésére irányuló akcióban, kímélendő az oroszok érzékenységét.³²

A kétségtelenül meglevő, időnként hangsúlyhoz jutó közeledési szándékot mindamellet helytelen lenne túlbecsülnünk. A három császár szövetsége, mint az orosz – osztrák balkáni érdekek kiegyenlítésére alkalmas keret, már a kongresszus előtt sem funkcionált kielégítően. Amióta mind Oroszország, mind Ausztria – Magyarország érdekeinek megvédésére egy kívülálló harmadikkal, Angliával fogott össze, a felkent uralkodók sokat emlegetett szolidaritása nagyon meggyengült. A mindkét oldalon

³⁰ Langenau an Andrassy. Tel. Nr. 156. és Privat. St. Petersburg, 1. August/20. Juli 1878. HHStA PA X/71.

³¹ Novotny Nr. 577.

³² Andrassy an Langenau. Tel. Nr. 52. Wien, 9. August 1878. HHStA PA X/71. Az egész Rodope-históriához l. *Raschdau* 223–252., valamint *Müller* 74–77.

tudatosan vállalt félig szövetséges, félig ellenséges állapot nemzetközi téren különböző manőverezésekre kínált lehetőséget. Andrásyt nem riasztotta ez a diplomáciai képességeinek bizonyítására kiválóan alkalmas felemás helyzet. Amennyiben Oroszország tartotta magát az európai döntésekhez, készségesen együttműködött e hatalommal a konkrét rendezési munkálatokban, sőt, saját nehézségeitől sarkallva, esetenként maga kereste a kooperáció lehetőségét. Ugyanakkor, nem feltétlenül bízva Oroszország lojalitásában, illetve a lojalitás tartósságában, gondosan fenntartotta az Oroszországgal szembeni fellépés politikai lehetőségét is. Még a törökökkel szemben sem kívánt csak Oroszországra hagyatkozni, hanem az összeurópai jelleget hangsúlyozva figyelmet fordított az angol támogatás megőrzésére.

A kétirányú kapcsolattartás szervesen egészítette ki egymást. A Ballhausplatzon kellő taktikai leleményességgel egyeztettek össze a berlini rendezés kapcsán a cári birodalommal létrejött korlátozott együttműködést és a jóviszony gondos ápolását Angliával. Az utóbbi a berlini alkotás *egészének* gyors és maradéktalan megvalósítását volt hivatva garantálni. A kongresszust követő időben a körülmények a Bécs – Pétervár közötti taktikai együttműködést helyezték előtérbe. Jól tükröződött ez az augusztus végi német kezdeményezés sorsában. Miután a megelőző hetekben mind orosz, mind osztrák – magyar részről szüntelen okot találtak a török magatartás bírálatára, és e hangulatnak Bismarckot is megnyerték, a kancellár augusztus 31-én kezdeményezte, hogy a berlini szerződést aláíró hatalmak identikus jegyzékben figyelmeztessék a Portát kötelezettségei teljesítésének fontosságára. Az indokolás szerint nem szabad passzívan tűrni, hogy a Porta nem kezdi meg Várna, Sumla és Batum kiürítését, nem hajlandó kooperálni Ausztriával Boszniában, és szabotálja a területcserét Montenegróval.³³

A német részről rutinlépésnek szánt jegyzék ügyéből hosszabb vita kerekedett, főképpen az ellentétes orosz és angol reagálás következtében. Miközben Livádiából, a cár nyári palotájából gyors beleegyezés érkezett, amely még a közös lépés tartalmi bővítésének gondolatát is megpendítette, addig Londonban nagyon fanyalogva fogadták a dolgot. Az ellenszenv megerősödött, amikor megtudták, hogy Andrásy milyen lelkesen pártolja a német kezdeményezést. Az identikus jegyzék körüli vitában Európa alkalmilag két részre szakadt. Amíg a három császári hatalom egységes tömbnek mutatkozott, addig az angolok és a franciák erősen vonakodtak attól, hogy Berlin kezdeményezését kövessék. Salisbury nagyon energikusan védelmébe vette a törököket, és kétségbe vonta, hogy valamennyi felsorolt esetben bizonyítható a szándékos obstrukció. Az orosz – osztrák – német akcióegység miatt erősen nyugtalankodó angol miniszter Andrásy oroszellenes érzelmeire apellált: felhívta a figyelmét arra, hogy a pétervári kormány sem mutat különösebb hajlandóságot Konstantinápoly körül állomásozó csapatainak visszavonására, avagy a Kaukázuson túli Erzerum evakuálására. Hasonlóképp nem siet az előírt nagyságra csökkenteni erőit Bulgáriában és Kelet-Ruméliában. Mindezek kapcsán indokolt lenne, ha a hatalmak az orosz kormányt szintén figyelmeztetnék vállalt kötelezettségeire, hangzott az ügyesen megválasztott angol érv.³⁴ Az oroszok felelősségét illetően Andrásy ugyan egyetértett angol kollégájával, de mivel ekkoriban – láttuk a bosnyák kérdés-

³³ Waller 33–34.

³⁴ Medlicott, Congress 160.

nél – komoly érdeke fűződött a Törökországra gyakorlandó energikus nyomáshoz, igyekezett Salisburyt jobb belátásra bírni és a közös fellépés ügyének megnyerni. Kísérlete nem járt eredménnyel; Bismarck hamar visszavonulót fűjt.

Amikor ezt követően az orosz kormány javasolta, hogy a hatalmak közösen járjanak el Konstantinápolyban Montenegró érdekében, Andrassy – a vele szembeni angol gyanúra ráérezve – sietett közölni Salisburyvel, hogy bár melegen pártfogolja az ötletet, addig nem válaszol az oroszoknak, amíg nem ismeri a londoni kabinet intencióit.³⁵ Az ügy ugyan gyorsan lekerült a napirendről, de Andrassy lépését kellően méltányolták a Downing Streeten.

A kollektív jegyzék körüli eszmecserek végül is csupán pszichológiai hatással bírtak. A bécsi külügyminisztert változatlanul nyugtalanította az orosz vezetők szándékaival kapcsolatos bizonytalanság. Andrassy egyelőre célszerűnek látta, hogy erősítse a jó viszonyt Suvalovval, amikor az szeptemberben rövid magánjellegű látogatást tett Bécsben. Az egykorú orosz diplomáciai jelentés szerint a miniszter a két hatalom egységes balkáni eljárásának szükségességét ecsetelte az orosz diplomata előtt. Személyes bizalma jeleként beavatta Suvalovot a Portával Boszniáról folytatott tárgyalások bizonyos részleteibe, megerősítve azt az állítását, hogy a kötetendő konvenció semmi olyasmit nem tartalmaz, ami veszélyeztetné az orosz érdekeket.³⁶ Suvalov már korábban is arra ösztökélte az osztrákokat, hogy az okkupációt bátran terjesszék ki Szalonikiig,³⁷ ezért Andrassyt nem érte meglepetés, amikor az orosz diplomata sikraszállt Bosznia és Hercegovina ügyének azonnali véglegesítése mellett. Érvelése szerint még az orosz kormány számára is hasznos a nyílt annexió, mivel mérsékelné az ottani pánszláv körök reményeit. Az augusztus 24-i fellépés ismeretében számunkra érthető, hogy az osztrák–magyar külügyminiszter határozottan elutasította az azonnali annexió gondolatát. De újszerű az az állítólagos megjegyzése – a továbbiak szempontjából érdemes rá felfigyelnünk –, mely szerint reméli, hogy erre az annexióra hat hónapon belül mégiscsak sor kerülhet.³⁸

Az orosz politikában feltételezett különböző irányzatok tényleges pozícióit nem volt könnyű Bécsből megítélni. Mindezt tovább nehezítette, hogy augusztus végétől a külügyminisztérium igazi vezető nélkül maradt: Suvalov után Gorcsakov is külföldre utazott, és csak az év vége felé tért vissza. A meggyőződéseiben nem túl szilárd Sándor cár ezáltal még kiszolgáltatottabbá vált a kiszámíthatatlan belső hatásokkal szemben. Amikor az ősz folyamán a tényleges rendezés megindulásával a Balkán félszigeten a helyzet bonyolódni kezdett, e bizonytalansági tényező komoly szerephez jutott a bécsi mérlegelésekben. A berlini előírások realizálásakor más oldalról is jelentkeztek gondok. A Porta és a szultán határozatlansága és tehetetlensége nagyban kedvezett az oszmán birodalom provinciáiban meglévő centrifugális tendenciák érvényesülésének: változatlanul folytatódott a rodopei zendülés, és egyre erősebben bontakozott ki az albán ellenállás.

³⁵ *Medlicott*, *Diplomatic Relations* 75.

³⁶ *Tatyiscsev* 492.

³⁷ Langenau an Andrassy. Privat. St. Petersburg, 9. August/20. Juli 1878. HHStA PA X/71.

³⁸ Suvalov szeptemberi látogatásáról osztrák forrás nem ismeretes. Az irodalom Reuss német és Elliot angol nagykövet jelentéseire támaszkodik: *Wertheimer* 196–197.; *Medlicott*, *Congress* 161–162.; *Waller* 35–36.

Az albánok körében már áprilisban mozgolódás indult, amikor híre jött, hogy a San Stefanó-i béke értelmében a bolgárok, szerbek és montenegróiak albánok lakta területekhez jutnak. A török hatóságok hallgatólagosan támogatták az önvédelmi mozgalmat. Az ellenállás vezetését mohamedán feudális albán földbirtokosok ragadták magukhoz, de hamarosan csatlakoztak hozzájuk az északi katolikus törzsek vezetői is. A berlini kongresszus hírére a szervezkedés meggyorsult; 1878 júniusától nyíltan tevékenykedett a Prizreni (vagy Albán) Liga, a modern nacionalizmussal átítatott feudális-partikuláris lázadás vezető szerve. Közvetlen célja az albán területek megtartása volt, ami nem csupán a szlávokkal való (akár fegyveres) szembeszállást követelte, hanem a Porta engedékenysége elleni harcot is. Amikor augusztusban a török kormány egy magasrangú katonatisztet speciális megbízottként a skodrai vilajetbe irányított, hogy a lázongó albánokat rávegye a Törökország részéről vállalt nemzetközi kötelezettségek teljesítésére, területek átadására Montenegrónak, a Liga felhívását követő albán inszurgensek megölték a pasát, az őt kísérő csapatokat pedig szétszórták. A mozgalom Bécs figyelmét nem utolsó sorban az akkor még folyó boszniai katonai események miatt vonta magára. A helyi osztrák–magyar konzulok értesülései szerint a török hatóságok támogatásával a Liga csapatokat toborzott azzal a céllal, hogy betörjenek Boszniába és megakadályozzák a novibazári szandzsák osztrák megszállását.³⁹ A fenyegetést Andrássy nem becsülte le – Zichy útján figyelmeztetéssel fordult a Portához, ugyanakkor London segítségét is kérte: Salisbury közbenjárásától remélte, hogy a törökök feloszlatják a Prizreni Ligát.⁴⁰

Miután megtörtént a berlini szerződésokmányok ratifikálása, Oroszország azt javasolta az aláíró hatalmaknak, hogy haladék nélkül hozzák létre a szerződés gyakorlati kivitelezéséhez szükséges technikai bizottságokat. Az orosz elképzelés szerint szeptember 13-án külön bizottság kezdené meg a bolgár fejedelemség, Kelet-Rumélia, Szerbia és Montenegro új határainak kijelölését.⁴¹ Ezzel a javaslattal indult el a hatalmak közötti vég nélküli vita a berlini rendezés részleteiről. Az apróbb és nagyobb konkrét ügyek körüli huzavonák terjedelmessége jóformán fordított arányban állt az adott probléma tényleges fontosságával: legkevesebb nehézséggel az új bolgár fejedelemség megszervezése járt, ahol az oroszoknak végül is sikerült tervüket simán keresztülvinni, a legtöbb vitát pedig a görög határkiigazítás és a montenegrói területcsere okozta, ezeknél az európai koncertnek több évig kellett küszködnie, amíg elégtő eredményhez juthatott.

1878 őszén az európai nagyhatalmak kapcsolatait nagyfokú változékonyság, instabilitás jellemezte, az igazi szilárd szövetségek hiányoztak. A szükségképpen adódó nézeteltérésekre és nehézségekre mindegyikük alkalmilag reagált. Gyakran változó frontok jöttek így létre, de hamar világossá vált, hogy a vitákban Anglia és Oroszország két szélső pólust alkot; határozott ellenfélként mindenütt e két nagy hatalom állt szemben egymással. A rendezés első fázisában mindenekelőtt a bolgár probléma különböző aspektusai kerültek a figyelem középpontjába. Bár az osztrák–magyar

³⁹ *Szenkevičs* 109–110.

⁴⁰ Andrássy an Zichy. Tel. Nr. 158.; Andrássy an Deym. Tel. Nr. 121. Mindkettő: Wien, 12. September 1878. HHStA PA VIII/92.

⁴¹ Fonton à Andrássy. Vienne, le 10 août 1878. HHStA PA X/71.

diplomácia feladatai itt főként negatív jellegűek voltak: a nagybolgár törekvések meghiúsítása és Oroszország újbóli megerősödésének gátlása; magatartása mégsem lehetett egyoldalúan destruktív. Bécsben belátták, hogy a Monarchia érdekeinek érvényesülésére egyedül a berlini békemű egészének gyors megvalósítása nyújt garanciát.

A kivitelezés folyamatára végig jellemző nézeteltérések és civódások már a legelső lépésnél elkezdődtek. London azt kifogásolta, hogy külön szerb és montenegrói határmegállapító komisszióról is szó van az orosz jegyzékben, pedig erről a berlini szerződés nem rendelkezik. Az orosz kormány azzal érvelt, hogy a feladattal Európa a különbizottságok nélkül soha nem tud megbirkózni. A többiek elfogadták ugyan a négy határbizottság állításának szükségességét, de gondosan tisztázták a komissziók egymáshoz való viszonyát. Ezenkívül Bulgária és Kelet-Rumélia megszervezésére önálló szervező bizottságokat hívtak egybe, a szerződéssel összhangban. Hevesebbé vált a vita, amikor a bizottságok szavazási rendjéről kellett döntenet. Orosz részről a határozatok egyhangú megszavazását tartották szükségesnek; véleményeltérés esetén döntésre az aláíró hatalmak konstantinápolyi nagykövetei elé kellett volna terjeszteni az ügyet. Andrassy és Waddington francia külügyminiszter ezt azonnal visszautasította. Az időrabló huzavonának elkerülése érdekében ragaszkodtak ahhoz, hogy a bizottságok egyszerű szótöbbséggel dönthessenek. Bár Salisbury támogatta őket, csak részleges eredményt sikerült elérniök.⁴² A bizottságokról egész szeptemberben tartott a vita.

A következő heves összecsapásra a kelet-ruméliai szervező bizottság megalakulása után került sor. Török részről még szeptemberben javasolták Londonnak, hogy a tartomány közigazgatását a Porta vegye kezébe s a bizottsággal közösen gyakorolja. Október 9-én Salisbury arra igyekezett rávenni az osztrák, francia, német és olasz kormányt, hogy az adminisztrációs feladatokat – a szerződéssel összhangban – vagy a Portára, vagy a bizottságra ruházzák át, hiszen az okkupáció joga (amellyel a szerződés Oroszországot megbízta) nem foglalja magában az igazgatás jogát.⁴³ A kelet-ruméliai szervező bizottság első ülései egyikén az angol megbízott javasolta, hogy a bizottság az orosz katonai hatóságok kezéből azonnal vegye ki a közigazgatást, és azt maga gyakorolja. A javaslatot orosz részről határozottan visszautasították. A heves jogvita mögött a tartomány jellegéért folytatott küzdelem húzódott meg. Az orosz katonai adminisztráció nagy erőfeszítéseket tett, hogy a helyi hatalmi intézményeknek minél előbb kizárólagosan bolgár jelleget adjon; ha e cél elérése előtt az európai bizottságnak (vagy a Portának) sikerült volna közvetlenül kezébe vennie az egész adminisztráció irányítását, úgy nehezen tudja megakadályozni a tartomány török jellegének visszaállítását. Az utóbbit ugyan Andrassy maga óhajtotta, de – a távolabbi cél érdekében – mégis arra kényszerült, hogy az oroszok pártjára álljon ebben a kérdésben. Most is azt a felfogást képviselte, amit (láttuk, más összefüggésben) az augusztus 24-i közös minisztertanácsi vitában: a Monarchia nem térhet le a berlini szerződés talajáról, mert „azután Oroszország is levonja annak következményeit”. Az oroszok joggal hivatkoznak Berlin betűjére – szól a kelet-ruméliai komisszió osztrák – magyar meghatalmazottjának, Kállay Benjáminnak küldött uta-

⁴² *Medlicott*, Congress 171.

⁴³ Uo. 177.

sítás —, amely sem a tartományi adminisztrációt, sem a fölötte gyakorlandó ellenőrzést nem utalja a bizottság hatáskörébe.⁴⁴

Andrássy nem azért foglalt el békülékeny álláspontot, hogy az oroszoknak kedvezzen, hanem azért, hogy Pétervárnak ne legyen ürügye a berlini előírások teljesítésének halogatására. Kállay egyik legelső jelentésében már kiemelte, a bizottság orosz tagjai nyilvánvalóan a komisszió munkájának megghiúsítására törekszenek.⁴⁵ Válaszában Andrássy arra utalt, hogy Kállaynak magatartásával kell e törekvés érvényesítését megghiúsítania. A rendezés sorsát még erőteljesebben befolyásolhatta a megszálló csapatok Törökországból való visszavonásának kérdése. Andrássy a kongresszus előtt döntő fontosságot tulajdonított a gyors evakuációnak, már ekkor úgy vélekedett, hogy nem utolsósorban ettől függ a félsziget egész további sorsa. A kongresszuson elért kielégítő eredmény csak időlegesen nyugtatta meg. Továbbra is komolyan tartott attól, hogy amennyiben az orosz politikában a kemény vonal felülkerekedik, Pétervár megpróbál ürügyet keresni arra, hogy a kivonulást megtagadja. Ebben az esetben a kongresszus összes eredménye illuzórikussá válhat.

Augusztus végén végre elkezdődött az orosz csapatok behajózása San Stefanónál. Ám alighogy északon is megindult a seregek visszavonása, aggasztó hírek érkeztek Bécsbe. Zichy táviratban közölte, hogy az orosz főparancsnok, Totleben elrendelte a további evakuáció ideiglenes felfüggesztését. Ezzel egyidőben jött a hír, hogy orosz részről Drinápolytól nyugatra 200 ezer ember összehívását tervezik a török tartományokban mutatkozó nyugtalanság miatt és egy esetleges albán felkelés elhárítása céljából.⁴⁶ Nem javította a kilátásokat az orosz kormány szeptember 26-i körjegyzéke sem, amely részletezte azokat az eseteket, amikor az orosz csapatok által kiürített területeken a törökök vérfürdőt rendeztek a helyi keresztények körében. Október elejétől mind több jel utalt arra, hogy az oroszok — a keresztények ellen elkövetett merényletek ürügyén — végleg le kívánták állítani az evakuációt. Még súlyosabbá vált a helyzet, amikor a csapatkivonást egy speciális orosz — török szerződéstől tették függővé. Az utóbbi gondolata nem volt új; a kétoldalú kapcsolatok bizonyos elemei (jóvátétel, repatriálás) rendezetlenek maradtak a berlini szerződésben.

Egy „végleges” orosz — török külön békeszerződés ötlete rögtön a kongresszus után felmerült Pétervárott. A minisztérium részletes tervezetét már július végén elküldték az új konstantinápolyi nagykövetnek, Lobanovnak. A hozzá mellékelte levélben Gorcsakov őszintén feltárta az orosz célokat. A nagykövet egyik feladatául tűzte ki, hogy a törököket egy védelmi szövetség gondolatának megnyerje. Ezzel kívánta ellensúlyozni a Portának az angolokkal (és Gorcsakov feltételezése szerint az osztrákokkal is) kötött hasonló egyezményét.⁴⁷ Lobanov — mivel az aktuális nézeteltérések miatt Sztambulban a hangulat nem volt éppen előnyös egy szövetségi felkínálkozásra — nem sietett a feladat végrehajtásával. Csak szeptember 13-án adta át hivatalosan a tervezet szövegét.

Októberben Lobanov erős nyomást gyakorolt a törökökre; állítólag azzal fenyegetőzött, hogy amíg a Porta az orosz kívánságoknak nem tesz eleget és a béke-

⁴⁴ Az október 22-i utasítást idézi *Diószegi*, Ausztria — Magyarország 50 — 51.

⁴⁵ Kállay an Andrássy. Tel. Nr. 2. Constantinopel, 7. Oktober 1878. HHStA PA XII/238.

⁴⁶ Novotny Nr. 1456., 1461.

⁴⁷ Oszvobozgyényije Bolgárii III. Nr. 93.

szereződést alá nem írja, az orosz haderő megmarad a Sztambultól nem messze húzóódó állásokban.⁴⁸ A törökök válasz helyett a többi hatalmat tájékoztatták a fejleményekről. Egyelőre Bécsben is váraoztak; az állásfoglalást nehezítették az ellentétes hatású tényezők. Lobanov eljárásának elfogadhatatlan volta (a kivonulás önkényes összekapcsolása a berlini szerződés keretein kívül eső feltételekkel) kézenfekvőnek tetszett, de az orosz panaszokat sem lehetett figyelmen kívül hagyni. A Monarchiával szembeni kihívó török demonstrációval (az osztrák – magyar megszálló csapatok kegyetlenkedései miatti körjegyzéssel) szinte egyidőben érkezett a Ballhausplatzra egy orosz jegyzék. Ebben a külügyminisztérium ideiglenes irányításával megbízott Giers az evakuációt követő mohamedán török rendzavarásokat ismertette azt kérte, a nagyhatalmak támogassák az emiatti orosz tiltakozást Konstantinápolyban; Európa közösen gyakoroljon nyomást a Portára a berlini szerződés becsületes végrehajtása érdekében. Ezúttal Andrássy nem sokat habozott. Tudatta Pétervárral elvi egyetértését és egyben közölte: utasította konstantinápolyi nagykövetét, támogassa az orosz tiltakozást. A kérésből csupán azt nem tartotta elfogadhatónak, hogy a Monarchia Németországgal és Oroszországgal együtt közös, azonos szövegű jegyzéket intézzen a Portához. Az angolokra tekintettel szükségtelennek ítélte egy kifejezett három császár szövetség demonstrációt.⁴⁹

Nyilvánvaló volt ugyanakkor az is, hogy az evakuáció problémája nem maradhat az oroszok és a törökök belső ügye; minthogy a berlini kötelezettségek egy részéről volt szó: valamennyi aláíróét érintette. Andrássy mindenekelőtt a várható angol állásfoglalás felől tudakozódott. Londonban nem mutattak különösebb idegességet. Inkább elvi, semmint gyakorlati jelentősége volt annak, hogy Salisbury október vége felé többször és nyomatékkal hangoztatta az osztrák – magyar nagykövet előtt: ragaszkodni fog ahhoz, hogy az orosz csapatok a kijelölt határidőre, 1879. május 3-ra elhagyják a félszigetet.⁵⁰ Ez nagyon biztatón hangzott, csak éppen keveset segített Bécs pillanatnyi gondjain.

Totleben és Lobanov eljárásán túl más jelek is utaltak a helyzet bonyolódására. A többi balkáni orosz tisztségviselő sem titkolta ellenszenvét a berlini előírásokkal szemben; saját hatáskörükben ők is mindent megtettek azok szabotálására. Különösen erős benyomást tettek Dondukov-Korszakov orosz császári biztosnak, az észak- és dél-bulgáriai ideiglenes adminisztráció teljhatalmú vezetőjének kihívó nyilatkozatai. A nemzetközi bizottságok megalakulását követően az orosz komisszár többször kijelentette, nem engedi meg, hogy a kelet-ruméliai bizottság valóra váltsa terveit, és a maga részéről mindent megtesz a bizottság munkájának akadályozására. A herceg nem maradt meg a szavaknál. Kállay jelentései különösen attól kezdve bővelkedtek az orosz adminisztráció tudatos gáncsoskodásairól szóló vádakban, hogy a szervező bizottság Plovdivba tette át székhelyét.⁵¹ Suvalov novemberi újbóli bécsi látogatásakor Andrássy keserűen panaszkodott neki a herceg több mint kétértelmű

⁴⁸ Uo. Nr. 103.; továbbá Novotny Nr. 1474., 1519.

⁴⁹ Az orosz körjegyzék és Andrássy válasza: HHStA PA X/71; l. még Novotny Nr. 632., 633.

⁵⁰ Beust an Andrássy. Nr. 79 B. London, 23. Oktober 1878.; Beust an Andrássy. Nr. 83 G. Mindkettő: HHStA PA VIII/92.

⁵¹ Novotny Nr. 1600., 1604.

magatartására. A nagykövet meg sem kísérelte, hogy Dondukovot védelmezze.⁵² A helyi tisztségviselőkkel ellentétben Pétervárott változatlanul békülékeny hangnemben nyilatkoztak, az orosz kormány együttműködési készségét hangoztatták, és a szerződéses kötelezettségek pontos teljesítését ígérték.

1878 őszen tehát markánsan megmutatkozott az orosz keleti politika kettőssége, az újnak egyáltalán nem mondható „kétlelkűség”. Miként szerte Európában, Bécsben is feltételezhették, hogy az egymásnak ellentmondó megnyilatkozások az orosz külpolitika megszokott bizonytalankodásából, koordinálatlanságából erednek. Ebből persze szintén komoly nehézségek származhattak, de még sokkal súlyosabb veszély is elképzelhetővé vált: hogy Dondukov, Lobanov és a többiek kemény, harcias magatartása egy újfajta, intranszigenz orosz politika nyitányát jelenti.

A cárizmus balkáni terveivel kapcsolatos kétségeknek további tápot szolgáltatnak a Makedóniából és Romániából származó híradások. Ami az elsőt illeti: Bécsben tisztában voltak a makedóniai bolgárok elégedetlenségének okaival. Úgy tudták, az üszkübi (szkopjei) bolgár metropolita vezetésével forradalmi bizottság alakult, hogy akár erőszakkal kivívja a terület Bulgáriával való egyesítését. Bár a Porta amúgy is szerény erőit a birodalom nyugati sarkától Kelet-Anatóliáig terjedő sokfajta zendülés és ellenállás túlságosan igénybe vette ahhoz, hogy az új mozgalommal szemben kellő eréllyel léphessen fel, a területileg korlátozott bolgár megmozdulás önmagában mégsem képezett komolyabb veszélyforrást. Számottevő tényezővé csakis abban az esetben válhatott, ha valamiképp orosz támogatást nyer. Éppen emiatt nyugtalankodtak Bécsben; bizonyos jelek arra utaltak, hogy a felkészéshez közeli bolgár területeken az ottani orosz katonai hatóságok elnézően együttérző magatartást tanúsítottak. A nagyhatalmak ellentéteit kijátszani igyekvő törökök siettek az orosz megszálló seregek bűnrészességét világgá kürtölni. Lobanov kezdettől cáfolta ezt és határozottan állította, hogy Oroszország elhatárolja magát a mozgalomtól. A helyi osztrák – magyar ágensek jelentései a bolgár fegyveres ellenállás gyors terjedéséről számoltak be.⁵³

A másik esetben az eredet nem lehetett kétséges. A román kormány bizalmas úton tudatta Béccsel és Londonnal a következőt: az oroszok nyomást gyakorolnak rá abból a célból, hogy Dobrudzsának a berlini szerződés alapján történő birtokbavétele előtt kössön Pétervárral egy titkos megállapodást, amelyben engedélyezi, hogy az orosz hadsereg katonai átvonulás céljára igénybe vegye ezt a területet, két éven keresztül azután is, hogy a berlini szerződésben megadott ilyesfajta engedély érvénye 1879. május 3-án lejár. Bécsben elfogadhatatlannak tartották a folyamatos orosz katonai jelenlétet Romániában — Andrássy már tavasszal, a kongresszust megelőzően fellépett ellene.⁵⁴ Nyilvánvalóvá vált, hogy Bukarestnek nincs ínyére az új katonai konvenció ötlete, s éppúgy az is, hogy információi nem légből kapottak. Kevésbé volt bizonyos, hogy mennyire komoly az orosz nyomás, egyáltalán mi rejlik valójában az új orosz akció háttérében. A homályt növelte, hogy a bécsi, berlini és londoni orosz nagykövet egyaránt kijelentette, semmit sem tud az ügyről.⁵⁵

⁵² *Medlicott*, Congress 172., 175. Vö. *Kozmenko* 44–45.

⁵³ *Novotny* Nr. 1567., 1585., 1605.

⁵⁴ Az előzményekről l. *Jelavich*, *Austro–Hungary* 128–131.

⁵⁵ Angol diplomáciai iratok alapján leírja *Medlicott*, *Recognition* 363–372.

Az 1878 őszére kialakult szituáció összetevői közül tehát világosan áll előttünk az Oroszországgal szembeni osztrák gyanú és annak kiváltó okai. Medlicott alaposan dokumentált összefoglalásában kiemeli, hogy ez az érzés az angoloknál még határozottabban jelentkezett. A dualista monarchia és a szigetország növekvő kételkedése Oroszország szándékaiban, a berlini előírások szabotálására irányuló orosz törekvés feltételezése kétségtelenül válság felé sodorhatta a hatalmakat. Az úgyszintén logikusnak és természetesnek tűnik, hogy e hangulat erősödő osztrák-magyar – angol kooperációt, illetve ilyen szándékot eredményezett.⁵⁶ A magunk részéről főként a szándékot hangsúlyozhatjuk; érdembeli kooperációra főként a bizottságokban zajló aprómunka kínált jó alkalmat. Mindamellett e szándék a továbbiak szempontjából egyáltalán nem közömbös. Az osztrák – magyar és az angol reagálás jelzése mellett utalnunk kell a szembenálló fél aggályaira is. Orosz részről különösen Angliával szemben nyilvánult meg (negatív) elfogultság, korántsem alaptalanul. Az angol flotta még mindig a Márvány-tengeren tartózkodott, Layard nagykövet erősen befolyása alatt tartotta a szultánt és a keleti kérdés valamennyi részleténél az angolok vezérelték az oroszellenes táborot. Pétervárott tehát nagyon tartottak az angol ármánytól, és saját csapataik visszavonása feltételül az angol flotta eltávolítását szerették volna megszabni. Tapasztalták, hogy a brit diplomácia a Kisázsiaiban bevezetendő török reformokat erőlteti a Portánál, s feltételezték, hogy egyéb téren eltűri, sőt támogatja a törökök ellenállását Európa követeléseivel szemben.⁵⁷

A berlini rendezés érdemi kivitelezése tehát nehezen indult el, a kölcsönös gyanakvás erősen gátolta a kibontakozást. A feszültség növekedését jelző adalék, hogy októberben Salisbury angol, Waddigton francia és – állítólag – Andrássy osztrák – magyar külügyminiszter egyaránt szükségesnek érezte, hogy háborús elszántságának hangot adjon.⁵⁸ Az orosz politikát bíráló alkalmi megnyilatkozásokból aligha következtethetünk valóságos háborús veszélyre, legfeljebb az idegek megfeszülésére, ám ez utóbbi ugyancsak eléggé szimptomatikus. Közvetlen konfliktus reális veszélye már csak azért sem állott fenn, mert Oroszország – az orosz külpolitikára akkor érdemi befolyást gyakorló összes belső irányzat – világosan látta nemzetközi helyzetét, katonai gyengeségét és növekvő diplomáciai elszigeteltségét.

A cári diplomácia irányítói őszinte meggyőződéssel állították, hogy érdekeik, a többi hatalomhoz hasonlóan, a berlini döntések végrehajtását kívánják meg. Más kérdés persze, hogy mit értettek a határozatok végrehajtásán. A berlini szerződés betűit minden fővárosban másként interpretálták: a helyzet sajátossága, hogy ugyanazon kottából egészen eltérő zene szólalt meg az egymással versenyző dirigensek intései nyomán. A békülékeny irányzat kiemelkedő képviselője volt az uralkodóra nagy befolyással bíró Miljutyin hadügyminiszter. Kortársai őt Nyugaton (s még sokáig a polgári történetírók) az intranzigensek zászlóvivőjeként tartották számon. Az orosz mércével mérve liberálisnak mondható államférfit Bismarck egyenesen veszedelmes forradalmárnak tartotta. Pedig a Miljutyintól származó hivatalos iratok

⁵⁶ Medlicott, Congress 170., 177., 183. Hasonlóképpen látja Partik 85. és Bridge 97–98.

⁵⁷ Miljutyin 92–93.

⁵⁸ Medlicott, Congress 183–184. Medlicott itt azt írja, hogy Andrássy kijelentette a román követnek: az aláíró hatalmak az evakuáció megtagadását casus belli-nek tekintenek; igazolásképpen saját korábbi munkájára hivatkozik (l. a jelen fejezet 55. sz. jegyzetét). A jelzett munkában nem bukkantunk ilyesfajta kijelentés nyomára.

adatai éppen úgy, mint naplóbejegyzései, más képet tárnak elénk: a béke megőrzéséért, a külső (és belső) rendezés gyorsításáért szállt síkra. Bismarck, talán Andrássy ellenkező vélekedésével szemben, a kongresszus után – politikai belátásból – megmaradt a három császár szövetség hívének. Bár fájdalmasan érintette őt is Oroszország drasztikus visszazoritása a nemzetközi porondon, mégsem engedett a pánszláv csábításoknak. A kialakult viszonyokkal való reális számvetést szorgalmazta. Igaz viszont az is – éppen Miljutyin naplóbejegyzései erősítik meg –, hogy a balkáni orosz funkcionáriusok valóban melengették becsvágyó terveket, s az orosz és a bolgár érdekek védelmezésének jelszava mögött könnyedén túltették magukat a cárizmus nemzetközi kötelezettségein. Már régóta tudjuk, hogy 1878 őszén néha az uralkodó maga is ilyesfajta hangulatok hatása alá került.⁵⁹

A Törökországgal szembeni orosz–osztrák érdekazonosságot Pétervárott – akárcsak Bécsben – hamar felismerték. Némi elégtétellel nyugtázták, hogy a ketős monarchia, boszniai nehézségei miatt, újból közeledni kíván a cári kormányzathoz, s a korlátozott együttthaladás gondolatától ők sem zárkóznak el.⁶⁰ A kelet-ruméliai bizottság megalakulásakor Giers szabályos együttműködési megállapodásra tett javaslatot Andrássynak.⁶¹ Amikor október derekán Bismarck (aki különben gondosan ügyelt semlegességére a keleti kérdés körüli perpatvarokban) felszólította az orosz vezetőket, hogy saját érdekükben nyújtsanak kezét Bécsnek, állapodjanak meg vele a Törökországgal szembeni közös eljárásban, és Ferenc József ebbeli készségére, illetve Andrássy esetleges hajlandóságára hivatkozott, Péterváron ráálltak a próbára.⁶² A kísérlet végrehajtását Suvalovra bízták, akit az afgán ügyek miatt éleződő orosz–angol ellentétek megvitatására rendelték haza. Londoni állomáshelyére visszatérőben tárgyalnia kellett Andrássyval. Az uralkodó és Miljutyin közreműködésével készített terjedelmes instrukció nyíltan fogalmazta meg a kísérlet célját.

A berlini szerződés végrehajtása – hangzott az utasítás – komoly akadályokba ütközik, s ez súlyos bonyodalmak veszélyét idézi elő. Elhárításukra legjobb eszköz újjáéleszteni a három császári hatalom közös akcióját, erre maga a berlini traktátus nyújt természetes alapot. Suvalovnak meg kellett magyaráznia, mi késztette az orosz kormányt akarata ellenére az evakuáció leállítására: egyfelől a keresztények üldözése a kiürített területeken, másfelől a Porta makacskodása, hogy a különszerződést aláírja. Amíg ez utóbbi létre nem jön, Oroszország nem csökkentheti tényleges hadseregének létszámát. Suvalovnak hivatkoznia kellett arra, bármennyire is szilárd az orosz uralkodó abbeli elhatározása, hogy teljesíti a berlini előírásokat, ezt egyoldalú módon mégsem teheti meg. Az előírások mindenkire kötelezőek, márpedig sem Görögország és Szerbia, sem különösen Montenegró nem kapta meg a neki ítélt területeket. Mindezen nehézségek szükségessé teszik a bécsi, berlini és pétervári kabinet eszmecserejét; a nézetek, s ha lehet, a cselekvés azonossága a jelen pillanatban kívánatosabb, mint valaha.⁶³

A Bécsben persona gratának számító orosz gróf november 10-én ért az osztrák fővárosba. Ferenc József a szokott módon, szívélyesen fogadta, s biztosította, baráti

⁵⁹ *Tatyiscsev* 479–480.

⁶⁰ Miljutyin 84.; *Jelavich*, *Russia* 86–87., 148.

⁶¹ *Oszvobozsgyénijje Bolgárii* III. Nr. 161.

⁶² *Jelavich*, *Bismarck's Proposal* 99–101.

⁶³ *Oszvobozsgyénijje Bolgárii* III. Nr. 174.

érzelmei keleti szomszédja iránt változatlanok. A nagykövet haladéktalanul Budapestre utazott az ott tartózkodó Andrásyhoz. A megbeszélésre a külügyminiszter számára fontos lélektani pillanatban került sor: sorsdöntő harcot vívott a delegációkkal. Mégis szakított időt a hosszú tárgyalásra. A november 12–13-án sorra került eszmecsereéről a bécsi levéltárban csupán egy tömör összegezés maradt fenn: Andrásy egy levéltervezete a berlini ügyvivő, Wolkenstein számára. Viszont mind ő, mind Suvalov részletes szóbeli tájékoztatást adott két közelről érintett félnek: Elliot angol és Reuss német nagykövetnek. Mindkét diplomata terjedelmes beszámolót küldött kormányának.⁶⁴ Ha ez utóbbiak adatait, mint a mozaikkockákat, egyetlen képbe foglaljuk össze, úgy megközelítő pontossággal rekonstruálni lehet a megbeszélés lefolyását. Egy dolog azonban nehezen dönthető el e jelentések alapján: a konklúzió, amelyre a beszélgetés résztvevői jutottak. Ugyanis a két nagykövet értékelésében lényeges eltérések mutatkoznak. Elliot szerint Suvalov missziója teljes kudarccal végződött, hiszen nem sikerült Andrásyval az angol kormányétól eltérő politikai irányvonalat elfogadtatnia. Reuss enyhébben ítéli meg a helyzetet, úgy látja, hogy Andrásy hajlott bizonyos kooperációra, némi megértést mutatott az oroszok törökellenes panaszaik iránt, sőt valamiféle segítséget is kilátásba helyezett azzal, hogy megígérte, maga is sürgetni fogja a Portát, állítsa helyre a rendet a zavargások sújtotta körzetekben. Mindez értékelendő eredmény (Suvalov szintén annak tartotta), még akkor is, ha az osztrák–magyar külügyminiszter – ez nem vitás – erősen ragaszkodott a berlini szerződés minuciózus végrehajtásához, és ha a berlini traktátusnak az orosz–török szerződéshez való viszonyáról határozottan másként is vélekedett, mint az oroszok.

A Wolkenstein-levél tervezetéből, bármily szűkszavú is az, egyértelműen kiderül, mit tartott Andrásy különösen fontosnak. Két, számunkra nem ismeretlen megállapításról van szó. Az egyik szerint az orosz–török különbéke kizárólag a két érintettre tartozik, viszont az evakuációt semmiképpen sem lehet attól függővé tenni, továbbá a kiűrtést a megszabott időre be kell fejezni. A másik lényege pedig: az adott időpont egyáltalán nem alkalmas arra, hogy a hatalmak egy csoportja külön szervezkedjen, helyette inkább az európai koncert egységét kell erősíteni. Az osztrák–magyar külügyminiszter tehát, visszautasítva a három császár szövetség valamiféle általános reaktiválását, világosan jelezte, mely határig kész együttműködni Oroszországgal. Lássuk ezek után, mit értettek meg mindebből a másik oldalon.

Az orosz reakció megítélésénél nem kell Elliotra vagy Reussra hagyatkoznunk, helyettük a két legilletékesebb személyiségre: Giersre és Miljutyinra támaszkodhatunk. A hadügyminiszter naplójában rögzítette annak a livádiai tanácskozásnak eredményét, amelyen – Suvalov Bécsből küldött jelentéseit megtárgyalva – megszabták a Törökországgal szemben követendő magatartást. Giers a cári rezidencián hozott döntések alapján részletes utasítást küldött Lobanovnak; ebben az iratban realizálódott a Suvalov-misszió konkrét eredménye.⁶⁵ Giers leszögezte, Oroszország

⁶⁴ Andrásy an Deym. Tel. Nr. 141. Budapest, 14. November 1878. HHStA PA VIII/92. (Melléklete a Wolkenstein számára készült tervezet.) Az Elliot-beszámoló: *Medlicott*, Congress 187–188.; a Reuss-beszámoló: *Waller* 48–49.

⁶⁵ Miljutyin 103.; Oszvobozsgyényije Bolgárii III. Nr. 196. Suvalov jelentéseit célzatosan ismerteti *Hvosztov* 187.

változatlanul arra törekszik, hogy a Portával minél hamarabb megkösse a kétoldalú kapcsolatok rendezetlen kérdéseit véglegesen szabályozó különbékét, és elérje Podgorica azonnali átadását Montenegrónak; e kettős cél elérésétől kívánja függővé tenni a csapatkivonás felújítását. Viszont Andrassy tanácsát megszívulva elállnak attól (ez a továbbiakban így is történt), hogy az evakuációt függővé tegyék a Porta azon intézkedéseitől, amelyek kellőképpen garantálnák a török kézre visszakerülő területek keresztény lakosságának biztonságát. A Giers-utasítás Andrassy két további ötletét is konkretizálta. Egyrészt meghatározott időpontot (3–4 hetet) jelölt meg Podgorica átadására, és közölte: a Kelet-Ruméliától délre fekvő török területek kiürítésének újakezdését ezen átadással hozzák szinkronba. Másrészt, számolva azazal, hogy a különbékét célzó erőfeszítéseik a többi nagyhatalom nyílt vagy burkolt ellenállásán meghiúsulhatnak, felvetett egy esetleges kompromisszumos megoldást: orosz részről végső soron talán megelégszenek majd egy olyan nyilatkozattal is, amelyben a Porta kijelenti, formálisan elkötelezve érzi magát arra, hogy teljesítse a San Stefanó-i szerződés mindazon pontjait, amelyeket a berlini traktátus nem módosított.

A novemberi Andrassy – Suvalov megbeszélések nyomán tehát nem következett be lényegi változás egyik kormány álláspontjában sem a különbéke és az evakuáció ügyének elvi összekapcsolását illetően. Ám maguk a tárgyalások és a (bármennyire tisztavirág életűnek bizonyult) konkrét diplomáciai kezdeményezések megakadályozták a kapcsolatok elmérgesedését. A bizonytalan – jó és rossz irányba egyaránt könnyen elmozduló – hatalmi viszony továbbra is fennállt. Andrassynak mégis oka volt arra, hogy nyugodtabban szemlélje a fejleményeket. Ha az orosz álláspont nem is, az angol – így tapasztalta – megváltozott, még hozzá Bécs szempontjából kedvezően: az orosz koncepcióval való szembehelyezkedés határozottabb jelleget öltött. A Suvalov-látogatás eredményén felbátorodott Elliot november derekán „szigorúan bizalmas” formában informálta Andrassyt: a brit kormány határozott támogatást ígért a szultánnak ahhoz, hogy az arra előírt időben *kikényszerítsék* az orosz evakuációt, amennyiben a Porta eleget tesz szerződéses kötelezettségeinek. Decemberben Salisbury folyamatosan tájékoztatta Andrassyt a Suvalovval folytatott megbeszélések állásáról. Bécs számára nagyon biztató volt az az elszántság, amellyel az angol külügyminiszter az oroszok tudtára adta, nem tűri, hogy kapcsolatot teremtsenek az evakuáció és a kétoldalú békeszerződés között; az orosz kormány köteles visszavonni csapatait akkor is, ha a Porta a szerződést nem írná alá.⁶⁶

Megegyezés Törökországgal: az áprilisi konvenció

A Porta – mint korábban már tapasztaltuk – október második felében teatrális módon megszakította a Bosznia és Hercegovina új helyzetét szabályozandó szerződésről folytatott tárgyalásokat, mert arra számított, hogy a Monarchia belső nehézségei miatt engedékenyebbé válik és elfogadja a török feltételeket. Amikor kiderült, hogy a lépés következtében nem Ausztria – Magyarországnak, hanem éppen Törökországnak szaporodtak meg a nehézségei, gyorsan visszavonulót fújtak Kons-

⁶⁶ *Medlicott*, Congress 188.

tantinápolyban, és megkísérelték fenntartani a megbeszélések folyamatosságának lehetőségét. Erre két, egyaránt fontos megfontolás késztette őket. Az egyik a Monarchia feltételezhető szándékaihoz kapcsolódott. Miután Bosznia tényleges birtokbavétele már megtörtént, a figyelem a novibazári szandzsákra koncentrált. Nyugtalanította a törököket az a lehetőség, hogy az időhúzó taktika miatt türelmét veszítő osztrák – magyar vezetés itt esetleg ugyanúgy egyoldalú katonai lépésre szánhatja el magát, mint július végén Bosznia esetében. A másik okot az oroszok Törökországgal szembeni megváltozott magatartása szolgáltatta. A különbéke-tervezettel és az evakuáció felfüggesztésével sarokba szorított szultán csak a cárizmussal feltételezhetően szembehelyezkedő nyugati hatalmaktól várhatott segítséget. A Bécsbe is továbbított bizalmas tudakozódásra Andrassy azt válaszolta, a berlini előírások betartásához kész segítséget nyújtani Törökországnak, de ennek feltétele, hogy a Porta haladék nélkül beleegyezzen osztrák – magyar és török garnizonok közös állomásoztatásába a szandzsák területén.⁶⁷

Török részről keresték a módját, hogy az elkerülhetetlen kezdeményezésből minél nagyobb taktikai előnyt húzhasanak. Így támadt az az elképzelésük, hogy egy külön nyilatkozatot adnak közre, amelyben nemcsak a megbeszélések újrafelvételére való hajlandóságot tudatják, hanem egyben deklarálják a Boszniával és Hercegovinával kapcsolatos addigi elvi fenntartásaikat: a szultáni felségjogok érinthetlenségét és az osztrák – magyar megszállás ideiglenes jellegét. Amikor Andrassy tudomást szerzett a törökök szándékáról (az epizód egybeesett a delegációk budapesti ülészakával és Suvalov második látogatásával), azonnal a törökök értésére adta, hogy ha új feltételeket támasztanak, határozott visszautasításra számíthatnak.⁶⁸ Egyik oldal sem volt tehát konciliáns hangulatban. A törökök nem siettek a vitatott kérdések gyors elintézésével, s a Ballhausplatzot az sem vigasztalta meg, hogy az orosz – török különbéke-tárgyalásokon sem mutattak érdembeli előrehaladást.⁶⁹ December 17-én aztán Karatheodory közölte Zichyvel: Törökország újrakezdi a tárgyalásokat a szandzsákról és Boszniáról anélkül, hogy előzetesen bármiféle feltételhez ragaszkodnék.⁷⁰ A Porta egyelőre karácsony táján a régi, augusztusi tervezetet adta át az osztrák – magyar nagykövetnek.⁷¹

Andrassy készségesen vállalta az újrakezdést, de szükségesnek tartott néhány változtatást a régi tervezetben. Az általa módosított szöveg nem tartalmazta az augusztusi változat első három szakaszát, mivel az események túlhaladtak az abban foglaltakon. Változatlan maradt a preambula, s benne a két megszállt provincia feletti szultáni szuverenitásra való utalás. Ugyancsak változatlanok maradtak a Bosznia adminisztrációjával kapcsolatos régi pontok, csupán a török zászló használatának engedélyezése szűkült le augusztushoz képest kizárólag a minaretekre. Az új tervezet kilenc szakaszából három a novibazári szandzsákkal foglalkozott. Az első szerint Ausztria – Magyarország előzetesen köteles értesíteni a Portát arról az időpontról, amikor csapatai bevonulnak a szandzsákba. A gondos megfogalmazás szerint az akció időpontjának megválasztása kizárólag Bécs joga; a törökök elestek

⁶⁷ Novotny Nr. 649 A.

⁶⁸ Gavranović Nr. 266., 267., 270.

⁶⁹ *Medlicott*, Congress 189.

⁷⁰ Gavranović Nr. 277.

⁷¹ Novotny Nr. 1742., 1744.

attól a lehetőségtől, hogy mesterséges akadályokkal meggátolják a bevonulást a Monarchia által kívánatosnak tűnő időpontban. Az új szöveg megőrizte azt a pontot, hogy az osztrák – magyar helyőrségek létesítése semmiféle formában nem akadályozhatja a régi törvényes előírások szerint funkcionáló és a Porta közvetlen fennhatósága alatt maradó helyi török államhatalmi és közigazgatási szervek tevékenységét.

A legfontosabb újítás – további nem kis viták forrása – az volt, hogy a tervezet előíranyozta egy titkos kiegészítő cikk felvételét a konvencióba. A gondolat tulajdonképpen angol eredetű, már utaltunk rá. A tárgyalások első fázisában Andrassy szóban felkínálta a Portának azt a lehetőséget, hogy egyszerű jegyzékváltás útján deklarálja Ausztria – Magyarország készségét a Berlin teremtette status quo garantálására, a törökök azonban a formát kifogásolva elutasították a javaslatot. Az osztrák – magyar külügyminiszter most felkarolta az eszmét, de igyekezett a kötelezettségvállalást pontosabban körülhatárolni. Tervezete azt mondta ki, hogy ha a szandzsákbeli vegyes garnizonok bármelyikét támadás érné, akkor arra a két hatalomnak közösen, egyesült erővel kell válaszolnia.⁷²

Andrassy nem volt könnyű helyzetben, amikor megpróbálta császárával elhitetni, hogy a konvenciótervezet mindenben megfelel az osztrák – magyar külpolitika korábban megfogalmazott hosszútávú céljainak. Újév napján írott levelében azzal érvelt, hogy a szultán szuverenitásának fenntartása, amit az egyezmény leszögez, egyáltalán nem fogja kisebbiteni a „definitív megoldás” esélyeit, ha arra Ausztria – Magyarország elhatározásából majd sor kerül. Hiszen idehaza a delegációk, külföldön pedig a nagyhatalmak máris hallgatólagosan elismerték, hogy az okkupációnak nincs időhatára. Tervezetének előnyeit ecsetelve a miniszter igen jelentősnek tartotta, hogy a konvenció hallgat a török közadósságról és az állami földtulajdonról, ugyanakkor megadja annak a lehetőségét, hogy a vámügyeket az osztrák – magyar érdekek szerint szabályozzák. Az utóbbi az anyagi vonatkozásokon túl a tartományok jogi státusa szempontjából sem elhanyagolandó mozzanat. Az egyezmény tehát az adott formában is elismeri implicit módon a török provinciák fölötti lényegbeli protektorátust, érvelt Andrassy. A császár fontosnak találta, hogy Törökország csupán azokon a pontokon tarthasson fenn garnizont, amelyeket osztrák csapatok is megszálltak; a miniszter ezt biztosítottnak látta. A titkos cikkel kapcsolatban megemlítette, a két hatalom egy idegen támadással szemben csak közösen védekezhet, mivel elképzelhetetlen, hogy az egyik garnizon semleges maradjon, miközben a másikat ostromolják. A cikk megfogalmazása hangsúlyozza az osztrák – török kooperáció helyi és defenzív jellegét, ugyanakkor bizonyos fajta gyámkodást szentesít a Porta felett.⁷³

A miniszter január 9-én a tervezet szövegét megtáviratozta Zichynek; a nagykövet feladata volt, hogy azt a Portának továbbítsa, egyben tegye világossá a törökök előtt, hogy az egyezményt csakis a titkos záradékkal együtt fogadhatják el. A végleges szöveg kialakítása hosszabb időt vett igénybe. A török külügyminiszter január 20-án ugyan megígérte Zichynek, mindent elkövet, hogy biztosítsa a meg egyezést, ám a nagykövetnek egy teljes hónapot kellett várnia az érdembeli vita elkezdésére. Az osztrák-magyar – török megbeszélések félhivatalos jelleggel folytak,

⁷² A januári tervezetet közli *Medlicott*, Congress 406–408.

⁷³ Uo. 267–268.

jegyzőkönyvet mindössze a nagykövet és Karatheodory négy utolsó megbeszéléséről készítették.⁷⁴ A fő forrást Zichy folyamatos beszámolóí alkotják.⁷⁵

A Porta egyik első kívánsága volt, hogy Andrássy – a titkos cikk szövegétől eltérően – térjen vissza eredeti javaslatához, amely a konvenció megkötése fejében minden európai török területet garantált szerb vagy montenegrói támadás ellen. A visszautasítást Zichy azzal indokolta, hogy egy ilyen szerződés Ausztria – Magyarország parlamentari jóváhagyást igényel, amit aligha lehetne megszerezni, valamint azzal, hogy a félsziget három szláv fejedelemsége valószínűleg hasonló garanciát kérne Oroszországtól Ausztria – Magyarország és Törökország ellen. Felhatalmazása értelmében a nagykövet *szóbeli* ígéretet adhatott arra, hogy a Porta számíthat a Habsburg-monarchia támogatására, ha a két szerb fejedelemség részéről támadás érne.

Az előzetes eszmecsere lassúsága ingerelte Andrássyt. Február 5-én táviratozott Zichynek, tudassa a törökökkel: tőle nem várható sem új javaslat, sem módosítás; ha a tárgyalások továbbra sem vesznek kedvező fordulatot, a Monarchia nem lesz abban a helyzetben, hogy bármilyen segítséget nyújtson Törökországnak, amennyiben az a tavasszal Bulgáriában vagy Kelet-Ruméliában támogatásra szorulna. A Portát azonban éppen ekkortájt nagyon elfoglalta az Oroszországgal kötendő szerződés ügye, s amíg az utóbbi tető alá nem került, nem hagyta magát befolyásolni a bécsi sürgetésektől. Így csak február 17-én reagált hivatalosan Andrássy januári terveztére. A válasz négy pontja közül kevésbé jelentős a preambulával kapcsolatos stiláris kívánság. Viszont elvi fontossággal bírt az az óhaj, hogy a szöveg kifejezetten utaljon az okkupáció ideiglenes jellegére. Hasonlóképpen elvi jelentőséggel bírt az a kérés, hogy a garnizonok helyét a szandzsákban, és a csapatok létszámát tételesen rögzítsék. E két utóbbi pont állt a további viták középpontjában. Kevesebb szenvedélyt mozgatott meg az az igény, hogy Bosznia és Hercegovina török területre lépő mohamedán lakosaira az ottani (tehát török) törvények legyenek mérvadóak. Itt Karatheodory nemsokára beleegyezett, hogy az ügyet egy később megkötendő különmegállapodás rendezze.

Andrássy – aki arra épített, hogy a Portát sokkal inkább befolyásolja Oroszország bulgáriai, valamint a Monarchia novibazári agressziójától való félelme, sem hogy képes lenne kitartóan ellenállni Bécsnek – nemigen hajlott a kompromisszumra. Leghatározottabban az ellen lépett fel, hogy az okkupáció ideiglenessége akárcsak tárgyalási témául szolgáljon. Most nem érezte magát olyan kényszerhelyzetben, mint amilyenben Berlinben volt július 13-án. A tartományok jövő sorsát – láttuk az augusztus 24-i tanácskozásnál – nem kívánta többé kérdésessé tenni. A garnizonok esetében más érveket sorakoztatott fel: amennyiben szerződésben határozna meg a helyőrségek helyét és létszámát, úgy a Monarchia arra kényszerülne, hogy jogai védelmében sokkal több helyet és sokkal nagyobb csapatkontingenst nevezzen meg, mint amit jelenleg szem előtt tart. A miniszter jelezte, pillanatnyilag nem kíván Mitrovicáig, sőt még Novibazárig sem előrenyomulni, főként a költségek miatt, így az okkupáció a valóságban egy-két helyre korlátozódna a bosnyák határ közelében. Az elsődleges célt Andrássy abban jelölte meg, hogy demonstrálják Auszt-

⁷⁴ *Novotny*, Österreich—Ungarn 347.

⁷⁵ A megbeszélésekről: *Medlicott*, Congress 268 skk.

ria – Magyarország és Törökország szolidaritását a szláv agitációval való szembenállásban. A Portának saját érdeke, hogy elfogadja a bécsi tervezet vonatkozó pontját.

A két vitakérdésben hosszú és érdektelen diplomáciai kötérlhúzás folyt. Zichy nagyon megörült, amikor február utolsó hetében a Porta közölte, leveszi a napirendről az okkupáció ideiglenességének kérdését. A gesztust a nagykövet úgy értelmezte, hogy török részről végleg lemondtak a követelésről. Nagy volt az elkeseredése, amikor két hét múlva a törökök újra szóba hozták a dolgot. Panaszkodását a nagyvezír azzal hátrította el, hogy ez a szultán szilárd akaratából történt így. Mint közölte, a padisahot erősen hatásuk alatt tartják bizonyos újságtudósítások, melyek szerint Ausztria – Magyarország előkészületeket tesz Szaloniki elfoglalására. Hasonló félelmek nem első ízben kínozták az érzékeny lelkű szultánt, de ezúttal a nagyvezír célzása nem volt légből kapott: a lapok ismét sokat foglalkoztak a katonai körök hódító szándékaival.

Wertheimer határozottan állítja Andrásy életrajzában – a Bosznia azonnali annexióját követelő katonák szándékait ecsetelve –, hogy e körök még 1879 tavaszán és nyarán is Szaloniki elfoglalását tervezték. Arra készültek, hogy a szandzsák megszállásakor az Égei-tengerig meg sem állnak, és ebben a szándékukban egyedül Andrásy fellépése akadályozta volna meg őket.⁷⁶ Ismervén az előzményeket, a priori feltételezhető ilyesfajta ambíció, de természetesen jobb a dolgokat közelebbről szemügyre venni. Újabb adatok arra utalnak, hogy 1879-ben egyrészt nem kizárólag Andrásy ellenállásán hiúsult meg a déltengeri nagy expedíció – bizonyos körök régi vágyálma –, másrészt Szaloniki mint végcél tekintetében a külügyminiszter maga sem foglalt el egyértelműen tagadó álláspontot. Az okkupációval kapcsolatban utaltunk rá, hogy 1878 nyarán Ferenc József és a katonák a szandzsák ügyének haladéktalan megoldása mellett voltak. Andrásy a diplomáciai tárgyalások kedvező eredményére várva azt tanácsolta, a szandzsákot egyelőre katonailag ne foglalják el. Amikor kiderült, hogy a török segítségbe vetett remény hiú ábránd, s a véresen komolyra fordult boszniai bevonulás miatt belső nehézségek várhatók, Andrásy már határozottan kimondta, a katonai akciókat nem lehet 1878-ban kiterjeszteni Novibazár területére is; a Monarchiának ugyan jogában áll oda bemasírozni, de ez egyáltalán nem kötelessége.⁷⁷

Ha augusztus derekáig a katonai vezetés egységesen amellet volt, hogy egyetlen nagyszabású hadjáratral kell teljesíteni a berlini szerződésben a Monarchiára kiszabott feladatot, úgy a megszállás folyamán keletkezett gondok: a helyi lakosság kemény ellenállása, valamint a vad hegyi terep okozta alig leküzdhető nehézségek erősen mérsékeltek a nagy akcióvágyat. A katonai vezetők köreiben kezdtek józanabban felmérni a szandzsákkérdést.

Az uralkodó katonai irodájának levéltára megőrizte Philippović tábornagynagy augusztus 28-i levelét, amelyben a boszniai főparancsnok (miközben sürgeti Bosznia annexiójának azonnali proklamálását) elvi és praktikus érvekre hivatkozva a szandzsák megszállásának elhalasztása mellett áll ki.⁷⁸ Schönfeld altábornagy, a vezérkar

⁷⁶ Wertheimer 258–260.

⁷⁷ Közös mt. jkv. Nr. 211. (1878. augusztus 18.) és Nr. 212. (1878. augusztus 19.) HHStA PA XL/290.

⁷⁸ Philippovich an Beck. Sarajevo, 28. August 1878. KA MK 1878: 69–1/27–5.

főnöke egy héttel később ugyancsak kétségbe vonta a bevonulás értelmét s egyben a távolabbi perspektívákat is felvázolta. Emlékiratában arról szólt, hogy a tervezett megszállás sem katonai, sem pedig kereskedelmi szempontból nem indokolt; egyelőre még nem is léteznek azok a közlekedési és kereskedelmi utak, amelyek védelméről gondoskodni kellene. A tábornok odáig merészkedett, hogy a vállalkozás politikai értelmét vonta kétségbe: amíg Törökország fennáll – érvelt –, jobb ha ő választja el Szerbiát Montenegrótól, ha meg felbomlik, akkor e két – szövetségesnek megnyert – szláv fejedelemséggel együtt és csakis a Morava völgyén át (tehát Szerbián keresztül) célszerű Szalonikihez eljutni, csakis így képzelhető el a Monarchia befolyási övezetének kiterjesztése. A vezérkari főnök memoranduma alapján 1878. szeptember 7-én egy titkos konferencia tárgyalt a szandzsákkérdésről. Andrassy itt elismerte, hogy a bevonulás pillanatnyilag indokolatlan, viszont a katonákkal szemben erőteljesen hangsúlyozta, a *jogot* fenn kell tartani arra, hogy a Monarchia bármikor bevonulhasson Novibazár területére. Ferenc József végül úgy döntött, hogy a vállalkozást egyelőre elnapolják.⁷⁹

1879 januárjában Beck vezérőrnagy, a császári katonai iroda vezetője készített emlékiratot a kérdésről, amelyben ugyan nem mondta ki, hogy most nincs értelme a szandzsákba bevonulni, de a távolabbi *eshetőségek* vázolásakor – akárcsak a vezérkar főnöke – ő is csekély szerepet tulajdonított a nevezetes földnyelvnek. Íme az eszme-futtatása: ha egyszer bekövetkezik az európai török uralom felszámolása és szükségessé válik, hogy a Monarchia a félsziget délnyugati részén befolyását érvényre juttassa, úgy ezt az akciót semmiképpen sem a szandzsákon keresztül kell végrehajtania, hanem a Morava völgyén át; a szörnyű hegyi terepen lehetetlen nagyobb csapatkontingenseket mozgatni. A politikai megoldást kell szem előtt tartani. A Balkán délnyugati részén tervezett akcióhoz szükség van Szerbia lojalitására: a legközelebbi jövőben gondoskodni kell arról, hogy a fejedelemség feltétlenül csatlakozzon Ausztria – Magyarország érdekeihez. Emellett nagyon fontos, hogy a Budapest – Belgrád – Niš vasutat gyorsan megépítsék és összekössék a Szaloniki – Mitrovica vonallal. „Csak ha egy ilyen vonal létrejön és hadvezetésünknek az operációkhoz rendelkezésre áll, lehet majd arra gondolni, hogy viszonylag csekély pénzáldozattal és nagyobb biztonsággal valósítsuk meg keleti politikánkat, és terjesszük ki hatalmi szféránkat déli irányba.”⁸⁰

A felelős katonai vezetők itt vázolt állásfoglalásai nyomán felmerül annak szükségése, hogy a katonai párt megítélésénél az eddiginél differenciáltabban járjunk el. 1879-ben az akciópárt vezető egyénisége az újonnan kinevezett boszniai főparancsnok, Vilmos württembergi herceg volt. Az új esztendő elején ő valóban úgy képzelte el a szandzsák *egészének* katonai megszállását, hogy az kiinduló bázisul szolgálhasson a szandzsákon túl terjedő nagyszabású tervek realizálásához. Sürgette a közös minisztériumot, adjon utasítást a szükséges előkészületek megindítására és gondoskodjon a vállalkozáshoz szükséges pénzösszegekről.

⁷⁹ Az emlékirat és a konferencia jegyzőkönyve: KA MK 1878: 69–20/2.

⁸⁰ „Denkschrift zur Frage der Besetzung des Sandschakates von Novibazar. Jänner 1879.” KA MK Separatfasc. 71/68. — A katonai vezetők nézeteiről részletesebben l. *Palotás, Heeresleitung.*

1879 februárjában Ferenc József elnökletével újból közös minisztertanács tárgyalta a novibazári szandzsák sorsáról. Andrassy itt leszögezte, hogy a berlini szerződés a Monarchiát nem okkupálásra, hanem csak arra jogosítja fel, hogy Törökországgal közösen helyőrséget tartson fenn. Arról kell tehát dönteni, hogy éljen-e Ausztria – Magyarország ezzel a jogával, s ha igen, milyen mértékben. Láttuk, hogy e felfogásával Andrassy nem állt egyedül. Érvei sem újak: a Vilmos herceg által elképzelt nagyszabású hadjárat ötletével szemben a várható magas költségekre, a terep rendkívül nehéz voltára és azon kényes helyzetre hivatkozott, ami abból adódhat, hogy e feltételezett akciót egy Szerbia és Montenegro közt húzódó szűk területsávon kellene végrehajtani. A folytatás viszont annál izgalmasabb. Idézzük a jegyzőkönyv tömör szövegét: „Ha sor kerül Bosznia annexiójára, Törökország szandzsákban maradása minden létalapját elveszíti s maga fogja a területet kiüríteni. Ha az annexióra nem kerül sor, akkor minden attól függ, vajon Törökország hosszabb vagy rövidebb ideig képes-e magát tartani. Ha nem képes, nekünk be kell vonulnunk a szandzsákba, ám akkor sem a herceg skálája szerint; ha tartja magát, ami egy bizonyos időre még a legvalószínűbb, akkor egy Törökországgal kötendő konvencióval a közös garnizonok eszméjét kell kitűznünk.”⁸¹ Az idézetből nemcsak az derül ki, hogy Andrassy Novibazár sorsát szorososan Boszniáéval együtt kezelte, hanem az is, hogy Bosznia esetleges közeli annexióját nem utalta eleve a lehetetlenség birodalmába. Minthogy ezt minden magyarzkodás nélkül tette, feltételezhető, hogy a tanácskozás többi részvevője számára sem volt ez teljesen képtelen gondolat. A miniszter az annexiót – korábbi megnyilatkozásaival szöges ellentétben – itt úgy említi, mint eshetőséget, amely az oszmán hatalom eltűnésétől függetlenül is bekövetkezhet. Emlékeztetünk arra, hogy 1878 szeptemberében hasonló megjegyzést tett Suvalov előtt.

Amikor március 2-án Ferenc József és a három közös miniszter megint Boszniáról és a szandzsákról tárgyalta, Bylandt hadügyminiszter felvetette, közös garnizonok létesítéséhez is pénz kell, pénzt viszont a delegációk nem hajlandók adni. Andrassy azt válaszolta erre, hogy a képviselők attól tartanak, a hadsereg egészen Szalonikiig akar előrenyomulni. De ő várja az alkalmat, hogy ezeket a hiedelmeket megcáfolhassa. Azután így folytatta: „A Novibazáron át történő előrenyomulás Szaloniki felé túl költséges lenne, oda inkább hajóexpedíciót kellene szervezni. Nem lehet, hogy a piramist Boszniából kiindulva úgy építsük fel, hogy annak éle elérje Szalonikit; ... inkább magától kell adódnia annak, hogy ezen előny minket illessen.”⁸² Az utolsó mondatot a jegyzőkönyv hitelesítésekor Andrassy keresztben áthúzta, de ezzel nem törölhette el annak nyomát, hogy a további térfoglalás *eshetősége* őt magát is foglalkoztatta. Mindez akkor természetes volt, hiszen e közeli és távolabbi perspektívák szondázása olyan időpontban történt, amikor a berlini döntések végrehajtása éppen csak megkezdődött. Fontos problémák egész sora várt még megoldásra, és a berlini rendezés további alakulásának módja nyilvánvalóan erősen befolyásolhatta a dualista monarchia politikáját.

Sok egyéb mellett a Törökországgal kötendő konvenció sorsa is felettebb kérdéses maradt. A fentebb tárgyalt február 19-i közös minisztertanács sem tudott más

⁸¹ Közös mt. jkv. Nr. 228. (1879. február 19.) HHStA PA XL/291.

⁸² Közös mt. jkv. Nr. 231. (1879. március 2.) Uo.

döntést hozni, mint azt, hogy „a württembergi herceg Andrassy fejtegetéseinek értelmében arról értesítendő, hogy mindenekelőtt *meg kell várni a további fejleményeket a Keleten*, de bizonyos előkészületek a rendelkezésre álló összeg erejéig már most megteendők”. Ezt a választ maga a külügyminiszter készítette el, s csupán az a paszszusa érdemel itt említést, amelyben Andrassy elismerte, ha nem jönne létre a konvenció Törökországgal, egyáltalán nem kizárt „egy nagyobb stílusú katonai vállalkozás a Balkán belsejébe”. Igaz, ez utóbbit Schönfeld és Beck nyomán már ő is egyedül a Morava völgyén át tartotta realizálhatónak.⁸³

Andrassy helyzete továbbra sem volt könnyű: a törökök egyes praktikákkal védekeztek, hosszan alkudoztak, kis és nagy dolgokban egyaránt. Újabb engedményeket nem adhatott, már az addigiakért is erősen bírálta odahaza. Kevés eszközzel rendelkezett ahhoz, hogy hatni tudjon a Portára: fenyegetések a saját nevében és úgymond egész Európa nyomása. Mind sűrűbben élt ezekkel, de így sem tudta megtörni a törököket.

Egy pontban Andrassy hajlandó volt kompromisszumra. Fenntartva azon nézetét, hogy szerződésileg nem engedi rögzíteni a katonai garnizonok helyét és a csapatok létszámát, hozzájárult, hogy egy külön nyilatkozatban részletezzék a kérdést. Közölte azt az elképzelését, hogy mindössze három, a bosnyák határhoz közeli helyen kellene katonai tábort létesíteni, összesen néhány ezer ember felhasználásával. Rövid huzavona után erről megállapodás született, az egyezmény végső szövegéhez ilyen értelmű függeléket csatoltak. Újabb mesterkedések után a szultán beleegyezett, hogy megtartsák a zárótárgyalásokat. Amikor végül elfogadták az Andrassy javasolta titkos cikket, valamint lemondtak arról, hogy az okkupáció ideiglenességét a szerződés jogilag rögzítse, a megegyezés már körvonalazódott. Ekkor, március 17-én mondta Karatheodory Zichynek, reméli, hogy a konvenció aláírása haladék nélkül megtörténik, mielőtt még további intrikák kereszteznek az ügyet a szultáni palotában. Medlicott adatai szerint a konstantinápolyi francia nagykövetség ellenakciója volt a legveszélyesebb az osztrák – magyar érdekekre. Fournier nagykövet sokkal aktívabb tevékenységet fejtett ki, mint ami a francia közel-keleti politika általános irányából következett volna.⁸⁴ Más adatok szerint Lobanov sem télenkedett, a szultán Ausztria iránti gyanúját és ellenzését sikerült oly mértékben fokoznia, hogy az sokáig habozott a már kész szerződés jóváhagyásával.⁸⁵ Több heti – az idegeket erősen megviselő, Sztambulban miniszteri krízist előidéző – várakozás után, április 21-én Karatheodory és Zichy végre aláírta az osztrák-magyar – török szerződést.⁸⁶ Bosznia ügye ezzel véglegesen lekerült a nemzetközi politika napirendjéről.

⁸³ Andrassy an FZM Wilhelm, Herzog von Württemberg. Wien, 24. Februar 1879. HHStA PA XII/258.

⁸⁴ Medlicott, Congress 276.

⁸⁵ Miljutyin 142.

⁸⁶ A konvenció szövegkiadásából: Bittner Nr. 4192. Legújabb közlése: Gavranović Nr. 283.

Bolgár problémák

A kongresszusi döntések után az oroszellenes hatalmak egyik legfontosabb feladata lett, hogy a San Stefanó-i Nagybulgária papíron végrehajtott megsemmisítését a gyakorlatban is megvalósítsák. Hosszú és intenzív diplomáciai küzdelem vette kezdetét. A tárgyalásokról hatalmas forrásanyag maradt hátra – tekintélyes mennyiségű aktát őriz a bécsi külügyminisztérium levéltára is. Ez a gyűjtemény azonban szinte kizárólag mindennapi folyó ügyekre vonatkozik s az elvi fontosságú kérdésekről, Andrassy indítékairól stb. meglepően keveset mond. A bolgár kérdésben követett osztrák – magyar politika megítélésénél éppen ezért fokozottan figyelni kell az általános helyzetre, a nagyhatalmi viszonyok alakulására.

A természetellenesen szűk határok közé szorított új bolgár fejedelemség politikai és közjogi struktúrájának kimunkálása gyakorlatilag Oroszország feladata lett. A berlini szerződés kimondta ugyan, hogy az ideiglenes közigazgatást kézben tartó orosz császári biztos tevékenységét a többi aláíró hatalom e célra kinevezett konzulja ellenőrzi, de az ellenőrzés közelebbi meghatározásától a szerződés összeállítói tartózkodtak. Az oroszok az ősszel állandóan nyugtalankodtak amiatt, hogy a nyugat-európai hatalmak e pontatlanságot kihasználva, az ügyekbe esetleg érdemi módon beleszóllhatnak. Ez a félelmük a későbbiek folyamán megalapozatlannak bizonyult.⁸⁷ Egészen más volt a helyzet Kelet-Rumélia esetében. Az ideiglenes közigazgatást (a pénzügyeket kivéve) a szerződés itt is az oroszok kezében hagyta, de a „privilegizált tartomány” egész jövőbeli közigazgatási, igazságügyi és pénzügyi rendszerének kidolgozását, valamint a leendő főkormányzó jogkörének szabályozását egy nagyhatalmi („európai”) bizottság feladatává tette. Hogy ez a nemzetközi testület a rendelkezésére álló három hónap alatt hogyan sáfárkodik a széles körű felhatalmazással, az már az „európai koncert” tagjain, az érdekelt diplomáciai művészetén múltott. Éppen ezért a bolgár kérdésben folytatott nemzetközi politikai küzdelem súlypontja ide helyeződött át.

Ha az európai nagyhatalmak (Angliával az élen) a szerződés betűjével és szellemével összhangban arra törekedtek, hogy Kelet-Rumélia török jellegét megőrizték, a szultánnak ne csupán formális, hanem valóságos hatalmat biztosítsanak intézményesen, úgy a törökverő cári hatalom saját és szláv „testvérei” érdekében éppen ellentétes célokat követett. Egy orosz külügyminisztériumi irat már a kongresszus oly szomorú napjaiban megfogalmazta az Európa által széttördelt nagybolgár egység helyreállításának programját: „... reméljük, hogy Észak-Bulgária olyan magot képez majd, amely körül fokozatosan tömörülni fog azon vérrokon lakosság, amely most határain kívül rekedt”. A kelet-ruméliai komisszióban helyet foglaló orosz meghatalmazottakat azzal az utasítással látták el, hogy formálisan eleget téve a nemzetközi előírásoknak, Dél-Bulgária megszervezésénél törekedjenek arra, hogy az új rendszer a bolgár elemnek legyen előnyös, annak felvirágzását segítse elő. Ugyanakkor lelkükre kötötték, hogy a berlini kényszernek engedelmessé nem szabad szem elől téveszteniök az unió perspektíváját: „... politikánk végső célja e provincia egyesítése a bolgár fejedelemséggel”.⁸⁸

⁸⁷ Oszvobozsagyényije Bolgárii III. Nr. 128., 131., 198., 220.

⁸⁸ Uo. Nr. 80., 124.

A kelet-ruméliai szervező bizottságban a dualista monarchiát Kállay Benjámín képviselte. Amikor szeptemberben a török fővárosba indult, Andrassy szóbeli utasításokkal látta el. A későbbi fejlemények ismeretében (logikai alapon) feltételezhetjük, hogy e szóbeli instrukció megvilágította a kettős monarchia legfőbb balkáni törekvését, a berlini szerződés szigorúan pontos megvalósítását. Andrassy az összes részletkérdést a fő célnak rendelte alá, s aligha lehet kétséges, hogy a kelet-ruméliai szervező munka, minden fontossága ellenére, ugyancsak részletkérdésnek minősült. Az osztrák – magyar külpolitikai vezetés előtt kettős célkitűzés lebegett. Egyrészt a szervezés „összeurópai” jellegére támaszkodva arra törekedni, hogy a kialakítandó tartomány Törökországhoz tartozása (de még inkább: a Balkán túloldalán szerveződő önálló bolgár fejedelemségtől való *különállása*) minél jobban érvényre jusson – ennek érdekében a szervezés minden kis és nagy kérdésében szívós, mindennapi közelharcot kellett folytatni az ellentétes célt követő cári diplomáciával –, másrészt lehetőség szerint el kellett kerülni mindazt, ami az alkotmányozó munka határidőre való elvégzését gátolhatta. A kettő összeegyeztetése nem volt éppen könnyű feladat.

A nemzetközi komisszió csak megkésve tudott érdembeli feladatainak teljesítéséhez hozzálátni. Konstantinápolyban heteket töltöttek el az ügyrendi kérdések szabályozásával. Amikor ezt követően a tartomány székhelyére, Philippopolisba (Plovdiv) költözött át a bizottság, rögtön felmerült az általunk már ismertetett kompetenciakérdés. Később más, főként az átmeneti, rendezetlen helyzetből fakadó problémák: a berlini döntések ellen tiltakozó bolgárok petíciókampánya, valamint a háborús események miatt elmenekültek repatriálásával összefüggő ügyek vették igénybe az európai meghatalmazottak figyelmét. Már november volt, amikor a bizottság elfogadott egy Kállay által összeállított részletes munkaprogramot, amely tartalmazta a kidolgozandó szervezeti szabályzat alapelveit, s részletezte a bizottság teendőit.⁸⁹ Elkezdődhetett végre a tulajdonképpeni kodifikációs munka.

A lassan és körülményesen előrehaladó alkotmányozó tevékenység konkrét részproblémái a jelek szerint kevésbé foglalkoztatták Andrassyt. Reagálásaiból annyi bizonyosnak tetszik, hogy szerette volna, ha Kelet-Ruméliából „életképes provincia” válik, amely egy ideig képes megmaradni Törökország fennhatósága alatt. Ilyen értelmű megnyilatkozásaiból azonban tévedés lenne arra következtetni, hogy „a teljes török szuverenitás” helyreállítását reális célnak tartotta. Pragmatikus elméjétől távol állott annak feltételezése, hogy a tartomány török fennhatóságát „egyszer s mindenkorra” biztosítani lehetne.⁹⁰ Sokkal jellemzőbb rá az a megfogalmazás, hogy „... mivel a viszonyok adottak, nekünk nem annyira a jövő, mint inkább a jelen veszélyeivel kell foglalkoznunk; e viszonyokat semmiféle reformokkal nem tüntethetjük el...”.⁹¹ Ez különben válasz volt Kállay öngazoló eszme-futtatásaira; az osztrák – magyar képviselő fontosnak tartotta, hogy a tartomány számára kidolgozandó statutum elsősorban liberális, európeér vonásaival tűnjön ki. Mint írta, a bizottság azon fáradozik, hogy „valóban modern, a civilizációt előmozdító intézményeket” hozzon létre, mert ezáltal a nép meglegedett lesz s így hatástalanná válik a bolgár – orosz unionista agitáció.⁹² A kelet-európai nacionalizmusok természetrajzát jól is-

⁸⁹ Medlicott, Congress 196.; *Diószegi*, Ausztria – Magyarország 51.

⁹⁰ Vö. *Diószegi*, Ausztria – Magyarország 43., 53.

⁹¹ Uo. 61.

⁹² Uo. 52.

merő Andrassy naiv dolognak tartotta azt a feltételezést, hogy amennyiben Kelet-Ruméliából sikerülne civilizált tartományt kreálni, úgy a fejedelemségbeli bolgárok irigykedve tekintenének majd a jobban kormányzott (bár török fennhatóságú) provinciára. „A bolgároknál erősebben fejlett a nemzeti érzés, semmint a kultúra iránti igény” – figyelmeztette Kállayt. Ezért „kevésbé fontos, hogy milyen alkotmányt kap Kelet-Rumélia, mint az, hogy egyáltalán kapjon”.⁹³ A lényeg tehát a félsziget eme sarkában ugyanaz volt, mint másutt: a berlini előírások betű szerinti teljesítése.

A kelet-ruméliai bizottság alkotmányozó tevékenységének behatóbb vizsgálata itt most szükségtelen; gazdag irodalma kellőképpen eligazítja az érdeklődőt.⁹⁴ A realizálás körüli diplomáciai küzdelem némely problémáját viszont érdemes röviden áttekintenünk, a berlini rendezés összefolyamatának szem előtt tartásával.

Amikor az újév küszöbén Langenau pétervári nagykövet mérleget készített az oroszok balkáni politikájáról, újból csak „a császári kormány és ágensei nem egészen világos magatartásáról” volt kénytelen szót ejteni. Ennek illusztrálására Dondukov esetét hozta fel. A cári biztost nem sokkal korábban felelősségre vonták Livádiában bulgáriai kijelentései miatt, de a herceg, visszatérve a Balkánra, megint a régi kihívó hangnemben beszélt, ismét célozgatott arra, hogy Kelet-Ruméliát nem fogják a törököknek visszaadni, hanem Bulgáriához csatolják. (Ennek reális alapját az képezte, hogy az orosz megszálló hatóságok változatlanul egy egységként kezelték mind a két Bulgáriát, sem a félszigeten állomásozó haderő parancsnokságát, sem az ideiglenes orosz civil adminisztrációt nem választották ketté.) Suvalov elmesélte az osztrák diplomatának, hogy pesti látogatását követően a feltétel nélküli gyors evakuációt tanácsolta kormányának, de javaslata nem talált tetszésre az udvarban. A félelem, hogy az orosz visszavonulást török bosszúállás követi, eddigig kellő okot szolgáltatott az evakuáció halogatására. „Az orosz–török békeszerződés küszöbön álló aláírása után hozzá kellene látni a csapatkivonáshoz – írta Langenau –, de senki sem állhat jót, hogy nem adódik majd újabb ok a halogatásra.”⁹⁵

A pétervári helyzetjelentés tehát nem sok jót sugallt. Andrassynak mégsem volt oka az elkeseredésre: sem az európai „nagypolitikában” uralkodó széljárás, sem az újabb balkáni fejlemények nem voltak Bécs számára kedvezőtlenek. Ami az elsőt, a fontosabbat illeti: Oroszországgal szemben változatlanul bizton számíthatott a londoni kabinet határozottságára. Mint tapasztaltuk, november–december folyamán Salisbury tanújelét adta annak, hogy keményen visszautasítja Pétervárnak a saját kötelezettségei lazítására tett kísérleteit. 1879 elején Károlyi, az új londoni nagykövet ismételten tolmácsolta azt az angol részről hangsúlyozott óhajt, hogy a két hatalom teljes egyetértésben, közösen járjon el Keleten.⁹⁶ Még megnyugtatóbb volt a másik momentum. 1878–79 fordulójától – azután, hogy Gorcsakov visszatért Pétervárra és bekapcsolódott az ügyek intézésébe – külsőségeiben is látványos fordulat következett be Bismarck orosz politikájában. A változás mindenki számára érzékelhető volt, hiszen a német kancellár a publicisztikától a gazdaságpolitikán át a diplomáciáig

⁹³ Andrassy an Kállay. Tel. Wien, 3. Februar 1879. Másolata: OL P 344. 36. csomó.

⁹⁴ A legújabb összefoglalót *Kozmenko* készítette, amelyben utal a korábbi bolgár és szovjet munkákra. A kelet-ruméliai alkotmányról elkészült az első önálló monográfia *Manolova* tollából.

⁹⁵ Langenau an Andrassy. Privat, vertr. St. Petersburg, 1. Januar 1879. HHStA PA X/74.

⁹⁶ Károlyi an Andrassy. Nr. 5 A. London, 22. Januar 1879. HHStA PA VIII/93.

az eszközök egész arzenálját megmozgatva „pergőtüzet” zúdított Oroszországra, hogy ilyen sajátos módon ébressze rá a cárizmust a német barátság értékére, azaz, hogy eltántorítsa a pétervári vezetőket attól a feltételezett szándéktól, hogy Németország potenciális ellenfeivel fogjanak össze.⁹⁷ Bismarck ez időtől határozottan és egyértelműen a dualista monarchiát pártfogolta a keleti kérdésben. Andrassy ismételen olyan tanácsot kapott tőle, hogy rendületlenül törekedjen a szigetországgal való együttműködésre, mivel e két nagyhatalom egyesült nyomásának Oroszország képtelen ellenállni.⁹⁸ A változás a balkáni aprómunkában is azonnal éreztette hatását. Németország a különböző európai bizottságokban szakított addigi határozatlanságával, ingadozásával, a semlegesség látszatának őrzésével, s így Oroszországnak mind gyakrabban kellett szembenéznie a teljes elszigetelődés veszélyével.

Miután a kelet-ruméliai szervező bizottság eredeti három hónapos mandátuma lejárt, a Porta 1878 legvégén kérte az aláíró hatalmakat, hogy járuljanak hozzá a megbízatás újabb három hónapra való kiterjesztéséhez. Gorcsakov hamarosan kör-távíratban tudatta a kabinetekkel, hogy ha a többi hatalom nem emel kifogást, orosz részről készséggel hozzájárulnak ehhez, de természetesnek találják, hogy az orosz közigazgatás mindaddig a helyén marad, amíg az új státútum életbe nem lép. Andrassy azonnal kifogásolta a távirat második felét, mivel az értelemszerűen magában foglalta Kelet-Rumélia orosz megszállásának esetleges meghosszabbítását is.⁹⁹ A kérdést Orczy behatóan megvitatta Novikovval. Az orosz diplomata nem mulasztotta el megemlíteni, hogy annak idején a Habsburg-monarchia elismerte az orosz adminisztráció jogosságát Kelet-Ruméliában. Az osztályfőnök elmagyarázta Novikovnak, hogy az adminisztráció orosz irányításába nem annak jogszerűsége miatt egyezett bele Bécs – hiszen a berlini szerződés nem bízta azt kifejezetten Oroszországra –, hanem elfogadta, mint az okkupáció tényéből következő fejleményt. A kelet-ruméliai adminisztráció tehát az okkupációnak van alárendelve, az utóbbi realizálására a szerződés konkrét határidőt szabott; azon a napon, amikor az letelik, meg kell szűnnie az orosz közigazgatásnak is. A beszélgetést kommentálva Novikov megjegyezte: mindezzel Bécs még nem válaszolt a feltételünkre, hiszen a három hónapra szóló hosszabbítás belefér az okkupáció határidejébe.¹⁰⁰ A nagykövetnek a maga szempontjából teljesen igaza volt. Andrassyt azonban nem az izgatta, mi történik Plovdivban a katonai megszállásra engedélyezett határidőn belül, hanem az, kivonulnak-e onnan az oroszok azt követően.

A precíz bécsi interpretációt szörszálhasogatásnak vélte Novikov; Andrassyt a felfokozott és állandóan jelen levő potenciális veszély érzete késztette óvatosságra. Ugyanez a veszélyérzet munkált benne, amikor szembeszállt Salisburyvel. Az angol miniszter javasolta, válaszolják a törököknek azt, hogy a szóban forgó prolongálás nem igényli ugyan az aláíró hatalmak kifejezett hozzájárulását, de ha a Porta kívánja, ők készek ezt megadni.¹⁰¹ Andrassy szerint az ilyen eljárás precedenst teremthet: az oroszok adott esetben hasonlóképpen magától értetődőnek foghatnák fel a többi határidő be nem tartását is. Tehát szükség van a formális hozzájárulásra. Elliot egyik

⁹⁷ Winckler, Bismarck's Bündnispolitik 33.; Hillgruber 55–57.; Waller 161 skk.

⁹⁸ Széchényi an Andrassy. Privat, vertr. Berlin, 29. Jänner 1879. HHStA PA III/119.

⁹⁹ Novikov à Gortchakov. N° 4. Vienne, le 2/14 janvier 1879. AVPR f. K 1879 gy. 144.

¹⁰⁰ Novikov à Gortchakov. N° 3. Vienne, le 9/21 janvier 1879. Uo.

¹⁰¹ „Tagesberichte.” 23. Januar 1879. HHStA PA XL/259.

beszámolója szerint a miniszter kijelentette, hogy az orosz okkupáció folytatódását május 3. után semmiféle jogcímen nem engedi meg, még akkor sem, ha a tartomány szervezeti szabályzata nem készülne el addigra. Számára becsületbeli ügy, hogy egyetlen orosz katona se maradjon Törökországban május 4-re.¹⁰²

A fenti epizód jól példázza, hogy a kelet-ruméliai szervezés és az orosz okkupáció összefüggését hogyan értelmezték Bécsben. Ennek ismeretében nem kételkedhetünk abban, hogy amikor a Ballhausplatzról ismételten Kállay emlékezetébe idézték a gyors szervező munka kívánatosságát, ezt egyáltalán nem azért tették, mintha elismerték volna, hogy végső soron a szervezés állásától függ, Oroszország mikor vonja ki csapatait a bolgár területről.¹⁰³

A berlini szerződés 6. cikke, amely a bulgáriai szervező bizottságról intézkedett, nem tisztázta pontosan ennek a szervezetnek a feladatkörét, sőt, mint menet közben kiderült, még összetételét sem. A nyugat-európai aláíró hatalmak nem siettek konzuljaik kinevezésével; a német és az olasz megbízott még januárban sem érkezett meg. Bár az említett cikk kifejezetten az ideiglenes orosz közigazgatás nemzetközi felügyeletét említi, a többi hatalom kísérletet sem tett Dondukov bulgáriai tevékenységének ellenőrzésére. Konzuljaik feladatát legfeljebb abban látták, hogy a létrehozandó fejedelemség államjogi viszonyainak kialakításánál működjenek valaminő formában közre. A bolgár alkotmányt elvileg maguknak a bolgároknak kellett kidolgozniuk, hiszen a berlini szerződés negyedik cikke úgy rendelkezett, hogy „a bolgárországi előkelő férfiaknak egy Tirnovóba összehívandó gyülekezete a fejedelem megválasztása előtt szervezeti szabályzatot fog kidolgozni a fejedelemség számára”. Orosz részről persze jó előre gondoskodtak arról, hogy a látszólag szuverén gyülekezet a cárizmusnak megfelelő irányban tevékenykedjen: az alkotmánytervezetet orosz szakértők készítették elő. A munkához ugyan még Dondukov elődje hozzáfogott, az elaborátum mégis nehezen született meg. Amikor aztán végre elkészült, Pétervárot vizsgálták felül s meglehetősen késéssel küldték vissza Dondukovnak. A császári biztos körülményeskedése újabb idővesztéssel járt, s mivel a tervezet bolgárra fordíttatása és sokszorosítása két hónapot vett igénybe, a bolgár alkotmányozó gyűlés egybehívását többször el kellett halasztani. Így az ugyancsak nehezen létrejövő európai konzuli bizottság senkinek sem hiányzott. Születése körül mégis vita kerekedett.

Az európai diplomáciában – szinte már megszokott módon – egy formai kérdés kapcsán éleződtek ki az ellentétek. Decemberben, jóval azelőtt, hogy az alkotmányt előkészítő munkálatok befejeződtek volna, a pétervári külügyminisztérium tudatta a hatalmakkal, hogy a konzuli bizottságba delegálni kívánja Davidovot, az újonnan kreált bulgáriai orosz főkonzulátus első vezetőjét. A szándékot Salisbury kategorikusan ellenezte. Andrassy sem szimpatizált azzal a gondolattal, hogy az orosz konzul, mint egyenjogú résztvevő, helyet kapjon az európai bizottságban, de az oroszokkal szemben igyekezett némi megértést mutatni. Több ízben kimerítően tárgyalt Novikovval s nyomatékkal szólt arról, hogy az orosz igénynek nincs jogalapja, hiszen a berlini szerződés 6. cikke a bulgáriai orosz császári biztos, valamint a török biztos megnevezése után a *többi* hatalom ad-hoc konzuljaiból alakítandó testületről beszél. Arra is kitért, hogy e bizottságnak a szerződés szerint ellenőriznie kell az

¹⁰² *Medlicott*, Congress 220—221.

¹⁰³ *Vö. Diószegi*, Ausztria—Magyarország 40., 43.

oroszkommisszár tevékenységét, ő viszont nehezen tudja elképzelni, hogy az orosz konzul hogyan ellenőrizheti a nála magasabb rangú orosz császári biztost. A vita során annyit hajlandó volt elismerni, hogy tisztán gyakorlati okokból hasznos lehet, ha orosz képviselő szintén részt vesz a bizottsági munkában, de a szerződés értelmezésében hajlíthatatlan marad.¹⁰⁴ A konzultációk során Andrássy megnyugvással tapasztalta, hogy felfogását London mellett Berlinben is osztják.¹⁰⁵

Bár a szerveződő új bolgár állam ideiglenes közigazgatására formált orosz jogigényt Andrássynak nem volt módjában elvitatni, abba azért nem kívánt minden további nélkül belenyugodni, hogy az orosz kivonulás után életre kelő bolgár fejedelemség sorsának megszabásába se legyen beleszólása. Rendkívüli élnkséggel vett részt a megválasztandó bolgár fejedelem személyéről kibontakozott előzetes eszmecserében. A sorra felbukkanó jelöltek közül Andrássynak kezdettől Battenberg Sándor tűnt leginkább elfogadhatónak, a montenegrói Božo Petrović (a cetinjei fejedelem veje) pedig a leginkább ellenszenvesnek. Az utóbbiról már az előző év szeptemberében hallott Suvalovtól.¹⁰⁶ Újév után ismét előtérbe került a Bécsben pánszláv veszélyt felidéző kandidátúra. A német nagykövetnek Andrássy kertelés nélkül megmondta a véleményét: az oroszok célja az, hogy újabb bonyodalmakat idézzenek elő és olyan ürügyet teremtsenek, amely az orosz katonai megszállás meghosszabbításának szükségességét motiválhatja. Ha az oroszok a meghatározott terminusra nem vonják ki csapataikat, abból a legnagyobb komplikációk adódnak majd.¹⁰⁷ Mivel a trónjelölt személye ennyire bizonytalan volt, Andrássy makacsul ellenezte, hogy fejedelmi tisztség örökletes lehessen. Az orosz tervezet az utóbbit irányozta elő; tudomást szerevze erről, a bécsi miniszter azonnal tiltakozott.¹⁰⁸ Nem volt döntő jelentőségű ügy ez sem, de Andrássy lehetőséget látott benne arra, hogy a dolgok menetét a későbbiekben némileg befolyásolhassa. Elliot nagykövet emlékeztette őt Cuza román fejedelem korábbi sajnálatos esetére és a megisméltetés veszélyével ijesztgetett; Andrássy mégis kitartott amellett, hogy a trónöröklés ügyéről a személy ismeretében kell dönteni, mert ez az egyetlen eszköz arra, hogy a fejedelmválasztást Tirnovóban befolyásolják.¹⁰⁹

Természetesen az orosz vezetők sem maradtak érzéketlenek a számukra hátrányos nemzetközi fejlemények iránt. A hazai közvéleménnyel egyetemben ők is beteges érzékenységgel reagáltak az 1879 elején életbe léptetett és az orosz mezőgazdasági kivített kétségtelenül hátrányosan érintő új német vámtarifára. Elsősorban a politikumot keresték a lépésben. Hasonlóképpen ellenséges politikai demonstrációként fogták fel az Asztrahány környéki pestisjárvány ürügyén Németországban és Ausztria – Magyarországon foganatosított, szokatlanul szigorú karantén intézkedéseket.¹¹⁰ (Novikov izgatottan tiltakozott Orczynál amiatt, hogy Bécsben politikai tőkét ková-

¹⁰⁴ Novikow à Gortchakov. N° 12. Vienne, le 18/30 janvier 1879. és N° 17. Vienne, le 26 janvier/7 février 1879. AVPR f. K 1879 gy. 144.

¹⁰⁵ Reuss an Bülow. Nr. 59. Wien, 11. Februar 1879. PA AA I. A.B.q. 133 adh. V. Bd. 1.

¹⁰⁶ Novotny Nr. 635.

¹⁰⁷ Reuss an Bülow. Nr. 33. Wien, 22. Januar 1879. PA AA Bulgarien Nr. 1. Bd. 1.

¹⁰⁸ Oszvobozsgyenyije Bolgárii III. Nr. 241., 247.

¹⁰⁹ Andrássy an Károlyi. Tel. Nr. 18. Wien, 29. März 1879. HHStA PA VIII/94.

¹¹⁰ Az orosz reagáláshoz l. Miljutyin 114.; Szkazkin, Konyec 84–85. A német háttérről: Waller 93–100.

Csol a sugalmazott sajtó az eseményekből.¹¹¹) A nyugati „szövetségekben” mindinkább ellenséget láttak a Néva partján. De a viszony teljes átértékeléséhez egy további keserű tapasztalatra, hatásosabb bizonyítékra volt szükség: februárban hivatalosan közzétették az 1866-os prágai béke 5. cikkének hatályon kívül helyezéséről szóló német–osztrák megállapodást.

A Dánia elleni közös háború óta jogilag nyitott schlezwigi kérdés végleges eltemetése (a népszavazást előíró cikkely törlése) Bismarck régi, Bécsben sokáig nem akceptált óhaja volt. Andrassy 1878 februárjában, amikor a balkáni válság a háború szélére sodorta a Monarchiát is, váratlanul felkínálta, hogy teljesíti a német kancellár kérését. Abban reménykedhetett, hogy viszonzásképpen Bismarck talán a Monarchia pártjára áll az oroszokkal szemben. De a kancellár, éppen a cásra való tekintettel, 1878 tavaszán azt kérte, hogy a felmondás ténye egy évig titokban maradjon, nehogy Pétervárott szándékos kihívásnak fogják fel. Háromnegyed évvel később viszont ő maga sürgette az oroszellenesnek szánt lépés megtételét.¹¹² Jellemző Novikov első reagálása: „a Berlin által meghirdetett szorosabb kapcsolat Ausztriával csakis azt jelentheti, hogy a mi hármás egyetértésünk átalakult kettős szövetséggé”.¹¹³ Következő levelében már a keleti politikában várható következményeket latolgatta. „Mosztanában sokan kérdezik, vajon Bismarck nem adott-e szabad kezét Andrassynak arra, hogy a Monarchia zászlaját egészen Szalonikiig elvigye. Ebben én kételkedem . . . , de még ha feltételezzük is, hogy a bécsi kabinet nem idegenkedik attól, hogy Novibazáron túl fekvő balkáni területeket okkupáljon valamilyen ürüggyel, még akkor sincs jobb eszközünk e szándék megghiúsítására, mint az, hogy mi magunk visszahúzódnak a berlini szerződés bevehetetlen bástyái mögé . . .”¹¹⁴ Az evakuáció körül kibontakozó belső orosz feszültségeket jól ismerő diplomata kéretlenül szolgált tanácsokkal kormányának. Miniszterét azonban a következtetés egyáltalán nem lepte meg; Gorcsakovot hasonló gondok gyötörték, és akárcsak bécsi nagykövete, a keserű tanulságokat ő is kénytelen volt levonni. Ekkor vetette papírra azt a patetikus hangvételtű számadást, amelytől a berlini szerződést követő orosz közel-keleti politika új irányvonalát szokás datálni.

A megváltozott idők beszédes jele volt, hogy kifelé éppen Gorcsakov neve fémljezte a fordulatot, amit azonban nem ő idézett elő. A kétértelműségekkel való határozott szakítást 1878–79 fordulójától az orosz vezetők nagy csoportja sürgette: a diplomaták közül Suvalov, Novikov, sőt a kemény vonalat sokáig pártoló Lobanov is. Döntőnek mégis Miljutyin fellépése bizonyult. Amikor az újesztendő kezdetén Totleben a törökországi megszállás tartóssá tételére kezdett felkészülni és elgondolárait közölte Pétervárral, a döntésre összeült legfelső tanácskozáson a hadügyminiszter meggyőzte az uralkodót, hogy általános európai háborút kockáztat, ha megtagadja az evakuációt és eltűri, hogy a bulgáriai orosz hatóságok továbbra is abban az illúzióban ringassák a helyi lakosságot, hogy a nagybolgár egység kikényszerítése csakis rajtuk, bolgárokon múlik. Elérte, hogy a balkáni főparancsnokot kategorikusan

¹¹¹ „Tagesberichte.” 23. Januar 1879. HHStA PA XL/259.

¹¹² Winckler, *Aufhebung* 475–480.; Waller 86–91.

¹¹³ Novikow à Gortchakov. N° 16, secrète. Vienne, le 26 janvier/7 février 1879. AVPR f. K 1879 gy. 144.

¹¹⁴ Novikow à Gortchakov. Vienne, le 3/15 février 1879. Uo. gy. 145.

utasítsák: semmi körülmények között nem lehet szó arról, hogy az orosz seregek a berlini szerződésben megszabott időn túl a Balkánon maradjanak, és mielőtt Lobanov megköti az orosz – török végleges békeszerződést, az evakuációt azonnal meg kell kezdeni.¹¹⁵ Február 8-án ez utóbbi egyezményt végre aláírták Konstantinápolyban, így semmi sem gátolta többé a nehezen született nagy elhatározás valóra válását.

Február 14-i nevezetes levelét Gorcsakov sajátos történeti visszapillantással vezette be: „Közép-Európa, miután bennünket háborúba taszított, hogy meggyengítsen, majd összefogott, hogy elvitassa tőlünk annak eredményeit, ma szorosabban egyesül, hogy megszilárdítsa túlsúlyát: Ausztria támogatja Németországot Európában, az utóbbi pedig Ausztriát a Keleten.” Franciaország és Anglia elmarasztalása után már a szomorú tényállást konstataálta: „... mi egyedül maradunk e fenyegető erőcsoporttal szemben. . . A három császár megegyezését két szövetségesünk velünk szembeni magatartásának ténye felbomlasztotta . . . Legfőbb célunk jelenleg az, hogy befejezzük a múlt likvidálását és magunkba zárkózzunk”. A külügyminiszter ezután a feladatokra tért át: „... csapataink el fogják hagyni Ruméliát és Törökországot; rendezni kell tehát Bulgária és Kelet-Rumélia helyzetét, hogy evakuálhassunk . . . meg kell gyorsítani a szervezési munkát, hogy ne lehessenek újból komplikációk”. Az első eredményekről is számot adott, eszerint Lobanov már megegyezett Tottlebennel, hogy kettéválasztják Bulgária és Kelet-Rumélia milíciáját; intézkedéseket hoznak, hogy elbátortalanítsák a bolgárok azonnali unióra irányuló szándékait; türelemre, rendre, a Berlinben megszabott keretek betartására buzdítanak; keresik azon gyakorlati intézkedéseket, amelyekkel garantálható biztonságuk és autonómiájuk.¹¹⁶

Novikov nem titkolt örömmel fogadta a régen várt jó hírt, hogy Pétervár meggyorsítja a keleti válság lezárását, időben végrehajtja az evakuációt és kijózanítja a ruméliotákat. „Meggyőződésem, hogy e program végrehajtása üdvös hatást gyakorol a helyzetre, és elősegíti, hogy Európa és köztünk a szerepek a mi javunkra felcserélődjenek.”¹¹⁷ Majd néhány nappal később: „Bár nem hiszek a bécsi udvar expanzív hajlamaiban, az mindenképpen igaz, hogy az ilyesfajta terveket melengető Andrássynak semmi sem lehetne kellemesebb, mint a bolgár komplikációk, amelyek egyengetik neki az utat Novibazáron át Makedóniába. Csak ismételhetem tehát, hogy a berlini szerződés legszigorúbb végrehajtása jelenti a legjobb védelmet a többi hatalom minden meglepetésével szemben.”¹¹⁸ Az utolsó mondat kísértetiesen emlékeztet Andrassy fő jelszávara. De akár Novikov egész levelét is fogalmazhatta volna ő; az érvelési mód, a partnernek legsötétebb szándékkal való gyanúsítgatása oly rokon az orosz és az osztrák diplomáciában. A két régi rivális most a kialakult helyzet alapján – egymástól függetlenül – teljesen azonos konklúzióra jutott: csakis a berlini szerződés *pure et simple* teljesítése óvhatja meg közeli és távolabbi (a konkrétumokat tekintve persze szögesen ellentétes) érdekeiket.

Oroszország tehát 1879 februárjában elhatározta a szervezési munkálatok gyorsítását, hogy Bulgária és Kelet-Rumélia helyzetét rendezve nyugodtan végrehajthassa

¹¹⁵ Miljutyin 114.

¹¹⁶ Gortchakov à Novikow. St. Pétersbourg, le 2/14 février 1879. AVPR f. K 1879 gy. 145. Hosszabban idézi *Tatyiscsev* 494., *Szkazkin*, Konyec 90.

¹¹⁷ Novikow à Gortchakov. Vienne, le 5/17 février 1879. AVPR f. K. 1879 gy. 145.

¹¹⁸ Novikow à Gortchakov. Vienne, le 11/23 février 1879. Uo.

az evakuációt. Nehezebb feladatnak az utóbbi – a kelet-ruméliai – bizonyult. Hogyan alakulnak majd a viszonyok az orosz csapatok teljes kivonulása után, nem ismétlődik-e meg a török népiertás, „amely esetleg újból aktív fellépésre készíthet bennünket”, ez a súlyos dilemma foglalkoztatta a pétervári vezetőket. Az egykorú orosz diplomáciai iratok és a bolgár, szovjet feldolgozások egybehangzóan állítják, hogy az orosz uralkodó összes akkori és korábbi ingadozása mondhatni egyedül ebből a nehezen leküzdhető kételyből fakadt. A cárizmus minden rendelkezésére álló eszközt és lehetőséget maximálisan felhasznált, hogy sikerre vigye a bolgár nemzeti (akkor még úgy látták, az orosz nagyhatalmi érdekekkel megegyező) törekvéseket. Elérték a török és görög etnikum számbeli és gazdasági meggyengítését, gondoskodtak arról, hogy a tartomány közigazgatási, hatalmi apparátusa kizárólagosan bolgár jellegű legyen. Egy nagy létszámú bolgár milícia megszervezésével, kiképzésével és felfegyverzésével a terület védelmére is képes katonai erőt hoztak létre. Ám, hogy mindez elegendő-e, és a tartományi apparátus az előzetes elképzeléseknek megfelelően funkcionál-e majd, az evakuáció előtt megválaszolatlan talány maradt. Ugyancsak nyitott kérdés volt, hogy a hatalomváltáskor nem kerül-e sor véres konfliktusokra az egymással versenyző népelemek között.

Pétervár tehát az átmenetért is, a provincia sorsának további alakulásáért is fokozott felelősséget érzett. Mindez arra készítette, hogy a határidőre történő kivonulás őszinte szándéka ellenére tovább folytassa szívós harcát a *török* restauráció megakadályozásáért. A különböző szinteken a szláv-bolgár jelleg erősítéséért, illetve a másik oldalon a török főhatóság („szuverenitás”) érvényesíthetőségéért vívott küzdelem központjai változatlanul London és Pétervár voltak. A vita főbb témáit a kinevezendő főkormányzó személye (sőt, maga a kinevezés, illetve annak halogatása) képezte, valamint a szultánnak a 15. cikkben kikötött joga, hogy csapatokat állomásoztasson a terület határain. Török részről már a nyáron szellőztették azt a gondolatot, hogy Kelet-Rumélia élére a libanoni főkormányzót, Rusztem pasát szeretnék állítani. Decemberben a Porta diplomáciai úton kérte a hatalmak beleegyezését, amit azok – Oroszország kivételével – megadtak. Az oroszok az elutasítást azzal indokolták, hogy Rusztem Libanonban rossz hírnevet szerzett magának, és mivel vallása szerint katolikus, a pravoszláv helyi lakosság nem nézné jó szemmel az ő kormányzását. Szívesebben vennék, ha pravoszláv, lehetőleg helyi származású személyiség kerülne szóba. Salisburyt az érv arra a szarkasztikus megjegyzésre készítette, hogy ha a cári kormányzat ennyire szívén viseli a vallás ügyét, miért nem nevez ki katolikus főkormányzót Orosz-Lengyelország élére?¹¹⁹ Ugyancsak hosszadalmas huzavonát okozott a határokon állomásoztatható török garnizonok kérdése, mivel a cári diplomácia a berlini szerződés eme kikötésének realizálását is minden eszközzel megakadályozni igyekezett. A legizgalmasabb és legnehezebb vitakérdés mégis az volt, *gyakorlatilag* hogyan menjen végbe a hatalmi váltás, miként valósítsák meg az evakuációt követően az új politikai és közigazgatási rendszer (szűkebb értelemben az európai bizottság által kidolgozandó statútum) életbe léptetését.

Az oroszok kivonulásakor adódható nehézségek hordereje régtől fogva világos volt mindenki előtt. Így érthető, hogy hamarosan újból felbukkant az az elképzelés, hogy az átmenet megkönnyítéséhez az „európai zászlót” kell kibontani. A komolyabb

¹¹⁹ *Medlicott*, Congress 213.

zavargások, nehézségek nemzetközi erőfeszítéssel előzhetőek meg: az evakuálandó területet az európai hatalmak vegyes hadereje szállja meg. A vegyes okkupáció gondolata nem volt új, már 1876 végén, a törökországi reformterveket megvitató konstantinápolyi nagyköveti konferencián is felmerült.¹²⁰ Részletesen tárgyaltak egy hasonló ötletet Berlinben a kongresszuson, ahol Andrassy volt a kezdeményező.¹²¹ A június 24-i ülésen a bulgáriai orosz megszállás lerövidítését szorgalmazva olyan indítványt terjesztett elő, amelynek egyik pontja szerint az átmenet idején a nagyhatalmak kontingenseiből álló mintegy 10–15 ezer főnyi haderő állomásozna Bulgáriában, közös európai parancsnokság alatt. A heves orosz ellenkezés miatt az ötletet akkor elejtették, de már az ősszel újból felmerült. Ismét Andrassy volt az, aki szóba hozta. Főként Anglia részvételét szorgalmazta. Salisbury ezt megígérte arra az esetre, ha a többi nagyhatalom is egyetértését nyilvánítja. Elliot Andrassy megjegyzéseiből arra következtetett, hogy a bécsi miniszter akár Angliával kettesben is hajlandó megalakítani a vegyes megszálló erőt, amennyiben a többiek megtagadnák a részvételt.¹²² Bécs és London igyekezett napirenden tartani a gondolatot, de a többi hatalom nem mutatott semmi érdeklődést, Oroszország és Törökország kivételével, ők kategorikusan nemet mondtak.¹²³

Gorcsakov nemcsak Novikovval közölte az orosz kormány határozatát a keleti ügyek gyorsított lezárásáról. Tíz nappal később Suvalov hasonló üzenetet kapott, amit sietett tudatni Salisburyvel. Az angol miniszter a lojalitásnyilatkozatot kedvezően fogadta. Hamarosan intenzív eszmecsere indult a két kormány között a délbulgáriai hatalmi őrsváltásról, és ez a prolongált javaslatpárbaj egyengette az utat a praktikus megoldás előtt. A kétoldalú bizalmas tárgyalások elősegítették a kibontakozást, meggyorsították a kompromisszumkeresés folyamatát, de a harc ezzel mit sem veszített hevességéből; tétje sem volt csekély: az engedmények mértéke dőlt el ebben a küzdelemben. Az első angol lépéseket Gorcsakov, sőt Suvalov is még a szokott bizalmatlansággal fogadta.¹²⁴ Salisbury azonban folytatta erőfeszítéseit. Amikor az újonnan kinevezett pétervári angol nagykövet, Dufferin megérkezett állomáshelyére, a kiútkeresés nagy lendületet kapott.¹²⁵

A kétoldalú alkudozásról kevés hír szivárgott ki. A más előjelű előzmények ismeretében (s a londoni hangulatváltozás méreteit nem sejtve) Andrassy nem sok figyelemre méltatta ezen első híreket. Pedig az olaszok már március elején figyelmeztették, hogy angol–orosz megegyezés van kibontakozóban a Keletről, és hogy az angol nagyköveti posztokon végrehajtott sorozatos személycserék úgyszintén az Oroszországhoz való közeledést jelzik.¹²⁶ Salisbury némi riadalmat keltett, amikor kifejtette abbéli kételyeit, hogy be kell-e fejezni Bulgária és Kelet-Rumélia orosz okkupációját az előírt május 3-i terminusra. A berlini szerződés 22. cikke szerinte kétséget hagy efelől. Érdekes Andrassy válasza. Nem hivatkozott az angol kormány és sze-

¹²⁰ Oszvobozsgyényije Bolgárii I. Nr. 372.

¹²¹ Wertheimer 143.

¹²² Partik 97.

¹²³ Medlicott, Congress 199.

¹²⁴ Oszvobozsgyényije Bolgárii III. Nr. 285.

¹²⁵ Részleteiről: Medlicott, Congress 223–226.

¹²⁶ „Tagesberichte.” 2. März 1879. HHStA PA XL/259.

mély szerint Salisbury korábbi ellentétes előjelű kijelentéseire, ahol kategorikusan vallották a befejezés kötelező voltát; nem tudakolta, hogy mi váltotta ki London drasztikus változását, hanem vállalta az angol kollégája által kezdett akadémikus jellegű vitát. Ő Suvalov vonatkozó nyilatkozatait idézte a kongresszuson, az 5. ülés jegyzőkönyvére utalt, amely egyértelműen leszögezi, hogy a csapatkivonást nem elkezdni, hanem befejezni kell 1879. május 3-ra. Azután a kelet-ruméliai hatalomátadás problémájára tért át, s a Drinápolynál alkalmazott módszer követését ajánlotta. Itt a török egységek még az orosz evakuáció befejezte előtt bevonultak a területre, így nem jött létre hatalmi vákuum. Hasonló megoldás Kelet-Ruméliában szintén garantálná a nyugalmat, a hatalmi őrsváltás zavartalanságát, vélte Andrásy. Csapatának jelenléte arra kötelezné Oroszországot, hogy megakadályozza a rendzavarásokat s amennyiben szükségessé válna, meggátolná, hogy a fejedelemségbeli bolgárok a rumélioták segítségére siessenek a törökökkel szemben. Ezt a fajta átmenetet akár tisztán török restauráció, akár egy vegyes okkupáció esetén alkalmazni lehet, érvelt az osztrák – magyar miniszter.¹²⁷

Andrásy e szóban forgó március 14-i levelét nem a közvetlen török megszállás lehetőségének megemlítése, hanem egy elvi állásfoglalás teszi fontossá. Az orosz evakuáció határidejének értelmezésében közeledni kívánt Salisbury új felfogásához, ám ezzel a berlini szerződés egy lényeges pontjának interpretálásánál eltért az addig következetesen és makacs kitartással ismételtgetett nézetétől. Ugyanis e levél zárópasszusa így szól: „Ha Oroszország kész akceptálni egy hasonló kombinációt, s ha meg egyezés születik e tárgyban, mi hajlanánk arra, hogy lemondjunk a szerződés szigorú interpretációjáról, és elfogadnánk a május 3-i terminust az evakuáció kezdetének. Csupán azt kívánjuk, hogy ez a kezdet komoly legyen, és ne hagyjon semmi kétséget Oroszország azon intenciója iránt, hogy visszavonja csapatait és a lehető leghamarabb befejezi az evakuációt.” Nem nehéz felismerni, mennyire különbözik ez a fogalmazás a (fentebb említett) január 26-i kijelentéstől: számára becsületkérdés az, hogy egyetlen orosz katona se maradjon Törökországban május 3. után.

Az angol–orosz különmegállapodás első kézzelfogható eredménye az orosz kormány március 18-i körjegyzékében realizálódott. A javaslat három pontból állt: 1) a kelet-ruméliai szervező bizottság mandátumát meghosszabbítják, hogy felügyelhesen az új intézmények működésbe lépésére, és hogy segítse a főkormányzót az első időben; 2) Andrásy Berlinben tett indítványával összhangban az európai hatalmak kontingenseiből álló, mintegy 10–15 ezer fős vegyes katonai erőt állomásoztatnak a provinciában a főkormányzó hatalmának támogatására és konfliktusok megelőzésére; 3) a vegyes haderő egy esztendeig marad Kelet-Ruméliában. Elvi egyetértés esetén az orosz kabinet kész a további tárgyalásokra.¹²⁸ A sürgős választ kérő orosz lépésre mindenünnen elvi beleegyezés jött. Andrásy lelkesen felkarolta az eszmét, sietett Langenau révén biztosítani Suvalovot, hogy bízik benne és büszkén hivatkozott elsőségére az eszme propagálásában.¹²⁹

Anglia azonban két súlyos kikötéssel bonyolította a helyzetet. Az egyik: az okkupációra csak Törökország jóváhagyásával kerülhet sor (az egész akciót eladdig

¹²⁷ Andrásy an Károlyi. Budapest, 14. März 1879. Uo. VIII/94.

¹²⁸ Oszvo bozsgyényije Bolgárii III. Nr. 312.

¹²⁹ Andrásy an Langenau. Tel. Nr. 24. Wien, 24. März 1879. HHSStA PA X/74.

gondosan eltitkolták a törökök elől), a másik: a vegyes haderőben török egységeknek is jelen kell lenniök. Különösen az utóbbit tartották Pétervárott elfogadhatatlannak.¹³⁰ Salisbury újabb javaslata szerint Törökország *jogait* csorbíthatatlanul fenn kell tartani, de a tényleges megszállást térben korlátozni lehet. Az angol miniszter elfogadhatónak tartotta, ha mindössze két ponton, Burgasznál és Ihtimannál létesülne török garnizon. Az oroszok változatlanul amellett voltak, hogy kizárólag az európai hatalmak adjanak csapatokat a vegyes megszálló hadseregbe.¹³¹

Andrássy aktívan támogatta a vegyes megszállás gondolatát. Fontosnak tartotta, hogy az akcióban valamennyi nagyhatalom vegyen részt – Németország, Franciaország és Olaszország erősen vonakodott –, és osztotta azt az angol felfogást, hogy a törököket sem lehet ebből kizárni. Különösen sokat tett annak érdekében, hogy a berlini kongresszus házigazdáját rávegye negatív álláspontjának felülvizsgálására. Érvek garmadáját zúdította Bismarckra, egymás után küldte Berlinbe sürgető üzeneteit. Mindennek egyetlen eredménye a német kancellár nehezítése lett. A meleg pártfogást, Andrássy aktivitását egyedül Pétervárott méltányolták kellőképpen. Miljutyin, sőt a cári is dicsérte.¹³² A Gorcsakovhoz húzó Novikov az elismerést fenntartásokkal körítette. Foglalkoztatta a gondolat, nem bújik-e meg az osztrák lelkesedés mögött olyan hátsó szándék, hogy Kelet-Ruméliába Boszniából küldenek osztrák – magyar csapatokat, s így menet közben megoldják a szandzsák megszállását.¹³³ A Monarchia balkáni terjeszkedése miatti félelem nem először bukkant fel Novikovnál. Utalt arra is, hogy Bécsben a vegyes okkupációt azért látnák szívesen, mert attól tartanak, hogy a hatalomváltozást a bolgárok felhasználhatják Ruméliával és Makedóniával kapcsolatos terveik realizálására. A Ballhausplatzon konzuli jelentéseket idéztek a nagykövetnek arról, hogy a bolgár városokban komiték alakultak az orosz kivonulás utáni unionista célú akciókra. Emiatt Ausztria – Magyarország kitarat a török részvétel mellett, s még inkább amellett, hogy őrizték meg és nyilvánosan deklarálják a Porta jogát a Balkán katonai megszállására. Ez a lehetőség, párosulva az európai zászlóaljok jelenlétével, lehűtheti a forrófejűeket, idézte a nagykövet Orczy fejtegetését.¹³⁴ Hogy valóban folyt ilyesfajta készülődés a ruméliai bolgárok körében, arról az oroszok úgyszintén tájékozottak voltak.¹³⁵

Az osztrák – magyar diplomácia tehát különféle meggondolásokat együttesen mérlegelve tartotta igen jó átmeneti megoldásnak, hogy az orosz evakuáció megkönnyítése érdekében összeurópai katonai erőt vezényeljenek Kelet-Ruméliába. Andrássy magatartását logikusnak, nem pedig érthetetlennek kell tartanunk.¹³⁶ A külügyminiszter lelkesedésében a császár is osztozott, aki főként azt tartotta örvendetesnek, hogy végül is az oroszok belementek a közös európai karhatalom sémájába. Emiatt Bécsben olyannyira bizonyosra vették a vegyes okkupáció gondolatának diadalát, hogy már a szükséges katonai előkészületeket is megkezdték. Az osztrák – magyar vezérkar

¹³⁰ Langenau an Andrássy. Tel. Nr. 54. St. Petersburg, 25. März 1879. Uo. X/73.

¹³¹ A részletekről l. *Medlicott*, Congress 231–232.

¹³² Schweinitz 47.

¹³³ Novikow à Gortchakov. N° 35. Vienne, le 6/18 mars 1879. AVPR f. K 1879 gy. 144.

¹³⁴ Novikow à Gortchakov. N° 36. Vienne, le 17/29 mars. Uo.

¹³⁵ Oszvobozsgyényije Bolgárii III. Nr. 322.

¹³⁶ Az utóbbi állítást l. *Medlicott*, Congress 233.

március végén konkrét terveket dolgozott ki, és hozzálátott a tervezett osztrák – magyar kontingens, egy kb. 3 ezer emberből álló expedíciós hadtest összeállításához, felszerelésének összegyűjtéséhez.¹³⁷

Április 2-án Londonból az a jelentés jött, hogy Salisbury teljesen osztja Andrásy felfogását a vegyes okkupációt illetően, és még bizonyos másodlagos kérdések tisztázását is fontosnak tartja.¹³⁸ A pétervári hírek úgyszintén a séma közeli sikerét sejtették. Suvalov az osztrák – magyar nagykövetet arról informálta, hogy a helyzet ehhez nagyon kedvező; a cár teljesen átlátta már a lépés elkerülhetetlenségét. Azonban hozzátette, sietni kell, mert ha londoni posztjára visszatér, távollétében az uralkodó hangulata megváltozhat.¹³⁹

Közben a helyzet – Bécs számára eleinte észrevétlenül – alaposan átalakult. A vegyes okkupációra a legnagyobb veszélyt a Porta ellenállása jelentette. Az utóbbi fellépése adott azután új irányt az eseményeknek: március 31-i dátummal körjegyzéket bocsátott ki, amelyben sokfajta érvet felsorolva kategorikusan elutasította a vegyes megszállást. Salisburynek szinte kapóra jött a török visszautasítás. Új, forma szerint alternatív javaslatot tett Pétervárnak. Április 2-i indítványa: azonnal kinevezik Kelet-Rumélia főkormányzóját (aki lehet akár az oroszok patronálta Aleko pasa is), és meghosszabbítják a ruméliei nemzetközi bizottság mandátumát egy esztendővel; a főkormányzó török csapatokat csak a bizottság *többségének* hozzájárulásával hívhat be; a törökök katonailag két határpontot megszállhatnak (Burgaszt és Ihtimant), de az egy évig tartó átmeneti időben a Balkán hágóit nem. Salisbury érzékeltette, hogy ez messzemenő engedmény Oroszországnak, gyakorlatilag annak kívánságait valósítja meg: az oroszok jelöltje lesz a főkormányzó, kérésüknek megfelelően a törökök egyelőre nem szállják meg a Balkán hegységet, az egész török jelenlét inkább csak jelképes – s e gyakorlati előnyök megadása mellett a jogokat mégsem kell feladni, hiszen formálisan érvényben maradnának.¹⁴⁰

Pétervárrott a nézetek ugyan ismét megoszlottak, de az ingadozás rövid ideig tartott. Suvalov változatlanul előnyben részesítette a közös megszállást. Csak erő képes fenntartani a nyugalmat a tartományban, semmi más – hangoztatta –, de a törökök távol tartására koncentráló Miljutyin és Totleben ez alkalommal ellene döntött. Oroszország elállt saját korábbi javaslatától.¹⁴¹ Április 6-án Gorcsakov közölte, Pétervár elfogadja Salisbury alternatív sémáját, de bizonyos pontokon módosítást, illetve kiegészítést kíván. Ezzel az angol – orosz alkudozásban újabb szakasz kezdődött el, amit Andrásy elől gondosan titkoltak. A különalku során legkönnyebben Aleko pasa kinevezésében egyeztek meg, annál is inkább, mert személyét a Porta már hajlandó volt akceptálni. Lényegesen nehezebb kérdésnek bizonyult a többségi elv alkalmazása a bizottsági szavazásokban, ami érthető, mert így Oroszország nem gátolhatta volna meg a számára kedvezőtlen indítványok határozattá emelését. Salisbury a többségi elv alkalmazását az összes határkijelölő bizottságban alkalmazni

¹³⁷ „Okkupations-Kontingent.” KA MK Separatfasc. 69/30.

¹³⁸ Károlyi an Andrásy. Nr. 20. London, 2. April 1879. HHStA PA VIII/93.

¹³⁹ Langenau an Andrásy. Nr. 15 D. St. Petersburg, 1. April/20. März 1879. HHStA PA X/73.; Schweinitz 56–57. A belviszályhoz l. még Miljutyin 125–127., 130–131.

¹⁴⁰ *Medlicott*, Congress 239., 241.

¹⁴¹ Miljutyin 130–131.

kívánta, ez ellen különösen berzenkedtek Pétervárott. Legtovább az a vita tartott, amit a török jelenlétről, annak konkrét formájáról folytattak. Mindhárom témakörben részletekbe menő eszmecsere zajlott London és Pétervár között.¹⁴²

Andrássy két héten át semmit sem gyanított. A felszínen, a hatalmak közötti érintkezésben tovább szerepelt a vegyes okkupáció sémája. A Pétervárról Bécsbe érkező hírek a Porta csökönys ellenállását panaszolták, valamint Suvalov emiatti aggodalmait. Április 9-én Giers még azzal nyugtatgatta Langenaut, hogy ő Suvalovnál kevésbé aggódik a vegyes okkupáció esetleges bukása miatt.¹⁴³ Mint derült égből a villámcsapás, úgy érte Andrássyt nagykövete két nappal későbbi távirata: a Suvalov-formulát levették a napirendről, az angolok és az oroszok között teljesen új alapon folynak a tárgyalások. Langenau ezek főbb pontjait is közölte.¹⁴⁴

Az új helyzet váratlanul szakadt Andrássyra. Megdöbbenése teljes volt: tudta nélkül, őt félrevezetve döntenek egy ilyen fontos ügyben! A meglepő újságot részletező pétervári táviratokat Andrássy azonnal továbbküldte Londonba, gyors felvilágosítást követelve Károlyitól. Salisbury ekkor még azt fejtegette, hogy a vegyes okkupáció eszméjét nem adták fel véglegesen (ami *forma* szerint igaz is volt), de mivel három hatalom nem kíván benne részt venni, a törökök ellenzik, így London sem erőlteti. Homályosan célzott rá, hogy nem a vegyes okkupáció az egyedüli eszköz arra, hogy megvédjék a kelet-ruméliai alkotást.¹⁴⁵ Ugyanezen a napon jelezték az oroszok: kívánatosnak tartják a bolgár határmegállapító bizottság munkájának meggyorsítását, hogy az még az evakuáció előtt befejezhesse feladatát. Andrássy az orosz érvelésben új veszélyt fedezett fel. Elhárításához német és angol segítséget kért. Indítványozta, hogy válaszaikban a támogatás mellett szögezzék le, az evakuáció terminusa nem függhet a határbizottság munkájától, azaz a kivonulást a megállapított időben végre kell hajtani.¹⁴⁶

Londonból válaszként elküldték a Dufferinhez intézett utasítást. Oroszország köteles a szerződés szerint kiüríteni a területet. Ez még elfogadható volt Andrássynak, ám a folytatás már kevésbé: Anglia ragaszkodik ahhoz, hogy a kivonulás május 3-án kezdődjön el és legkésőbb augusztus 3-ra fejeződjön be. Most valósággá vált az, amire márciusban már célzott az angol külügyminiszter: Oroszország három hónap haladékot kapott Angliától csapatainak bolgár földön hagyására. Az angol–orosz közeledés gyümölcse volt ez is. A hír keltette rossz hatást nem ellensúlyozta Károlyi azon megjegyzése, hogy Dufferinnek állítólag azt is közölnie kellett, ha Oroszország e kötelezettségének nem tenne eleget, az angol flotta behatol a Fekete-tengerre.¹⁴⁷ Az adott pillanatban ez a flotta éppen ellenkező irányban mozgott: parancs szerint április 17-én felszedte a horgonyt, és a Dardanellákon áthaladva kihajózott a Márvány-tengerről.

Langenau április 14-i újabb távirata a bizonyosságot tudatta: Suvalov megerősítette, hogy az érdemi tárgyalások Angliával jelentősen előrehaladtak. Az orosz fél

¹⁴² Medlicott, Congress 242–244. és Oszvobozsgyenyije Bolgárii III. Nr. 333.

¹⁴³ Langenau an Andrássy. Tel. Nr. 68. St. Petersburg, 9. April 1879. HHSa PA X/73.

¹⁴⁴ Langenau an Andrássy. Tel. Nr. 71. 12. März 1879. Uo.

¹⁴⁵ Károlyi an Andrássy. Tel. Nr. 19. London, 12. April 1879. Uo. VIII/93.

¹⁴⁶ Andrássy an Széchényi, Károlyi. Tel. Nr. 24. Wien, 12. April 1879. Uo. III/119.

¹⁴⁷ Károlyi an Andrássy. Nr. 23 B. London, 14. April 1879. HHSa PA VIII/93.

néhány részletre ellenjavaslatot tett, az erre adandó angol válasz a húsvéti ünnepek miatt késik.¹⁴⁸ Andrassy úgy érezte, most nincs vesztegetni való ideje. A húsvét-hétfői hangulatra sem volt tekintettel; a hivatali ügyekben buzgalomával általában nem jeleskedő miniszter ezúttal egyenesen vidéki kastélyából táviratozott Londonba. Megrótta Károlyit, mert az nem volt képes pontos és megbízható felvilágosítást szerezni. Ezt követően, Salisbury érvei ellenében a vegyes okkupáció célszerűségét igyekezett alátámasztani, majd leszögezte: nem feltétlenül ragaszkodik a vegyes megszálláshoz, elfogad más átmeneti módot is. Megpróbált feltételeket szabni: mielőtt Európa lemondana a közös megszállás eszméjéről, meg kell bizonyosodnia afelől, hogy a Porta időben csapatokat bocsát rendelkezésre, és hozzájárul, hogy ezeket az európai megbízottak mellé rendeljék. Oroszországnak éppígy garantálnia kell, hogy tiszteletben tartja Törökország jogait Kelet-Ruméliában, és az európai bizottság többségi döntését elismeri.¹⁴⁹ Késő este, Bécsbe visszatérve, a Kállay részére fogalmazott táviratában még határozottabban fejtette ki ugyanezt a gondolatot: „... nem az eszközök fontosak, hanem a cél. Az evakuációt időben kell végrehajtani, s szükség esetén a főkormányzó behívhat elegendő számú török csapatot. Mi mindent elfogadunk, ami ezen célok elérését garantálja — amíg azonban ilyen nem találnak s azt mindenki el nem fogadja, elsietett dolog lenne a vegyes okkupáció eszméjét feladni.”¹⁵⁰

Bármennyire is határozott hangon fogalmazott Andrassy, ekkor alig nyílt reális lehetősége arra, hogy irányító módon befolyásolja a bolgár rendezés menetét; még kevésbé arra, hogy más hatalmaknak feltételeket szabjon. Sem London, sem Pétervár nem érezte szükségét, hogy Andrassyval konzultáljon — egymás között tisztáztak mindent. Károlynak április 17-én sikerült végre Salisburyt elérnie és a történetekről felvilágosítást kérnie. Az angol miniszter véletlen mulasztást emlegetett: Elliot megkapta a Pétervárra küldött táviratok másolatait, de pusztán tévedésből formálisan nem kapott felhatalmazást arra, hogy azok tartalmát Andrassyval közölje. „Salisbury kísérletei — írja Medlicott —, hogy kimagyarázza hallgatását, nem voltak különösebben meggyőzőek.”¹⁵¹ Az angol miniszter mentegetőzései a dolog lényegén mit sem változtattak. Andrassynak arról kellett meggyőződnie, hogy vele ebben az ügyben nem sokat számoltak. Az eset nem az első volt az angol-osztrák kapcsolatok történetében. Kereken egy esztendővel korábban szinte ugyanez történt. Akkor is a szilárd angol támasz tudatában tárgyalt Andrassy az oroszokkal — egészen addig, amíg meg nem tudta, hogy Nagybulgária feldarabolásának konkrét módjáról a háta mögött azok már megegyeztek.

Nehéz napokat élt át a bécsi külügyminiszter. A megkerülésével folytatott angol-orosz tárgyalásokról egyre több részletet tudott meg, de az új és új információk sem nyugtathatták meg addig, amíg az egészről teljes képet nem kapott. Autentikus forrásra volt szüksége, ezért türelmetlenül várta Suvalov hetek óta tervezett újabb bécsi látogatását. Giers egy április 16-i levele szerint Andrassynak volt a kifejezett kívánsága, hogy Suvalov az osztrák fővároson át térjen vissza londoni állomáshelyére. A kívánság persze fennállott, de az ötletet először maga Suvalov vetette fel, még

¹⁴⁸ Langenau an Andrassy. Tel. Nr. 74. St. Petersburg, 14. April 1879. Uo. X/73.

¹⁴⁹ Andrassy an Károlyi. Terebes, 15. April 1879. Uo. VIII/93.

¹⁵⁰ Andrassy an Kállay. Wien, 15. April 1879. OL P 344. 36. csomó.

¹⁵¹ Medlicott, Congress 264.

március végén. Langenau a gondolatot azonnal melegen pártfogolta.¹⁵² Az imént említett Giers-levél szerint Pétervárott nem várják azt, hogy az osztrák kormány letér az általa addig követett útról, mégis helyénvalónak találják, hogy udvariassági gesztust tegyenek abban a történeti pillanatban, amikor általános törekvés figyelhető meg a kiegyezésre. Az orosz miniszterhelyettes szerint Suvalovnak tartózkodnia kell az önálló kezdeményezéstől, feladata főként a felderítés, az igazi szándékok kipuhatlása.

Suvalov indulásakor az angol–orosz megbeszélések sikere már bizonyossá vált. A fontosabb kérdések közül a többségi szavazás szerinti bizottsági döntéshozatal kérdése maradt még nyitott. A heves vita Bulgária déli, a Balkán hegységben húzódó határvonalának helyszíni kijelölésére koncentrált. A többségi döntés elfogadásával Oroszországnak le kellett volna mondania arról, hogy a fejedelemségre nézve hátrányos döntéseket megvétózhatja. Angol részről Salisbury nyíltan beszélt arról, hogy a törököknek elvben biztosítani kell a jogot a balkáni határ katonai megszállására, legfeljebb a megvalósítás kaphat egy évi halasztást. Arról is szólt, hogy stratégiai szempontok szükségessé tehetik, hogy a vízvázalások mentén a határ esetleg a Balkán északi oldalára is átnyúljon. Miljutyin naplóbejegyzése szerint a bécsi út mellett éppen azzal érvelt Suvalov, hogy Andrásyt a határmegállapításról folyó vitában az oroszok oldalára kell vonni, mert csak így lehet Angliát engedékenységre bírni.¹⁵³

A nagykövet közel egyhetes bécsi tartózkodásáról folyamatosan küldte haza beszámolóit, egyenesen II. Sándornak címezve. A jelentésekből teljes részletességgel kirajzolódik a megbeszélések minden lényeges mozzanata.¹⁵⁴ Akárcsak az előző alkalommal, Ferenc József már az első nap fogadta őt. Az uralkodót leginkább az a kérdés érdekelte, tényleg sikerült-e az oroszoknak megállapodniuk Angliával, s a nagykövet lényegében igenlő válasza ellenére hosszasan ecsetelte a vegyes okkupáció pozitív oldalait. Arra is kitért, hogy bécsi hírek szerint nem helytálló az az angol állítás, mely szerint a török ellenállás miatt kellett visszalépni a vegyes okkupációtól, mivel a Porta maga is hajlott erre a kombinációra s csak a tőle megszokott formális nehézségekkel állt elő.

Andrassy keserű szemrehányásokkal kezdte fejtegetéseit: az oroszok szándékosan akadályozzák a berlini szerződés végrehajtását, felfegyverzik a ruméliotákat, favorizálják a szultáni tekintély ellen irányuló lázadásukat; a fejedelemségnek olyan ultraliberális alkotmányt adtak, amitől ők odahaza szent borzadállyal fordulnak el, Bulgáriában pedig ezzel az alkotmánnyal anulálják a jövődő fejedelem tekintélyét. Az első megvitattott kérdés az evakuáció formája volt. Andrassy határozottan ellenezte azt az orosz igényt, hogy a törökök addig ne léphessenek Kelet-Ruméliába, ameddig annak területét az utolsó orosz katona el nem hagyta. A bolgárok fel vannak fegyverkezve – érvelt –, készülnek a lázadásra, a hatalmi úr alkalmat adna nekik, hogy az ellenállást jobban megszervezhessék. Suvalov replikája szintén kategorikus volt: amíg orosz zászló leng Bulgáriában és Ruméliában, oda török semmiféle jog-

¹⁵² Langenau an Andrassy. Nr. 15 D. St. Petersburg, 1. April/20. März 1879. HHSa PA X/73.

¹⁵³ Miljutyin 132.

¹⁵⁴ Schouvaloff à Alexandre II. N° 1–N° 8. Vienne, les 13/25–18/30 avril. AVPR f. K 1879 gy. 144.

címen nem léphet be. Ha Ausztria nem fogadja el ezen feltételt, az oroszok minden felelősséget elhárítanak magukról. Ezen az érzékeny ponton egyelőre a közvetlen angol–orosz egyezkedés is megrekedt, a vita Bécsben úgyszintén eldöntetlen maradt. Sokkal határozottabb nézetek csaptak össze a kiűrités terminusának kérdésében. Andrassy Európát emlegette, amely béke után áhítozik, s szeretné, ha vége lenne az olyan helyzetnek, amely se nem béke, se nem háború. Addig semmiképp nem lehetnek a békében, amíg Oroszország el nem hagyja a térséget. A legfájóbb kérdés volt ez. Andrassy a legkisebb részletre is ingerülten reagált, így például az orosz diplomata odavetett megjegyzését, hogy az utolsó pillanatig orosz katonai kíséretet adnak a balkáni határokat kijelölő bizottság mellé, azzal viszonzta, hogy elkelné egy ilyen katonai őrség a török–montenegrói határbizottság mellé is.

A bécsi miniszter terminus-fejtegetéseire válaszolva Suvalov kijelentette, az elmúlt esztendőben Ausztria mindig Oroszország ellen lépett fel, saját érdekelttségére és Andrassy veszélyeztetett parlamenti pozíciójára hivatkozva. Most olyasmit kér, ami nem vág közvetlen osztrák–magyar érdekekbe és a delegációk sem kifogásolhatják. Szeretné, ha a Monarchia delegátusa a bolgár delimitáció bizonyos részleteiben nem az angol, hanem az orosz képviselőt támogatná. A nagykövet konkrétan egy elvi és egy gyakorlati rész kérdésben várt osztrák–magyar segítséget. Az elvi: a Balkán hegységbeli határvonal kijelölését ne kezeljék olyan rész kérdésként, amiben a nemzetközi bizottság többségi elv alapján dönt,¹⁵⁵ a gyakorlati: a kelet-ruméliai határon a bolgárok lakta városokba és falvakba ne lehessen török garnizonokat telepíteni. Suvalov külön kérte, hogy Ausztria ne csatlakozzon ahhoz az angol követeléshez, mely szerint a Balkán hegység északi oldalán 3–5 kilométer mély zónát juttatnak a törököknek. Andrassy hajlandónak mutatkozott ennek elfogadására, de kijelentette, Oroszországgal nem egyes részleteket akar megtárgyalni, hanem az általános helyzetet. A miniszter feltehetően nem adta fel a reményt, hogy megbonthatja az őt annyira nyugtalanító angol–orosz intimitást és újra egyenrangú partnerként társulhat a megbeszélésekhez.

Andrassy két nap múlva kormánya hivatalos szóbeli javaslatát közölte Suvalovval. Eszerint az evakuációt május 3-tól olyan arányban kell folytatni, „amely képes Európát meggyőzni, hogy a kiűrités haladék nélkül végbemegy”. A műveletet hatnyolc hét alatt be kell fejezni. Cserébe Bécs hatást gyakorol a Portára, hogy az (Burgasz kivételével) napolja el okkupációs joga gyakorlását mindaddig, míg az orosz evakuáció teljesen be nem fejeződik. A Suvalov által szóba hozott április 18-i orosz körjegyzék¹⁵⁶ elfogadásának feltételei: Kelet-Ruméliában május 3-án a hatalom és a milícia vezetése a főkormányzó kezébe megy át; Bulgáriában az orosz császári biztos ugyancsak május 3-án deklarálná, hogy a berlini szerződésben rögzített hatalma letelt, csupán ideiglenes jelleggel folytatja az adminisztrációt, amíg a fejedelem megérkezik. (Április 29-én Tirnovóban Battenberg Sándort megválasztották fejedelemnek.)

¹⁵⁵ Salisbury április 2-i (alternatív) javaslatának vonatkozó pontjára az orosz ellenjavaslat azt indítványozta, hogy a bizottsági szavazásoknál az ügyeket elvi és részletkérdésekre különítsék el, és az előbbieknél egyhangú döntést kívánjanak meg, az utóbbiakra alkalmazható a többségi elv.

¹⁵⁶ Az orosz kormány ebben részletezte, hogy a bizottsági szavazások során mely kérdéseket hajlandó elismerni elviékné, és melyeket nem.

Andrássy szerint deklarálni kell, hogy mind Bulgáriában, mind Ruméliában jogilag és hivatalosan véget ért a megszállás, és új helyzet állt elő. Ilyen feltételekkel fogadja el Bécs a határmegvonás Oroszország által prolongált módját azzal a kiegészítéssel, hogy Arab-Tabia kérdésében nem lehet vétőjogot gyakorolni.¹⁵⁷ Bizonyos egyéb részletkérdésekben Andrássy kész utasítani megbízottait, hogy nézeteltérés esetén ne csatlakozzanak az angol felfogáshoz.

Suvalov úgy vélte, egy gyorsított evakuációért cserébe Andrássy segítené az oroszokat a delimitáció vitatott kérdéseiben. Az orosz kormánynak döntenie kell – írta –, mit tart fontosabbnak: megőrizni a jogot a kiűrés prolongálására egészen augusztus 3-ig, vagy a többi kérdést kielégítően megoldani. „Az egy hónapos prolongálással sem javíthatunk a bulgáriai állapotokon – szögezte le Suvalov –, viszont életfontosságú, hogy Bulgáriának jó határai legyenek. Kívánatos kielégíteni Ausztriát s így megakadályozható, hogy a bécsi kormány, Londonnal összefogva, minden lépésünket gátolja.”¹⁵⁸

Pétervárott másként ítélték meg a helyzetet. Anglia elszigeteléséhez nem tartották szükségesnek Andrássy feltételeinek teljesítését. Így Suvalov egész misszióját elítélték. Miljutyin naplójegyzése szerint az utazás lehetőséget szolgáltatott Andrássynak arra, hogy „szemtelenül felkeljen az ellen is, amit már sikerült véglegesen rendeznünk Angliával és a Portával”.¹⁵⁹ Novikov szintén sötét színben festette le az osztrák – magyar külügyminisztert: a Suvalov előző látogatása óta eltelt fél esztendő alatt Andrássynál a bizalmatlanság és a rosszakarat megerősödésének jelei a legszembetűnőbbek.¹⁶⁰

A külügyminiszter így javaslatára sokáig nem kapott választ. Esélyei tovább romlottak, amikor Salisbury egyik felsőházi beszédében kijelentette, az oroszok jogában áll a május 3-án elkezdett kivonulást három hónap alatt teljesíteni, s ő más eljárást nem is tart lehetségesnek. Pétervárott nagy örömmel üdvözölték a kiállást. Úgy vélték – mint Langenau fogalmazott –, hogy Anglia teljesen akceptálta az orosz felfogást.¹⁶¹ Andrássy újabb elkeseredett hangú táviratot menesztett Károlyihoz: „Ezt a lépést Oroszország arra használja fel, hogy a mi nézetünkkel szembehelyezkedjék. S ez annál sajnálatosabb, mert mind a francia, mind az olasz kormány hozzánk kívánt csatlakozni.”¹⁶²

Május 9-én Novikov végre közölte a bécsi kezdeményezésre adott orosz választ. Eszerint a cár őszintén kívánja az evakuáció gyorsítását, de nem vállalhat magára olyan kötelezettséget, hogy az Andrássy kívánta terminusra be is fejezi azt. Az osztrák – magyar külügyminiszternek nem maradt más választása, mint tudomásul venni az

¹⁵⁷ A bolgár–román határ kijelölésénél a Szilisztrától keletre húzódó határpont kijelölése megoldhatatlan ellentmondásokhoz vezetett a hatalmak között. A Dunán építendő román híd hídfőjének biztosításához szükséges területet (Arab-Tabia nevű halom) az oroszok mindenáron bolgár kézbe kívánták juttatni. A vita az oroszok, illetve a többi hatalom közt még hosszú hónapokon át reménytelenül folytatódott.

¹⁵⁸ Schouvaloff à Alexandre II. N° 8., l. a 154. sz. jegyzetet.

¹⁵⁹ Miljutyin 137.

¹⁶⁰ Novikow à Giers. Lettre part. Vienne, le 17/29 avril 1879. AVPR f. K 1879 gy. 145.

¹⁶¹ Medlicott, Congress 251.

¹⁶² Andrássy an Károlyi. Tel. Nr. 36. Wien, 7. Mai 1879. HHStA PA VIII/94.

újabb kudarcot.¹⁶³ Londonba küldött táviratában nemcsak sajnálkozását fejezte ki, hanem azt is megjegyezte, Salisbury „kevésbé ingadozó” kijelentései esetén az orosz válasz másként hangzott volna. Diplomatahoz méltó fogalmazás. Andrassy kesergett a múlton, de a jövőt sem látta rózsásnak. Károlyit arra kérte, hangsúlyozza Suvalov előtt: most nagy súlyt kell fektetni, arra hogy ezen legutolsó terminust az oroszok ne lépjék színtén át.¹⁶⁴

¹⁶³ Andrassy an Langenau. Tel. Nr. 34. Wien, 12. Mai 1879. Uo. X/74.

¹⁶⁴ Andrassy an Károlyi. Tel. Nr. 42. Wien, 11. Mai 1879. Uo. VIII/94.

A gazdasági program 1878—79-ben

A berlini kongresszus befejezésekor az osztrák – magyar diplomácia vezetői nem alaptalanul vélekedtek úgy, hogy a berlini traktátus és a július 8-i szerb konvenció kedvező alapot teremtett a kettős monarchia balkáni gazdasági törekvéseinek gyors és maradéktalan valóra váltásához. A szerződésszövegek ígéretes perspektívái és a tényleges cselekvési lehetőségek azonban messze nem fedték egymást. A gazdasági program realizálását nehezítő külső és belső akadályok a kongresszus után nem tűntek el automatikusan; a tárgyalóasztalnál kivított gazdasági előnyök valóságos érvényesítése nem ígérkezett könnyű feladatnak.

A dualista monarchiát Berlin után annyira elfoglalták saját problémái, hogy külső kezdeményezésre sokáig nem volt képes. Az okkupáció kiváltotta viharok, ennek nyomán az osztrák kormány, majd szeptemberben a magyar kabinet lemondása olyan belső helyzetet idézett elő, hogy a korábbi ellentétek elsimítása, közös gazdaságpolitikai tárgyalási alap megteremtése egyelőre elképzelhetetlennek tűnt. A külügyminisztérium figyelmét is teljesen igénybe vette az a feladat, hogy a berlini szerződést – benne az okkupációt – jóváhagyassa a delegációkkal és a két törvényhozással.

A gazdaságpolitikai feladatok végrehajtása tehát nehezen indult el. Egyedül a vasútkérdésben került sor csekély jelentőségű előrelépésre: az okkupáció sikere érdekében gyorsan csatlakozást teremtettek a helyi bosnyák vonalakkal. Ennek azonban éppúgy nem volt köze a balkáni fővonal létrehozásához, mint annak, hogy az erdélyi vonalakat csatlakoztatták a romániai vasutakhoz. A Belgrádtól Nišen át egyrészt Konstantinápolyig, másrészt Szalonikiig kiépítendő fővonal ügye változatlanul egy helyben topogott.

A belgrádi osztrák – magyar diplomáciai megbízott Wrede (októbertől a képviselőket szerb kezdeményezésre Bécsben is, Belgrádban is követségi rangra emelték) egyre sűrűbben hívta fel a figyelmet arra, hogy az osztrák – magyar passzivitás miatt idegen befolyás juthat szerephez a szerb vasútügyben.¹ Andrassy azonban október végén csak azt üzenté Belgrádba, hogy addig nem kezdheti el a tárgyalásokat a balkáni nemzetközi vasútvonal kiépítéséről a négy résztvevő ország között, amíg Bulgáriának nincs kormánya. Ausztria – Magyarország fenntartja a jogot arra, hogy későbbi időpontban kezdjen hozzá a tárgyalásokhoz.²

¹ Wrede an Andrassy. Nr. 16/H.P. Belgrad, 28. September 1878. HHStA Ad. R. F 34/282.

² Andrassy an Cingria. Wien, 29. Oktober 1878. Uo.

Ristić szerb miniszterelnök a halasztást tudomásul vette. A július 8-i egyezményt úgy értékelte, hogy az egyetlen konkrét kötelezettséget ír elő Szerbiának: három év alatt meg kell építenie a vasúti összeköttetést.³ A rövid határidő arra készítette a politikust, hogy közvetlenül Berlin után tegyen bizonyos előkészületeket részben a szükséges külföldi kölcsönök biztosítására, részben az építéssel összefüggő technikai jellegű kérdések előzetes tisztázása érdekében. De érdemi döntés szerb részről sem történt. Wrede nem kételkedett abban, hogy Szerbia határozott szándéka a vasút felépítése, ugyanakkor abban sem, hogy a fejedelemség nem fog sietni a gyakorlati megvalósítással.⁴

A kereskedelmi viszonyok rendezésénél sem történt érdemi előrehaladás, bár a szerződés megkötésére Berlinben megszabott négy hónap közben eltelt. Andrassy itt szintén halasztást kért Szerbiától. Utasítására Wrede november 14-én jegyzéket intézett a szerb miniszterelnökhöz, egyelőre december végéig jelölve meg esetleges új kezdeti időpontként. Ristićnek ez ellen sem volt kifogása. Rögtön közölte, hogy a tárgyalásokra már kijelölték a szerb meghatalmazottat, Cukić bécsi követ személyében.⁵

Miután december elején a Tisza-kabinet újbóli kinevezésével legalább Magyarországnak szilárd kormányral rendelkezett, Andrassy december 6-án megsürgette a szakminisztériumokat. Az idő előrehaladása arra készíteti – kommentálta intézkedését –, hogy a gazdaságpolitikai tárgyalások menetének gyorsítása, főként a vasútépítésre megszabott viszonylag rövid határidő betartása érdekében javasolja a vasúti négyoldalú tárgyalások különválasztását a Szerbiával kötendő egyezmény létrehozásától. Az előbbieket elhalasztása indokolja, hogy Szerbia e téren vállalt kötelezettségeit más módon nyomatékosítsák. Andrassy javaslata az volt, hogy a Szerbia részére előkészítendő kereskedelmi szerződésbe vegyenek fel külön vasútpolitikai cikkeket.⁶ A gazdaságpolitikai program realizálásában tehát egy Szerbiával kötendő kétoldalú szerződés tervezete került előtérbe.

Budapesten nem fogadták nagy örömmel Andrassy kezdeményezését. A magyar kormány egyáltalán nem leplezte, mennyire húzódozik a tárgyalásoktól. Péchy közlekedési miniszter tudatta a külügyminiszterrel, hogy a magyar minisztertanács a Törökországgal és Bulgáriával folytatandó tárgyalások elnapolásához készséggel hozzájárul, Szerbiával kapcsolatban azonban egy előzetes belső (magyar – osztrák) megbeszélést tart szükségesnek.⁷ A kereskedelmi tárgyalásokkal kapcsolatos bécsi sürgetésre is kitérő válasz jött Budapestről.⁸ Mindezek után az osztrák – magyar diplomácia nem tehetett mást, mint kifelé őrizte kényszerű passzivitását. 1878 második fele tehát

³ *Hauptmann* 142.

⁴ Wrede an Andrassy. Nr. 20/H.P. Belgrad, 5. November 1878. HHStA Ad. R. F 34/282.

⁵ Wrede an Ristić. 14. November., Ristić an Wrede. 25. November. Másolatai: OL K 26 1880–XIV–2726. (A delegációk számára előkészített Vöröskönyv-pótlék anyagai.)

⁶ Az eredeti Andrassy-levélnek nem sikerült nyomára bukkanni, tartalmát azonban a válasszokban idézett megállapításokból és egyéb hivatkozásokból rekonstruálni lehetett. Péchy an Andrassy. Nr. 3953. Budapest, 15. Dezember 1878. HHStA Ad. R. F 34/282. Vö. *Hauptmann* 146.

⁷ L. az előbbi jegyzetben hivatkozott Péchy-levelet, továbbá Magyar mt. jkv. 1878. december 11. OL K 27.

⁸ Magyar mt. jkv. 1879. január 3. Uo.

anélkül telt el, hogy számottevő előrelépés következett volna be a gazdaságpolitikai program megvalósításában.

Az újonnan függetlenséget nyert szerb fejedelemség gazdasági helyzete meglehetősen nehéz volt. Az országot a keleti válság idején viselt két háború anyagilag teljesen kimerítette. Az elpusztult keleti országrész helyreállítása, az újonnan szerzett területeken a berendezkedés, az ország szuverén állammá válásából fakadó feladatok és változtatások anyagi kihatásai, s nem utolsósorban a hadi költségekre felvett belső és külső kölcsönök visszafizetése hosszú időre szóló terheket – az ország erőforrásait meghaladó terheket – róttak a szerb államháztartásra. Égetően sürgős lett volna új pénzbevételi forrásokra lelni, de ehelyett hamarosan a meglévők apadtak el. A kincstárat legérzékenyebben a külkereskedelmi veszteségek érintették. Az állatkivitel már a háború idején – a félszigeten általánosan elterjedt marhavész következtében – visszaesett, később a magyar hatóságok pestis miatt ideiglenesen megtiltották a sertésbehozatalt, majd a legnagyobb csapást a Monarchia területén 1879. január 1-én életbeléptetett új általános vámtarifa eredményezte. Ez a szerb kivitel szempontjából elsődrendűen fontos cikkeknel az addigi vámot jelentősen emelte. Különösen a sertésre kivetett vám volt terhes. A belgrádi parlamentben (szkupstinában) már korábban követelték a szerb vámtarifa reformját, hogy biztosítsák az állami bevételek jelentős növelését, ám ilyen egyoldalú változtatásra a berlini szerződés nem adott lehetőséget. Csak a nagyhatalmaknak állt jogában Szerbiával szemben egyoldalú módosítás meghozatalára. Így a fejedelemség számára egyszerűen létkérdéssé vált, hogy hatalmas északi szomszédját megnyerje kereskedelmi viszonyaik gyors és átfogó rendezésére.

A bécsi szerb követ Cukić 1879. február 6-án levelet juttatott el Schwegelhez. Ebben megismételte Szerbia készségét a kereskedelmi tárgyalások azonnali felvételére és – a többszöri halasztásra utalva – sürgette a kezdés időpontjának kitűzését. A külügyminisztériumi osztályfőnök biztosította a szerb diplomatát, hogy Ausztria – Magyarország ugyancsak szívéen viseli a kereskedelmi tárgyalások ügyét, azokat gyorsítani is szeretné, ám – jött a Cukić számára meglepő fordulat – az elsőbbséget mégis inkább a vasúti csatlakozás kérdésének adja. A két államnak először az utóbbiról kell megegyeznie, a kereskedelmi konvenció csakis ezután következhet. Schwegel még ennél is továbbment, azt érzékeltette, hogy a Ballhausplatzon változatlanul a vámuniót részesítik előnyben;⁹ ráadásul Romániával együtt hármásban, amint ezt Cukić írta egyik levelében.¹⁰ A Monarchia belső helyzetének ismeretében számunkra furának tűnik ez a csökönység. De a szerb oldal reagálása sem lehetett Schwegel előtt kétséges: Ristić az előző év októberében, Bécsben átutazóban már tudatta az osztályfőnökkel, hogy a szerb szkupstina határozatot hozott, amelyben elutasítja a vámszövetséget a kettős monarchiával, s emiatt a belgrádi kormány csak egy kereskedelmi szerződésről tárgyalhat Béccsel.

Követének beszámolója felháborította Ristićet, hiszen immár tagadhatatlan volt, hogy Ausztria – Magyarország szándékosan halogatja a kereskedelmi szerződés megkötését. Válaszában erősen aláhúzta: ha Ausztria – Magyarország új tarifája életbe

⁹ Pretis osztrák pénzügyminiszter egy későbbi visszapillantásában hivatkozott erre: Közös mt. jkv. Nr. 233. (1879. április 22.) HHSStA PA XL/291.

¹⁰ Cukić március 8-i levelét I. az 5. sz. jegyzetben hivatkozott állagban.

léptetése után tud is várni, Szerbia erre képtelen. Számára a rendezés égetően sürgős. Kész persze a vasúti tárgyalásokra is, amennyiben mind a négy érintett ország részt vesz azokon. Ugyanakkor szívesebben venné, ha a kereskedelemről tárgyalnának először. Követe tájékoztatására Ristić ehhez még hozzátette, a következő szkupstináig az ügyet mindenképp tisztázni szeretné. Ha sikerül a szerződést megkötni, azt terjesztik a képviselők elé, ha nem sikerül a megegyezés, gondolkodni kell a továbbiakon, mert „nem tűrhetjük, hogy az egyik fél önkényesen megváltoztassa a tarifát”.¹¹ Ez eléggé harciasan hangzott, de a szerb miniszterelnök bizonyára úgy vélekedett, sokat már nem veszíthet.

Ristić a kereskedelmi konvencióról, a konzulok jogállásának újraszabályozásáról és a vasútkérdésről együtt kívánt tárgyalni. Cukić feladatának jelölte meg, hogy e három problémakör egyidejű (konnex) rendezésének szükségességéről a bécsi vezetőket meggyőzze. Amikor a szerb diplomata a feladatot március 8-án teljesítette, az osztrák – magyar vezetők éppen nagyon elmerültek saját belső problémáikban.¹² Ausztria – Magyarország a berlini kongresszuson tett jószolgálati fejében hálát várt Szerbiától, s igyekezett magához kötni a fejedelemséget. Az elsődleges politikai cél szolgálatába lehetett állítani a gazdasági eszközöket. Andrassy elképzelése szerint a július 8-i szerződés megfelelő alapot teremtett ahhoz, hogy Szerbiában respektálják az osztrák – magyar érdekeket, de a Berlin után eltelt mintegy háromnegyed év megmutatta, hogy a júliusi konvenció hatása azzal arányban enyészik el, ahogyan Szerbia elveszíti reményét, hogy Ausztria – Magyarország kielégítheti a fejedelemség igényeit. A külügyminiszter februárban – közvetlenül az első Cukić-jegyzék után – hosszú levélben fordult a bécsi, illetve a pesti szakminiszterekhez, és ebben kizárólag a létrejött szituáció veszélyességét ecsetelte.¹³ „Passzivitásunkat kihasználva, idegen befolyások a Monarchia érdekeivel ellentétes irányba terelik Szerbia kereskedelmi és közlekedési viszonyait” – írta február 7-i levelében. A miniszter különösen az Oroszország felől fenyegető veszélyeket emelte ki. A hírek szerint a cári kormány külön kereskedelmi egyezmény megkötéséről kezdett tárgyalásokat Belgráddal. Egy másik értesülés szerint az orosz diplomácia azon fáradozott, hogy a szerb vasúthálózat kiépítését oroszországi vállalkozók kezére juttassa. Állítólag az olaszok szintén fontolgatták a kereskedelmi konvenció megkötését, meg azt, hogy az adriai tengerparttól Prizrenen át közvetlen vasutat vezetnek Szerbiához. Azok a hírek is aggasztották, amelyek szerint Bulgáriában Szerbia megkerülésével terveznek vasutat építeni a Dunához, s ez a vonal az osztrák Államvasúttársaság romániai hálózatához kapcsolódna. Andrassy erősen hangsúlyozta, hogy „további passzivitásunkkal saját legitim gazdasági érdekeinket sodorjuk veszélybe és Szerbiával szemben szerződésileg biztosított jogainkat gyengítjük, sőt csonkítjuk”. Az aktív fellépéssel tovább tehát már nem lehet várni.

Míg Andrassy levelére Péchy röviden annyit válaszolt, hogy a már 1873-ban kidolgozott konvenciótervezet kellő alapul szolgálhat, de természetesen a magyar kormány kész megvizsgálni az osztrák kormány esetleges igényeit is,¹⁴ addig Chlumecky

¹¹ Ristićnek Cukićhoz intézett február 27-i levelét közreadja Živanović 135–137.

¹² L. az 5. és a 10. sz. jegyzetet.

¹³ Andrassy körlevele. Nr. 129/9. Wien, 7. Februar 1879. HHStA Ad. R. F 34/282.

¹⁴ Péchy an Andrassy. Nr. 433. Budapest, 10. Februar 1879. Uo. Az 1873-as tervezetről l.

osztrák kereskedelmi miniszter kabinete nevében valóságos magyarellenes vádiratot terjesztett elő. Az osztrák miniszter, aki előzőleg maga is két ízben sürgette a tárgyalások gyors megkezdését, most nagy örömmel üdvözölte Andrássy felszólítását. Mint írta, őt szintén aggasztja az a veszély, hogy Szerbiának valamely harmadik állammal esetleg létrejövő szerződésai megfoszthatják a Monarchiát attól a lehetőségtől, hogy „kereskedelmi és forgalmi téren döntő befolyást gyakoroljon” déli szomszédjára. A felelősség ezért kizárólag a magyar kormányt terheli, mert érdemben nem nyilatkozik. Elismerte a két kormány közötti mély ellentétet; ő sem bízott a kereskedelmi tárgyalások közeli eredményességében, viszont a vasútkérdés megoldásához szerinte jó alapul szolgál a július 8-i konvenció. Mivel az 1873-as tárgyalásokon az osztrák kormány nem képviseltette magát, az akkori tervezetet nem fogadhatja el. Chlumecky kérte a vám- és kereskedelmi konferencia azonnali egybehívását, valamint azt, hogy haladéktalanul tüzzék ki a pontos időpontot a tárgyalások megindítására Szerbiával.¹⁵ Andrássynak adott válaszában Péchy ugyan optimista hangon úgy nyilatkozott, hogy a szerbekkel még februárban meg lehet majd kezdeni a tárgyalásokat, de ebből természetesen semmi sem lett. A vasúti tervezet csak a hónap végén került a magyar kormány elé és a szükséges módosítások keresztülvitele után csupán március elején nyerte el végső formáját.

Az előzetes tervezet létrejöttével a vasútügy tehát elmozdult a holtpontról, a kereskedelmi viszonyok szabályozásához azonban még a kiindulás, az alapelv sem tisztázódott. A bonyodalmakat itt az okozta, hogy a nyilvánvaló nehézségek ellenére sem a külügyminisztérium kereskedelempolitikai osztálya, sem az osztrák kormány nem volt képes rászánni magát a hamvába holt vámszövetségi eszme feladására, azt mind a szerbekkel, mind a magyarokkal szemben egyelőre tovább erőltették. A magyar minisztertanács a külügyi hivatal újabb érdeklődésére március 4-én — megtárgyalva a magyar kereskedelmi minisztérium által külön e célra összeállított emlékiratot — ismét határozottan visszautasította a vámszövetség gondolatát.¹⁶

A feltehetően 1879 legelején összeállított terjedelmes emlékirat¹⁷ behatóan (amennyire lehetett, adatszerűen) vizsgálta a belső vita tárgyát képező vámszövetség vagy hagyományos szerződés alternatíváját, és újra az 1878 júniusában már megfogalmazott következtetésre jutott: Magyarországnak sem gazdasági érdeke nem fűződik a vámunióhoz, sem gyakorlatilag nem tartja kivihetőnek a dolgot. Az előző évi vitából ismerős magyar érvek felsorolása mellett az emlékirat kiemelte, hogy csakis az osztrák iparnak áll érdekében Szerbiából kizárni az idegen konkurenciát, miközben „a vámegyesülés által Magyarország mezőgazdasága, főként állattenyésztése újabb versenynek tétetik ki anélkül, hogy iparunknak előnyök kínálkoznának”. Az emlékirat a szerződés perspektíváját — mint egyedüli lehetőséget — vizsgálta részletesen, ám itt is pesszimista következtetésre jutott: a fennálló helyzet, amelynek megváltoztathatatlanosságát Ausztria — Magyarország részére a berlini traktátus garantálja, olyannyira kedvező, hogy a szerződéssel a Monarchia minden bizonnyal csakis

¹⁵ Chlumecky an Andrassy. Nr. 281. Wien, 11. Februar 1879. HHStA Ad. R. F 34/282.

¹⁶ Magyar mt. jkv. 1879. március 4. OL K 27.

¹⁷ „Emlékirat a Szerbiával kötendő kereskedelmi szerződés ügyében.” Dátum, aláírás nélkül. OL K 26 1879—422—578. — A pénzügyminisztériumi példányra Szapáry miniszter feljegyezte: „március 4-én előadva . . . ad acta”. Uo. K 255 1879—6—191.

újabb terheket vállalna magára. Egyrészt ugyanis a szerb beviteli vámok általában mérsékeltek, sőt sok, kifejezetten Magyarországot érintő cikknél vámmentesség áll fenn s ezt Szerbia feltehetően meg akarja majd változtatni, mivel célja a vámjövödelmek növelése. (Van az emlékiratnak egy érdekes megállapítása: a vám és a fogyasztási adó együttesen 10%-ot tesz ki, ami még elfogadhatónak tűnik, de néhány nagyforgalmú cikknél ez még mindig alacsonyabb az új osztrák – magyar autonóm vámtarifa megfelelő tételeinél, tehát ennek fenntartását Szerbiától nehéz megkövetelni.) Másrészt a beviteli vámoknál (hogy a várható szerb emelési igényeket semlegesítse) a Monarchiának nemigen van mit felajánlania, mert a szerb mezőgazdasági cikkek nagyobbik fele már most is vámmentes, a fejedelemséget érdeklő állatvámok (főleg a sertésé) viszont pénzügyi vámok, azokat tehát finansziális okokból a Monarchia nem csökkentheti. Az emlékirat egész szelleme azt sugallta, Magyarországnak nem érdemes sietnie a kereskedelmi szerződés megkötésével. A március 4-i budapesti minisztertanács ezek után úgy döntött, hogy Szerbiával csak olyan egyezményt hajlandó kötni, amelynek kizárólag a kereskedelmi forgalom kölcsönös könnyítése a célja.

Az osztrák kívánságnak megfelelően 1879. március 8–9-én vám- és kereskedelmiügyi értekezlet ülésezett Bécsben, de az sem eredményezett változást. A vasútkonvenció magyar tervezete még nem jutott el az osztrák illetékesekhez, így annak megvizsgálását későbbre halasztották, a kereskedelmi konvencióval kapcsolatban a két kormány mindegyike korábbi – homlokegyenest ellenkező – felfogása mellett maradt.¹⁸ Az újabb kudarc láttán Schwegel sem tehetett mást, mint hogy a jegyzőkönyveket kommentáló levelében felszólította a két miniszterelnököt, próbáljanak egymás között megoldást találni, döntsenek végre az alapelvről.¹⁹

Közvetlenül a vámértekezlet után adta át Cukić követ Schwegelnek a március 8-i dátumú szerb jegyzéket, amely végérvényesen elutasította a vámszövetséget, ezzel a kérdés lehetséges megoldását eleve kijelölte.

A szerbiai orosz aspirációk nem csupán az osztrák és az angol diplomaták képzeldésében léteztek. (Érdekes, hogy bár Anglia a szerbiai kereskedelemben a Monarchia konkurrens volt, éppen a bécsi angol nagykövet figyelmeztetett először az oroszok azon szándékára, hogy kereskedelmi szerződéssel erősítsék belgrádi pozícióikat.²⁰) Gorcsakov részletes instrukciókkal látta el szerbiai követét, Persianit. Bár a megbeszélések egy állandó kereskedelmi szerződésről biztató kilátásokkal indultak,²¹ a hosszadalmas tárgyalásokhoz Ristićnek nem volt elég türelme. Különösen Schwegel deklarációja után nem, amikor bizonyossá vált előtte, hogy a kettős monarchia halogató magatartása miatt a gazdasági problémákat lehetetlen kellő gyorsasággal és hatékonysággal megoldani. Ha a Monarchia azzal kíván nyomást gyakorolni rá, hogy a kereskedelmi konvenciót a vasútkérdés rendezése utáni időre halasztja, úgy neki is valami hasonlóan lényegbevágó lépéssel kell válaszolnia. Az alkalom magát kínálta. Örömmel ragadta meg az angol kezdeményezést, amely azonnali hatást ígért. Gould belgrádi ügyvivő ösztönzésére²² a szerb miniszterelnök március 13-án

¹⁸ Protokoll N° 1–N° 2. OL K 26 1879–422–578.

¹⁹ Schwegel an Tisza. Nr. 1612/9. Wien, 10. März 1879. Uo.

²⁰ „Tagesberichte.” 11. Januar 1879. HHStA PA XL/258.

²¹ Persiany à Giers. N° 16. Belgrade, le 7/19 mars 1879. AVPR f. G.a. V-A₂- 1879 gy. 276.

²² Uo.

hivatalos körjegyzéket intézett a nagyhatalmakhoz: kössenek Szerbiával gyorsított úton ideiglenes kereskedelmi megállapodást, amely egyetlen pontot tartalmaz, a legnagyobb kedvezmény kölcsönös megadását. Anglia távirati úton küldte meg hozzájárulását – Bécs nagy bosszúságára. Az osztrák–magyar–angol rivalizálást a szerb kereskedelem terén nagy elégtétellel konstataálta Novikov bécsi orosz nagykövet.²³

A szerb lépés közvetlen célja eléggé nyilvánvaló volt: elérni, hogy a nagyhatalmak a részükre biztosított status quóról önként lemondjanak, és ezzel megszabadítsák a fejedelemséget a berlini szerződés 37. cikkében kikötött korlátozástól. Szerbia csak így nyerhetett jogot önálló szerződés-kötésre. A belgrádi kormány magatartásában bizonyára szerepet játszott az az óhaj, hogy a frissen függetlenné vált állam újabb területen érvényesíthesse szuverenitását (tehát politikai demonstráció is volt), de ugyanilyen fontos lehetett a gazdasági egyenjogúság elérésének igénye. Ezt a szándékot Bécsben azonnal felismerték. A március 8-i vámkonferencián Schwegel, igaz, akkor még abban a hiszemben, hogy Ristić Oroszországgal köt ideiglenes szerződést (Gould taktikáját nem ismerhette), helyesen feltételezte, hogy e lépéssel Szerbia egyik célja (a gazdasági) az lehet, hogy „ama előzetes feltevással szemben, mely szerint nekünk különleges kedvezményeket kellene adnia, lehetőleg védje magát”.

Herbert, az új belgrádi követ erőfeszítéseket tett, hogy rávegye a szerb vezetőket, ne kössenek addig más országgal kereskedelmi szerződést, amíg létre nem jön a megállapodás Ausztria – Magyarországgal. Ristić és Milán fejedelem joggal válaszolták erre: az ügy elsősorban Ausztria – Magyarországon múlik. Ha első akar lenni, adja fel tétlenségét.²⁴ Andrassy utasítására Herbert a szerb körjegyzékre március 31-én írásban válaszolt. Emlékeztetett a július 8-i szerződés előírására, amely mindkét felet egyformán kötelezi a kereskedelem fejlesztésére, vagy olyan szerződés révén, amely speciális elbánásban részesíti a határkörzetek kereskedelmét, vagy vámunióval. Ausztria – Magyarország a maga részéről e kötelezettségét pontosan betartja. Az újabban létrejött szerződéseiben külön stipulációkat vététt fel, amelyek előírják, hogy a legnagyobb kedvezmény érvénye nem terjed ki sem a szomszédos országokkal fennálló vagy azoknak a jövőben megadandó, a határmenti vámmentes vagy csökkentett tarifájú forgalmat biztosító kedvezményekre, sem pedig az egyik szerződő fél részvételével létrejövő vámunióra. Herbert az Olaszországgal és Németországgal aláírt szerződések megfelelő cikkeire hivatkozott. Végül reményét fejezte ki, hogy Szerbia külső államokkal szintén csak olyan szerződéseket köt, amelyek nem ellentétesek a fejedelemség vállalt kötelezettségeivel. Ellenkező esetben Ausztria – Magyarország e szerződések nem létezőknek fogja tekinteni.

Ristić válasza²⁵ ugyancsak a július 8-i szerződésre hivatkozva hangsúlyozta: régen elmúlt a megegyezésre kijelölt négy hónapos határidő. Hasonlóképp nem teljesült a kereskedelem *könnyítésére* vonatkozó előírás sem: a Monarchia intézkedései, főleg az új tarifa, nehezítik a forgalmat. („Egyedül a sertésvám emelése félmillió forint veszteséget jelent Szerbia számára.”) Ristić a 37. cikket úgy értelmezte, hogy a szerb kormány az osztrák – magyar tarifamódosítás eredményeként mentesül azon kötelezettség alól, hogy új egyezmény létrejöttéig a fennálló viszonyok nem vál-

²³ Novikow à Gortchakov. N° 45. Vienne, le 27 mars/8 avril 1879. AVPR f. K 1879. gy. 144.

²⁴ Ristić február 27-i és Milán fejedelem március 7-i levelét közreadta Živanović 135–138.

²⁵ Uo. 138–142.

tozhatnak. Tehát a fejedelemség mozgásszabadságát gátló berlini előírást önkényesen Ausztria – Magyarországra ruházta át. Igaz, azt is hozzátette, kormánya „ennek ellenére” hű marad vállalt kötelezettségeihez. Herbert követelésére kitérő választ adott: a szerb javaslat annyira általános és ideiglenes jellegű, hogy sem általában az Ausztria – Magyarországgal kötendő kereskedelmi szerződést nem akadályozza, se különösen nem prejudikálja a határmenti kereskedelem kivételes kezelését. A július 8-i szerződés vonatkozó előírását – szövege a befejezés – a fejedelmi kormány nem vesztette szem elől, de a kérdést a végleges kereskedelmi szerződések számára rezerválja.

Miközben Szerbia az ideiglenes szerződésekkel javította pozícióit Ausztria – Magyarország messzemenő törekvéseinek kivédéséhez, a két birodalomfél kormánya közt tovább dúlt a viszály. Az osztrák kabinet a magyar ellenállás dacára fenntartotta igényét a vámunióra, sőt a vasútkérdésben újabb feltétellel állt elő. Egyrészt már a március 8-i vámkonferencián azt pártfogolta, hogy Szerbiával szemben a vasút- és kereskedelmi kérdést egyetlen szerződésben szabályozzák (vagyis az előbbi csupán része legyen a kereskedelmi szerződésnek), mert ezáltal a vasútnál is megfelelően garantálható az „összbirodalmi érdek”, azaz Ausztria beleszólási joga, másrészt a magyarok által készített vasúti konvenciótervezet megvitatásához csak abban az esetben volt hajlandó hozzájárulni, ha a bosnyák vasúttal kapcsolatos követelését Magyarország teljesíti. A távolabbi előzményektől eltekintve, ez utóbbi vita 1877-re nyúlt vissza, amikor osztrák kérésre tárgyalások folytak a Sziszek és Novi közti vonal kiépítésének engedélyezéséről (Sziszeknél volt a Déli Vasút egyik végállomása, Zágráb kapcsolta az osztrák fővonalakhoz). 1878-ban e téma kapcsán több ízben került sor levélváltásra a két kormány, illetve az okkupáció miatt külön érdekelt közös hadügyminisztérium között. 1879 tavaszán az osztrákok újból szemrehányást tettek, hogy miközben a Dalja – Brod vonalon a magyarok számára hasznos összeköttetés épül Boszniával, Budapest makacsul megtagadja az osztrák fél érdekében álló újabb bosnyák vonalat. Chlumecky előzetes feltételként követelte, hogy a magyar kormány vállaljon kötelezettséget az engedélyezésre.²⁶ Tiszáék viszont változatlanul attól tartottak, hogy a bosnyák vonal továbbépítése Szarajevo felé megnehezíti, esetleg meg is gátolja a Szerbián átvezető balkáni fővonal megteremtését. Igaz, akkorra már világossá vált, hogy a rendkívül nehéz terepadottságok miatt a bosnyák ág aligha készülhet el gyorsan, és vonalvezetése miatt sem válhat fővonallá, mégis, a szerbiai összeköttetés kiépítése előtt Budapest nem kívánt a Déli Vasúttársaságnak a konkurrens vonalra engedélyt adni.²⁷

A belső vita nem a kibontakozás felé haladt, inkább elmergesedni látszott. Az utóbbi megelőzésére és az osztrák – magyar diplomácia cselekvőképességének biztosítására a külügyminisztérium március végén terjedelmes emlékiratot készített, amelyben az ellentétek feloldására tett kísérletet.²⁸ Különösen a szerb kereskedelmi szerződéssel kapcsolatos állásfoglalása volt jelentős. Az irat bevezetésekképp azt az álláspon- tot fejt ki, amellyel az olvasó Herbert március 31-i jegyzékében már találkozott: a

²⁶ Chlumecky an Andrassy. Nr. 439. Wien, 15. März 1879. OL K 26 1879–422–659.

²⁷ Péchy an Tisza. Nr. 1325. Budapest, 1879. április 8. Uo. 937. A vitához újabb adalékokat szolgáltat *Juzbašić* 25–29., 33–35.

²⁸ „Zur Frage der Regelung unserer handelspolitischen Beziehungen zu Serbien.” Mellékelve Andrassy Tiszához intézett, március 29-i (Nr. 2061.) leveléhez. OL K 26 1879–422–773.

Monarchia Szerbia ideiglenes kereskedelmi egyezményei ellen jogi alapról nem tiltakozhat, azt azonban jogában áll megkövetelni, hogy a fejedelemség ezekkel csakis oly módon kötelezze el magát, ami nem prejudikálja az Ausztria – Magyarország és Szerbia közti jövőbeni rendezést, nyitva hagyja a július 8-i egyezményben megjelölt *mindkét* alternatíva előtt az utat. A külügyminisztérium megítélése szerint a Monarchia tárgyalási pozícióit az ideiglenes szerződések egyáltalán nem gyengítik: ha a többi hatalom önként lemond a status quóról, akkor egyedül Ausztria – Magyarország jóindulatától függ majd, hogy Szerbia mikor éri el fő célját, a tarifarevíziót, bevételeinek égetően szükséges növelését. Szerbia kényszerhelyzete következtében a Monarchia kilátásai biztatóbban alakulnak.²⁹

Ennek a résznek kétségtelenül legnagyobb horderejű passzusa az, amely a vámunió problémáját érinti, és amely fenntartás nélkül elismertli az ellene szóló magyar érveket. Hangsúlyozottan szól arról, amit Matlekovits magyar kereskedelmi miniszteriumi tanácsos éppen a legutolsó, március 9-i értekezleten vetett fel: a vámszövetség létrehozásához nem elégséges az, hogy a szerződő felek egyetértésre jussanak. Szükség van ezen kívül a nagyhatalmak beleegyezésére is, hiszen Berlin éppen számukra garantálta a status quót, a vámszövetség viszont megváltoztatná azt. (Mivel az új osztrák – magyar autonóm tarifa – fejtegette akkor a magyar megbízott – lényegesen magasabb tételeket tartalmaz az érvényben levő szerb tarifánál, nehezen képzelhető el, hogy a hatalmak az előbbinek Szerbiára való kiterjesztését zokszó nélkül elfogadják). Az érvek sorjázása után nem meglepő az emlékirat következtetése: le kell mondani a vámszövetség gondolatáról, gyakorlatilag csakis egy hagyományos tarifaszerződés jöhet szóba. A feladat az, hogy ennek keretei között biztosítsuk az Ausztria – Magyarországgal szembeni kedvező elbánást. A külügyminisztérium az egybehívandó újabb vám- és kereskedelmi értekezlet feladataként jelölte meg e szerződés elveinek kidolgozását. Rögtön jelezte, hogy ebben meg kell kötni Szerbia vámtarifáit és biztosítani kell Ausztria – Magyarország különleges kedvezményezését a határforgalomban, amit a legnagyobb kedvezmény elve nem prejudikál.

Az emlékirat második fele a vasútkérdést taglalta. Ezen a téren a helyzet azáltal vált könnyebbé, hogy az időközben elkészült magyar tervezet megfelelő kiindulási alapot nyújtott a konvencióról való tárgyalásokhoz. A külügyminisztérium, az ismert tényeket összefoglalva, a magyar felfogással egyezően hangsúlyozta: a Monarchia érkei megkívánják, hogy szerződésileg először a szerbiai vonalat és annak csatlakozását biztosítsák. Ennek érdekében a fejedelemséget rá kell bírni, hogy a Monarchiával kétoldalú szerződést kössön a vasútról.³⁰ A távolabbi kérdésekkel kapcsolatban az irat kitért még arra, mennyire kívánatos, hogy Szerbiában az építést olyan társaság végezze, amelyben Ausztria – Magyarország megbízhat. A minisztérium elképzelése szerint a legjobb megoldás az lenne, ha Nišig az Államvasút építene – amennyiben sikerülne megegyeznie a magyar kormánnyal azon garanciákról, amelyekkel a buda-

²⁹ Ezért utasította azonnal vissza Ristić bizalmas úton közölt óhaját, hogy kössön a Monarchia is ideiglenes kereskedelmi szerződést Szerbiával, „amit néhány óra alatt nyélbe üthetnénk”, és utána elég idő maradna a végleges szerződés kidolgozására. Herbert an Andrassy. Nr. 54. Geheim. Belgrad, 5. März 1879. OL K 26 1879–422–773. Másolata: uo. 1879–442–641.

³⁰ *Hauptmann* téved, amikor azt állítja, hogy Andrassy „mindig” négyes bizottságról beszélt. I. m. 176.

pesti kabinet védeni kívánja magát az Államvasutaknak a hazai forgalom monopoli-
zálására irányuló kísérleteivel szemben – onnan pedig, fennálló jogai alapján, a
Hirsch-féle társaság. Az úgyszintén kívánatos, hogy a vonal üzemeltetése is e két
társaság kezébe kerüljön. A közvetlen nézeteltérés okául szolgáló szisztek – novi vonal
kérdéséről szólva az irat a probléma gyors tisztázását sürgette, de ezt anélkül tette,
hogy kiállt volna az osztrák igény (a konnexitás) mellett.

Az Andrássy nevében küldött átirat a kompromisszumos megoldás keresése
közben tehát több ponton közeledett a magyar kormány felfogásához. Az utóbbi élt
is az alkalommal és április folyamán két ízben minisztertanácsi határozatban szögezte
le, hogy elutasítja mind a bosnyák és szerb vonalak közös kezelésének igényét, mind
a szerb vámszövetséget. „Bár a magyar kormány súlyt fektet arra, hogy Szerbiával
kereskedelmi és vámügyi egyezmény létesíttessék, ennek létesülése érdekében áldo-
zatokat hozni nem kíván, miután a berlini szerződés által a kereskedelmi viszonyok
szabályozására vonatkozólag Törökországgal 1862-ben kötött szerződés Szerbiára
nézve is érvényben tartatott, s így ennek új egyezménnyel való helyettesítése csak azon
esetre kívánatos és célszerű, ha az által előnyököt lehet nyerni.”³¹

A magyar minisztertanács nem csupán a szerb szerződések ügyében foglalt el
kategorikus álláspontot, hanem az ezekkel több ponton összefüggő s ugyancsak ez
idő tájt döntésre érett másik nagy horderejű gazdaságpolitikai probléma: Bosznia –
Hercegovina vám- és pénzügyi helyzetének rendezése kapcsán is erőteljesen védte a
magyar különérdekeket. Pesten nagyon kelletlenül tettek eleget a bosnyák rendezés-
ben rájuk háruló feladatoknak, és szerették volna távolabbi időpontra halasztani a
végső döntéseket. Andrássy viszont amellett volt, hogy az alapkérdésben most már
dönteni kell: az okkupált tartományok különálló vámterületet alkossanak-e avagy
bevonják őket a Monarchia általános vámterületébe. A külügyminiszter az e tárgy-
ban Tiszához intézett leveléhez mellékelte Schwegel terjedelmes dolgozatát.³² Az osz-
tályfőnök erőteljesen kiemelte a szándékolt vámegegyesítésből fakadó előnyököt, kö-
zöttük azt, hogy Bosznia beolvasztásával Szerbia külkereskedelmi helyzete még előny-
telenebbé válik a Monarchiával szemben, ami nem elhanyagolandó szempont a vele
folytatandó tárgyalások küszöbén. „Éppúgy nem alábecsülendő az az előny sem,
amely e szabad vámterületnek egészen Albánia határáig való kiterjesztéséből és az
Égei-tengerig nyúló területekkel való közvetlen forgalomból adódhat a Monarchia
számára.” A balkáni gazdasági expanzió perspektívája talán csábítónak tűnhetett
bizonyos osztrák köröknek, de Budapestnek már kevésbé. A minisztertanács döntése
szerint egyelőre csupán a meglevő állapotok változatlan fenntartására kell törekedni.³³
Potenciális gazdasági jelentősége miatt itt kell röviden szót ejtenünk a Duna-kérdés-
ben követett osztrák – magyar politikáról. Korábban e téren is az általános oroszelle-
nes jelleg dominált. Ezért kapott nagy hangsúlyt a folyam alsó szakaszának semlege-
sítése és az Európai Duna-Bizottság jogainak megerősítése. A torkolat nemzetközi
státuszát Bécsben később is előnyben részesítették a kizárólagos orosz befolyással

³¹ Magyar mt. jkv. 1879. április 4. és 15. OL K 27. (Idézet az elsőben.)

³² Andrássy an Tisza. Nr. 2012. Wien, 27. März 1879. OL K 26 1879–422 – 813. Mellék-
lete: „Zur Frage der Einbeziehung Bosniens und der Herzegowina in das allgemeine oest.-ung.
Zollgebiet.”

³³ Magyar mt. jkv. 1879. április 4. OL K 27.

szemben. Amikor azonban Schwegel 1878 októberében az idevágó kongresszusi határozatok végrehajtásával kapcsolatban érdeklődött a két kereskedelmi miniszter nézete felől, Chlumeckytől olyan válasz érkezett, amely egy új koncepció csíráját rejtette magában: a kettős monarchia érdekeltségének súlypontját a Vaskapu – Galac szakaszra helyezte át. A miniszter az Európai Duna-Bizottságra kívánta bízni az e szakaszra újonnan kidolgozandó hajózási, folyamrendészeti stb. – érdemileg a torkolatban érvényes normákkal teljesen megegyező – szabályzatok elkészítését. Javaslatának ez a része a szerződési előírásokkal összhangban állt. De ennyivel nem elégedett meg. Minthogy a szerződés a végrehajtásról és annak ellenőrzéséről már nem intézkedett, Chlumecky ezt a körülményt arra akarta kihasználni, hogy az Osztrák – Magyar Monarchiát ezen Duna-szakasz hajózásában különleges befolyáshoz juttassa. 1878-ban már számolni lehetett azzal, hogy a küszöbön álló Vaskapu-szabályozás jelentékenyen megnöveli majd a Monarchia határánál kezdődő és Galacig tartó „középső” Duna-szakasz fontosságát. A bécsi kereskedelmi miniszter szeme előtt a hatalmi-politikai megfontolások mellett egy konkrétabb cél is lebegett. Ahogyan a transzbalkáni vasútnál az építésből származó profitot és minden egyéb előnyt az osztrák érdekeltségű vasúttársaságok kezére igyekezett játszani, ugyanúgy vigyázott a hajózás szabályozásánál az Osztrák Duna-Gőzhajózási Társaság érdekeinek óvására.

Az 1879 tavaszára konkrét formát öltő tervek szerint a kidolgozandó szabályzatok végrehajtása nem az érintett parti államok, hanem egy külön e célra létrehozandó nemzetközi szervezet feladatát képezi. E szervben a három parti állam mellett Ausztria – Magyarország is helyet kapna, sőt „különleges érdekei” okán az állandó elnökséget is birtokolná, és amennyiben a bizottsági szavazásnál szavazategyenlőség alakulna ki, az ő akarata döntene. A külügyminisztérium politikailag károsnak és kivihetetlennek ítélte az elképzelést – de a két szakminiszter nyomására kénytelen volt a nemzetközi fórumok elé terjeszteni. Hosszú, elkeseredett diplomáciai harc indult meg. Az osztrák – magyar túlsúly érvényesítése a „középső” Dunán sokfajta akadályba ütközött. A változatos formákat öltő küzdelem több évig tartott és jóval a jelen monográfia időhatárain túl ért véget – az osztrák elképzelések kudarcával.³⁴

*

A közös minisztertanács 1879 április második felében behatóan megvitatta a balkáni gazdaságpolitika minden lényeges kérdését. Az egyik legfontosabb ezek közül a Szerbiával kötendő kereskedelmi szerződés ügye volt. Az események alakulása most már meg kellett, hogy győzze az osztrák minisztereket vámuniós elképzelésük teljesen irreális voltáról. Az április 22-i ülésen kijelentették, „a magyar kormány ellentétes álláspontja és Szerbia ellenállása miatt” hajlandók lemondani a vámszövetségről, megelégednek a hagyományos kereskedelmi szerződéssel. Ám ezt a fontos engedményt nem kívánták ingyen adni. Részben bizonyára a balsiker kendőzésére, részben talán tényleg meglevő naiv feltételezésből kiindulva mindenáron ragaszkodtak ahhoz, hogy a konferencia jegyzőkönyve írásban rögzítse, állásfoglalásuk csakis az

³⁴ Ennek részleteiről l. *Hajnal* és *Gotz* munkáit, valamint *Palotás E.*: A nemzetközi Duna-hajózás az osztrák – magyar diplomáciában. (A tanulmány sajtó alatt van.)

adott pillanatra („für jetzt”) vonatkozik, és a döntés semmiképp nem prejudikálja a majdan esetleg ismét felmerülő vámunió lehetőségét.³⁵

A makacskodásnak a küszöbön álló szerb tárgyalások szempontjából gyakorlati jelentősége persze nem volt. Annál inkább azon osztrák álláspontnak, amelyet Chlumecky fejtett ki ugyancsak az április 22-i ülésen. A miniszter itt olyan gondolatokat fogalmazott meg a Monarchia által követendő célokkal kapcsolatban, amelyek a későbbiek folyamán az osztrák – magyar tárgyalási koncepció alapját képezték. Miután a teljes gazdasági hegemoniát ígérő vámszövetség kényszerű módon lekerült a napi-rendről, osztrák részről keresték a módját, hogyan lehet egy formális tarifaszervződés keretein belül érvényre juttatni a fejedelemséggel szembeni kivételezettségi igényt. A feladat nem volt könnyű, Chlumecky mégis egyszerű megoldást talált: az 1878. július 8-i egyezménynek a határforgalomra vonatkozó előírásait „általánosította”. Andrassy március 29-i állásfoglalása a július 8-i egyezményvel összhangban még a fogalom eredeti jelentése szerint beszélt határforgalmi könnyítésekről, melyekre nem vonatkoztatható a legnagyobb kedvezés elve, az Andrassy utasítására Rističhez jegyzéket intéző Herbert pedig ugyanebben az értelemben fogalmazott, kifejezetten említést téve az Olaszországgal kötött osztrák – magyar szerződés idevágó VII. cikkére, meg a Németországgal 1878 decemberében kötött szerződés hasonló előírásaira. Chlumecky viszont teljesen más tartalmat adott az ügynek azáltal, hogy megfordította a dolgot. Számára nem az eredetileg szerény volumenű forgalomnak biztosított kedvezmény jelentette a lényegét, hanem Ausztria – Magyarország kivételezettsége. A dualista monarchiának ragaszkodnia kell ahhoz – hangsúlyozta –, hogy az összes többi állammal szemben különleges kereskedelempolitikai helyzet illesse meg Szerbiában. Gondoskodni kell tehát arról, hogy a leendő szerződés az osztrák – magyar fél számára fontos összes áruféleségeknél különleges előnyöket nyújtson. Ezen követeléshez ürügyként felhasználható a határforgalomra való hivatkozás. Az osztrák miniszter érvelésének logikája szerint az elérendő cél az, hogy az egész osztrák – magyar bevitt a szerbek kivételezettként kezeljék. Chlumecky tisztában volt indítványa horderejével, meg a várható szerb reagálással is, hiszen eszme-futtatását azzal zárta, hogy a Monarchiának vannak eszközei ahhoz, hogy a különleges kedvezést akkor is kikényszerítse, ha követelése miatt a tárgyalások kezdetben netán kudarcba fulladnának.

Az eszme nem talált ellenvetésre sem a külügyminisztérium, sem a magyar kormány képviselőinél. Tisza szerényen csupán ahhoz ragaszkodott, hogy az új szerződést a fennálló status quónál „lényegesen kedvezőbb” feltételek mellett kell megkötni. Bár a kormány által alig másfél hónappal korábban tárgyalt és jóváhagyott „Emlékirat” adatokkal bőségesen alátámasztott érvelésben mutatta ki, hogy a leendő szerződés gazdaságilag nem hoz előnyöket Magyarország számára, a miniszterelnököt ez a körülmény nem zavarta. Sőt, amikor az ülés végén a határozatokat összefoglaló Andrassy diplomatikusan úgy fogalmazott, hogy a szerződés nem teremthet a jelenleginél rosszabb állapotokat, akkor a jegyzőkönyv vonatkozó részénél e passzust Tisza újból a maga formulájával pontosította és a konferenciasorozatot lezáró május 1-i koronatanácson is érvényre juttatta.³⁶

³⁵ Közös mt. jkv. Nr. 233. (1879. április 22.) HHStA PA XL/291.

³⁶ Közös mt. jkv. Nr. 237. (1879. május 1.) Uo.

A konferencia döntése előírta az érdekelteknek, hogy nyomban lássanak hozzá a kereskedelmi szerződés belső előkészítéséhez. Ennek részeként az irányelvek kidolgozására vám- és kereskedelmi konferenciára van szükség. A szerződésben törekedni kell messzemenő különleges kedvezményekre, és – ezt érdemes jól megjegyezni – amíg az új szerződés létre nem jön, a fejedelemséget minden eszközzel a status quo megtartására kell szorítani. A május 1-i koronatanács – Chlumecky kezdeményezése alapján – külön kiemelte, hogy e status quóba a fennálló szerb vámtarifa is beleértendő.

Így ért véget a szerb vámszövetség kérdése körül több mint egy esztendőn át folytatott belső kötérlhúzás. Nehéz csaták után sikerült a két kormánynak közös kiindulópontot találni a Szerbiával folytatandó tárgyalásokhoz. A résztvevők úgy vélték, ezek után magát a szerződést már nem lesz nehéz megkötni.

Az áprilisi közös miniszteri konferencia a kereskedelempolitikai döntések mellett határozott állásfoglalást eredményezett a másik hevesen vitatott probléma, a balkáni nemzetközi vasúti összeköttetés ügyében is. Bár az előbbtől eltérően a vasútépítés kérdése ezzel a minisztertanácsi határozattal korántsem jutott végleg nyugvópontra – ezt még tapasztalni fogjuk –, az előrelépés e téren szintén jelentős.

A két kormány – a minisztertanácsi döntés szerint – egységre jutott abban, hogy a balkáni vasúti összeköttetést a Monarchia és Konstantinápoly, valamint Szaloniki között legcélszerűbb a Morava völgyén át, tehát Belgrádon és Nišen keresztül kiépíteni. E hálózat mielőbbi megteremtése érdekében nagyon kívánatosnak találták, hogy a Monarchia diplomáciája mindhárom érdekelt országra (Törökország, Bulgária, Szerbia) energikus nyomást gyakoroljon, de különösen Szerbiával szemben látták szükségesnek az erélyt, hogy a fejedelemség a július 8-i egyezmény előírásait – köztük a hároméves építési határidőt – teljesítse, és ezen kötelezettségei végrehajtását ne tegye függővé Törökország, illetve Bulgária állásfoglalásától. A döntés értelmében a külügyminisztériumnak fel kell szólítania Szerbiát, hogy a lehető leghamarabb kezdje meg a tárgyalásokat a vasúti csatlakozás megteremtésével összefüggő kérdésekről. A két kormány ugyancsak egységre jutott abban, hogy a következő vám- és kereskedelmi konferencián a tárgyalási anyagokat ki kell dolgozni, s ők maguk haldék nélkül meg fogják tenni a jóváhagyáshoz szükséges lépéseket. A nagy sietséget az magyarázza, hogy a miniszteri konferencia résztvevői 1879 áprilisában még abban bizakodtak, ha a szerb vasúti szerződést gyorsan tető alá lehet hozni, úgy azt a parlamentek már az őszi ülészakon napirendre tűzhetik. A minisztertanács végül döntött a bosnyák vasút kérdésében is. Állásfoglalása szerint a Bosznián keresztülvezető balkáni nemzetközi fővonal építését Banjalukán túl Szaloniki és Konstantinápoly felé addig nem folytatják, amíg a Szerbián átvezető vonal teljesen el nem készül. Ez a budapesti kabinet megnyugtatóra szolgált. Ugyanakkor a magyar kormánynak hozzá kellett járulnia ahhoz, hogy a korábban már elkészült Banjaluka – Doberlin vasutat a meglévő osztrák – magyar hálózattal összekapcsolják Sziszeknél, sőt még arra is kötelezettséget vállalt (igaz azon feltételek mellett, hogy a vonal a magyar kincstárat közvetlenül nem terhelheti), hogy az ehhez szükséges törvényjavaslatokat még a folyó évben a magyar országgyűlés elé terjeszti.³⁷

³⁷ Közös mt. jkv. Nr. 237. (1879. május 1.) HHStA PA XL/291.

Az áprilisi közös miniszteri konferenciák magyar szempontból kedvezőtlennek minősíthető eredménye volt a Boszniára és Hercegovinára vonatkozó határozat. A Tisza-kormány bármennyire szeretne volna elodázni a végső, kötelező erejű döntést e tartományok sorsáról a közigazgatási törvénytervezetek kidolgozatlanságára, a vám- és pénzügyi problémák bonyolultságára, az adórendszer és az állami monopóliumok eltérő jellegére stb. hivatkozva, az osztrák kabinet, a közös minisztériumok és nem utolsósorban Ferenc József határozott fellépése miatt e taktikáját fel kellett adnia. A több napon át tartó vita azzal a határozattal zárult, hogy a rendezetlen jogi problémák nem akadályozhatják a két tartomány beolvasztását a Monarchia általános vámterületébe. A két kormány feladata a szükséges törvényjavaslatok előkészítése és azoknak az őszi törvényhozási periódusban a parlamentek elé terjesztése.³⁸ Ezzel tehát az eredeti, széles kiterjedésű osztrák vámuniós elképzelésekből legalább egy igen szerény rész: Bosznia – Hercegovina gazdasági bekebelezése megvalósult.

*

Hamarosan folytatódott a gyakorlati felkészülés a szerb vasúti tárgyalásokra. A vám- és kereskedelmi konferencia május 12–16 közötti ülésén megfogalmazták az osztrák – magyar megbízottak instrukcióit és elvégezték az utolsó simításokat a szerbeknek javaslandó vasútegyezmény tervezetének szövegén.³⁹ Az értekezlet magyar résztvevőit a minisztertanács szigorú utasításokkal látta el,⁴⁰ s e magyar kívánságok nagyobbik részét sikerült a konferenciával elfogadtatni. Így azt is, hogy a vasútkonvenció ne a kereskedelmi szerződés részét képezze. Ez ügyben ismét – de most már utoljára – vita zajlott a birodalom két fele között, a határozatot Budapesten könyvelhették el sikerként.

A vasútkonvencióhoz mindkét kormány tervezetet készített. Az értekezlet a magyart, mint részletesebbet fogadta el tárgyalási alapul. Ez – a magyar felfogásnak megfelelően – kimondta, hogy a Budapestről Zimonyon át az országhatárig építendő csatlakozó vonalat a *magyar*, nem pedig az *osztrák – magyar* kormánynak kell megépíttetnie. Ebben a budapesti kormány fontos elvi kérdést látott, és visszautasította azt a bécsi érvet, hogy az összeköttetés összmonarchiai érdeket képvisel, ezért abban Ausztriának is megfelelő befolyást kell biztosítani. A magyar minisztertanács az ügy előzetes tárgyalásakor a „világvasút” egészére vonatkozóan elismerte az összmonarchiai érdeket, de magát a csatlakozás engedélyezését, majd az építést kizárólagosan magyar belügynek minősítette. Az értekezlet a magyar nézetet ugyan nem vonta kétségbe, de a vita a későbbiekben mégis újból és újból feltámadt a két kormány között az ügy kapcsán.⁴¹

Bár Bécsben – mind az osztrák kereskedelmi minisztériumban, mind a közös külügyminisztériumban – nagy súlyt helyeztek arra, hogy a kiépülő nemzetközi vasútvonal létesítésének és főként üzemének ellenőrzése egy Bécsben székelő s az érintett négy állam képviselőiből álló felügyelő bizottság kezébe kerüljön; s bár a

³⁸ Uo.

³⁹ A tárgyalási jegyzőkönyveket l. OL K 26 1879–422 (578).

⁴⁰ Magyar mt. jkv. 1879. május 10. OL K 27.

⁴¹ Protokoll Nr. 5. (1879. május 14.) OL K 26 1879–422 (1411).

március 29-i memorandum külön kitért arra, hogy e területre, amely a Monarchia befolyásának őrzésére oly kiválóan alkalmas, milyen nagy szükség van, a gondolatot magyar részről nem titkolt ellenszenvvel fogadták. Már az előzetes utasítás leszögezte, a Magyarországon építendő szakaszon nem ismerik el ezen jövőendő bizottság illetékességét. Amikor a konferencián osztrák részről indítványozták, hogy a konvenciótervezetbe vegyenek fel külön pontot a nemzetközi felügyelő bizottságról és rögzítsék annak hatáskörét, a magyarok nemcsak azt vitték keresztül, hogy e hatáskör a Monarchián kívüli szakaszokra korlátozódjon, hanem azt is, hogy a vonatkozó előírásokat ne a szerződés szövegébe, hanem egy külön zárójegyzőkönyvbe fektessék le. Ugyancsak sikerült érvényt szerezni azon magyar kívánságnak, hogy az Államvasutakat mint a szerbiai vonal egy részének építésére és üzemeltetésére leginkább alkalmas céget, ne említsék a szerződésben, sőt a Monarchia általában tartózkodjon attól, hogy a vállalatot Belgrádban hivatalosan pártfogolja. Budapesten attól tartottak, hogy ilyen támogatás esetén a társaság a magyar kormánnyal szembeni vitáiban is nagyobb önbizalommal lépne fel, sőt követeléseit növelné.⁴²

Az értekezlet által módosított (s utóbb a két kormány által jóváhagyott) *konvenciótervezet*⁴³ körültekintő módon vigyázott a dualista monarchia érdekeire. Először is nem hosszabbította meg a július 8-i egyezményben az építés befejezésére kitűzött 1881 júliusi dátumot, bár időközben már csaknem egy kerek esztendő kihasználatlanul eltelt. A konferencia optimista módon bízott abban, hogy e rövid terminust szerb részről elfogadják, de legrosszabb esetben is csupán 1881 végéig kell majd azt meghosszabbítani. Hasonlóképpen garanciajellege volt a 3. cikk azon rendelkezésének, mely szerint a szerződés ratifikálását követő hat hónapon belül az építkezést a szerződő felek kötelesek elkezdni. Az előző idők balsikereiből tanulva a tervezet készítői a 2. cikk egyik bekezdésében kötelezni kívánták a szerb kormányt arra, hogy az építkezést Belgrádnál kezdje meg és onnan fokozatosan haladjon dél felé, a zárójegyzőkönyv egyik passzusa pedig arról intézkedett, hogy az elkészülő szerbiai szakaszok közül legelsőként csakis a belgrád – niši adható át a forgalomnak. Ily módon igyekeztek a Monarchia számára biztosítani az átmeneti időszak egész tartamára a belgrádi, s általában szerbiai piacot az angol, francia és egyéb nyugati konkurenciával szemben, amely felhasználhatta az 1875-től már üzemelő Szaloniki – Mitrovica vasútvonalat a Balkán belsejébe való behatolásra. Azonkívül remélni lehetett, hogy a Belgrádtól kiinduló vasútépítéshez a szükséges anyagokat, gépeket és berendezéseket a szerbek a Monarchia iparától rendelik majd meg – a szállítási nehézségek miatt más mód erre nemigen adódott akkor. A szerbiai vonal építésénél és üzemeltetésekor ugyanazon technikai stb. normákat kellett alkalmazni – a 9–10. cikkben foglaltak szerint – mint amelyek akkoriban az osztrák – magyar vasutaknál érvényben voltak: a nemzetközi forgalom zavartalanságát biztosító intézkedések indokoltsága nem szorul különösebb bizonyításra. Szerb részről később ezeket a pontokat minden különösebb ellenvetés nélkül elfogadták.

Nem volt azonban hasonlóan magától értetődő számukra az, amit a tervezet 11. cikke tartalmazott a nemzetközi forgalom anyagi feltételeire, a szállítási tarifákra vonatkozóan. E pont igen rigorózus előírásokat tartalmazott – kizárólagosan a dua-

⁴² Magyar mt. jkv. 1879. május 10. OL K 27.

⁴³ Teljes szövege: OL K 26 1879–422–1411., és HHStA Ad. R. F 34/279.

lista monarchia érdekeit védelmezendő. Hogy a vasút révén megnyíló szerb felvevő-piac a saját, ne pedig az idegen áruk számára legyen könnyebben elérhető, ezt az osztrák – magyar tervezet a szerb vasúti szállítási tarifák megkötésével próbálta biztosítani: mind a Szerbiába irányuló áruszállításoknál, mind a fejedelemséget érintő osztrák – magyar tranzitszállítmányoknál a magyar tarifa megfelelő tételait kellett alkalmazni; ugyanakkor Szerbia harmadik államoknak nem biztosíthatott kedvezőbb tarifát annál, amiben Ausztria – Magyarországgal megállapodott. Az első feltétellel: a szerb díjtételeknek a magyartól függővé tételével a forgalmi viszonyok (tehát a kereskedelem) állandóságát lehetett elérni. Ez az állandóság gyakran hangoztatott igény volt osztrák – magyar kereskedői körökben. A második kikötéssel a Monarchia bizonyos fokig saját ellenőrzése alá vonhatta Szerbia harmadik államokkal folytatott kereskedelmét. Még ennél is messzebb ment az az előírás, amely módot adott a kettős monarchiának arra, hogy olyan kivételes tarifakedvezményeket, amelyeket saját vonalain saját kereskedelmének nyújthatott, Szerbiától szintén megköveteljen a fejedelemségbe irányuló osztrák – magyar szállítmányok, illetve az ott áthaladó tranzitküldemények számára. A tervezetről tanácskozó konferencia résztvevői számoltak azzal, hogy e feltételeket Szerbia elfogadhatatlanoknak találja majd, hogy tarifaügyben a maximális program aligha realizálható.⁴⁴

További biztosítékokat irányzott elő a *zárójegyzőkönyv*, amelynek szövegét a konferencia dolgozta ki. Az első és a negyedik cikk Szerbiának előírta Ausztria – Magyarország támogatását a később összehívandó négyes bizottságban Törökországgal és Bulgáriával szemben, annak érdekében, hogy a nemzetközi vonalakat sikerüljön egészen Konstantinápolyig és Szalonikiig kiépíteni, s így az egész hálózaton (a szerbiaihoz hasonlóan) az építésnél és a vasút üzemeltetésénél a Monarchia érdekeinek megfelelő tarifaszabályzat kerüljön bevezetésre. A harmadik cikk rögzítette a Hirsch-féle társaság előjogait a Ništól a török, illetve a bolgár határig terjedő vonalszakaszok építésére. Szerbiának bizonyos feltételek mellett jogában állt, hogy saját maga építse meg a vonalakat, de azok üzemeltetését mindenképpen Hirschék kezébe kellett adnia – a még érvényben levő régi török szerződéseknek megfelelően. A jegyzőkönyv-tervezet szerint az osztrák – magyar kormány kész közvetíteni a társaság és a belgrádi kormány között, s kész elősegíteni, hogy „méltányos” megállapodás jöhessen létre közöttük. Végül a jegyzőkönyv három pontban a nemzetközi felügyelő-bizottság feladatait jelölte ki, köztük az utolsó (VII.) arról rendelkezett, hogy amíg a négyes bizottság létre nem jön, egy osztrák-magyar – szerb kétoldalú bizottságra ruházzák az ellenőrzés jogát. Bécsben mindenképpen igyekeztek saját befolyásukat az egész vonal fölött kezdettől fogva érvényesíteni.

Az 1879 májusi vám- és kereskedelmi konferencia külön napirendi pontként foglalkozott a szerb kereskedelmi szerződés kérdésével. Mint láttuk, az áprilisi közös miniszteri értekezlet intézkedett hivatalosan az előkészületekről. Magyar részről viszont már jóval korábban hozzáláttak a szükséges előmunkálatokhoz, nem sokat törődve a vámunióhoz ragaszkodó osztrák felfogással. Még 1878 decemberében felkérték Herbertet, tájékoztassa a magyar kereskedelmi minisztériumot a Szerbiában érvényben levő vámtarifákról és vámeljárásról, az oda irányuló kereskedelem

⁴⁴ Protokoll Nr. 5. Vö. *Hauptmann* 147.

adatairól stb. Később a fejedelemség belső jogviszonyairól, törvénytörvényekről, az eljárási joggyakorlatról stb. kértek felvilágosítást tőle. Akkoriban még nem lévén Szerbiában hivatalos külkereskedelmi statisztika, sem Budán, sem Bécsben nem rendelkeztek megfelelő kiinduló adatokkal a forgalomról, és a törvényhozással kapcsolatos iratok beszerzése is gondot okozott. Márciusban felhívást intéztek az érintett magyarországi kereskedelmi kamarákhoz, melyben a tervezett kereskedelmi szerződéshez adatszolgáltatást és a kívánságok ismertetését kérték, majd külön részletes kérdőívet küldtek Torontál, Temes, Krassó és Szörény vármegyékhez meg Pancsova városhoz a határforgalmi viszonyok pontos felderítése érdekében. A beérkezett bőséges anyagot aztán figyelembe vették az előzetes magyar elképzelések kialakításánál.⁴⁵

Május elején a magyar kereskedelmi minisztériumban elkészült egy részletes utasítástervezet a kereskedelmi tárgyalásokra küldendő magyar delegátusok számára. Szövegét ugyan eddig nem sikerült felderíteni a magyar minisztériumok levéltári anyagában, de a magyar álláspontot megszabó legfontosabb elveket ismerjük. Május 10-én a minisztertanács újból megerősítette, hogy „kereskedelmi egyezmény létesítése számunkra csak úgy kívánatos, ha újabb előnyöket nyerünk általa”. Ugyanezen ülés mondta ki (az akkoriban dívó hivatali nyelven) azt, hogy „... a maga részéről az oly egyezményi tervezethez, mely csupán az iparcikkek kivételére nézve nyújtana előnyöket s ennek fejében a nyers terményeknek vámmentes behozatalát kötné ki, hozzá nem járulhatna; továbbá, hogy a gabona és bor vámmentes behozatala egyébkénti kölcsönösség mellett, csak mint határforgalmi kedvezmény engedélyezhető; végre, hogy az élő állatok behozatali vámjára vonatkozólag teendő netáni engedmény iránt határozat csak akkor lesz hozható, ha tisztában leszünk aziránt, hogy a nyugati államok e tekintetben irányunkban milyen vámpolitikát fognak követni; vagy pedig, hogy ha Szerbia Magyarországot érdeklő oly mérvű vámügyi kedvezményeket nyújtana, melyek fejében az állatok behozatalára nézve az általa kívánt engedményt meg lehetne adni”.⁴⁶

A májusi vám- és kereskedelmi értekezleten egy szűkebb bizottság nyújtott be előterjesztést arról, milyen alapon képzelhető el a szerb kereskedelmi szerződés. Az elfogadott álláspont – Andrassy március 29-i levelével egyezően – abból indult ki, hogy csakis tarifaszereződésről lehet szó. Számolni kellett viszont azzal, hogy Szerbia követelni fogja az osztrák – magyar vámtételek mérséklését vagy legalábbis megkötését azért, hogy a szerződés tartamára mindenfajta későbbi emeléssel szemben védje magát. A legnagyobb problémát az jelentette, hogy a fontos tételek megkötése az akkori helyzetben egyáltalán nem volt kívánatos. A jegyzőkönyv megfogalmazása szerint az adott pillanatban, amikor a budapesti és a bécsi kormány Németország vámpolitikai törekvései miatt a Monarchia által követendő kereskedelempolitikában a lehető legnagyobb szabadságot igényli, és ragaszkodik saját döntési jogához a fontos vámtételeknél, e tételek Szerbia által óhajtott megkötése alig megbocsátható hibát jelentene. Időszerűtlen dolog tarifaszereződést kezdeményezni a Monarchia és Németország kereskedelempolitikái viszonyának tisztázása előtt. Mégis – folytatódott a fej-

⁴⁵ Az egész anyagot l. OL K 168 1883–16–1233.

⁴⁶ Magyar mt. jkv. 1879. május 10. OL K 27.

tegetés —, a Monarchiát kötelezi a július 8-i szerződés, és a fentiek ellenére a tárgyalásokat meg kell kezdenie.

A határozat a továbbiakban néhány alapelvet szögezett le. A fő súlyt a szerb beviteli vámokra kell fektetni — lehetőség szerint azok teljes megkötésével. A vámengedményektől kell függővé tenni a kereskedelmi szerződésbe felveendő egyéb döntéseket, melyek több ponton Szerbia számára minden bizonnyal értékes koncessziókat tartalmaznak majd. Előkészítendő a kereskedelmi szerződés tervezete és annak mellékletei, de ezen osztrák — magyar javaslatokat egyelőre nem célszerű ismertetni a szerbekkel. Meg kell várni, amíg a fejedelemség szándékairól pontos információk állnak rendelkezésre.⁴⁷

A májusi konferencia szabaddá tette az utat a közvetlen osztrák-magyar — szerb vasúti tárgyalások előtt. Június 17-én Andrassy táviratot küldött Belgrádba, kérte, hogy a szerb megbízottak haladék nélkül utazzanak az osztrák fővárosba. Viszonylag gyorsan válaszolt Ristić: jóakarata bizonyítékaként azzal a feladattal küldi el Alimpić közlekedésügyi minisztert Bécsbe, hogy tájékozódjon az osztrák — magyar javaslatokról. Amennyiben kiderülne, hogy akadnak kérdések, amelyeket Szerbia és a Monarchia egymás között, Törökország és Bulgária nélkül megoldhat, azokról a tárgyalást nem ellenzi.⁴⁸ A tábornok-miniszter július első hetének végén érkezett a császárvárosba, és rögtön tárgyalóasztalhoz ült. A négy napon át tartó megbeszéléseken részletesen megvitatták az osztrák — magyar tervezet és a zárójegyzőkönyv pontjait, többet módosítottak közülük, az eredményről pedig közös összefoglalót készítettek, hogy kormányaik jóváhagyását elnyerjék.⁴⁹

A megbeszélések értékelésében, sőt azok tartalmának megítélésében erősen különbözött az osztrák — magyar és a szerb felfogás. Az előbbire jellemző Schwegel friss reagálása. Andrassyval tömören ennyit közölt: „mindent keresztülvittünk; Alimpić ugyan ellenállt két lényeges pontnál, de végül is engedett”. A végleges szerződés tető alá hozása egyszerű formáság lesz. A külügyminisztériumi osztályfőnöknek nem a szerbek okoztak gondot, hanem már a gyakorlati kivitelezés. Mivel Belgrádban csak az Államvasutakban bíznak — vélekedett Schwegel —, erősíteni kell pozícióit, segíteni Magyarországgal szemben. Ilyen segítséget az osztrák kormány bizalmas úton már kilátásba helyezett.⁵⁰ Orczy, aki a szerb miniszterrel külön megbeszélést tartott, szintén úgy vélekedett, hogy a kérdés már csupán az, akad-e olyan kivitelező, aki képes arra, hogy az ügyön nyereszkeskedni akaró Ristićet megvásárolja.⁵¹ Még el sem utazott Alimpić, amikor Schwegel átiratot intézett a két kormányhoz, melyben felszólította őket arra, gyorsan vizsgálják meg a Résumében foglalt változásokat s hozzanak közös döntést, mert utasítani szeretnék Herbertet, hogy az minden eszközzel elérje a szerb kormánynál a módosított tervezet *változatlan* és azonnali elfogadását.⁵²

⁴⁷ Protokoll Nr. 7.

⁴⁸ Hauptmann 150.

⁴⁹ „Résumé der im k.u.k. Ministerium des Aeussern in Wien mit den Vertretern der fürstlich serbischen Regierung gepflogenen Besprechungen über die Regelung der Eisenbahnfragen. Wien, den 12. Juli 1879.” HHStA Ad. R. F 34/281.

⁵⁰ „Tagesberichte.” 13. Juli 1879. Uo. PA XL/259. — Schwegel egykorú felfogását osztja a későbbi történetíró Hauptmann is. I. m. 150.

⁵¹ „Tagesberichte.” 13. Juli 1879. Uo. PA XL/259.

⁵² Schwegel an Szapáry. Nr. 4039. Wien, 13. Juli 1879. OL K 255 1879—6—191.

Akik júliusban a ballhausplatzi tárgyalóasztal másik oldalán foglaltak helyet, kevésbé optimistán szemlélték ugyanezen kérdéseket. Fennmaradt Alimpić két, még a tárgyalások alatt Ristić részére készített beszámolója.⁵³ Ezekből kiviláglik, hogy azokat a vitapontokat, amelyekben Schwegel szerint a szerb miniszter engedett, az utóbbi nyílt és megoldásra váró problémaként kezelte. A 11. szakaszt egészében olyan súlyosnak ítélte Alimpić, hogy úgy vélte, amennyiben az osztrákok nem változtatják meg, a szerződés nem is fog létrejönni. Ezzel a cikkel „az ország olyan kötelezettséget vállalna magára, amely . . . könnyen teljesen tönkretelheti”. Hasonlóképp elfogadhatatlannak találta azt a követelést, hogy legelőször a Belgrád – Niš közötti vonalrész kell a forgalomnak átadni.⁵⁴ Érdekesek még azok a sorok, amelyek elárulják, hogy Belgrádban azon kötelezettségek jelentőségével nem voltak teljesen tisztában, amelyek Szerbiára mint Törökország jogutódjára – a berlini szerződés 38. cikke alapján – a Hirsch-társasággal szemben háramlottak. „Ha a dolog lényege úgy áll, ahogyan az osztrákok állítják – írta Alimpić a Protokoll vonatkozó pontjának tárgyalása kapcsán –, úgy vélem, a mi vasútügyünk teljesen másként fog alakulni, mint ahogyan a problémát eddig láttuk.”⁵⁵

Schwegel ezek szerint túl korán lelkendezett; a vasútkonvenció Alimpić bécsi missziója után sem vált „egyszerű formalitássá”. Bár Bécs többször sürgette, Ristić sokáig nem adott érdembeli és hivatalos választ a júliusi javaslatokra. Szóban többféle kifogást emelt az osztrák – magyar tervezettel szemben, és láthatólag húzta az időt. A siker kilátásait ezenkívül a változatlan heveséggel tovább dúló osztrák – magyar belviszály is csökkentette. A gátló tényezők közül lássuk először az utóbbit. A magyar kormány gyorsan és különösebb ellenvetés nélkül tudomásul vette megbízottainak a júliusi megbeszélésekről szóló beszámolóját, s a vitatott pontoknál elfogadta a Részlet kompromisszumos javaslatát. Az egész vasút elkészülte előtt megnyitható részvonalakból csak a közvetlen szerbiai csatlakozás kizárásához ragaszkodott, a tarifáügyben hajlott egy közvetítő megoldás felé, de az építkezés befejezésének határidejét konkrét időponthoz kívánta kötni: 1882 végét jelölte meg ilyenek.⁵⁶ Az osztrák kormány ismét feltételeket szabott. A szerbek azon kérésére, hogy a szerződésben konkrétan jelöljék meg a magyarországi csatlakozó vonalat is, azt kívánta, hogy vagy egyedül a kikindai (tehát az Államvasutaké) legyen ilyen, vagy a kikindai és a (magyar kormány által favorizált) közvetlen budapest – zimonyi vonal együttesen, de az utóbbi esetben a két vonal egyidejű elkészítését szerződésileg kell garantálni. A magyar kormány ezúttal sem változtatta meg álláspontját, nem engedélyezte, hogy a szerbiai – ezáltal a balkáni fő – összeköttetést az Államvasutak monopolizálja. Többszöri eredménytelen levélváltás után a lemondását már benyújtott külügyminiszter – egyidőben a kettősszövetség megkötéséről Bismarckkal folytatott, időt és ideget kimerítő tárgyalásokkal – a kérdést egy külön közös minisztertanács napirendjére tűzette. A Ferenc József elnökletével tartott megbeszélésen⁵⁷ az osztrák miniszterek részben jogi alapon indokolták követelésüket: mint fontos nemzetköz

⁵³ Živanović 142–145.

⁵⁴ Uo. 145.

⁵⁵ Uo. 144.

⁵⁶ Magyar mt. jkv. 1879. július 19. OL K 27.

⁵⁷ Közös mt. jkv. Nr. 241. (1879. szeptember 26.) HHStA PA XL/291.

vonali része, a magyarországi csatlakozás összbiradalmi ügy, a ciszlajtán félnek az egyenjogúság alapján van beleszólási joga. Másrészt viszont gazdasági érveket sorakoztattak fel: az Államvasutak üzletmenete erősen érinti az osztrák kincstárat; ha a konkurens közvetlen Budapest – Zimony vonal miatt a forgalom csökkenne, a szubvenciót növelni kellene, ez pedig nagy teher, a szubvencióemelés az Államvasút részvényeinek tőzsdei árfolyamát csökkentené, ami az osztrák pénzülcra hatna kedvezőtlenül. Az utóbbi érvel Bács a magyar kormány gazdaságpolitikájának érzékeny pontját vette célba. Végül hivatkoztak az Arlberg-vasút építésére, ami ugyancsak összbiradalmi célokat szolgál, de csak az osztrák kormányt terheli, ezért cserébe, méltányossági alapon, a magyaroknak a szóban forgó kérdésben engedniök kell. A budapesti kormány a vita során a felhozott gazdasági érvek közül mindössze az Arlberg-vasút kérdésére reagált: visszautasította, hogy azt összefüggésbe hozzák a szerb csatlakozó vonallal. Részletesebben foglalkoztak a jogalap problémájával. Egy előzetes minisztertanácsi határozat szerint a magyar kormány kifogásolhatta volna az osztrák kormány részvételét a szerb vasúti csatlakozásról tartandó tárgyalásokon is.⁵⁸ Ha a ciszlajtán félnek egyáltalán van beleszólási joga, az csakis a nemzetközi forgalom szabályozásával kapcsolatos kérdésekre vonatkozhat. Annak eldöntése, hogy az ország belterületén milyen vonal épüljön, s azt ki építse, kizárólag a magyar kormányra és a magyar törvényhozásra tartozik. A magyar kormány akkor is gondoskodik olyan csatlakozó vonalról, ami az elsődleges magyar érdekeket szolgálja majd, ha a szerződés nem jön létre.

A közös miniszteri konferencián Andrassy az osztrák álláspontot támogatta, engedményt kért a magyar kormánytól. Közvetve ugyanennek az óhajnak adott kifejezést az uralkodó is, ám Tisza és minisztertársai nem tágitottak. A közös konferencia így eredménytelenül zárult. A kudarcnak azért nem lett következménye, mert a szerb magatartás amúgy is lehetetlenné tette, hogy hozzáfogjanak a végleges vasút-konvenció kidolgozásához.

Alimpić visszatérte után Ristić hamarosan jelezte Herbertnek, hogy a tervezett konferenciával kapcsolatban nagyobb nehézségek adódtak, semmint azt várni lehetett. Utalt arra is, hogy Alimpić – azáltal, hogy vitába bonyolódott az előírt informálódás helyett – túlmént azon, amire megbízatása szólt. A fő nehézséget mégis a protokoll előírásban jelölte meg, egyelőre mindenfajta részletezés nélkül.⁵⁹ Herbert e jelentésében okkal mutatott rá, hogy a szerbek óvatosságának egyik oka: félnek egy új, bilaterális szerződéssel megerősíteni a 38. cikkből rájuk háramló kötelezettségeket. (Ezért hivatkozott Ristić ekkor és ezután is minden alkalommal a július 8-i konvenció által említett négyoldalú tárgyalásokra.)⁶⁰ Természetesen más tényezők is befolyásolták a szerb miniszterelnök magatartását, olyanok, mint az ország erősen osztrákellenes közhangulata, meg a külső nyomás: az egyéb vonatkozásban divergáló érdekű olasz, orosz és angol diplomácia ezen a ponton közös érdekeltséget mutatott, egységesen szilárdította Ristić helyzetét, amíg az ellenállt Bácsnek.

⁵⁸ Magyar mt. jkv. 1879. szeptember 22. OL K 27.

⁵⁹ Herbert an Andrassy. Nr. 110/HP. Belgrad, 24. Juli 1879. HHStA Ad. R. F 34/279. *Hauptmann* azt állítja, hogy Ristić eleinte hajlott az elfogadásra, és csak később, fokozatosan gondolta meg magát. I. m. 160.

⁶⁰ Nemcsak hivatkozott, konkrét előkészületi lépéseket is tett ez irányban. L. a konstantinápolyi követéhez írt augusztus 29-i levelét. Pisma Ristića 271.

A szerb miniszterelnök a vasúti konvenciónál időt kívánt nyerni. Más volt a helyzet a kereskedelmi szerződéssel: sürgető voltát nem győzte elégszer hangoztatni, és a lehetőségekhez képest gyorsan teljesítette az erre vonatkozó osztrák–magyar kívánásokat. Eljuttatta Bécsbe az idevágó jogerős szerb törvényeket s egyéb tájékoztató anyagokat, majd az akkor éppen elkészült új szerb vámtarifa-tervezet megküldve újból szorgalmazta a kereskedelmi tárgyalásokat.⁶¹ A vasútkonvenció ügyében viszont beírta azzal, hogy aggályait, fenntartásait ismételte, mind konkrétan fogalmazva meg kifogásait az osztrák–magyar tervezettel kapcsolatban. Két állandóan visszatérő pontja volt e fejtegetéseknek, mindkettő ismert előttünk: a négyes bizottság elsődlegessége és a Hirsch-társaság jogainak kifogásolása. Mint hogy Herbert – bécsi utasításra – erősen pártolta a Compagnie pour l'exploitation követeléseit, ez a körülmény nem fokozta Ristić bizalmát e nem éppen kifogástalan híru cég iránt.

Az osztrák–magyar diplomácia valójában nem kételkedett abban, hogy Szerbia meg akarja építeni a vasutat. Tárgyilagosan értékelte Ristić azon kijelentéseit, hogy országában nincs belső szükséglet erre a vasútra. A halogatás voltaképpeni okát a zilált pénzügyi helyzet, meg persze a külső intrika szolgáltatta, legfőképpen pedig azon szándék, hogy a tényleges kivitelezéshez csupán akkor kelljen hozzálátni, ha a folytatás Szaloniki és Konstantinápoly felé már szerződésileg biztosított. A rentabilitás szempontjából ez az utóbbi pont volt a döntő. A *sorrendiség* tehát főszerepet játszott Ristićnél. Emellett remélte, hogy Alimpić feltételeinél esetleg kedvezőbbeket csikarhat ki. Erre szintén a négyes bizottság kínált nagyobb esélyt. A törökökkel és bolgárokkal közösen hatásosabban lehetett védekezni a nagyhatalmi nyomással szemben.

Ristić egy szakértői különbizottságot alakított a júliusi tervezet beható vizsgálatára. Ez a bizottságosdi egyaránt jól szolgálta az időhúzó szándékot és a szerb elhatározás komolyságának igazolását; végleges ítéletet csak a részletes szakvélemény elkészülte után és a fejedelem döntése alapján adhat a kormány, hangoztatták Belgrádban.⁶² A végeredmény persze aligha volt kétséges. Szeptemberben Ristić igen határozottan szögezte le nézetét: a nyári előtárgyalásokon Szerbia olyan követelésekkel találta magát szemben, amelyek egy független állam számára elfogadhatatlanok. Szerbia tudja kötelességét: a vasutat meg kell építenie, erre meghatározott idő áll rendelkezésére. Kötelezettségének eleget is tesz, de minden további részletről a döntés jogát mint az állami szuverenitás alapján csakis reá tartozót, önmagának tartja fenn.⁶³

Ristić okfejtése – lehetetlen nem észrevenni – teljesen egybevág az osztrákokkal viaskodó magyarok érvelésével. Hogy a tervezett nemzetközi vasútvonal adott szakaszát ki építse meg, milyen feltételekkel, milyen vonalvezetéssel, mindez olyan problémákat jelentett, amelyekkel egyidejűleg került szembe a magyar és a szerb kormány. Reagálásuk is azonos volt: mindkettő erősen vigyázott arra, hogy szuverén jogai valahogyan csorbát ne szenvedjenek. Ez talán magától értetődő. Az már kevésbé, hogy a budapesti kormány ugyanazon igényeket, amelyek teljesítését „jogtalan inge-

⁶¹ Ristić szeptember 27-i levelét I. az 5. sz. jegyzetnél említett állagban.

⁶² Herbert an Andrassy. Nr. 116/HP. Belgrad, 3. August 1879. HHSa Ad. R. F 34/280.

⁶³ Pinter an Andrassy. Nr. 124/HP. Belgrad, 4. September 1879. Uo.

renciának” bélyegezve habozás nélkül visszautasított, amikor tőle követelték, jogosan fogadott el akkor, amikor azokat a frissen függetlenné vált szerb fejedelemséggel szemben kellett érvényesíteni.

A szerb taktika nagyszerűen bevált. Amíg Andrásy hivatalban maradt, nem is került sor a vasúti tárgyalások következő fordulójára. A júliusi javaslatokra adott hivatalos belgrádi választ a bécsi külügyminisztérium csak azután vehette kézhez, miután a magyar gróf távozott a Ballhausplatzról. A balkáni gazdasági célok valóra váltása ily módon nem sokat haladt előre Andrásy idején.

Andrássy miniszterségének utolsó hónapjai

1879 április–májusa lényeges szakaszhatár a berlini szerződést követő balkáni újjárendezésben. A Boszniára vonatkozó osztrák-magyar–török konvenció és a kelet-ruméliai hatalomátadásról létrejött elvi megállapodás hosszú, izgalmakban bővelkedő korszakot zárt le, ha ez nem is mindenkinél tudatosult azonnal. Égető kérdések egész sora maradt még nyitva, és a bolgár határkijelölés egyes részletei, a régóta húzódó montenegrói területátadás, a Duna-kérdésben előállott újabb fejlemények stb., mind potenciális konfliktusforrásként szerepeltek a megoldatlan problémák hosszú listáján. Mindez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy a nagyhatalmak – mindenekelőtt Anglia és Oroszország – között a feszültség enyhült, a közvetlen összeütközés veszélye távolodott. Tagadhatatlanul pozitív következményekkel járt, hogy a nemzetközi kapcsolatokból kiküszöbölődött a két legfőbb feszültségteremtő tényező, a sok hónapon át változatos formában megmutatkozott török és orosz ellenállás, szabotázs. Ha Bécsben tartós elkeseredést váltott is ki az, hogy a pétervári kormánynak sikerült a bolgár kérdés sok részletében számára kedvező döntést kicsikarnia, a legfontosabb mégis az volt, hogy a kongresszuson megszabott *alapvető* előírások és korlátozások érvényesítését Oroszország nem tudta meggátolni.

A nyomasztó napi gondok miatt Andrássy mégsem érezte ígéretesnek ezt a tavaszt. Egyelőre úgy látta, sem a bolgár, sem a bosnyák ügyek nem alakulnak elképzelésének megfelelően. A minisztert az első esetben az általa annyira szorgalmazott európai közös megszállás kudarca (és az emiatti ideiglenes elszigetelődés) nyomasztotta, az utóbbinál pedig az április 21-i konvenció kiváltotta belső nehézségek. Rosszkedvét mindenki észlelte. Novikov ekkori hangulatjelentésében legelőször a kelet-ruméliai tapasztalatokat, Salisbury magatartását említette a miniszterre ható tényezők között. Hogy az orosz nagykövetnek mennyire igaza volt, azt Calice külügyminisztériumi osztályfőnöknek egy Elliottal folytatott beszélgetése is alátámasztja. Az angol diplomata nyíltan elismerte, saját kormányát terheli a felelősség amiatt, hogy Oroszországnak sikerült kitolnia az evakuáció idejét. De az augusztus 3-i végső terminust illetően Andrássy számíthat Salisbury „abszolút szilárd közreműködésére”. Majd még hozzátette: a maga részéről kételkedik abban, hogy az oroszok ezt a végső határidőt be fogják tartani, igyekeznek majd ürügyet találni, hogy azután is Kelet-Ruméliában maradhassanak.¹ Az orosz nagykövet szerint a bécsiek nagyon rossz néven vették, hogy a szultán lemondott a török csapatok tartományba való bevitelére.

¹ „Tagesberichte.” 13. Mai 1879. HHSa PA XL/259.

nek tervéről. Ha az áprilisi konvencióra gondolunk, világos, hogy a szultán sokkal nagyobb merevséget tanúsított Ausztria irányában, mint Oroszországgal szemben, állapította meg elégedetten Novikov.²

Andrássynak Kelet-Ruméliával kapcsolatos elképzeléseire csupán különböző alkalmi utalásokból következtethetünk. Fentebb futólag említettük (Salisburyvel folytatott vitája kapcsán), hogy elképzelhetőnek tartott akár egy „tisztán török restaurációt” is, amelynek során a török csapatok bevonulhatnának a tartományba. Nem sokkal később, egy Zichyhez intézett utasításban szerepel egy érdekes kitétel: „amikor a szultán majd birtokba veszi Kelet-Ruméliát”.³ Ez utóbbi persze nem feltétlenül a katonai bevonulással egyenlő, de mindenképpen több, mint amiről az oroszok egyáltalán tárgyalni hajlandók voltak akkor. Ugyancsak a várható török foglaltságról tett említést Andrássy május végén a közös miniszterek Ferenc József részvételével tartott egyik titkos tanácskozásán.⁴ Bármiképpen értelmezzük is idevágó megnyilatkozásait, a hatalmi változásnak azt a ténylegesen végbement formáját, amelyre Kelet-Ruméliában május végétől sor került, a bécsi miniszter semmiképpen sem tartotta ideálisnak.

A hatalmak közötti konzultációk eredményeként a kelet-ruméliai szervező bizottság megbízatását egy esztendővel meghosszabbították. A nyugati hatalmak külön sikerként könyvelhették el, hogy Oroszország a bizottsági szavazások alkalmára igényelt vétőjogról is kénytelen volt lemondani. Mindez azonban csak a forma tekintetében biztosította az átállás „európai” jellegét. Oroszország aratta a nagyobb sikert azáltal, hogy a török csapatokat távol tartották a tartomány határaitól. A kinevezett fő kormányzó, Aleko Bogoridi minden fegyveres erő nélkül érkezett Plovdivba, ami az oroszok által megszervezett belviszonyok változatlan fennmaradását anticipálta. Hiszen a de facto hatalmat az orosz felügyelettel megteremtett bolgár helyi szervek gyakorolták, az egyetlen fegyveres testület, a belső karhatalom élén egyelőre változatlanul orosz tiszték álltak, és megkezdődött a rohamtempóban kiképzett új bolgár tiszték beiktatása. A szultáni helytartó – gyorsan felismerve a helyzetet – elfogadta a fennálló viszonyokat és kísérletet sem tett a török fennhatóság nyilvános érvényesítésére, a kihívó török restaurációra. Ezek után az európai bizottságban június és július folyamán lefolytatott újabb viták elvesztették jelentőségüket. Kállay persze szorgalmasan beszámolt e látszattevékenységről, de jelentéseiből mindössze kettő keltett figyelmet Bécsben: július 15-én közölte, hogy a tartomány székhelyéről eltávozott az utolsó orosz katona, majd 28-án azt a nagyszerű hírt továbbította, hogy Burgasznál hajóra szállt az utolsó orosz egység és Kelet-Rumélia kiürítése ezzel teljessé vált.⁵ Egy hónapra rá Kállay elhagyta a provinciát; a nemzetközi bizottság többi tagja szintén belátta, hogy nem sok keresnivalója akad a jogilag formálisan általuk, valószínűleg az oroszok által szabott feltételek szerint megszervezett tartományban:

² Novikov à Gortchakov. Confid. Vienne, le 28 avril/10 mai 1879. AVPR f. K 1879 gy. 145.

³ *Medlicott*, Congress 284.

⁴ „Protokoll aufgenommen über die unter A.h. Vorsitze S.k.k. Apostolischen Majestät am 31. Mai 1879 stattgehabte Sitzung betreffend die Durchführung der bezüglich des Sandschaks von Novi Bazar abgeschlossenen Convention.” KA MK 1879: 20—1/3—2.

⁵ Telegramm von Kállay. Philippopol, 15. Juli 1879. és 28. Juli 1879. Mindkettő: HHSStA PA XII/240.

szeptember 4-én az európai szervező bizottság tevékenységét meghatározatlan időre felfüggesztette, tagjai pedig hazautaztak.

A félsziget keleti felében az orosz befolyás szilárd bázisának ígérkezett az újonnan életre kelt kis bolgár fejedelemség. Bár a tirnovói előkelők gyűlése által jóváhagyott demokratikus alkotmányt a konzervatív udvaroknál erősen bírálták – kritikai megjegyzések még a kiindulást megadó pétervári kormánykörökben is elhangzottak⁶ –, a fejedelmi székre ültetett Battenberg Sándor személyével mindenütt elégedettek voltak. Bécsben is. Az ugyan nem volt titok, hogy megválasztását Battenberg főként a cári család meleg pártfogásának köszönheti – a hesseni herceg morgantikus házasságából való fiú a cárné unokaöccse volt –, de német származása, családjának a többi udvarral fenntartott jó kapcsolatai alapján bíztak abban, hogy az európai realitásokkal számolni fog. Megválasztása után Battenberg először Livádiába sietett, majd európai körutat tett s csak ezután utazott új hazájába. A körút fontos állomását képezte Bécs, ahová május 20-án érkezett. Mind Ferenc József, mind Andrássy melegen fogadta az alig 22 esztendőű újdonsült fejedelmet. Andrássy nagyon helyeselte azon nyilatkozatát, hogy szigorúan tartja magát a berlini szerződéshez még akkor is, ha ez utóbbi a bolgár nép vágyainak nem felel meg. A bolgár uralkodó több fontos kérdést tárgyalt meg bécsi vendéglátóival. A bolgár probléma mindhárom aspektusa szőnyegre került. Először is, a még csupán szerveződő fejedelemség belső ügyeit illetően Battenberg közölte, hogy a nagyszámú orosz tisztségviselőt nem tudja egyszerre hazaiakkal helyettesíteni, de törekedni fog lehetőség szerinti felváltásukra. Ez különben – tette hozzá – megfelel az orosz kormány óhajának. A bolgárok ugyan nagy ellenszenvvel viselkednek az idegen elemek bevonásával szemben, ő mégis szeretné, ha Ausztriától is kérhetne szakembereket. Andrássy viszont azt tanácsolta, hogy ne tartson nagy katonai erőt, mert azzal feleslegesen terheli az országot. Battenberg Kelet-Ruméliát szóba hozva azt kérte, a hatalmak ösztönözzék Törökországot olyan magatartásra, ami lehetővé teszi a tartomány „nagy fáradtsággal elért” nyugalmanak megóvását. A főkormányzó jogkörének kiszélesítését szintén kezdeményezte, de ez elől Andrássy mereven elzárkózott. Viszont értésére adta, hogy a Portának ugyan jogában áll egyes helyeken garnizonokat fenntartani, de aligha fog élni ezzel a joggal. Battenberg Makedóniáról sem feledkezett meg. Indítványozta, hogy a kelet-ruméliai nemzetközi bizottság, miután végez ottani feladataival, menjen Makedóniába azzal a céllal, hogy az 1868-as krétai statútum mintájára ott is kidolgozzon egy külön szervezeti szabályzatot.⁷ Az utóbbi példa követése nemcsak méltányosság kérdése; amíg Makedónia a koncessziót nem kapja meg, egy ottani felkelés lehetősége nincs kizárva – érvelt Battenberg. Andrássy szembeszállt vele, és kategorikusan közölte,

⁶ „Bei der Annahme der Wahl sollte der Fürst zugleich verweigern, diese Constitution zu acceptieren, mit welcher Bulgarien notwendig der Heerd der Anarchie und Demagogie werden müsste. Russland würde sonst abermals eine misslungenen Schöpfung, ähnlich wie Rumänien und Serbien, auf dem Gewissen haben.” Jomini kijelentését idézi a német ügyvivő: Alvensleben an Bülow. Nr. 118. St. Petersburg, 19. April 1879. PA AA Bulgarien Nr. 1. Bd. I.

⁷ A berlini szerződés 23. cikke előírta, hogy a Portának életbe kell léptetnie a krétai alkotmányt, valamint az európai Törökország egyéb területein is ahhoz hasonló közigazgatási reformokat kell bevezetnie. A berlini szerződéshez l. Az osztrák–magyar Balkán-program ... c. fej. 34. sz. jegyzetét.

a maga részéről a fő feladatot abban látja, hogy a Porta tekintélyét erősítsék. A bécsi miniszter túlértékelte az ifjú fejedelem szavait. Orosz intrikát gyanított mögötte, és külön táviratban kérte Károlyit: figyelmeztesse Salisburyt, amennyiben Battenberg előtte szóba hozná a makedón ügyet, semmiképp se pártfogolja azt.⁸

Az új bolgár fejedelem bécsi bemutatkozó látogatását mind Reuss, mind Novikov élénk figyelemmel kísérte. Beszámolóikból értesülhetünk minden részletről. Mindkettőjüknek az volt a benyomása, hogy a bécsi vezetők – jövőbeli támogatásukat hangsúlyozva – igyekeznek jó kapcsolatot kiépíteni Battenberggel. Andrassy még az iránt is nagy megértést mutatott, hogy a fejedelemnek „tekintettel kell lennie Oroszországra”.⁹ De ez korántsem jelentette azt, mintha Ausztria – Magyarország eleve lemondott volna bárminemű befolyás gyakorlásáról. Novikov kiemelte, hogy Andrassy éppen azokon a pontokon tanúsított ellenállást, ahol Battenberg Oroszország óhajaival összhangban lépett fel.¹⁰

A májusi látogatáson – az első legmagasabb szintű osztrák-magyar–bolgár találkozáson – természetesen sokat beszéltek az éppen aktuális kérdésekről: Bulgária déli határainak meghúzásáról, a Duna-parti erődítményeknek a berlini szerződésben előírt lerombolásáról, a diplomáciai képviselők gyors megszervezéséről stb. A folyó ügyeknek szentelt nagy figyelem természetes velejárója minden diplomáciai megbeszélésnek. Battenberg látogatásának *politikai* jelentőségét máshol kell keresnünk; a bécsi vezetőknek a bolgár rendezés megtörténte nyomán előállott, minőségileg új helyzettel kellett szembenézniük. A megválasztott bolgár fejedelem és a kinevezett kelet-ruméliai főkormányzó színrelépésével, az alkotmány, illetve a szervezeti szabályzat elkészültével megkezdődhetett a Berlinben zöld asztal mellett teremtett alkotások gyakorlati működése. A nagyhatalmi kreációknak igazolniuk kellett életképességüket.

A megszállt tartományok helyzetét szabályozó osztrák-magyar–török egyezményt 1879. május 13-án publikálták. Andrassy ugyan a közzétételt halogatni szerette volna, de a törökök indiszkrécioja miatt ez lehetetlennek bizonyult. Amikor a lapok az április 21-i konvenció szövegét közreadták, a tárgyalások tulajdonképpen még véget sem értek, hiszen a szultán közvetlenül az aláírás után módosító indítványt tett, kérte a titkos cikkely törlését. Bécsben tudtak a szerződés elleni intenzív orosz intrikákról, Abdul Hamid gyors visszakozása mégis váratlan volt, kivédhetetlen is egyben. Zichy tehát, amikor hivatalosan tudtára adták a török kérést, sietett közölni, a terhes kötelezettséget Ausztria csakis a Porta kedvéért vállalta magára, így nem hiszi, hogy kormánya a felmondás elé akadályt gördítene. A nagykövet jól tudta, mit beszél. A módosításhoz adandó hozzájárulással Andrassy csupán azért habozott egy ideig, mert erre Salisbury kifejezetten megkérte. Az angol külügyminiszter mindent megtett, hogy mentse a titkos cikkelyt, amely ha korlátozott formában is, de osztrák ígéretet jelentett Törökország támogatására. Layard nagykövet erőteljesen dolgozott a szultán áthangolásán.¹¹ Mindezek ellenére még az angoloknak sem sikerült megmenteni a

⁸ Andrassy an Károlyi. Tel. Nr. 47. Wien, 31. Mai 1879. HHStA PA VIII/94.

⁹ Reuss an Bülow. Nr. 220. Wien, 21. Mai 1879. PA AA Bulgarien Nr. 1. Bd. 1.

¹⁰ Novikow à Gortchakov. N° 63. secrète. Vienne, le 20 mai/1 juni 1879. AVPR f. K 1879 gy. 144.

¹¹ Medlicott, Congress 282.

vékony szállal összefont osztrák–török balkáni közös érdekeltséget. Nem kísérte szerencse azt az utolsó angol mentőakciót sem, hogy a Portát rávegyék, vesse fel újból egy szélesebb alapokon nyugvó, általános osztrák–török védelmi egyezmény gondolatát.¹²

A szultán Ausztriával szembeni gyanúja mélyen fészkelte. Nem volt nehéz elhitetni vele a közvetlen osztrák hódító szándék meglétét. Az angolok nem tudták semlegesíteni Lobanov hatásos agitációját, amelynek eredményeként a boszporuszi palotában elhitték, hogy Ausztria megegyezett Angliával Törökország további részleges felosztásában. Ezen állítólagos terv szerint az osztrákok bekebelezik egész Makedóniát Szalonikivel együtt, sőt Albánia egy részét is, miközben Anglia Kisázsiaiban és Mezopotámiában szerez magának újabb területeket.¹³ Az angol közvetítés kudarc után Andrassy felhatalmazta Zichyt a török kívánság teljesítésére: május 20-án Konstantinápolyban közös megegyezéssel annullálták az áprilisi konvenció kiegészítő titkos cikkelyét.

A törlés és a vele járó presztízsveszteség aligha okozott örömet a bécsi külügyminiszternek. Annál kevésbé, mivel akkor már odahaza is hangosan bírálták a nyilvánosságra hozott megállapodást. Az elégedetlenség általános volt, a felemás megoldásnak ítélt eredmény miatt a minisztert éppoly hevesen támadták politikájának támogatói (főként az annexiós tábor), mint azok, akik a válság elmélyülése óta következetesen vele szemben foglaltak állást.¹⁴ Minthogy ez az időszak pontosan egybeesett Andrassy első komolyabb kísérletével, hogy hivatalától megváljon, a róla és lemondásáról készült (belpolitikai összefüggéseket előtérbe helyező) művek rendre megemlítik, a császár maga szintén elégedetlen volt az áprilisi török konvencióval s emiatt rendült volna meg bizalma a külügyminiszterben. A pusztá feltételezésen túl semmiféle *adat* nem támasztja alá ezeket az állításokat, velük behatóbban foglalkozni mi sem látjuk értelmét. Az persze nem lehet kétséges – a császár természetét ismerve és emlékezve arra, milyen régóta vágyott az isteni gondviselés által rábízott birodalom területének gyarapítására –, hogy érzékeny pontján érintette őt a konvenció bevezető részének azon kitétele, mely szerint az új állapot nem érinti a szultán felségjogait (*droits de souveraineté*), továbbá az is, hogy az első cikk értelmében Ausztria – Magyarország feladata csupán Bosznia és Hercegovina közigazgatásának megszervezése. De emlékezhetünk arra, hogy a konvenciónak ezek a részei már 1878 augusztusában megfogalmazódtak, tehát 1879 áprilisában nem okozhattak meglepetést Ferenc Józsefnek.

A kortársak nem láthattak a diplomáciai kulisszák mögé. A végeredmény ismeretében sokan elmarasztalták a külügyminisztert, mert a tényleges hódítás jogi köntösbe öltöztetésénél „érthetetlenül” engedékenynek mutatkozott. Andrassy kétségtelen balszerencséje, hogy az oly sok vihart kavart bosnyák probléma éppen a végső kedvező rendezésnél jelentősen vesztett *belső* használati értékéből. Még a válság előtt beletörődött az udvar által követelt foglalásba, a mélyülő európai krízis kiszámítható és kiszámíthatatlan fordulóin át szerencsés kézzel vezette az osztrák–magyar diplomácia hajóját a biztosnak hitt révbe, mindent megtéve ugyanakkor az oly fontos

¹² Kosjek an Andrassy. Tel. Nr. 216. Geheim. Pera, 13. Mai 1879. HHStA PA XII/258.

¹³ *Medlicott*, Congress 314.

¹⁴ *Partik* 92.

látszat megőrzésére. De célhoz érve, a törökök megfosztották a siker maradéktalan élvezetétől. Az első súlyos csapást (a július 13-i titkos megállapodásban foglalt korlátozás) még titkolni lehetett. Az áprilisi konvenció közzétételével viszont ország-világ értesült a valódi helyzetről, s így a belső presztízsveszteség elkerülhetlenné vált.

A konvenció megkötése után utolsó elintézendő feladatként merült fel a novibazári bevonulás kérdése. Május utolsó napján Ferenc József elnökletével titkos értekezletre ült össze a három közös miniszter és Beck tábornok, hogy a teendőkről döntsenek. A tanácskozás jegyzőkönyvéből kiderül, a Monarchia legfelső vezetői között még komoly felfogásbeli különbségek álltak fenn a szandzsákkal szembeni katonapolitikát illetően. A szőnyegre került vitakérdések formai tekintetben azonosak voltak az előző év nyarán magáról Boszniáról folytatott polémia alapkérdéseivel. Most is a bevetendő csapatok létszámának és a vállalkozáshoz szükséges pénzüsszeg nagyságának meghatározása körül zajlott heves szópárbaj. Andrassy belpolitikai megfontolásból minél kisebb katonai erőt szeretett volna igénybe venni, a hadügyminiszter viszont a biztonság érdekében növelni akarta a haderőt, ami természetesen az anyagi igényeket is felfelé srófolta. A nézeteltéréseket egyelőre nem sikerült áthidalni. Hasonlóképp nem született döntés a harmadik megvitatott kérdésben sem: az akció időpontját illetően szintén ellentétes volt a külügyi és a hadügyi vezetés nézete. Az előző évhez képest viszont e téren megfordult a sorrend. Most Andrassy sürgette a minél gyorsabb cselekvést, miközben a katonák, az alapos előkészítésre hivatkozva, időt szerettek volna nyerni. Céljuk volt, hogy a kockázatot a minimumra csökkentsék, ezért meg kívánták várni az akció részleteiről Törökországgal folytatott megbeszélések kedvező kimenetelét. A katonai vezetők hozzáállását nyilvánvalóan az előző évi szerencsétlen hadjárat, a szomorú emlékéü boszniai bevonulás befolyásolta. Fölös óvatosságból nemcsak magas csapatlétszámot és sok-sok pénzt követeltek, hanem azt is, hogy a diplomaták által favorizált jelképes helyfoglalás — tehát három határmenti ponton kislétszámú garnizonok létesítése — helyett a szandzsák egész területét szállják meg. Az utóbbi követelés megítélésénél helytelen lenne a katonai körök korábbi igen messze terjedő hódító szándékára hivatkozni. 1879 tavaszán egyszerűen féltek a helyi lakosság (köztük a mohamedán albánok) fegyveres ellenállásától és a török kétszínűségtől. Az előzőtől nem teljesen alaptalanul.¹⁵ Ugyanezen okokból elleneztek Andrassy azon elképzelését, hogy Boszniában minél előbb csökkenteni kell az ott állomásozó osztrák — magyar csapatok létszámát.

Témánk szempontjából fontos Andrassy érveit megvizsgálunk. A miniszter fő szempontja tagadhatatlanul az önigazolás volt, ennek érdekében bizonygatta, hogy politikáját mennyire a tervszerűség, az átgondoltság jellemzi, meg azt, hogy az osztrák — magyar diplomácia által elért eredmény megfelel az eredendő céloknak. Az általános nemzetközi helyzet kedvezőre fordulása, az addig végbement és akkor zajló események — főként a lendületet kapott orosz evakuáció — jól kiaknázható segítséget nyújtottak Andrassynak, hogy az áprilisi konvenció védelmében hatásos érveket hozzon fel. Túlzott szerénységet nem vethetünk a szemére. Míg kifelé, a bizalmas diplomáciai érintkezésben azt az aggodalmát hangoztatta, hogy az oroszok akár az utolsó percben is felrúghatják a berlini szerződésnek a félsziget katonai kiűrtésére vonatkozó

¹⁵ A szerveződő ellenállásról és általában a „másik oldal” magatartásáról l. *Isović* 112—137.

előírásait, addig Ferenc József és a katonák előtt a kibontakozásban levő pozitív fejleményeket domborította ki, sőt azokat egyszerűen saját kizárólagos érdemének tüntette fel.¹⁶ Arra viszont joggal utalt, hogy a szandzsákba való bevonulás értékét megnöveli majd az a körülmény, hogy ugyanakkor kerül rá sor, amikor az oroszok távoznak Bulgáriából. Andrássy a kettőt tudatosan egybekapcsolta, politikája legnagyobb sikerének tartotta. Ezáltal osztozhatunk felfogásában; a berlini kongresszus előtt körvonalazott akcióprogram két döntő eleme jutott el a megvalósulásig: az ügyesen taktikázó Habsburg-monarchia gyakorlatilag áldozat nélkül területeket szerzett és befészkelte magát a Balkán nyugati részébe, miközben elősegítette, hogy „Európa” eltávolítsa Oroszországot a félsziget keleti feléből.

Május végén Andrássy még eléggé vegyes érveket hangoztatott az áprilisi konvenció védelmében: a Szerbia és Montenegró közti területet nem használhatják majd fel „különböző rablóbandák”, hogy „boszniai birtokunkat” nyugtalanítsák; a Monarchia közvetlen kontaktusba kerül a helyi viszonyokkal, jobban megismeri a határai mentén élő lakosságot; a korlátozott mértékű szandzsák területfoglalás megnyugtatója a török elemet, és bizonyítja, hogy Béctől távol áll Szaloniki megszerzésének vágya stb. Alig két hónap múltán érvelése egészen más hangulatba csapott át. Egy összefüggő, kerek politikai dogmarendszerre vázolt fel a boszniai katonai parancsnokhoz címzett, augusztus 6-án kelt terjedelmes levelében.¹⁷

Fejtegetését azzal az állítással kezdte Andrássy, hogy a Monarchia Berlinben választás előtt állt, döntenie kellett arról, milyen utat kövessen a szandzsákkal kapcsolatban. A miniszter – az általa gyakorta alkalmazott szónokias fogással élve – drasztikusan szembeállította egymással a „lehetséges” eljárás módokat, majd minden kétséget kizárva bizonyította be a „végül is választott” eljárás egyedül üdvözítő voltát. Könnyű dolga volt, amikor arról szólt, miért vált szükségessé a San Stefanó-i szerződéspontok (vagyis a szandzsák Szerbia és Montenegró közötti teljes felosztása) ellen fellépni, hiszen az csak természetes lehetett, hogy meg kellett akadályozni a két szerb fejedelemség egyesülését „és ezzel a Kelet ezen felének erőszakos elszlávosítását”, valamint az, hogy helyette e területet „magunknak kellett feltárni politikailag és anyagilag”. A másik lehetőséget: a szandzsák egészének Boszniával teljesen azonos jellegű megszállását és igazgatását szintén kíméletlenül bírálta Andrássy: ez a mód (a vad helyszín és a még vadabb lakosság miatt) pénzügyileg és katonailag a Monarchiát erőn felül megterhelte volna, ezenkívül politikailag is olyan irányba vitte volna, amely teljesen távol áll „azon nagy céloktól, melyek a keleti válság legkezdetétől következetesen irányították őfelsége politikáját”. E politikai veszélyeket drámai színekkel ecsetelte a miniszter – miként az Wertheimernél olvasható.¹⁸ Így tehát egyedül a „Berlinben választott út” jelenti a maradéktalanul tökéletes megoldást. Ez „mind-

¹⁶ „Den Bemühungen der Monarchie im Interesse der Türkeri ist es gelungen zu erzielen dass die Russen im Juli 1. J. Bulgarien räumen und die Türken Rumelien besetzen werden.” L. a 4. sz. jegyzet.

¹⁷ „Graf Andrassy an Feldzeugmeister Herzog von Württemberg in Sarajevo. Reservirt. Wien, 6. August 1879.” HHStA PA XII/260. és KA MK Separatfasc. 71/68. — A levélről igen terjedelmes ismertetést ad *Wertheimer* 332–339. Mivel azonban gondolatmenete nem az iratét követi, és mivel egy bizonyos, számunkra fontos elemet nem vesz figyelembe, a levéltári eredetihez nyúltunk vissza.

¹⁸ *Wertheimer* 334–335.

azon következményeket kizárja, amelyekkel a szerb és montenegrói határ összetolása kereskedelmünket és katonapolitikai helyzetünket a Keleten fenyegette, anélkül, hogy a szandzsák teljes és kizárólagos okkupálásából adódó mértéktelen áldozatokkal megterhelne". Ha emlékezünk még az események tényleges menetének főbb állomásaira, nyilvánvaló lesz előttünk a miniszter fejtegetéseinek célzatossága. A berlini kongresszusra még Bosznia és a szandzsák együttes anektálásának tervével utazott el. Csak ott, a helyszínen tett le az annexióról, és az orosz kényszer hatására egyezett bele a szandzsák Boszniától való különválasztásába. Az az állítás, hogy mind az okkupáció, mind a szandzsák csak részleges, ráadásul Törökországgal közösen végrehajtandó megszállása egy jó előre átgondolt, céltudatos stratégia megvalósítása lett volna, egyszerűen nem felel meg a tényeknek. Így sikerült, erre volt képes Berlinben Andrassy. A gondosan szerkesztett „levél” szerzőjének pillanatnyilag a legfőbb gondja nem a történelmi hűséghez való ragaszkodás volt. Kövessük tovább érvelésének menetét. Módszerével elérhetővé tette, hogy a Keletre utat nyitó „kirohanási kapu” nyitva maradjon, még hozzá anélkül, hogy azt a Monarchiának még békeidőben is nagy erővel kellene védelmeznie. Andrassy a levél során többször és többféleképpen domborította ki a szandzsákban kiépítendő pozíciók különleges fontosságát. Két funkciót különböztetett meg. Az első határozottan defenzív: Bosznia és Hercegovina védelmezésének megkönnyítése mindenfajta külső támadással szemben. A megszerzett két tartomány további sorsa függött tehát attól, hogy a Monarchia meg tudja-e vetni a lábát a szandzsákban. „Boszniának Novibazar ugyanaz, mint a Boszporusz birtoka a Fekete-tengernek” – szögezte le Andrassy. A másik funkció inkább potenciális: a jövőre készülésből fakad. Azt is mondhatnánk, hogy a lehetséges további hódításokhoz elengedhetetlen. „Ez a mód teszi lehetővé számunkra, hogy – miközben Oroszország ürügy hiányában csapatait kénytelen visszavonni – Törökország összeomlásának esetén a színpad legkövetlenebb szomszédságában megjelenhessünk, hogy egy ilyen eshetőséggel szemben is védhessük érdekeinket.”

Andrassy, miután bebizonyította, hogy érett megfontolás alapján, jelen és jövő eshetőségeinek gondos mérlegelésével jutott el a Berlinben és azután az áprilisi konvencióban választott megoldásig, hatásos formában elvi magaslatra emelte egész balkáni politikáját. Az „alap gondolatnak” aposztrofált hitvallás első tétele: Törökország megtartása (amíg jobbal nem helyettesíthető), illetve a Monarchiával szemben ellenséges nagyszláv államalakulások megakadályozása ott, ahol ez a török uralom megszűnik – e régi dogma nemhogy a Monarchia vezetői számára, de senki érdeklődő előtt nem számított újdonságnak. A folytatás viszont – legalábbis 1879-ben – annál inkább. Hiszen nem kevesebbet tartalmazott, mint azt, hogy a Monarchia legfőbb törekvése a népek általános boldogulásának biztosítása a gonosz és önző külső ellenséggel szemben: „... a természetellenes orosz túlsúly leküzdése olyan politikával, amely megvédelmezi a szláv keresztény népek jogos érdekeit anélkül, hogy a mohamedán elemnek irtóháborút üzenne”. Andrassy szerint egyedül a Habsburg-monarchia hivatott és képes arra, hogy olyan politikát folytasson, amely „keresztény” anélkül, hogy valamely külön szláv irányzat mellett lenne elkötelezve. Ezért nem veszi fel Oroszországgal „a nagyszláv értelemben kilátástalan konkurenciaharcot”, hanem az a meggyőződés vezeti, hogy Európa „emberbaráti és politikai érdekei” annak a hatalomnak juttatnak mértékadó befolyást Keleten, amelyik egyaránt tud igazságos lenni keresztényekhez és mohamedánokhoz, szlávokhoz és nem szlávokhoz; nem

pedig azon hatalomnak, amely belső okokból ezen népek nagy részét saját szláv miszsiójának kénytelen feláldozni.¹⁹

Míntha nem egy véres hódoltatás után lennénk: Andrassy Oroszországot marasztalja el, hogy a balkáni népeket saját céljai szerint manipulálja, s azt állítja, csak a Habsburgok képesek mindenkit boldoggá tenni. Az persze kevésbé érdekelte őt, hogy az érintettek mennyire akarják ezt. Pedig a külügyminiszter pályafutásának jelentős részét befolyásolta az a körülmény, hogy a kéretlen boldogításra kiszemelt balkáni „keresztény és mohamedán” népek világosan kifejezett óhaja nehezen volt összeegyeztethető a bécsi keresztény-dinasztikus érdekekkel.

A magunk részéről feltételezzük, hogy Andrassy ezen sajátos külpolitikai hitvallását nem kizárólagosan a boszniai főparancsnok alkalmi tájékoztatására készítette. A szandzsák várható elfoglalásának politikai hátterét egy rövidebb és csak az aktuális vonatkozásokra szorítkozó levéllel is megvilágíthatta volna a württembergi herceg előtt. A megírás dátuma – 1879. augusztus 6. – önmagában sokatmondó. Andrassy ezen a napon tért vissza hosszabb betegszabadságáról, amelyet az uralkodó meghívására Ischlsen töltött. Napokon belül a külvilág is megtudta, hogy a külügyminiszter a végleges visszalépés tudatával távozott Ferenc József jó levegőjű alpesi kastélyából. Könnyen adódik ebből az a feltevés, hogy a tájékoztató levél alkalmat szolgáltatott a búcsúzásra készülő Andrassynak arra, hogy keleti politikájának apoteózisát papírra vesse – talán már a jövődő történetírókra is gondolva. Erőfeszítése nem volt hiábavaló: Wertheimertől Hantschig sokszor idézték e hitvallást, mint Andrassy politikájának quasi legpregnansabb összefoglalását.²⁰

A boszniai főparancsnokhoz intézett levelében Andrassy tézisszerűen összegezte politikájának méltánylást érdemlő vívmányait. Mi is kiemelünk, ugyancsak összegezésszerűen egy-két szembetűnő jellemvonást. A teljes szöveg figyelmes tanulmányozása után nem marad kétségünk afelől, hogy a külügyminiszter azok közé tartozott, akik a félsziget „ezen felének” *jövőjét* csakis fekete-sárga színekben tudták elképzelni. Mert hiszen bármilyen gyakran emlegette Törökország fennmaradásának kívánatosságát, az olyasfajta kitételek, hogy addig kell támogatni a szultáni birodalmat, „amíg jobbal nem helyettesíthető”, Andrassy kétértelműségeket kedvelő nyelvről csakis egyféleképpen fordítható le a köznyelvre. Kétértelmű megfogalmazásának egy másik példáját azok számára idézzük, akik az újabb hazai szakirodalomban „magyar liberális” politikát követőnek minősítik Andrassyt ebben az időben. A szandzsákbeli pozíciók szükségességét azzal igazolta, hogy ily módon „in concerto kifejeződne, hogy Bosznia határán számunkra nincsenek többé semmiféle Pireneusok”. Sajátos a kereskedelempolitikára vonatkozó értelmezése is. Hasonlóan az 1878 márciusában Ignatyev előtt kifejtett érveihez, azzal indokolta a szandzsákbeli közvetlen osztrák – magyar katonai jelenlét szükségességét, hogy „... különben a Monarchia kereskedelempolitikailag megbénulna, mert minden vasútvonal és minden út, amelyen át kereskedelmünk a tenger felé irányul, Szerbia és Montenegró, méginkább mindkettő jóindulatától függne.” A vasút és az országút tehát akkor szabad, ha a Monarchia birtokolja. A nagyhatalmi ambíció ugyanakkor sajátosan ambivalens formában jelentkezett. Nem kizárólag Andrassyra, hanem a Monarchia vezetőire

¹⁹ Uo. 336–337.

²⁰ Vö. *Hantsch* 407–408. (Hantsch tévesen datálja az iratot.)

általában volt jellemző, hogy a terjeszkedési vágy, s az attól való szüntelen félelem, hogy lemaradhatnak valami „szabad” prédáról, együtt járt a vágyak realizálásához szükséges erő és anyagi fedezet kínzóan szűkös voltának tudatával. A „választott” eljárás egyik legnagyobb vonását Andrassy szintén abban látta, hogy a Monarchia nem kényszerült „felesleges” kiadásokra, hogy elkerülhetővé váltak a „mértéktelen” pénz- és anyagi áldozatok. A takarékoság fontos volt Bécsben: „minél olcsóbban terjeszkedni!”

Szeptember elején azután csendben és rendben megtörtént a bevonulás a novibazári szandzsákba. A kijelölt három pont elfoglalása és az ottani török katonasággal közös garnizonok berendezése minden említésre méltó incidens nélkül zajlott le. A nagypolitikát akkor már egészen más problémák foglalkoztatták: az Andrassy visszalépésével kapcsolatos ügyek, legelsősorban természetesen a gyorsan előrehaladó tárgyalások Bismarckkal egy osztrák-magyar–német védelmi szerződés kötéséről.

Az oroszok bulgáriai evakuációjával és a boszniai meg a novibazári osztrák–magyar megszállással lezárult a „berlini rendezés” első, leglátványosabb szakasza. A folytatásra már egy alaposan megváltozott európai légkörben kellett sort keríteni.

A kettősszövetség megkötése után

Új miniszter – régi politika

1879. október 7-én a ballhausplatzi palota miniszteri dolgozószobájában aláírták Ausztria – Magyarország és Németország szövetségi szerződését. Az okmányt kézjegyével ellátó Andrássynak ez volt utolsó hivatalos ténykedése. Mögötte már ott állt – az aláírás alkalmával fizikai valóságában is – kinevezett utóda, Heinrich Haymerle báró. A külpolitikai orientációt megszabó külső feltételek drasztikus változása ellenére Bécsben szerették volna megőrizni a változatlan látzatát. Erről tanúskodik Haymerle első, október 9-i körlevele, amely azt állította, csupán a miniszter neve módosult, olyan személycseréről van szó, amely „semmiképp sem befolyásolhatja a berlini kongresszuson a hatalmak között kialakult egyetértést”. Az utóbbi hivatkozás üres szóvirág volt, mindenki jól tudta, hogy a Berlin óta eltelt egy és egy-negyed év jócskán megtépázta már ezt az „egyetértést”. Ausztria – Magyarország sem ápolta valamennyi hatalommal egyformán a jó viszonyt. Érdekei azt diktálták, hogy keleti politikájában erősen támaszkodjon Németország és Anglia segítségére. Haymerle első politikai megnyilvánulásaiban híven követte ezt a tradíciót.

Az új miniszter a legmelegebb szavakkal természetesen Bismarckhoz fordult. Leveléből érződik a törekvés, hogy a rutinszerű fordulatok gondos megválogatásával érzékeltesse őszinte örömét, hogy hivatalát a jövőre nézve oly kedvező előjelek mellett foglalhatja el. Az Andrássy által reá hagyott értékes örökség szakadatlan ápolását jelölte meg legfőbb céljának.¹

A Németországhoz fűződő, immár szerződéssel elmélyített különleges viszonyt szervesen egészítette ki az érdekarátság Angliával. Az újdonsült miniszter Londonba küldött első utasításában arról írt, milyen boldoggá teszi a két hatalom „újjáéledt együttműködése”. Az üzenetet továbbító Károlyi nagykövet nem mulasztotta el hozzátenni, az Andrássy által Berlinnel és Londonnal kiépített bizalmas kapcsolatból elsősorban az következik, hogy közösen tartják szemmel Oroszországot és szükség esetén együttesen lépnek fel annak agresszív szándéka ellen, bármely irányban is mutatkoznék az meg.²

Haymerle azonban nem érte be ennyivel. Tudatni kívánta Londonnal az október 7-i szerződés lényegét. A kezdeményezéssel egy ideig várnia kellett, csak azután kerülhetett rá sor, hogy a németek – Bismarck és Andrássy megállapodásával összhang-

¹ Haymerle an Széchényi. Wien, 9. Oktober 1879. HHStA PA III/119.

² Haymerle an Károlyi. Wien, 9. Oktober 1879.; Károlyi an Haymerle. Privat. London, 15. Oktober 1879. Mindkettő: uo. VIII/94.

ban – informálták az oroszokat. A tájékoztatásra a szeptemberben kidolgozott memorandum készen állott, ám az október 21-i ratifikáció időpontjában még mindig bizonytalan volt, milyen formában helyesebb közölni az orosz császárral a két közép-európai hatalom megegyezését.³

Salisbury külügyminiszter – autentikus tájékoztatás nélkül is – nagyon elégedett volt a Habsburg-monarchia és Németország szövetkezésével. Október 18-án Manchesterben elmondott beszédében az új fejleményt méltatva kiemelte, hogy Ausztria – Magyarország védelmet nyert az orosz agresszióval szemben. „Ez rendkívül örömteli jó hír.”⁴ Az általános feltűnést keltő megnyilatkozás fokozottan arra ösztönözte Haymerlét, hogy ne késlekedjen a pontos felvilágosítással. A Salisbury-nek szánt közlemény tervezetét jóváhagyásra megküldte Bismarcknak, majd október 22-én hosszú magyarázkodás kíséretében továbbította londoni nagykövetének is. A tervezet érdemi része nagyjából az oroszoknak szánt memorandumot tartalmazza: Németország és Ausztria – Magyarország a berlini szerződéssel megteremtett politikai viszonyok garantálására szövetkezik; a berlini konvenciónak még megvalósításra váró pontjainál a két hatalom Oroszország iránt mérsékelt és békülékeny magatartást fog tanúsítani abban a reményben, hogy a cári hatalom ezt viszonyozza majd; ha mégsem így történne, akkor Ausztria – Magyarország és Németország minden támadást, amit Oroszország a két birodalom egyikével szemben megkockáztatna, úgy fogna fel, mint ami mindkettőjük ellen irányul. A legfontosabb tudnivalót a tervezet utolsó passzusa tartalmazta: a két szövetkező kormány arra törekszik, hogy e programhoz megnyerje Anglia hozzájárulását és támogatását.⁵

Az osztrák – magyar nagykövetek közül (Széchenyin kívül) ugyan egyedül Károlynak volt tudomása arról, hogy Bismarck és Andrássy között papíron rögzített szerződés jött létre, Haymerle mégis előírta neki, hogy az írásos szerződés meglétét nem ismerheti el, viszont ennek kivételével minden felvilágosítást megadhat, amivel fokozni lehet az angolok bizalmát.⁶

Bár az orosz cárnak küldendő memorandum körül német körökben tovább folyt a huzavona, Reuss október 25-én közölte az osztrák – magyar külügyminiszterrel, hogy Bismarcknak nincs ellenvetése az angoloknak szánt közleménnyel kapcsolatban, csupán egy dolgot ajánl megfontolásra. A tervezet azon részéből, ahol Anglia megnyerésének szándékáról esik szó, a „támogatás” kifejezést törölni lehetne, „nehogy indiszkréción Oroszországban azt higgyék, Gasteinben a három hatalom Oroszország elleni szövetségéről szöttek terveket”. Mivel a dolog lényegét, a kapcsolatok szorosabbra fűzését Angliával Bismarck jóváhagyta, Haymerle a kancellár kérését teljesítette, és azonnal utasította Károlyit, minél előbb hozza Salisbury tudomására a közleményt.

Az angol külügyminiszter nagy meglepéssel fogadta Károlyi információját, az osztrák – magyar diplomata viszont nehéz perceket élt át, amikor a lord makacsul

³ A memorandum: GP III. Nr. 483., 489. A vita akörül folyt, hogy mellékeljenek-e hozzá egy külön írásos jegyzéket, vagy elegendő csak szóbeli magyarázat, illetve kinek adják át ezt a memorandumot: a külügyminisztériumot Pétervárotól ideiglenesen irányító Jomininak, hogy ő továbbítsa a cárhoz, vagy küldjenek egy külön megbízottat egyenesen Livádiába.

⁴ L. *Schulthess, B.*: *Europäischer Geschichtskalender*, Berlin, 1879. 384.

⁵ Haymerle an Károlyi. Privat, geheim. Nr. 2. Wien, 22. Oktober 1879. HHStA PA I/454.

⁶ Haymerle an Károlyi. Wien, 26. Oktober 1879. Uo.

visszatérő kérdéseire, nem született-e valami írásos szerződés, csak olyan kitérő választ adhatott (a Haymerle előírta tagadást nem vállalva), amely érzékeltette, hogy a kettős monarchia új viszonya Németországhoz „szilárd és biztos”.⁷

Az osztrák–magyar balkáni érdekek szemszögéből oly meghatározó angol támogatás megőrzésére és erősítésére tehát biztató kilátások nyíltak Haymerle miniszterségének első heteiben. E folyamat zavartalansága érdekében gondoskodni kellett arról, hogy az angolok bizalma ne rendüljön meg a közép-európai új összefogás oroszellenes jellegében, és Németország is szilárdan kitartsa az addigi bismarcki irányvonal mellett. A kancellár októberben nem ellenezte a bizalmas párbeszédet Angliával. A londoni német nagykövét Münstert felhatalmazták arra, hogy ismétlje meg Salisbury előtt Károlyi nyilatkozatát a bécsi tárgyalások eredményeiről (csupán az utolsó passzust kellett elhagynia).⁸ A Ballhausplatzra olyan hírek is eljutottak, hogy Bismarck utasítására Münster oroszellenes irányba igyekezett Salisburyt befolyásolni. Az egyik berlini távirat nem kevesebbet állított, mint azt, hogy Salisbury nagy port felkavart manchesteri beszédét a német nagykövét közvetlen ösztönzésére mondta el.⁹ Haymerle utasította Károlyit, derítse ki Londonban, mi az igazság mindebből.

A miniszternek jó oka volt arra, hogy igyekezék tisztába jönni a német politika szándékaival, s főleg kideríteni, mi várható Berlintől a jövőben. Túl sok jel utalt arra, hogy a német politikai vezetés megosztottsága nem szűnt meg az október 7-i szerződés aláírásával, semhogy ez elkerülhette volna a Ballhausplatz figyelmét. Riadalommal fogadták például azon jelentéseket, amelyek a német udvari körök élénk orosz kapcsolatairól számoltak be. Komolyan felmerült a gyanú, hogy a memorandumba foglaltakat kezdettől keveslő Vilmos császár titokban kapcsolatba lépett az orosz cárral és esetleg feltárta előtte az októberi fejlemények igazi jellegét. Orosz részről állítólag kezdeményezték a német és az orosz uralkodó újabb találkozóját.¹⁰

Mindez persze csupán feltevés volt, s mint később kiderült, megalapozatlan feltevés. De a gyanú akkor még hatott, sőt erősödött is azáltal, hogy Bécs számára meglepő módon az orosz sajtó egy csapásra és egyöntetűen megszüntette addigi éles polémiáját a németekkel (meg az osztrákokkal is), sőt némely félhivatalos orgánum azt sugallta, Pétervárott szívesen vennék, ha újjáéledne a németekhez fűződő szívélyes viszony. Haymerle ezek után kereste a módját, hogy a németeket visszatartsa az oroszokkal szembeni túlzott bizalmasságtól és egyben elhárítsa azt az angol gyanút, hogy Ausztria – Magyarország és Németország bármiféle támogatást nyújthat Oroszországnak Keleten. Nem tudjuk, valójában mennyire tartottak ettől a szigetország-

⁷ Károlyi an Haymerle. Privat. London, 29. Oktober 1879. HHStA PA I/454. Vö. GP III. Nr. 510.

⁸ Haymerle an Károlyi. Tel. Nr. 97. Wien, 28. Oktober 1879. HHStA PA I/454.

⁹ Széchényi an Haymerle. Tel. Nr. 74. Berlin, 30. Oktober 1879. Uo.

¹⁰ Haymerle an Kálnoky. Privat, geheim. Wien, 5. November 1879. Uo. (Két levél); Haymerle an Széchényi. Privat, geheim. Wien, 5. November 1879. Uo.; Széchényi an Haymerle. Privat. Berlin, 8. November 1879. Uo. — A német külpolitikai irányításban megmutatkozó ket-tősségre orosz részről is felfigyeltek. A bécsi feltételezésekkel egyidőben írta Jomini Giersnek: „Je crois que cela prouve l'existence de deux courants, l'un celui de Bismarck qui veut pousser sa politique à outrance, l'autre celle de l'Empereur Guillaume qui tient à nous ménager.” *Jelavich*, Jomini 540–541.

ban. Haymerle mindenképpen nyomós érvként használta fel, amikor arra próbálta rávenni Bismarckot, hogy a még nyitott és hevesen vitatott balkáni ügyekben pártfogolják erőteljesebben Angliát. Reuss többször kénytelen volt tolmácsolni Haymerle óhaját: a keleti bizottságokban módot kell találni annak kifejezésére, hogy Németország és Ausztria – Magyarország nem szimpatizál az oroszokkal.¹¹

Am éppen az angol keleti politika nyújtott érveket Bismarcknak arra, hogy kétségbe vonja ezen kapcsolatok további elmélyítésének hasznosságát. Haymerle maga is aggályokkal tekintett a hirtelen igen energikussá vált angol magatartás felé: a szigetország erőteljes nyomást gyakorolt a Portára a kisázsiai reformok érdekében. E célból Layardot felhatalmazták a legerélyesebb eljárásra. Egyebek mellett rendelkezésre bocsátották a földközi-tengeri angol flottát. A hajók török vizekre irányításával az angol nagykövet kellő nyomatékot adhatott a szigetország követeléseinek. Anglia elszántságát Salisbury nem titkolta a külföldi diplomaták előtt sem.¹²

Már Károlyi utalt arra, hogy bármennyire is örültek Berlinben azon kedvező reagálásnak, amivel szeptemberben Münster puhatólódzó lépéseit fogadták Londonban – a német diplomata a készülőben levő német – osztrák-magyar egyezkedéssel kapcsolatban tudakolta az angolok nézetét, és Beaconsfieldtől azt a nem várt választ kapta, hogy Anglia nem csupán szavakkal, de akár ágyúkkal is támogatná Németországot egy esetleges oroszellenes háborúban –, semmiképp sem lelkesedhettek azért, hogy a szigetország a kettősszövetség pártfogásában bízva hirtelen olyan hangsúlyozottan ellenséges magatartást vett fel Oroszországgal szemben, és egyben agresszív hangulatot terjesztett Konstantinápolyban. Károlyi feltételezését Reuss megerősítette Haymerlének.¹³ Bismarck hangulata tehát megváltozott.

A német kancellár október óta minden olyan lépést ellenzett, ami az Angliával szembeni önkéntes elkötelezés látszatát kelthette volna. Annyit elismert, hogy az osztrák és az angol érdekek Törökország vonatkozásában hasonlóak, ami minden olyan esetben alapul szolgálhat az együttműködésre Angliával, amikor a konkrét körülmények ezt indokolják. Azonban kifejezetten károsnak minősítette nemcsak német, de osztrák szemszögből is az angolbarát érzelmek „indokolatlan” demonstrálását, oroszellenes tüntetések megrendezését. A kancellár fejtegetéseiben volt igazság, de a mód, ahogyan Haymerle kívánságát értelmezte, alkalmassá vált arra, hogy a bécsi szándékok hamis fényben tűnjenek fel. Tanúság erre a Bismarck beállítását kritikátlanul elfogadó Windelband könyvének vonatkozó része.¹⁴ Az igaz, hogy amikor az osztrák – magyar külügyminiszter az Angliával való szorosabb együttműködésért szót emelt, az Oroszországgal szembeni tábor erősítését óhajtotta. Haymerle – az addigi osztrák – magyar külpolitikához híven – a fennálló helyzettel alapjában meg volt elégedve. Az Angliával kialakult jó viszony ápolását azért szorgalmazta, hogy az orosz befolyást az adott kereteken belül tartsa, és az azon túlmenő igényeket elhárítsa. Tehát alaptalan az a Bismarck-reagálás sugallta feltételezés, mintha Haymerle szándékosan *provokálni* kívánta volna a cári hatalmat.

¹¹ GP III. Nr. 510.; *Windelband* 125.

¹² Károlyi an Haymerle. Tel. Nr. 81. London, 4. November 1879. HHStA PA VIII/93.

¹³ Károlyi an Haymerle. Privat. London, 10. November 1879. Uo. I/454. és GP III. Nr. 510.

¹⁴ *Windelband* 124–125. Vö. GP III. Nr. 510–513.

Bizonyos jelek szerint a kettősszövetség megkötése körüli időkben Bécsben nem zárták ki annak lehetőségét, hogy az addigi csalódásokért Oroszország talán egy újabb, ezúttal a Habsburg-monarchia elleni akcióval igyekszik magát kárpótolni. Ilyen eshetőséggel mindenképpen számoltak, s bekövetkezését nemkívánatosnak ítélték. A mindennapi diplomáciai levelezésben gyakran találunk utalásokat arra, hogy ilyen vagy olyan esetben az „akciópárt” felülkerekedhet Oroszországban, és ilyenkor soha nem maradt el az utalás: ennek az európai békére nézve rendkívül veszélyes következményei lehetnek. A félelmet tükrözi egy, feltehetően a 80-as évek derekának bolgár válságával kapcsolatban összeállított, külügyminisztériumi belső használatra szánt történeti áttekintés az osztrák-magyar – orosz viszonyról. Szerzője, Zwiedinek hangsúlyozza: a kettősszövetség megkötése után kifejezetten tartottak attól, hogy Oroszország balkáni érdekeinek biztosítására akár háborúra is elszánhatja magát Ausztria – Magyarország ellen. Ugyanezt a hangulatot említi egy későbbi hasonló történeti visszapillantásban Aehrenthal is.¹⁵ Az orosz csapatmegmozdulásokból azonnal messzemenő következtetéseket vontak le. Az orosz támadás lehetőségének feltételezése arra ösztönözte Haymerlét, hogy a kettős monarchia nemzetközi helyzetének erősítésével eleve kilátástalanná tegyen mindenféle orosz akcióvágyat.

A Reuss előtti kijelentéseket csakis ebben az összefüggésben értékelhetjük helyesen. A hivatalos német forráskiadvány összeállítói félrevezetik az olvasót, amikor a *Grosse Politik* lapjain csupán a Bismarck-interpretációt visszaadó két iratot közlik, anélkül, hogy a keletkezésüket megvilágító egyéb tényezőkre utalnának.

A külügyminiszter igazi szándékai kiderülnek annak a titkos konferenciának a jegyzőkönyvéből, amelyet 1880 legelején tartottak Ferenc József, Haymerle és a legfelső katonai vezetés: Albrecht főherceg, Bylandt-Rheidt közös hadügyminiszter, Schönfeld és Beck részvételével. E tanácskozásnak az adott fontosságot, hogy a külügyminiszteri poszton bekövetkezett változás és a kettősszövetség létrejötte után először vizsgálta Ausztria – Magyarország nemzetközi helyzetét.¹⁶

Haymerle rövid áttekintésében Oroszország, Olaszország és a Balkán helyzetét érintette, érdemben inkább csak az első kettőt. Oroszországról nem mondott újat: az utolsó nagy háború az országot kimerítette, a cár békevágya töretlen, aggodalomra legfeljebb az adhat okot, hogy a reformeszmék körüli belpolitikai harcok és a nihilista üzelmek kiváltotta izgatottság olyan komplikációkat idézhet elő, amelyet az ország esetleg kifelé irányuló akcióval igyekszik levezetni. Haymerle inkább olasz oldalról tételezett fel Ausztria iránti ellenséges szándékot. Úgy vélte, Itáliában a kormány gyenge arra, hogy a „forradalmi” párttal szembeszálljon, s az utóbbi mindenáron zavarokat igyekszik előidézni, hogy az országot erővel konfliktusba sodorja a Monarchiával. A hivatalos olasz kormány legfeljebb azon esetben támadna Ausztriára, ha az utóbbi másutt lenne lekötve. E fejtegetéssel Haymerle a katonákra akart hatást gyakorolni: a tanácskozás fő problémáját egy kétfrontos háború lehetősége

¹⁵ „Die Beziehungen zwischen Österreich—Ungarn und Russland 1872—1887.” HHStA PA I/469. (Denkschrift Zwiedinek); „Mémoire des Freiherrn von Aehrenthal über die Beziehungen zwischen Österreich—Ungarn und Russland 1872—1894.” Uo. I/474.

¹⁶ „Protokoll der am 7. Jänner 1880 unter Allerhöchstem Vorsitze S. Majestät des Kaisers und Königs stattgehabten Conferenz über die allgemeine militärisch-politische Lage.” KA MK 1880: 20—1/1.

alkotta. Olyan szituációból indultak ugyanis ki, amikor mindkét potenciális ellenfél – Oroszország és Itália – egyszerre támadna Ausztria – Magyarországra.

A vita során a vezérkari főnök és Albrecht főherceg ismételtén azzal érvelt, hogy Ausztria helyzetét különösen kényessé teszi haderejének különböző irányokban történő lekötése. Ha a birodalom konfliktusba bonyolódna valamely ellenfelével – vallották –, akkor feltétlenül akcióba lépne a másik potenciális ellenfél is. Mivel a Monarchia haderejének nemcsak a déli és keleti fronton kell helytállnia, hanem az újonnan szerzett balkáni pozíciók megvédése is feladata, a sikerre csekély a kilátás. Parancsolóan szükséges tehát a kétfrontos háború elhárítása. A meggyőző érvelés olyan következtetésbe torkollt, ami a külügyminisztert joggal riasztotta: a katonák a kettős háború elkerülése érdekében javasolták, hogy egy *preventív* akcióval számoljanak le a gyengébb ellenféllel, Itáliával.

Haymerle abban egyetértett a katonákkal, hogy a háborút bármikor Ausztriára kényszeríthetik, tehát bizonyos előkészületekre feltétlenül szükség van. Nem hitt viszont abban, hogy bármely katonai konfliktus azonnal kétfrontos háborúba torkollna. A vitában határozottan elítélt minden *preventív* szándékot. Ezért nagyon hangsúlyozta, hogy megelőző támadás helyett a Monarchiának a védekezésre kell összpontosítani erőit. Ha Ausztria lenne a megtámadott fél – érvelt –, a védekezéshez szükséges külpolitikai eszközök rendelkezésére állnának, viszont egy *offenzív* akciónál nemcsak Németország segítségére nem számíthat a Monarchia, de még Anglia sem pártfogolná azt. Tehát teljes elszigetelődés lenne a következmény.

A *preventív* háborút néhány katonai vezető egészen Róma elfoglalásáig kívánta folytatni. Haymerlének nem volt nehéz kimutatnia, hogy egy ilyen rendkívül költséges, a vezérkar szerint is a teljes haderőt lekötő és szükségszerűen hosszán elhúzódó akcióval a kettős monarchia szinte felkínálná ellenségeinek, hogy a másik irányból hátba támadják. Ily módon a rettegett kétfrontos háborút Bécs maga idézné elő. A Monarchiának tehát elsősorban a védekezésre kell koncentrálnia, s a fő gondot nem az Olaszországgal, hanem mindenekelőtt az Oroszországgal szembeni védekezés jelenti. A miniszter sürgette a vezérkart, tegyen intézkedéseket a keleti határok biztosítására „anélkül azonban, hogy ezáltal egy közeli háború miatti félelmeket ültetnénk el”.

Az uralkodó nem állt határozottan egyik tábor mellé sem. Ellenezte, hogy *preventív* akciót provokáljanak, de az olasz támadást ő is reális veszélynek tartotta. Ha megtámadnak – jelentette ki –, védekezünk kell. Jobb lenne a harcot egyedül Itáliával felvenni, de ez politikailag aligha lehetséges.

Abban a tanácskozás valamennyi résztvevője egyetértett, hogy az Oroszországgal szembeni katonapolitikai helyzet a német szövetséggel lényegesen megjavult. (A vezérkar erre hivatkozva állította előtérbe az olasz kérdést.) Haymerle óvatossága itt is megmutatkozott. Amikor Albrecht főherceg azt indítványozta, kezdeményezzenek megegyezést Németországgal arról, hogy az utóbbi háború esetén hogyan osztaná meg erőit Oroszország és Franciaország között, a külügyminiszter azonnal ellenezte ezt, mert attól tartott, a javaslat olyan látszatot kelthet, mintha Ausztria úzná Németországot az oroszellenes háborúba. (Említésre méltó, hogy a német vezérkart éppen ebben az időben szintén foglalkoztatta a megegyezés gondolata. A katonai megállapodás Béccsel Bismarck ellenállásán bukott meg.¹⁷)

¹⁷ Windelband 119–120.

Ferenc József a konferenciát végül is azzal zárta be, hogy „a külügyminiszter feladata egy kétfrontos háborút minden lehetőség szerint megakadályozni”. Hogy ez ténylegesen mit jelent, azt az uralkodó nem részletezte, ám a feladatot kivihetőnek tartotta; ezt közvetve igazolja az a körülmény, hogy ugyanakkor a vezérkart megbízta, dolgozzon ki olyan felvonulási tervet Olaszország ellen, amelynél a Monarchia egész haderejével számolnak.

Változások az orosz politikában

A pétervári vezetők számára a legizgatóbb külpolitikai problémát a Németországhoz fűződő kapcsolatok jellege alkotta. A hivatalos vezetés a meg-megújuló viták, nézeteltérések, meg a heves sajtóhadjáratok ellenére alábecsülte a feszültségről árulkodó és félreismerhetetlenül szaporodó jeleket. A cár változatlanul bízott az orosz–német baráti kapcsolatok szilárdságában. 1879 őszén azután – ahogyan Szkazkin egy korabeli orosz összegező visszatekintést idéz – egyszeriben más fényben kezdtek feltűnni a dolgok.¹⁸ A nyár folyamán Szaburov akkori athéni orosz követnek két ízben nyílt alkalma hosszabb beszélgetésre a német kancellárral. Bismarck a maga sajátos módján igyekezett megfelelő irányban befolyásolni az orosz diplomatát, aki jelezte neki, hogy az orosz politikában van egy németbarát irányzat. El is érte a kívánt hatást. Pétervárra visszatérve Szaburov emlékiratot készített a cár részére kissingeni megbeszéléseiről. Fontos az időpont: az oly szerencsétlen hatású augusztus 15-i cári levél elküldését követő napokban került II. Sándor elé Szaburov feljegyzése. Amíg az előbb említett levél a legjobbkor jött: váratlan ajándék volt Bismarck számára a kettősszövetségért császárával vívott párharcban, addig a Szaburov-emlékirat megdöbbenést váltott ki a cári környezetben. Itt a jelek szerint nem gyanították, hogy az orosz–német viszony mély válság felé közeledik – ahogy az athéni követ szilárd meggyőződéssel vallotta.¹⁹ A hatást csak növelte a Bismarck–Andrássy találkozó híre. A riadalom eredménye II. Vilmos meghívása Alexandrovóba.

A német és orosz császár szeptember 3-i találkozója mindkét résztvevő számára teljes meglepéssel zárult. A további közeledés azonban mindenekelőtt Bismarcktól függött. Ezzel hamarosan tisztába jöttek az oroszok is, különösen azután, hogy oly demonstratívakká váltak a német–osztrák–magyar közeledés jelei. Amikor Reuss bécsi német nagykövet az ottani orosz ügyvivő előtt hosszan ecsetelte, hogy Bismarck bécsi útja békemisszió volt, s a két hatalom vezetői egyáltalán nem Oroszország ellen szövetkeznek (Berlin változatlanul hisz abban, hogy a három császár szövetsége hasznos intézmény s a nagykövet ismeretei szerint Bécsben sem táplálnak ellenséges érzelmeket Oroszország iránt – összegezte az ügyvivő Reuss szavait), akkor minden oroszok cárja saját kezűleg jegyezte fel a jelentésre, hogy szerinte Bismarck bécsi látogatása nem egyéb, mint válasz Alexandrovóra, annak ellendemonstrációja. Bismarck személyes presztízsét akarja emelni, s azt bizonyítani, hogy a német külpolitikát ő, nem pedig Vilmos császár dirigálja.²⁰ Ez csak részben volt igaz, ám a cár helye-

¹⁸ *Szkazkin*, Konyec 126.

¹⁹ Uo. 127.

²⁰ Fonton à Giers. Lettre part. Vienne, le 14/26 septembre 1879. AVPR f. K 1879 gy. 145.

sen ismerte fel, hogy a német–orosz viszonyban a kulcsszerep Bismarcké. Ezért is fogadta el Giers ötletét, hogy folytassák azokat a megbeszéléseket, amiket Szaburov kezdett Kissingenben, s amelyektől orosz részről a két hatalom közeledését remélték. Bár Szaburov számára már az első kissingeni beszélgetések során eléggé világossá vált, hogy Bismarck akkoriban nem a kétoldalú német–orosz összefogást favorizálta, és bár a találkozójukat követő hetek eseményei a kancellár akkori fő törekvését félreérthetetlen módon demonstrálták, az orosz diplomata mégis erősen bízott abban, hogy Bismarck közeledése Ausztriához „csak jobb híján” történt, és a kancellár tüstént felhagy vele, mihielyt ezt Oroszország nagyon akarja. E meggyőződésével érdekes módon sem a cár, sem annak legközelebbi tanácsadói nem szálltak szembe. Amikor 1879 szeptember derekán arról kellett döntenie, hogy milyen külpolitikai orientációt válasszanak, a cár, Miljutyin, Giers és Lobanov nagykövet részvételével Livídiában megtartott tanácskozás Szaburov programját jóváhagyta.

A hirtelen főszerephez jutott követ az addig uralkodó felfogástól eltérően nem vallott pesszimista nézeteket Oroszország európai helyzetével kapcsolatban. Mind a ha gadó Giers–Miljutyin tábor, mind pedig a háttérbe szorult Gorcsakov–Jomini irányzat a birodalom külpolitikai (s részben katonai) gyengeségéből kiindulva fogalmazta meg koncepcióját. Szaburov akciópárti volt, legalábbis abban az értelemben, hogy a cárizmus aktív fellépését Közép-Ázsiában és a szorosok körzetében nem kívánta a távoli jövőbe kitolni. Felfogása szerint Oroszországnak két potenciális ellenfele lehet: Anglia és Törökország, s mindkettővel a siker reményében veheti fel a harcot, amennyiben nem csatlakozik hozzájuk újabb hatalom. Mivel feltevése szerint az utóbbi szerepre csakis Ausztria–Magyarország vállalkozhat, Szaburov a kettős monarchia semlegesítésére koncentrált a figyelmét, ehhez kívánta megnyerni Bismarckot.²¹

Az 1879 őszen Livídiában tartott tanácskozásokon²² Szaburov az ismert orosz felfogásból indult ki: „a berlini traktátus nem rendelkezik a tartós fennmaradás feltételeivel”. Ebből vezette le következtetéseit: a várhatóan hamarosan bekövetkező újabb bonyodalmakra Oroszországnak fel kell készülnie, és mint közeli eshetőséggel, számolnia kell a török csapatok ruméliai bevonulásával, valamint a Balkán hegység elfoglalásával, de nem szabad szem elől tévesztenie a távolabbi perspektívát, Törökország teljes széthullását sem. Ahhoz, hogy a feltehetően jelentkező bonyodalmakat saját érdekében kihasználhassa, Oroszországnak szövetségesekre van szüksége. Egy ellene irányuló koalíció megelőzéséhez biztosítani kell Németország segítségét. A kérdés az, milyen áron szerezhető meg ez a támogatás. Szaburov szerint „Oroszország két dolgot nem tűrhet el: először azt, hogy Ausztria balkáni terjeszkedése túlmenjen a berlini szerződésben megszabott határokon, vagy ezen ország megsértse Szerbia és Montenegró függetlenségét, másodsor a szorosok tartós angol okkupációját”.

Szaburov programja szerint Oroszország és Ausztria konfliktusa esetén Németországnak semlegességet kell tanúsítania, viszont ha Ausztria szövetségesre lel, Németország csatlakozik Oroszországhoz. Egy orosz–angol háború esetén Német-

²¹ Vö. *Jelavich*, Jomini 526.

²² Szaburov maga egyetlen tanácskozást említ feljegyzéseiben, a levéltári iratok alapján Szkazkin kettőről beszél, de az eredmény szempontjából ez közömbös. Szaburov 65–66.; *Szkazkin*, Konyec 131.

ország feladata meggátolni a szigetországot abban, hogy bármely hatalommal koalícióra lépjen. Ily módon Oroszországnak lehetősége nyílna, hogy ellenfeivel külön-külön számoljon le. Cserébe az oroszok garantálnák Németországnak Elzász-Lotaringia birtoklását. Szkazkin joggal jegyzi meg: e program a korábbi baráti kapcsolatok helyreállításánál jóval messzebbre vezet. Akárcsak az 1877–78-as háború előtt, most is felmerült az a gondolat, hogy Németországot Oroszország oldalára kell vonni – Ausztria ellen. Az orosz diplomaták feltehetően számoltak a vállalkozás nehézségeivel, de a tervezett kombináció abszolút irreális voltával valószínűleg nem voltak teljesen tisztában.²³ Mégis tény, hogy Szaburov elképzeléseit a cár jóváhagyta, és megbízta őt a további – egyelőre változatlanul magánjellegű – tárgyalások folytatásával.

Szeptember utolsó napjaiban sor került az újabb Bismarck–Szaburov megbeszélésre. Bismarck akkor tért vissza sikeres bécsi tárgyalásairól. Az orosz diplomata előtt egyáltalán nem titkolta az osztrák-magyar–német szövetség tényét, fejtegetései azonban egészen sajátos célt szolgáltak.²⁴ Andrassy lemondási szándéka világossá tette előtte – érvelt –, hogy Ausztria választásra kényszerül. Vagy Oroszországgal szövetségbe rátámad Németországra, vagy az orosz keleti politika ellen védekezve Anglia és Franciaország karjaiba veti magát. A német érdekek szempontjából mindkét kombináció egyformán káros. Bismarck szerint bécsi látogatásának az volt a célja, hogy magától Ferenc Józseftől tudakolja meg, változik-e Ausztria politikája Oroszországgal szemben. A császár elégséges garanciát adott arra, hogy ez nem fog bekövetkezni. „Ausztriát félelme kergeti a nyugati hatalmakhoz – folytatta a kancellár. – Sikerült elérni célokat, szakadékot ástam Ausztria és a Nyugat között. Bécsnek tudtára adtam, Németország érdeke megköveteli, hogy orosz–osztrák konfliktus esetén egyik harcoló fél se vérezzen el. Mivel Ausztria mint gyengébb fél, többet kockáztat, ez a válasz számomra megnyugtató. Így programom első felvonása sikerrel teljesült. A következő a három császár szövetségének helyreállítása lesz.”

Szaburovot meggyőzte az érvelés. Úgy vélte, e magyarázat kedvező alkalmat kínál feladatának teljesítéséhez. Először egy konkrét kérdésben kívánta próbára tenni Bismarckot. Kelet-Ruméliát szóba hozva azt bizonygatta, ha nem korlátozzák a törökök Berlinben biztosított jogait e provinciában, hamarosan megismétlődik mindaz, ami az 1876-os bulgáriai vérengzésekkel kezdődött, s a vége az lesz, hogy a keleti kérdés majd újból teljes mélységében kiéleződik. A berlini szerződés revíziójára irányuló szándékot Bismarck nem utasította el; kilatásba helyezte az orosz igények diplomáciai támogatását, sőt még arra is hajlandónak mutatkozott, hogy ehhez Bécs támogatását megszerezze. A sikeren felbátorodott Szaburov ezután tért rá a lényegre, világosan Bismarck értésére adta, a cár kívánatosnak tartja, hogy Oroszország keleti érdekeit „koordinálják” Németország európai érdekeivel „Bismarck 1877-es javaslatainak szellemében”.²⁵

²³ Szkazkin, Konyec 131–133.

²⁴ Saburov 71–86.; Szkazkin, Konyec 134–140.

²⁵ Bár a két tárgyaló partner következetesen 1877-et emlegetett, valójában az 1876 októberi dolgokra gondoltak, Bismarcknak arra a felkínálkozására, hogy Elzász-Lotaringia garantálásáért cserébe Németország „tűzön-vízen át” támogatón Oroszországot. *Summer* 202–204.; Szkazkin, Konyec 66–68.

Válaszában Bismarck megerősítette, hogy változatlanul szándékában áll szövetségi kapcsolatokat kiépíteni Oroszországgal, de hozzátette, az 1877-es helyzettel ellentétben most csupán defenzív szövetségre vállalkozhat. Ez viszont arra készítette Szaburovot, hogy az orosz–német megegyezésre vonatkozó tervének ismertetésekor hallgasson annak eredeti osztrákellenes indítékairól. Óvatosan kitért Bismarck azon javaslatára elől, hogy orosz–angol konfliktus esetén Ausztria semlegeségét leginkább úgy biztosíthatják, ha Oroszország Németországgal közösen – bízva a hármass egyezmény jövőbeli helyreállításában – garantálja annak területi sérthetetlenségét. Szaburov hangoztatta, hogy orosz részről kívánatosabbnak vélik, ha egyedül Németországgal egyezkednek. Bismarck persze biztosíthatja Ausztriát arról, hogy Oroszország nem szándékozik nyugati szomszédját megtámadni.

A megbeszélések eredményeként néhány elvet rögzítettek. Ezek szerint Németország szembeszegül a szorosok angol okkupációjával, erre kész kötelezettséget is vállalni, és megakadályoz minden olyan területváltozást az európai Törökországban, amely nem Oroszország és Ausztria előzetes megállapodásán alapul. Cserébe Oroszország kötelezné magát, hogy semlegesíti Franciaország minden lehetséges szövetségését, amennyiben ez utóbbinak szándékában áll Németországot megtámadni, és garantálja Ausztria területi épségét. E kölcsönös kötelezettségvállalási hajlandóságot, mint az eljövendő német–orosz megegyezés első tervezetét rögtön szerződészerű formába öntötték:

1. Anglia és Oroszország közötti háború esetén Németország semleges marad, és ha szükséges, erővel megakadályozza, hogy bármely más hatalom csatlakozzon Angliához;

2. Franciaország és Németország közötti háború esetén Oroszország semleges marad, és ha szükséges, erővel megakadályozza, hogy bármely más hatalom csatlakozzon Franciaországhoz;

3. Oroszország tiszteletben tartja Ausztria területi sérthetetlenségét abban az esetben, ha ez utóbbi Oroszország előzetes hozzájárulása nélkül tevékenységét nem terjeszti ki a berlini szerződésben rögzített határokon túlra.²⁶

E három pont megszövegezésével az új szövetség kiépítését célzó előzetes tárgyalások tulajdonképpen az érdemi munka fázisába kerültek. Megtörtént az első konkrét lépés. Szaburov szeretett volna még tovább menni. Megpróbálta a szorosok problémáját is bevonni a tárgyalásokba. Bismarck nem zárkózott el a dolog elől; feltételezte, hogy Ausztria idővel beleegyezik a szorosok orosz birtokába, ha kompenzációként neki ígérik Szalonikit. Csupán az időpont ellen volt kifogása: Bécsben most még mással vannak elfoglalva, nem gondolnak balkáni terjeszkedésre. Konstantinápoly kérdését egyelőre át kell engedni a jövőnek.

A háromnapos eszmecsere végén a két politikus azzal vált el egymástól, hogy szigorúan megőrzik megbeszéléseik titkos jellegét, és kikérik uralkodóik véleményét. Bismarck a tárgyalások folytatására decemberre meghívta Szaburovot varzini kastélyába.

Bismarck tehát még a Vilmos császárral a kettősszövetségért folytatott elkéseredett küzdelem időszakában felvette a kapcsolatot a másik oldallal. Biztosítékot

²⁶ Saburov 83.; *Szkazkin*, Konyec 138–139.

kapott arra, hogy távolabbi elképzeléseivel összhangban egy, a kettősszövetség talaján kötendő, újabb három császár szövetség tető alá hozásánál Oroszországra mint készséges részvevőre számíthat. Ez neki egyelőre elégséges volt. A dolgot siettetni nem szándékozott. Annál kevésbé, mert tudta, hogy Bécsben az adott feltételek mellett semmiképp sem szimpatizálnak az ilyesfajta kombinációval. Még a Szaburovval folytatott megbeszélésekkel egyidőben, szeptember 29-én levelet küldött Andrássynak, s ebben közölte, hogy az oroszok egyetértenek a kettősszövetséggel, hajlandók továbblépni a három császári ház újabb megegyezése felé.²⁷

A levél nem lelkesítette fel Andrássyt. A miniszter az orosz ajánlatot „voll Perfidie” jellemezte, és azzal a megjegyzéssel továbbította Ferenc Józsefhez, hogy a tapasztalatok alapján nemcsak mint miniszter, de mint gentleman sem ajánlhatja császári urának, hogy Oroszországgal új megállapodást kössenek a Keletről. Kilátásba helyezte, amennyiben Bismarcknak nem sikerülne császárárt rávennie arra, hogy a kettősszövetséget „pure et simple” megkössék, kételyeit részletezni fogja.²⁸ Erre azonban már nem volt szükség: október 7-én Bécsben aláírták a német – osztrák-magyar szövetséget.

Bismarck nem sokkal később Andrássy utódjánál is megpendítette a kettősszövetség kiszélesítésének gondolatát. Reuss ilyen értelmű kezdeményezését Haymerle kategorikusan visszautasította. Érvként azt fejtegette, hogy Oroszországban a politikai döntések meghozatalakor nem a cáré a döntő szerep, hanem a pánszlávisztáké, ezért veszélyes lenne tárgyalásokat kezdeni az oroszokkal.²⁹

Bismarck meghívása az év legvégére szólt, a rendelkezésre álló bőséges idő heves kulisszák mögötti csatározásokkal telt el Pétervárott. A vita a Bismarck – Szaburov tervezetről és általában a Németországgal kötendő egyezményről folyt. Az akkortájt leginkább mérvadó személyek: Giers és Miljutyin erőteljes akcióba kezdtek az eredeti tervezet kibővítése érdekében. Azt szerették volna elérni, hogy a berlini tárgyalásokon megfelelő súllyal vessék fel a szorosok problémáját. Törekvésükhöz az akkori szituáció kellő érvet szolgáltatott. Különösen veszélyesnek látszott a Dardanellák helyzete. Layard konstantinápolyi angol nagykövet azzal fenyegette a szultánt, ha nem teljesíti Anglia akaratát, a brit flotta behajózik a bezikai öbölbe. Pétervár érdeklődésére Lobanov határozottan állította: az angol intervenció szándék reális veszély.

A kötélhúzás első szakasza a Giers – Miljutyin páros sikerét hozta. A magánügyeit intéző Szaburov távollétében elérték, hogy a Bismarckkal közösen felvázolt három ponthoz újabbakat csatoltak. Ezek értelmében Németország akkor is köteles akcióba lépni Oroszország oldalán, ha a Porta orosz – török háború esetén maga engedné be az angol flottát a szorosokba, vagy bármely más hatalom próbálna erővel behatolni oda. A siker nem bizonyult tartósnak. Amint visszatért Szaburov Pétervárra, elérte, hogy az utólagos módosítást a cár érvénytelenítse. A következőképpen: újabb heves diszkusszió az érdekeltek között arról, vajon az alakuló új orosz külpolitikai orientációban milyen szerep jusson a szorosok kérdésének. Egy hónapnál is tovább dúlt a harc.

²⁷ Bismarck Bd. 14., 908–909.

²⁸ Leidner 113.; *Medlicott*, Bismarck 45–46.

²⁹ *Windelband* 123.

Giers és Miljutyin makacsul kitartottak amellet, hogy csakis abban az esetben van értelme szövetkezni Németországgal, ha az legalább arra kötelezi magát, hogy minden lehetséges diplomáciai eszközzel harcol a szorosok zártságának fenntartásáért. Nem agresszív szándék vezérelte tehát őket, ellenkezőleg, szerintük csak az európai hatalmak közös diplomáciai fellépésének eredményeként lesz hajlandó Anglia tiszteletben tartani a szorosok zártságának elvét. Szaburovnak ez ellen nem volt elvi kifogása. Tudta, hogy Bismarck nem hajlandó a német–orosz párbeszéd témái közé felvenni a szorosok problémáját, magatartását ez szabta meg.³⁰

A külpolitikai orientáció körüli viták ezzel azonban korántsem zárultak le véglegesen, év végén bekapcsolódott a Pétervárra visszatért és az ügyek iránt újból érdeklődő Gorcsakov is. Kikérték a legfontosabb posztokon szolgálatot teljesítő nagykövetek: Suvalov, Lobanov és Novikov véleményét. Az elhúzódó eszmecsere végül is akkor vezetett eredményre, amikor a résztvevőknek konkrétan megfogalmazott kérdésekre kellett határozott válaszokat adniok. A kérdések: 1. szükséges-e Oroszország számára a három császár szövetségének újjáélesztése; 2. nem túl magas árat kér-e Bismarck e szövetségért; 3. nem túl csekély-e az, amit érte cserébe ajánl. A megkérdezettek (bár eltérő indokolással) mindannyian pozitív választ adtak. Oroszország akkori diplomáciai elszigeteltsége – ahogy Szkazkin a döntést jellemzi – más választást nem tett lehetővé. Az új hármas szövetkezés gondolatának elfogadása, még hozzá a Bismarck diktálta feltételek mellett, az orosz cárizmus gyengességének beismerését jelentette.³¹

Az osztrák–magyar – orosz viszony Andrássy visszalépése után

A fennmaradt diplomáciai iratok világosan mutatják, hogy Bécsben egészen pontos ismeretekkel rendelkeztek Bismarck és Szaburov párbeszédéről, legalábbis a megbeszélések formai részét illetően. A Ballhausplatzon mégsem tulajdonítottak fontosságot e találkozónak, nem ismerték a mind német, mind orosz részről e kapcsolatfelvételnek tulajdonított jelentőséget. Az osztrák–magyar diplomatáknak Szaburov több ízben is beszámolt kissingeni és berlini tárgyalásairól, s az általa közölteket Giers és Jomini szintén megerősítette. Orosz részről a történeteket nagyjából a valóságnak megfelelően adták vissza. Mindössze egyetlen részletet felejtettek el megemlíteni: milyen konkrét eredményre jutottak Bismarckkal, amikor kiderült, hogy egyetértenek a béke fenntartásának szükségességében, valamint abban, hogy a kelet-európai monarchák szívélyes viszonyát lehetőség szerint újjá kell éleszteni.³² Talán ez utóbbi körülmény magyarázza, hogy 1879 őszén miért becsülték alá Bécsben a később oly sorsdöntőnek bizonyult új fejleményt.

Az osztrák–magyar diplomácia irányítóit, mint mindig, most is nagyon érdekelte az orosz vezetők hangulata. A pétervári jelentések gondosan regisztráltak minden idevonatkozó adatforgácsot. A reakciók viszont kevésbé tükrözik azt

³⁰ *Szkazkin*, Konyec 143.

³¹ Uo. 151.

³² Kálnoky an Haymerle. Privat. St. Petersburg, 5. November 1879. HHStA PA I /454.

a magabiztosságot, amit az október 7-i szerződés adhatott a kettős monarchiának. Bármennyire örültek az erős szövetséges megnyerésének, az oroszok elől igyekeztek gondosan eltitkolni az osztrák-magyar – német kapcsolatok újfajta jellegét. Erre Andrássy – még a tárgyalások fázisában – külön gondot fordított, amikor a cárhoz intézendő memorandumról folyt az eszmecsere. Legfontosabbnak a „szövetség” szó feltétlen kiiktatását tartotta. Kódosításban persze keresve sem akadt volna jobb partner Bismarcknál; az utóbbi mesterműve elnyerte a távozó külügyminiszter meglegedését.

Mielőtt azonban a memorandumot sikerült volna eljuttatni rendeltetési helyére, egy apró incidens rövid életű, de igen jellemző érzelmi reagálást váltott ki, egyúttal megerősítve az orosz politika megosztottságáról Bécsben joggal táplált meggyőződést. A cár livádiai tartózkodásának idején az orosz külügyminisztériumban a folyó ügyeket Jomini látta el, akivel szemben a Ballhausplatzon erős ellenszenvet tápláltak. A korábbi jelentések megbízhatatlannak, fantasztának titulálták. Nem volt jó ajánlólevél számára Gorcsakovhoz fűződő szoros kapcsolata sem. Érthető, ha igyekeztek Jominit a fontosabb ügyeknél mellőzni. A pétervári osztrák – magyar ügyvivő, Kálnoky viszont kénytelen volt vele tárgyalni, számára más mód a szokásos diplomáciai érintkezés fenntartására nem kínálkozott. Egyik emlékezetes beszélgetésük témája a két közép-európai hatalom új viszonya volt. Bécsben e beszélgetésből a legnagyobb figyelmet Jomini egyik kijelentése keltette. Mivel szerinte Andrássy és Bismarck jóvoltából a két állam szövetsége oroszellenes jelleget öltött, ezért Oroszország e veszélyt a három császárt összefűző baráti érzelmek segítségével fogja elhárítani, és az *uralkodókon* keresztül tesz meg mindent, hogy a hármas egyetértés helyreálljon. Nyilatkozatát megismételte a német ügyvivő előtt is. Az incidensről szóló jelentést Ferenc József egy mérges „oho” széljegyzettel látta el; a császár ilyen saját kezű megnyilatkozása ritkaságszámba megy.³³

Haymerle Kálnokyhoz intézett válaszában az oroszellenes jelleget tagadva azt bizonygatta, fölösleges a közvetlen császári beavatkozás, hiszen a hatalmak viszonyában nem állt be változás. Jomini gyanúsításának szerinte az a célja, hogy bizalmatlanságot keltsen Ausztria és Németország között. Utasította Kálnokyt, ha újból találkozna ilyesfajta kísérlettel, „mindenütt lépjen fel a téves felfogással szemben”.³⁴ Német részről úgy interpretálták Jomini megnyilatkozásait, mint azon irányzat utolsó fellobbanását, mely „szerencsére már kihalóban van Pétervárott”. Haymerle nem osztotta ezt az optimizmust. A végleges nyugalomba vonulása előtt pétervári posztjára rövid időre még visszatérő Langenaunak külön a lelkére kötötte: Jominnal szemben a legnagyobb tartózkodást tanúsítsa.³⁵

Az óvatosság egyelőre feleslegesnek bizonyult. Nemcsak Szaburov elbeszélései utaltak az orosz politikában jelentkező erős békülékeny törekvésekre. Kálnoky egyéb értesülései ugyancsak ilyesfajta irányba mutattak. Tapasztalatait november elején egy hatásosan megírt jelentésben összegezte. „Az osztrák – német szövetséggel kapcsolatos reakciók – írta – három szakaszra oszthatók. Kezdetben volt a mély

³³ Kálnoky an Haymerle. Tel. Nr. 133. St. Petersburg, 18. November 1879. Uo. X/73.

³⁴ Haymerle an Kálnoky. Tel. Nr. 71. Wien, 19. November 1879. Uo. I/454.

³⁵ Wolkenstein an Haymerle. Privat. Berlin, 22. November 1879. és Haymerle an Langenau. Tel. Wien, 26. November 1879. Mindkettő: uo.

elkeseredés, szabadjára engedték haragjukat és dühüket, amely elsősorban a németek ellen irányult, s csak másodfokon ellenünk. Később folytatódott ugyan a nervozitás, de az időnkénti indulatos kitörések mellett saját elszigeteltségük felismerése növekvő szorongást váltott ki. Végül aztán az idegek csillapodni kezdtek, helyt adva a szituáció megfontoltabb mérlegelésének. Egyre inkább belátták, hogy a dolgokat tudomásul kell venni — más megoldás nincs. Oroszország jelenleg e harmadik szakaszban tart.”³⁶

Az orosz vezetők körében a kedélyek valóban gyorsan csillapodtak. Miután a cár visszatért Livádiából, Langenau azt jelentette, Pétervárott igyekeznek úgy tenni, mintha a helyzet mitsem változott volna, továbbra is létezne a három kelet-európai császár szövetsége. A publikummal szemben agyonhallgatják a történeteket.³⁷ A nem túl éles szemű Langenau ezúttal helyesen ismerte fel a lényegét. Pétervár kénytelen volt tudomásul venni a történeteket, s az új helyzetben igyekezett megtalálni az érdekei védelmezésére leginkább alkalmas pozíciót. Ez a tendencia nyomon követhető a Szaburov-féle elképzelésekről először mit sem tudó, majd érettük mérsékelten lelkesedő Novikov állásfoglalásaiban. A kettősszövetség megkötése után azon nyomban felvázolja, mi várható az új minisztertől. Első fejtegetése még nem túl következetes. Egyrészt kiemeli, hogy Haymerle keze teljesen meg van kötve, és az osztrák-magyar — német szerződés árnyékában egyetlen utat, Andrássyét követheti. Másrészt viszont emlékeztet arra, hogy korábban gyakran beszéltek kettős kurzusról: az uralkodó mérsékelte és oroszbarát beállítottságát Andrássy ellensúlyozta, aki magyar ember és nyugatbarát. E kettősségnek azonban — vélte Novikov — most szükségszerűen meg kell szűnnie. Andrássy elég erősnek érezhette magát, hogy személyi politikát folytasson, utóda azonban erre aligha képes, ő csupán a császári akarat végrehajtója lesz. Most legalább kiderül, melyek a császár intenciói, bizakodott az orosz nagykövet.³⁸

Novikov feltételezése nem volt a legrosszabb azon eshetőségek között, amelyekkel a Néva partján számoltak. Giers azonban világosabban szeretett volna látni. Arra kérte a nagykövetet, fejtse ki, hogy „mindaz, ami Bécsben történt Bismarck otltéte idején”, nem zárja-e ki a megegyezést e két hatalommal. Novikov lényegében negatív választ adott. Szerinte Bismarck, mint kezdeményező fél, sokkal hangosabban hirdette a külön szerződés szükségét, semhogy most annak helyébe egy hármass megállapodást lehetne állítani. Azonkívül a két volt szövetséges különmegállapodásának nem lehetett más célja, mint a Kelet, s az orosz érdekek Keleten. A Gorcsakov-iskolában nevelkedett orosz diplomata az adott helyzetben nem válaszolhatott másként a neki feltett kérdésre. Jelentésében nem is ez a rész, inkább a folytatás érdemel figyelmet: ha a régi szívélyes kapcsolat helyreállítására nincs is lehetőség, Oroszországnak mégis ápolnia kell a jóviszonyt nyugati szomszédjával a megbékélés jegyében. Amire törekedni kell: „feloldani” a kettősszövetséget, azaz legalábbis orosz részről tárgyaltanná tenni. Hiszen a két német udvar szövetkezéséhez semmi sem adhat nagyobb tápot, mint az a „szerencsétlen pánszlávizmus”, vélte Novikov, s elsősorban a saját ilyen irányú befolyásolását ajánlotta. A távolabbi kilátásokról

³⁶ Káln oky an Haymerle. Privat. 5. November 1879. Ismerteti: *Rutkowski* 26—27.

³⁷ Lan genau an Haymerle. Privat. St. Petersburg, 17./5. Dezember 1879. HHStA PA X/74.

³⁸ Novi kow à Giers. Lettre part. Vienne, le 14/2 octobre 1879. AVPR f. K 1879 gy. 145.

már derülátóbban írt. Némiképp Jomini felfogásával (hogy ti. a szerződés Bismarck és Andrassy személyes ügye, nem az uralkodóké) rokonítható azon vélekedése, hogy konzervatív körökben és magában az udvarban nagy ellenérzéssel szemlélik Németország előretörését. A kettős monarchia és Németország új kereskedelmi szerződésének megkötésével összefüggő hosszadalmas alkudozásokra célozva azt írta, e körökben amiatt aggódnak, hogy a vámunióba való bevonás csupán az első lépés lesz, ami fokozatosan katonai és politikai fúzióhoz vezethet el. E tendenciának az orosz diplomata nem sok jövőt jósolt. „A német fák nem fognak itt az égig nőni” – jelentette ki beszámolójának zárómondatában.³⁹

Jövendölésének beteljesülését azonban Novikov nem érthette meg. Az újfajta berlini tárgyalások előtérbe kerülése szükségképpen felvetette a gondolatot, hogy ezt a rendkívül kényes ügyet megbízható személy kezébe kellene helyezni. Oubril erre alkalmatlan volt. Nagy átszervezés következett. A berlini posztot a Bismarck szimpátiáját elnyerő Szaburov kapta, Oubril Bécsbe került, Londonba pedig Lobanov. Suvalov és Novikov kiváltak az aktív diplomáciai szolgálatból.

A pétervári viszonyok ismeretében aligha találhatjuk meglepőnek, hogy e fontos személyi változások a miniszter részvétele nélkül zajlottak le. Gorcsakov ugyan decemberben visszatért az orosz fővárosba, de a folyó ügyekről felületesen volt tájékozódva, az operatív irányítás átvételét meg sem kísérelte. A külpolitikai orientációról folytatott nagy vitában kifejtette a többséggel ellentétes nézetét, de sem a végső állásfoglalás kialakításában, sem az új irányvonal gyakorlati megvalósításában nem jutott tevőleges szerephez. Maga sem törekedett ilyesmire.⁴⁰

Így adódott, hogy amikor a Bécsbe áthelyezett Oubrilnak részletes útmutatást kellett adni, a fontos irat elkészítésekor Jomini főleg saját magára volt utalva. Útbaigazítás hiányában az osztrák-magyar – orosz kapcsolatokról általánosan elfogadott nézeteket próbálta összefoglalni, és ennek alapján körvonalazta a Szaburov-diskusszió nyomán kialakult új helyzetből a bécsi orosz képviselőre háruló feladatokat.⁴¹ Tervezetét a cár személyesen hagyta jóvá. Az így létrejött instrukciót az új orosz politika egyik belső programnyilatkozatának tarthatjuk.⁴²

A terjedelmes irat a megállapítással kezdődik, hogy a nemzetközi helyzet változása miatt Oroszországnak új alapokra kell fektetnie az Ausztriával kialakult viszonyát, hasonlóan a németekkel már folyamatban levő átértékeléshez. A szükséges változtatások függvényei az osztrák-német liberálisok vereségeivel és a Taaffe-kormány hatalomra kerülésével jelzett belső válságnak. „Újabban a szláv elemeket bizonyos részvételhez engedték a birodalom általános ügyeiben” – hangzott a bizakodó megállapítás, szláv elem természetesen a cseheket (s nem pl. a lengyeleket) értve. Az utasítás szerzője szerint a dualizmust ezzel komoly csapás érte, ami esetleg kihat a külpolitikára is. Részletesen azonban csak az utóbbit elemezte.

Orosz szemszögből a legizgatóbb kérdést Ausztria Németországhoz fűződő újfajta viszonya jelentette. Erről szólva Jomini láthatóan a biztató momentumokat

³⁹ Novikow à Giers. Vienne, le 27/15 octobre 1879. Uo. — Hasonló volt Jomini felfogása. Jelavich, Jomini 539.

⁴⁰ Szkazkin, Gorcsakov 425.

⁴¹ Uo. Vö. Miljutyin 202.

⁴² „Projet d'instructions à Mr. d'Oubril. 14 janvier 1880.” AVPR f. K 1880 gy. 179.

kereste. Felmerült ugyan benne a gyanú — s ennek hangot is adott —, hogy a „lát-
ható protokoll mögött” esetleg egy titkos megállapodás is meghúzódhat, mely közös
oroszellenes háború lehetőségét érinti. Mégis inkább a pozitív elemeket domborította
ki: a bécsi udvar fenntartásait Bismarck közeledésével szemben (ezt láttuk már
Novikovnál); gazdasági és politikai érdekeket, melyek nem engedik, „hogy Ausztria
vakon kövesse Németországot”; továbbá azt, hogy Bismarck szlávellenes meg-
nyilatkozásai „kizárólag a pánszláv és a nihilista veszélyre vonatkoznak, amelyekért
minket meg is ró, mert hagyjuk őket a fejünkre nőni”. Mindebből a következtetés:
„ha a német—osztrák szövetség politikailag defenzív célt követ, császárunknak
semmi kifogása nincs az ellen, hogy mi is társuljunk, erősítve ezzel a pacifista és
konzervatív jelleget”.

Az utasításban természetesen nagy teret kapott a kettős monarchia balkáni
politikája. A rivális hatalom keleti törekvéseivel szemben Pétervárott határozott és
ingadozásoktól mentes elítélő magatartást tanúsított mindenki. E téren nem mutat-
ható ki különbség a Németországgal szemben fenntartásait hangoztató és a „szabad
kéz” politikát favorizáló Gorcsakov—Jomini, valamint a nagypolitikában sokkal
inkább pragmatista Miljutyin—Giers-féle irányzat között. A most tárgyalt és Jomini
tollából származó utasítás némely idevonatkozó passzusát szinte megismétli majd
Giers későbbi hasonló tárgyú leveleiben, olyan korszakban, amikor a titkos szövet-
ségi alkudozások már előrehaladott állapotban lesznek. „Úgy látjuk, hogy Ausztria,
megerősödve a német szövetségtől, ék módjára behatol Szerbia, Montenegró és
Bulgária közé, hogy szétszakítsa azokat. Kihaszználja földrajzi helyzetét, politikai,
ipari és kereskedelmi fölényét, hogy önként vagy erővel a fejedelemségeket saját
befolyási zónájába vonja. . . . Bár ezt a bécsi kabinet tagadja, azt tartják, az osztrák
hegemóniát kész elvinni egész Szalonikiig és az Égei-tengerig . . .” De ezen az úton
komoly akadályok várnak rá. Az osztrák törekvésekkel szemben eléggé korlátoltak
Oroszország lehetőségei. „Ha a bécsi kabinet pozíciói kihasználását a szomszédos
fejedelemségekkel fennálló kereskedelmi viszonyok fejlesztésére korlátozza, mi aligha
tehetünk ez ellen mást, mint hogy diplomáciailag támogatjuk e kis államok belső
függetlenségét és a verseny szabadságát, amely haladásukat garantálhatja.”

Az irat második része a kilátásba helyezett osztrák—magyar—orosz egyezkedés
tartalmi kérdéseit taglalja, abból a feltételezésből kiindulva, hogy a tárgyalások során
Oubrilnak is tevéleges szerep jut majd. Az érdekszféra elhatárolásának történeti
hagyományaira utalva megemlíti, hogy a helyzet bonyolultabbá vált a különböző
népek függetlenedési vágyának megerősödése következtében. Korábban csak területek
megszerzéséről volt szó. Ma a népeket is le kell győzni. A további fejtegetések ig-
azolják Szkazkin megállapítását, hogy a Bismarck által szeptemberben Szaburov előtt
felvetett gondolat mélyen meggyökerezett az orosz vezetőkben.⁴³ Ám az az elkép-
zelés, hogy Ausztriát rá lehet venni, engedje meg Oroszországnak Konstantinápoly
és a szorosok birtokbavételét, ha garantálják neki Szalonikit, kétszeresen is feltételes.
Pétervárott gyanították, hogy az eszme inkább Bismarcké, mint Bécsé, de ezen túl-
menően sem tartották közvetlenül napirendre tűzhető problémának. Mint távolabbi
célt, mégis Oubril külön figyelmébe ajánlották. A szöveg nem mélyedt el a további

⁴³ Szkazkin, Konyec 155—156.

célok részletezésében, viszont azt leszögezte, hogy Oroszország egyetlen esetben járul hozzá ahhoz, hogy Ausztria túllépje a berlini kongresszuson kijelölt kereteket: ha erről előzetes megállapodás születik kettejük között. Az utasítás ezt előfeltételként hozta szóba, valójában azonban burkolt ajánlat volt. Ennek alapján elmondhatjuk, hogy már az új orosz–osztrák alkudozások megindulása előtt felmerült az 1878-as európai döntések felrúgásának eshetősége. E körülményt érdemes megjegyeznünk. Ugyancsak figyelemre méltó az a kitétel, mely szerint egy előzetes orosz–osztrák megállapodás nem csupán a jövődől gyarapításokhoz szükséges, hanem még ahhoz is, hogy orosz részről „respektálják Ausztria jelenlegi birtokállományát”. E passzussal feltehetően az okkupáció véglegesítésére, valamint a szandzsákbeli bizonytalan állapotok kedvező rendezésére célzott Jomini. Mint tapasztalni fogjuk, a későbbi tárgyalásokon ezt az álláspontot orosz részről valóban igyekeztek érvényre juttatni.

1880 februárjában jelentős előrelépés mutatkozott a Bismarckkal folytatott tárgyalásokban. Nagyköveti megbízólevelének átadását követően Szaburov több ízben hosszabb megbeszélést folytatott a német kancellárral. Az orosz–német viszony egész komplexumát felölelő eszmecserén ismét behatóan megvitatták a két hatalom esetleges új, szerződéses kapcsolatának kérdését. Bismarck ugyan bevallotta, még nem volt módja az ügyet érdemben megbeszélni Vilmos császárral, de készséggel vállalkozott a kettejük szeptemberi találkozásánál megfogalmazott eszmék továbbfejlesztésére. Amíg ennek során Szaburov minden erőfeszítése a szorosok problémájának elismertetésére irányult, addig Bismarck (változatos érveléssel) szinte kizárólag azt bizonygatta, mennyivel nagyobb biztonsághoz juthat a cári birodalom, ha nem Németországgal kettesben, hanem Ausztriát is bevonva, hármas szövetség részeként néz szembe a lehetséges veszélyekkel. Bismarck erősen ragaszkodott eszméjéhez, de a nehézségeket sem titkolta. Elismerte, valószínűleg nagyon nehéz lesz Bécs hozzájárulását elnyerni, elsősorban Haymerle félnék és mindenütt csapdára gyanakvó természete miatt. Szaburov ehhez azt tette hozzá, hogy Pétervárott sem lelkesednek túlságosan a hármas szövetségért, s a problémákat csak tetézi Gorcsakov újbóli aktivizálódása. Pillanatnyilag tehát a tárgyalások siettetésére nincs különösebb ok, konstatálta a nagykövet. E megállapítását Bismarck sem tudta cáfolni. Szaburov vállalkozott arra, hogy újabb eszmecseréjük eredményét írásban rögzíti. Lényegében egy új szerződéstervezetet készített, immár a Bismarck kívánta hármas egyezkedés alapján. Leszögezte azonban, hogy célszerűbbnek tartaná, ha Bismarck közvetítésével folynának az esetleges későbbi tárgyalások Ausztriával. Bismarcknak nem volt kifogása ez ellen.⁴⁴

Az új tervezet csupán abban hasonlított a szeptemberihez, hogy szintén három cikkből állt. Tartalmában viszont teljesen új volt. Az első cikk azt mondta ki, hogy a három udvar a fennálló szerződésekkel összhangban elismeri a szorosok zártsága elvének európai jellegét és kölcsönösen kötelező erejét. Az aláírók együttesen öröködnék azon, hogy Törökország egyetlen hatalom érdekében se tehesen kivételt e szabály alól; az elv megsértése vagy megsértési szándéka esetére fenntartják maguknak a jogot, hogy Törökországot kötelezettségeinek teljesítésére késztessek.

⁴⁴ Saburov 110–121; GP III. Nr. 515–516. Bismarck és Szaburov előadása sok részletében eltérő.

A második cikknek a bosnyák okkupációra vonatkozó részét – a későbbi vitákra való tekintettel – érdemes Szaburov megfogalmazásában idézni. „Oroszország, akárcsak Németország . . . tiszteletben tartja azokat az érdekeket, amelyek azon új helyzetből fakadnak, amelyet a berlini szerződés biztosított Ausztriának Törökország általa megszállt részében.” Ez lényegesen kevesebb volt, mint amit korábban Oroszország vállalt Ausztria–Magyarországgal szemben. Ezenkívül az európai Törökország területi állományát érintő újabb változásra csakis a három hatalom egyetértésével kerülhet sor.

Végül a harmadik cikkben az aláírók jóakarató semlegességet ígérnek arra az esetre, ha egyikőjük háborúba keveredne. Egyben kötelezik magukat arra, hogy a konfliktus lokalizálására töreksenek.

Szaburov azt állítja feljegyzéseiben, hogy Bismarck egészében elégedett volt tervezetével. Kifogást csupán a szorosokkal foglalkozó ponttal kapcsolatban emelt. Úgy vélte, Ausztriával szemben tapintatosabb lenne, ha nem éppen ezt a kérdést állítaná előtérbe, a megfogalmazásnál pedig nem annyira a fennálló szerződések interpretálására, mint inkább a nemzetközi jog vitathatatlan elveire kellene hivatkozni. Bismarck kiegészítést javasolt az általános célokat vázoló bevezető részhez: amennyiben a három résztvevő közül kettő nézeteltérésbe kerülne egymással, a vitát a harmadik fél közvetítésével igyekeznek rendezni. A kancellár újból hangsúlyozta a legszigorúbb titoktartás szükségességét. Ezt még Ausztriával szemben is indokoltan vélte, mivel az „szövetséges monopóliumra” törekszik Németországgal, de ugyanakkor cselekvési szabadságát is szeretné megőrizni. Ausztria „éppen mostanában valószínűleg nem közölné velünk mindazt, amit gondol”.⁴⁵

Bismarcknak nagyon hamar módja nyílt közvetlenül tapasztalni, valójában mit gondolnak Bécsben. Február 9-én, alig két nappal azután, hogy a kancellár elmondta észrevételeit Szaburov szövetségi tervezetéről, hosszabb megbeszélésre fogadta Haymerle személyes küldöttét, az időközben pétervári nagykövetté kinevezett Kálnoky gróft.

Bécs és Berlin eszmecseréje a kettősszövetség továbbfejlesztéséről

A Bismarckkal folytatandó megbeszélésre osztrák–magyar részről gondosan készültek. Jóval gondosabban, mint amit a nagyköveti testület legfiatalabb tagjának alkalmi berlini látogatása indokolhatott. Előre egyeztettek Kálnoky utazásának időpontját, és Haymerle külön e célra részletes útmutatást is készített részére. Ebben gondosan számba vette mindazon kérdéseket, amelyek a két szövetséges hatalmat egyaránt érdekelték, s amelyről szükségesnek látszott alaposabb eszmecserét folytatni. A tervezetet a miniszter jóváhagyásra Ferenc József elé terjesztette.⁴⁶

Az akkor aktuális nemzetközi jellegű ügyek közül legfontosabbnak az olasz kérdés tűnt. Kálnoky nemcsak Bécs aggodalmai miatt, de Bismarckra való tekin-

⁴⁵ Saburov 122.

⁴⁶ Haymerle an Franz Joseph. Vortrag. Wien, 7. Februar 1880. HHStA Kabinettsarchiv Geheimakten K 18. Egyes részeit használja, illetve idézi Pribram 129–130.; Rutkowski 35–37.; *Medlicott*, Bismarck 50–51.; *Brown* 130.

tettel is ezzel kezdte fejtegetéseit. A német kancellár korábban többször ösztönözte Haymerlét arra, hogy Ausztria tegyen már energikus lépéseket Itáliával szemben. Látványos ellenakciókra ugyan Bécs nem vállalkozott, de Tirolban bizonyos katonai intézkedésekre került sor a határ megerősítése érdekében. Ezekről hivatalos formában tájékoztatták a római kormányt. Haymerle nem volt híve az erőszakos megoldásnak. Úgy vélte, teljesen elegendő, ha készül a lehetséges, de korántsem bizonyos támadás kivédésére, számba veszi az ehhez szükséges biztonságos és hatásos nem katonai eszközöket. Amit Kálnokynak e vonatkozásban útravalóul adott, az némiképp védekezés a német kancellár sürgetéseivel szemben. Hiszen, ha Bismarck korábban azzal érvelt, hogy komoly kiváltó ok nélkül káros dolog demonstratív módon oroszellenességet tanúsítani, akkor most indokolt volt az osztrák – magyar külügyminiszter nyilatkozata, hogy szükségtelen és értelmetlen a fejlemények szándékos dramatizálása. Haymerle szerint a dolgok pillanatnyi állása nagyobb veszélyt rejt magában a római, semmint a bécsi kormány számára, mivel mind a parlamenti ellenzék, mind a szélsőbal előretörőben van, az irredenta kérdés élezésével ezeknek az erőknek kedveznének, és a hivatalos kormány helyzetét nehezítenék. De a legfontosabb körülmény számára mégis az volt, hogy az ellentétek élezése Olaszországgal „politikai eszközeinket szétaprózná és figyelmünket elvonná a fő célról, Oroszország tartós elszigetelődéséről”.

Az uralkodónak szánt előterjesztésben Haymerle részletesen foglalkozott az Olaszország ellen indítandó esetleges preventív háborúval, ami a januári külön-tanácskozáson is fő téma volt. A miniszter nem elégedett meg a korábbi érvek elismertelével, újabbakat is felsorolt. Nem mulasztotta el kiemelni, milyen veszélyes helyzet adódhat abból, ha egy katonai akcióval a Monarchia haderejét teljesen lekötnék délen. Hiszen amennyiben Oroszország, élve az alkalommal, maga szintén akcióba lépne, „először esetleg suba alatt Szerbiában vagy Boszniában, később talán nyíltan is”, akkor, mire a közvetlen és nyílt orosz háborúra kerülne sor, ahol már a német szövetséges is sorompóba lép, a Monarchia erősen igénybe vett hadereje nem tudná Németországnak azt a segítséget nyújtani, amire ez utóbbi joggal tart igényt. Az olasz probléma összegezésésképp a külügyminiszter megismételte Ferenc Józsefnek a januári titkos tanácskozáson elhangzott szavait. „Nincs okunk arra, hogy az odavetett kesztyűt ne vegyük fel, de jó okunk van arra, hogy azt ne mi magunk vessük oda.”

Haymerle 1879. október 26-i, Károlyihoz intézett és annak idején Bismarckkal is tudatott levelében felvetette, majd később megismételte: célszerűnek tartja Anglia bevonását a kettősszövetségbe, úgy, ahogyan Andrassy és Bismarck annak idején Gasteinben erről szót váltott. Kálnoky megbízatása volt a témát szóba hozni. 1880 elején e gondolat változatlanul megőrizte aktualitását, mert még mindig nem került le a napirendről egy alkalmi orosz – francia – olasz szövetkezés gyanúja. A lehetőség elsősorban a berlini vezetők fantáziáját foglalkoztatta, de Bécsben sem voltak mentesek az ilyesfajta gondoktól.⁴⁷ Haymerle úgy vélte, Anglia megnyerésével lehet leginkább elérni a január 7-i tanácskozás által kitűzött célt, egy kétfrontos háború lehetőségének elhárítását. Érvelésében azt állította előtérbe, hogy a kettős monarchia és a szigetország érdekei hasonlóak. „Minden gondunk és aggodásunk

⁴⁷ L. ehhez *Windelband* 101 – 102.

elsősorban Oroszország ellen irányul . . . Angliában be kell látni, hogy ha Oroszországgal mi paktálni akarnánk, Olaszországgal könnyen el tudnánk bánni. De magasabb politikai érdekből mégis ragaszkodunk ahhoz, hogy Olaszország számunkra másodlagos hadszíntér, ahol relatíve csekély erővel tartani tudjuk a frontot.” Kálnokynak meg kellett győznie Bismarckot, hogy Ausztria az angol vezetőktől képes ígéretet szerezni arra, hogy a szigetország nyugalomra inti Olaszországot és biztosítja az Adriai-tengert, „ha mi Oroszországgal olyan konfliktusba bonyolódnánk, amely helyzetünket Keleten veszélyezteti”.

Haymerle tőle szokatlan magabiztossággal állította, hogy bármily erős is a szigetországban az ellenszenv minden messzeterjedő elkötelezéssel szemben, a mostani konkrét esetben oly hatalmas az előny és oly csekély a vállalnivaló, hogy bizonyossággal számítani lehet a sikerre. Hiszen elegendő egy kellő komolysággal kimondott szó Anglia részéről ahhoz, hogy Itáliát a semlegesség megőrzésére késztessek. Anglia tehát különösebb teherétel nélkül képes megvédeni Európát, mert „elképzелhetetlen, hogy Németország, Ausztria és Anglia együttműködésével szemben bármely koalíció elég erősnek érezné magát egy háború vállalására”. A sikerben biztos külügyminiszter kész volt magára vállalni a kezdeményezést Londonban.

Kálnoky a találkozó után csupán részeredményeket könyvelhetett el. Már az is sikernek számított, hogy találkozott a kancellárral. Akkoriban a Berlinben akkreditált diplomáciai misszióvezetőkkel nem egyszer előfordult, hogy a betegsége miatt visszavonult kancellárral hónapszámra nem tudtak személyesen beszélni. Megesett ez Széchényivel is, aki nagyon zokon vette, hogy e fontos politikai küldetést nem rá, a berlini nagykövetre, hanem egy másik diplomatára bízták.⁴⁸

A február 9-én sorra került találkozón⁴⁹ Bismarck nagy történeti expozét tartott Kálnokynak. Áttekintette Ausztriához fűződő viszonyát 1850-től kezdődően. Ezt azért tartotta szükségesnek, hogy a hajdan németellenes érzelmű Kálnoky meggyőzze, milyen régi vágya a kettősszövetség. Miután Kálnokyn kívül lényegében Haymerle is új embernek számított a maga posztján, a tanítás minden bizonnyal neki is szólt.

Bismarck fejtegetésének lényege: az október 7-i szerződést ő nem Andrassy miatti barátságból, nem Ausztria iránti előszeretetből vállalta, hanem szükségből, mert Ausztria Németország természetes szövetségese. Ezután hosszan ecsetelte a német – orosz viszonyt, panaszkodott Gorcsakovra, hivatkozott az orosz hadsereg összpontosítására Németország határán, felelevenítette mindazon érveit, amelyeket a kettősszövetség megszületése idején oly nagy találegonysággal gyűjtött össze. Nem volt sok újdonság abban sem – különösen nem Kálnoky számára –, amit az orosz belviszonyokról mondott: csakis a „józan” politikusoktól (Giers, Suvalov, Lobanov, újabban Szaburov) várható, hogy az orosz politikában az „okosságot és a mérsékletet” győzelemre segítsék. Ahogyan korábban ő maga szenvedett egy feltételezhető németellenes koalíció veszélyétől, úgy most Oroszországot rémíti a „cauchemar de la coalition”, fejtegette. Az általános béke érdekében meg kell szabadítani az oroszokat e félelemtől. Elítélő hangnemben szólt viszont Anglia maga-

⁴⁸ Az incidensről l. *Brown* 132.

⁴⁹ A találkozóról készített (február 17-i) részletes Kálnoky-jelentés szövegét közli: *Krausnick* 11–17.

tartásáról. A szigetországot azzal vádolta, hogy kihívó keleti politikájával erősen nyugtalanítja az oroszokat. Ha Pétervár e tekintetben nyugalomban érezhetné magát, nem lenne nehéz megegyezésre jutni Ausztria és Oroszország között a keleti kérdésben. Mint tapasztaltuk, Bismarck Szubarov révén éppen akkortájt pontos felvilágosításokat kapott az orosz szándékokról. Jól tudta, hogy azok lényegében a berlini kötöttségek lazítását célozzák. Kálnokynak mégis olyan indokkal ajánlotta a megegyezést, hogy Oroszországgal a berlini szerződés alapján tartós egyetértést lehet kötni. Kálnokynak feltűnt, hogy e téma kapcsán milyen különös óvatossággal változtatta meg szavait Bismarck.

Amikor végre szóhoz jutott, Kálnoky a kapott megbízatás szerint kifejtette, mi készíti Bécsset engedékenységre az olaszokkal szemben. Az előadott érveket Bismarck többé-kevésbé akceptálta, viszont határozottan merev álláspontot foglalt el az Angliához való közeledés kérdésében. Nagy nyomatékkal fejtegette: nem a briteket, hanem az oroszokat kell bátorítani. A gondolatot oly hosszasan variálta, hogy Kálnoky a részletes beszámoló végén külön kiemelte: a herceg elsődleges célja Oroszország megnyugtatása, s nincs kifogása ellene, ellenkezőleg, üdvösnek tartaná, ha Anglia némiképp izolálódna.

Haymerle feszült figyelemmel várta a találkozkozó eredményét. Kálnoky még továbbutazása előtt Berlinből küldött két hosszú táviratot, melyekben tömören ismertette az eszmecsere lefolyását. A külügyminiszter a részletekre nem várva azonnal papírra vetette észrevételeit.⁵⁰ Már a távirati ismertetés sem hagyott kétséget afelől, hogy elgondolásai nem nyerték meg Bismarck tetszését. Haymerle különösen az érintette kellemetlenül, hogy a kancellár Anglia iránt „mértéktelen ingerültséget” árult el. Annyit maga is elismert, hogy nem lehet szemet hunyni az angol diplomácia szükségtelenül kihívó magatartása felett, de Bismarcktól eltérően ezt nem olyasminek fogta fel, ami az angol politika lényegéből fakad. Elsősorban Layard konstantinápolyi angol nagykövetnek tulajdonította e magatartást, s Beaconsfieldet nem vádolta. Továbbra is kitartott azon meggyőződése mellett, hogy az angol és az osztrák – magyar érdekek a keleti ügyekben „annyira párhuzamosak, hogy Angliát esztelenség lenne futni hagyni”. Másrészt viszont Haymerle elismerte azt, hogy hasznos dolog, ha Oroszországgal szemben konciliáns magatartást tanúsítanak, de határozottan megjelölte ennek határait. „Oroszországgal egyszerűen nincs miről egyezkednünk.” Ausztria szilárdan Berlin talaján áll, és egyetlen kívánsága az, hogy „ne merüljön fel semmi olyasmi, ami egy megegyezés tárgya lehetne köztünk” – szögezte le a miniszter.

A kettősszövetségen belüli erőviszonyokból következett, hogy Haymerle, bármennyire is ragaszkodni kívánt helyesnek tartott elveihez, bizonyos pontokon meg hátrálásra kényszerült. Engedményeit most még az eredeti témához, az olasz kérdéshez kapcsolódva fogalmazta meg. Kijelentette, elsődleges szándéka nem az, hogy Oroszország ellen kovácsoljon koalíciót, hanem hogy támaszt nyerjen Olaszországgal szemben. Hasonlóan engedékenynek mutatkozott az ellenkező irányban is: Angliát a Monarchia sem kívánja direkt módon felbátorítani, azt azonban nem engedheti meg, hogy a szigetországot izolálják. Hiszen alkalmas pillanatban Anglia nyújthat

⁵⁰ Széchényi (Kálnoky) an Haymerle. Tel. Nr. 8., 9. Berlin, 10. Február 1880.; Haymerle an Kálnoky. Privat. Wien, 13. Februar 1880. Mindkettő: HHStA PA I/454.

támogatást az olaszokkal szemben. A miniszter igyekezett megérteni Bismarck álláspontját is: a kancellár kizárólag Franciaországot tartja szem előtt, ezért szeretne mindent meggátolni, ami az ő józan orosz politikusait gyengíthetné. „De ez utóbbiak – tette hozzá – egyáltalán nem a mi barátaink!”

Az eszmecseréből folyó mélyebb tanulságok felismerése és a szükséges következtetések levonása feltétlenül megkívánta a napi aktuális ügyektől való elvonatkoztatást. Erre a feladatra a hivatalos posztot már nem betöltő, de még igen befolyásos Andrássy vállalkozott. Bismarck korábbi megnyilvánulásaiban is akadtak Oroszországgal szemben megértő, békülékeny hangok. Bécsben nem hatott újdonságként az orosz politika józan, mérsékelt szárnyának emlegetése. A februári eszmecserén azonban mindez annyira koncentráltan jelentkezett, hogy az osztrák – magyar vezetők számára semmi kétség sem maradhatott afelől, hogy lényegesen többről van szó, mint múltékony hangulatról vagy pusztán elvont óhajról. Berlinnek a változtatásra vonatkozó, félreérthetetlenül megfogalmazott igényét nem lehetett többé számításon kívül hagyni. Andrássy a kettősszövetség partnerei közti ellentétes felfogást igyekezett közös nevezőre hozni. Anélkül, hogy az egyedül kívánatosnak ítélt angol orientációt feladta volna, vállalkozott a hangsúlyozottan defenzív, ám mégiscsak orosz-ellenes beállítottság némi enyhítésére. Nézeteit Reuss előtt fejtette ki. A beszélgetés fontosságát mutatja, hogy a róla készült feljegyzést Haymerle minden változtatás és külön indokolás nélkül azonnal Ferenc Józsefhez továbbította.⁵¹

Andrássy abból a feltételezésből indult ki, hogy az oroszok (ő elsősorban Suvalovra gondolt) meggyőzték Bismarckot közeledési kísérleteik őszinteségéről. Ezért kifejtette Reussnak, hogy Bécsben is hajlandók jóindulatúan kívárni az orosz közeledést, sőt készek arra is, hogy azt nem keresztezik. De ennél többre nem hajlandók. Egyenesen veszélyesnek tartják e közeledés szándékos kiprovokálását. „Hiszen akkor a cár elárasztana mindenféle olyan javaslatokkal, hogy kössünk megállapodásokat a Keleten bekövetkező változásokról.” Ausztria – Magyarország nem hajlandó a Berlinben kialakított status quo fennmaradását megrövidíteni. Nem kíván belemenni olyan tranzakciókba, amelyeknek az a kiindulópontja, hogy Törökország esetleges felbomlása esetén mi lépjen majd a helyébe. A némiképp bővebb beszédű Reuss-jelentés⁵² szerint Andrássy elismerte, a berlini szerződés egyáltalán nem örökérvényű, de időt és lehetőséget kell adni ahhoz, hogy a dolgok természetes úton fejlődhessenek a Balkánon. Az Oroszországgal való szövetkezést szerinte a tapasztalatok miatt egyetlen osztrák miniszter sem vállalhatja. Még egy szlávbarát cseh külügyminiszter is nyakát törné ezzel a politikával, szögezte le Andrássy.

Az osztrák – magyar külpolitika rugalmasságát bizonyítani kívánó Andrássy kifejtette, Bécs esetleg hajlandó most lemondani az Angliával kötendő egyezségről vagy legalábbis vállalja, hogy nem kezdeményez Oroszország ellen összefogást, de arra mégsem kötelezheti magát, hogy a szigetországgal semmi körülmények közt nem köt megállapodást, még defenzív irányban sem. Andrássy a közelmúlt tapasztalataira utalva attól félt, Oroszország újból megteheti, hogy Németországgal és

⁵¹ „Aufzeichnungen aus einem Gespräch mit Gr. Andrassy. Geheim.” Wien, 21. Februar 1880. HHStA PA I/454.; Vortrag: HHStA Kabinettskanzlei Geheimakten K 18.

⁵² Reuss an Bismarck. Nr. 90. Wien, 16. Februar 1880. PA AA Russland 69 secr. Bd. 1.

a Monarchiával kezdjen egyezkedni, és amikor Anglia már izoláltnak érzi magát, az előbbieket feje fölött az utóbbival egyezzen meg. Ez a gondolatmenet hosszabb időn át szívesen ismételtetett érve maradt a külpolitika bécsi irányítóinak.

Ha összevetjük az osztrák–magyar külpolitikai orientációról gyors egymásutánban elhangzott két elvi állásfoglalást, azonnal szembeötlő, hogy Andrassy kijelentései – amelyekkel Haymerle teljesen egyetértett – jelentős visszalépést mutatnak a miniszter február 7-i felterjesztésében foglaltakhoz képest. Amíg az utóbbi iratban az áll, hogy a kettős monarchia fő célja Oroszország teljes elszigetelése és Angliának a kettősszövetség melletti elkötelezése, addig néhány héttel később Andrassy már egészen másként fogalmazott. Ausztriának szintén érdeke, hogy Oroszországot ne kényszerítse újból kalandor politikába, ezért Bécs gondosan kerülni fogja az oroszellenes koalíció látszatát, és nem mutat nyílt közeledést Angliához.⁵³ A hangsúlyváltás tudatosan történt. Taktikai engedménynek szánták abban bízva, hogy Bismarck felfogása nemcsak Oroszország javára, hanem ellenkezőleg is módosulhat. Haymerle utalt erre: „Talán remélhető, hogy eszméink készségesebb megértésre lelnek, mielőtt az orosz csapatösszevonások Bismarckot nem csupán ingerelni, hanem komolyan aggasztani is fogják.”⁵⁴ A nemzetközi életben azonban a várakozásokkal ellentétben hamarosan olyan fordulatok következtek be, amelyek miatt a taktikai engedményből végül is elvi jellegű változtatások korai előzménye lett.

Az elkerülhetetlen engedmény mértékét Haymerle először február végén fogalmazta meg egy Reuss-szal folytatott beszélgetésben. Kijelentette, kész arra, hogy tartózkodjon az angoloknak teendő olyan jellegű közlésektől és „pozitív tartalmú kapcsolatoktól”, amik Pétervárt riaszthatnák. Ausztria–Magyarország a keleti ügyekben a legbarátságosabb, legtűrelmesebb magatartást szeretné tanúsítani, a sűrűlódásokat igyekszik elkerülni. Cserébe viszont Oroszországnak méltányolnia kell a Monarchia kívánságát: őrizze meg a Keleten most létrejött nyugalmat. Ha a jövőben bizonyos változások talán elkerülhetetlenek is, most ezeket se hivatalosan, se félhivatalosan ne sietessék. Ausztria–Magyarország mindaddig kész meggátolni egy oroszellenes koalíció létrejöttét, amíg kilátás van arra, hogy Oroszországban a békülékeny és a központi hatalmakhoz közelítő irányzat érvényesülhet. Ilyen értelemben igyekszik Angliára is mérséklően hatni. Mindehhez a miniszter még hozzáfűzte, hogy a jó viszony ápolásán túlmenő mindenfajta egyezkedéstől tartózkodni fog. De nyomatékkal kérte Bismarckot, akadályozza meg, hogy Oroszország „a jövőbeli eshetőségekről kötendő pozitív megállapodások” eszméjével zaklassa a dualista monarchiát.⁵⁵

Fordulat Angliában

1880 tavaszán új választások váltak esedékessé Angliában. Az ellenzéki liberálisok a választási küzdelemben egyértelműen a külpolitikát állították középpontba. Élesen felléptek Ausztria ellen. Különösen kivált ebben a párt veteránja, a közélettől

⁵³ Uo.

⁵⁴ Haymerle an Kálnoky. Privat. 13. Februar 1880. HHStA PA I/454.

⁵⁵ „Résumé eines Gespráches mit Prinzen Reuss (Ende Februar 1880).” Uo.

korábban már visszavonult Gladstone, Ausztriának – még az 50-es évekből – meggyőződéses ellensége.

Még januárban történt, hogy Ferenc József megjegyezte Elliot angol nagykövet előtt, nehéz lenne bízni a fennálló viszonyok változatlanlanságában, ha Gladstone újra hatalomra kerülne. A beszélgetésről a Standard című lap számolt be, erősen elferdítve a császár szavait.⁵⁶ A Habsburg-hatalmat keményen bíráló Gladstone-beszédek közül a legnagyobb port az kavarta, amely március 17-én hangzott el az edinburghi Midlothian Hallban. A sajtójelentésekre hivatkozva Gladstone azt állította, az osztrák császár őt a bécsi angol nagykövet előtt „pestis”-nek titulálta és azt hangoztatta, szeretné, ha a választásokon újra a konzervatívok győznének. Ausztria tehát durván beavatkozik az angol belügyekbe! Ugyanezen beszédében mondta a sokat idézett szavakat: „Ausztria mindig is a szabadság rendíthetetlen ellensége volt Európa valamennyi országában. . . . Oroszország persze szintén a szabadság ellensége, de Oroszországban van egy kivétel – Oroszország legalább a szláv szabadság barátja. . . . Nincs olyan pont a világ térképén, ahová odatehetnék az ujjukat és azt mondhatnák: itt Ausztria jót cselekedett.”⁵⁷

A patetikus hangvétel nem tévesztett hatást, és a szokatlanul éles vádaskodás csak növelte a feltűnést. Legkínosabban az osztrák – magyar kormány érezte magát, de a londoni kabinet szintén kényes helyzetbe került, hiszen Gladstone az angol nagykövetre hivatkozott. A fejlemények Károlyit lehangolták. Azt írta, Ausztria a liberálisok esetleges hatalomra jutásakor számíthat arra, hogy „fanatikus gyűlölettel és vak dühvel” találja majd szemben magát.⁵⁸ A bécsi diplomácia nem vehette szó nélkül tudomásul a császárral szembeni vádaskodást. Haymerle Gladstone állításának azonall megcáfolását követelte Londontól. Hasonlóképp járt el a közvetlenül érintett Elliot. Közös fellépésük eredményeként a Times március 24-én helyreigazítást közölt: Ferenc József részéről nem hangzottak el azok a kijelentések, amelyeket neki tulajdonítottak. Többre – a Haymerle által igényelt parlament előtti cáfolatra – az angol miniszterek nem vállalkoztak.⁵⁹

A választások menete a legrosszabb várakozásokat igazolta. Április elejére lassan kirajzolódtak az elkerülhetetlen liberális győzelem körvonalai. A bécsi német ügyvivő egy Haymerlével folytatott beszélgetés után ekkor írta Berlinbe: a miniszter úgy véli, ha a tory-kabinet nem lesz képes tartani magát Angliában, ennek egyenes következményeként Oroszországban megerősödik a háborús párt és Miljutyin befolyása. Ezért várja feszült izgalommal nemcsak a londoni, hanem a pétervári jelentéseket is.⁶⁰ Károlyi április 7-i levelében már tudatta, hogy az addigi mandátumvesztések immár bizonyossá teszik a konzervatívok bukását. A szigetországban a közhangulat azért vált hívőssé Beaconsfieldék körül – vélte a diplomata –, mert sokan azt szerették volna, ha az addig követett „imperialista”, vagyis világpolitikai irányzat helyett a jövőben a kormány többet törődne a belpolitikai kérdésekkel.⁶¹

⁵⁶ *Bridge* 113.; *Partik* 133.

⁵⁷ *Partik* 133.

⁵⁸ *Brown* 135.

⁵⁹ *Partik* 140.; *Medlicott*, Bismarck 61.; *Brown* 136–137.

⁶⁰ Berchem an Bismarck. Nr. 163. Wien, 3. April 1880. PA AA Österreich Nr. 70. Bd. 6.

⁶¹ Károlyi an Haymerle. Nr. 31. London, 7. April 1880. HHStA PA VIII/95.

A következményeket taglalva a londoni nagykövet utalt arra, hogy az angol külpolitika iránya mindenképp meg fog változni. Ausztria, Németország és Törökország helyett inkább Franciaország, Itália és a keleti országok kerülnek előtérbe. A gyakorlati végrehajtásnál azonban sok függ majd attól, ki lesz a miniszterelnök. A liberális párt vezére Granville, vele nem lenne nehéz szót érteni. Ám a helyzet pillanatnyi ura a párt legnépszerűbb figurája, Gladstone. Amennyiben vállalná a kabinet vezetését (a választási kampányban az ellenkezőjét állította), a királynő csakis őt kérhetné fel erre a posztra.⁶²

Bármennyire is lesújtó volt az angliai fordulat, a Ballhausplatzon igyekeztek magukat vigasztalni és elhárítani a sötét pesszimizmust. Haymerle kezdettől hirdette, ha a kabinetek változnak is, az alapvető politikai érdekek azonosak maradnak. „Bár mindazok, akik csupán kényszerből vetették alá magukat a berlini kongresszus döntéseinek – írta még április 7-én –, most Beaconsfield vereségétől bátorítást nyerhetnek, és ha emiatt pillanatnyilag a legkellemetlenebb visszahatással kell is számolnunk, ez mítsem változtat azon a tényen, hogy az angol és az osztrák – magyar érdekek párhuzamosan haladnak a Balkánon. A gyakorlati politikában megszerzendő tapasztalat módosíthatja a felelős angol miniszterek nézeteit.” Április 18-án, amikor Londonban a kabinetalakítás jelentette a fő gondot, Károlynak kifejtette, hogy a jó viszony változatlan fennmaradásában erősen bízunk, és ha az új angol kormánynak sikerülne némi időt nyernie, hamarosan meggyőződhetne az „érdekek parallelizmusáról”.⁶³ Reuss ekkor szóba hozta előtte, hogy Bismarckot aggasztják az angliai fejlemények, erre Haymerle csak azzal reagált, hogy „nem eszik olyan forrón a kását”.⁶⁴

Az új angol kormány végül is Gladstone vezetésével alakult meg. A harmadik „virágkorába” lépő agg politikus április 28-án vette át az ügyeket. A külügyi tárcát Granville kapta. Az osztrák-magyar – angol kapcsolatok szempontjából mindkét részről sürgős feladatnak tekintették a Midlothian-affér rendezését. A dolog nem volt könnyű, mivel Gladstone az angol liberális vezetők által szorgalmazott békülési gesztus elől sokáig makacsul elzárkózott. Ragaszkodott ahhoz, hogy bebizonyítsák neki, Ausztria megváltozott, és politikáját immár nem hódító szándékok vezérik. Haymerle Elliot révén sürgette az inkriminált kijelentések hivatalos visszavonását. A kibontakozást nagyban elősegítette Granville és Károlyi szívélyes baráti viszonya. Többszöri levélváltás, majd személyes találkozó után találták meg a rendezés mindkét felet kielégítő módját. Miután Gladstone késznek mutatkozott visszavonni kifogásolt állításait, ha biztosítják, hogy az információk, amikre vádját építette, nem helytállóak, Haymerle felhatalmazta Károlyit a szükséges felvilágosítás megadására. A nagykövet feladata volt meggyőzni Gladstone-t, hogy „Ausztria nem akarja a balkáni országokat saját jogára alá vonni”.⁶⁵

⁶² Károlyi an Haymerle. Nr. 32. London, 14. April 1880. Uo.

⁶³ Haymerle an Károlyi. Privat. Wien, 7. April 1880.; Haymerle an Károlyi. Tel. Nr. 24. Wien, 18. April 1880. Mindkettő: HHStA PA VIII/96.

⁶⁴ Reuss an Bismarck. Nr. 176. Wien, 14. April 1880. PA AA Russland. Nr. 69 secr. Bd. 2. A nagykövet azt is megírta, hogy Albrecht főherceg szerint viszont Ausztria és Németország feladata most az, hogy megyegyezzenek Oroszországgal.

⁶⁵ Partik 149.; Brown 141.

A minél kisebb feltűnés érdekében Károlyi a szükséges nyilatkozatot „spontán” módon, saját nevében adta, amire a miniszterelnök ugyancsak magánlevélben válaszolt. Bár Gladstone Károlyihoz intézett május 3-i levele korántsem bizonyította, hogy szerzőjének felfogása a Habsburg-monarchia balkáni szerepéről alapvetően megváltozott volna, Bécsben feltűnő készséggel siettek kinyilvánítani teljes megelégedésüket, az incidenst végleg lezárták minősítették. Károlyi kérésére Gladstone levelét május 11-én közzétették az angol sajtóban.

A Midlothian-ügy elsimítását elősegítő Károlyi-nyilatkozatban a nagykövet azt fejtegette, hogy Ausztria – Magyarország a berlini szerződés talaján áll, és nincs szándékában a szerződésben biztosított jogok kiterjesztése vagy megnövelése. Haymerle jóváhagyta Károlyi ténykedését, és örömmel nyugtázta a kapcsolatok rendezését, ám rögtön figyelmeztette a nagykövetet, ha módja lesz arra, hogy kijelentéseit megismételje, vigyázzon, hogy a berlini szerződésből fakadó jogokba az annexió feltétlen beleértődjék. Azt kérte, Károlyi ne azt emelje ki, hogy Ausztria nem törekszik jogait tovább bővíteni, hanem inkább azt hangsúlyozza, hogy katonai előrehaladása nem terjed túl azon a zónán, amelyet számára a berlini szerződés biztosított. E katonai zónába természetesen beletartozik Novibazár is. Haymerle hozzátette, hogy a Monarchia az adott pillanatban egyáltalán nem tervezi a szandzsák elfoglalását, de erre vonatkozó jogát fenn kívánja tartani. A miniszter úgy vélte, e pontosítás ellen az angoloknak nem lehet kifogásuk, hiszen számukra az a fontos, hogy lássák, Ausztriának nincs szándékában Albánia, Makedónia stb. megszerzése. Ezt ő készséggel garantálja, különösen abban az esetben, ha biztosítva látja az Adriai-tengert, amelynek keleti partvidékén egyetlen hatalom terjeszkedését sem tűrheti el, legkevésbé Itáliáét.⁶⁶

A liberális fordulat Angliában rendkívül kellemetlenül érintette Bismarckot is. Korábban ugyan nem fukarkodott a konzervatív kabinetet bíráló kijelentésekkel, a választási eredményt megismerve azonban módosult a torykról alkotott véleménye, haragja a liberálisok ellen fordult. Bismarck bevált fogásai közé tartozott, hogy ellenfeleit – ha rosszat kívánt mondani róluk – valóságos lázítókként, forradalmárokként jellemezte. A tárgyalt időszakban ezt a szerepet jó ideig az orosz hadsereg átszervezésénél liberális beállítottságról tanúskodó Miljutyinra osztotta. 1880 áprilisában azután Gladstone lett a fekete bárány. A német kancellár a pillanat hatása alatt az agg politikusban felfedezte a harcos republikánust, aki képes egymaga aláásni a monarchista Európa biztonságát.⁶⁷ Úgy látta, mivel a forradalmi-republikánus erők Franciaországban, Itáliában és Spanyolországban is erősödnek, a monarchikus elvek őrzésére széles körű összefogás szükséges. Ennek részeként sürgősen elő kell segíteni Oroszország közeledését a központi hatalmakhoz.⁶⁸

Bismarck mindenekelőtt attól félt, hogy a gladstone-i elvek szerint cselekvő új angol kormány közeledni próbál Oroszországhoz, és a csábításnak az utóbbi nem tud ellenállni. A közös törökellenesség talaján kibontakozó (egyáltalán nem elképzelhetetlen) angol–orosz megegyezés minden bizonnyal szétzilálta volna Bismarck

⁶⁶ Károlyi an Haymerle. Nr. 36. London, 1. Mai 1880. HHStA PA VIII/95.; Haymerle an Károlyi. Privat. Wien, 6. Mai 1880. Uo. VIII/96.

⁶⁷ *Medlicott*, Bismarck 53–54.

⁶⁸ Széchényi an Haymerle. Nr. 29. Berlin, 2. Mai 1880. HHStA PA III/120.

formálódó szövetségi rendszerét. Emiatt tehát önmaga számára is égetően szükségessé vált az, amit korábban a nehéz felfogású osztrák diplomácia előtt többször hangoztatott: a „békeszerető” erők támogatása Oroszországban. Amíg a tél folyamán, különösen Gorcsakov visszatérte óta a német–orosz viszonyt beárnyékolta az állítólagos orosz katonai előkészületek miatti állandó német panaszok (és az időnkénti éles sajtókampány), addig most – Szkazkin szarkasztikus megállapítása szerint – az orosz lovaság és gyalogság egycsapásra beszüntette előrenyomulását a német határok felé. A kancellárnak nem maradtak követelései az oroszokkal szemben.⁶⁹

Orosz részről gyorsan felismerték a kínálkozó lehetőséget. Jelzi ezt Szaburov Bismarck előtt tett kijelentése: „Elképzelhető, hogy Gladstone Ausztria ellensége, de nem Oroszországé!” Az orosz nagykövet szerint Bismarcknak ezzel kellene érvelnie Bécsben, hogy a vonakodó Haymerlét jobb belátásra bírja, mielőtt Pétervár „modus vivendi talál” Angliával.⁷⁰ Az előrehaladás meggyorsítása érdekében Szaburov közölte a külügyminisztériumot irányító Hohenlohéval, hogy Oroszország hivatalosan kezdeményezni kívánja a három császári hatalom egységének megeremtmését a balkáni kérdésekben. Bismarcknak a kezdeményezés kapóra jött. Azonnal akcióba lépett. Április 28-án Schweinitz révén tudatta Giersszel, hogy Németország a legnagyobb készséggel hozzájárul az orosz kívánsághoz, és a maga eszközeivel igyekszik egyengetni a közeledés útját Ausztria felé, de szükségesnek tartja, hogy a megegyezés részleteivel összefüggő tárgyalásokba Bécsbe is bevonják.⁷¹ Bismarck tehát éppen azt kezdeményezte, aminek megakadályozását Haymerle nyomatékkal kérte február végén.

A Ballhausplatzra már érkeztek jelzések arról, hogy Bismarck a német–orosz „újra-közeledésen” fáradozik, egyelőre azonban nem szándékoztak a kancellárt ezen az úton követni. Reussnak az volt a véleménye, hogy a változások ellenére Haymerle „még nem tart ott”, hogy annak a támogatásnak, amit számára Anglia jelentett, s amit esetleg most az utóbbi megtagadhat tőle, teljes értékű pótlását lássa az Oroszországhoz való közeledési kísérletekben.⁷² Bismarcknak tehát, ha a számára kívánatos irányba akarta befolyásolni az osztrák–magyar vezetőket, óvatosan kellett eljárnia. Április 23-án Reusshoz intézett levelében ezért csak igen általános formában pártfogolta a két érdekelt kelet-európai birodalom közvetlen megegyezését a keleti kérdésről. Ennek megfelelően a hatás is csekély volt. Haymerle ugyan a kancellárral egyetemben tartott attól – mint láttuk –, hogy az angliai kabinetváltozás károsan befolyásolhatja a cári hatalom külpolitikáját. Abban is egyetértett vele, hogy az adott helyzetben feltétlenül indokolt Sándor cár személyével szemben hangsúlyozottan baráti magatartást tanúsítani, de a maga részéről ettől nem várt érzékelhető pozitív hatást. „Legalább egyszer jó lenne már valami praktikus hasznot látni az orosz császár állítólagos békés beállítottságából!” – kiáltott fel április végén Reuss előtt. Ilyen előzmények után aligha tarthatjuk meglepőnek azt a kategorikus visszautasítást, amivel a bécsi külügyminiszter német kollégájának újabb, egy fokkal már határozottabb hangvételű javaslatát fogadta.

⁶⁹ Szkazkin, Konyec 156.

⁷⁰ Saburov 128.

⁷¹ Windelband 145.

⁷² Reuss an Bismarck. Nr. 176. Wien, 14. April 1880. PA AA Russland Nr. 69 secr. Bd. 2.

Reusst május 2-án Berlinből utasították, hogy adja Haymerle tudtára, Bismarck indokoltnak tartja az orosz kormány ismétlődő panaszait a törökországi helyzet gyors romlása miatt. Német részről úgy vélik, nem lehet visszautasítani azt a kívánságot, hogy Oroszország szorosabban érintkezessen a közép-európai hatalmakkal. Bizonyára ijesztgetésként tette hozzá a kancellár, hogy ha a szultán továbbra is makacsul akadályozná a berlini szerződésben előírtak végrehajtását, akkor ő elképzelhetőnek tartja, hogy Oroszország feladja a berlini szerződést, és visszatér a San Stefanó-i megállapodáshoz. A megegyezés praktikus módjaként azt indítványozta, hogy a Keleten alkalmanként felmerülő kérdésekről tartsanak ismételten eszmecsereket, és állapodjanak meg a konstantinápolyi képviselőknek adandó útmutatásokban.⁷³ Az indítvány tulajdonképp leplezte Bismarck igazi szándékait. A szabályszerű hármass szövetség eszméjével még nem volt tanácsos előállni. Az „esetről esetre” történő egyezkedés gondolata tűnt alkalmasnak arra, hogy a helyes útra terelje Bécsset, bevezesse vagy legalább előkészítse a kurzusváltást.

A május 2-i német kezdeményezést Bécsben kellő komolysággal kezelték. A külügyminiszter külön jelentést tett Ferenc Józsefnek s csak ezután adta meg Reussnak részletes választ. Haymerle készséggel vállalkozott a Bismarck által felvetett probléma megtárgyalására. Arról az orosz kívánságról volt szó, hogy a Portát valamilyen formában győzzék meg, téved, ha azt hiszi, hogy a korábban együtt haladó három kelet-európai nagyhatalom már nem egységes Berlin végrehajtásának szorgalmazásában. Ilyesmire hajlandó volt Haymerle, amennyiben orosz részről a szokásos diplomáciai eljárással megelégszenek. Csupán az elől zárkózott el kategorikusan, hogy Pétervár és Bécs között olyan tágabb eszmecsere kezdődjön, amelynek célja a két nagyhatalom *különmegállapodása* a konkrét balkáni kérdésekben kettejük által követendő eljárásról. Aggályai voltak már az ad hoc megegyezéssel kapcsolatban is („nem vagyunk olyan helyzetben, hogy szívességet téve Oroszországnak, akarata szerint előre vagy hátra lépegethessünk”⁷⁴), de igazi ellenállást a hosszú távú egyezkedés gondolatával szemben fejtett ki. Szokásos módon, a keserű történelmi tapasztalatokra hivatkozva fejtegette (hosszan és terjengősen) azt a meggyőződését, hogy az orosz igények miatt a két hatalom általános megegyezési kísérletei szinte szükségszerűen felszínre hozzák és tudatosítják az ellentéteket, s emiatt fennáll az a veszély, hogy a szándékolt közeledés helyett végül is meghasonlás lesz az eredmény.⁷⁵ Nem minden büszkeség nélkül mondta Reussnak: ma is változatlanul érvényes mindaz, amit Kálnoky februári berlini útja után mondott, és aminek lényege az egyetértésre törekvés anélkül, hogy bármely formában latolgatnák a jövőt illető esélyeket a Keleten. Végző konklúzióként nagyon határozottan jelentette ki: „Oroszországgal jóban kívánunk lenni, de a jó viszony alapfeltétele, hogy vele szemben minden kötelezettségtől szabadok maradjunk!” Haymerle sem az akkor aktuális napi kérdésekben (a montenegrói határvita és Kelet-Rumélia helyzete került újból szőnyegre), sem a távlati elképzelésekben nem vállalta a kétoldalú összefogást, ehelyett inkább az európai koncert egységének erejében bízott.

⁷³ *Windelband* 145–146.

⁷⁴ Haymerle an Széchényi. Wien, 6. Mai 1880. HHStA PA III/121.

⁷⁵ Reuss an Bismarck. Nr. 216. Wien, 4. Mai 1880. PA AA Russland Nr. 69 secr. Bd. 2.

A szilárdság, amellyel a bécsi vezetők Bismarck nyomásának ellenálltak, nem kis részben azon alapult, hogy az új angol kormány első állásfoglalása messzemenően megfelelt várakozásaiknak. Haymerle bizakodva látta, hogy jövődöleése az osztrák – magyar és az angol érdekek azonosságáról, e tény minden akadályt leküzdő erejéről beteljesedik. Az új angol külügyminiszter, Granville első hivatalos fogadásán sietett Károlyival közölni, a liberális kabinet változatlanul fenntartja a baráti viszonyt Ausztriával. A két ország érdekei – fejtegette a miniszter – sok kérdésben hasonlóak, és ő nem ismer olyan problémát, ahol ezen érdekeknek szükségképpen divergálniok kellene. Kívánhattak-e Bécsben szebb bemutatkozást? Biztató volt a nyilatkozat folytatása is: Anglia változatlanul a berlini szerződés végrehajtását óhajtja, amilyen gyorsan csak lehet. Elismeri Ausztria azon jogait, amiket e szerződés biztosított számára. Nagy veszély rejlik abban, ha bármi okból nem teljesülnének Berlin előírásai. A megoldás legkézenfekvőbb módja: Európa egyesült nyomása Törökországra.⁷⁶

A Ballhausplatz nagy bizakodása abban, hogy a változások ellenére Angliával továbbra is szót lehet érteni, érzéketlenné tette Haymerlét a Berlinből származó sugallatokkal szemben. Reuss ezt kertilés nélkül megvallja jelentéseiben, amelyekből kiviláglik, még mindig mekkora szerep jutott az ügyek irányításában Andrásynak. Az utóbbi tudatta a német nagykövettel, hogy teljesen megbíznak Granville nyilatkozataiban, és mivel Angliának nem áll szándékában elhagyni a berlini szerződés talaját, Bécsben nem tartanak attól, hogy a liberális kabinet külön megegyezést kereshet Oroszországgal. Az utóbbi mozgáslehetősége korlátozott, igazi veszélyt a Monarchiának nem jelenthet. Még a leginkább oroszbarát kormány sem teheti meg Angliában – érvelt Andrassy –, hogy Konstantinápolyt kiszolgáltassa az oroszoknak. Az szintén bizonyos, hogy e várost az oroszok sem engednék át a görög birodalomnak. A nagykövet azzal zárta jelentését, hogy ezt a felfogást Haymerle teljes mértékben osztja, hiszen ismételtlen tett előtte olyan kijelentést, hogy Anglia nem vállalkozik a Monarchia érdekeit sértő megegyezésekre.⁷⁷

Talán annyit lehet ehhez még hozzátenni, hogy nem csupán Bécsben vélekedtek így, akadtak Berlinben is olyanok, akik osztoztak e nézetben. Hohenlohe mondta egy ízben Széchényinek: a liberálisok külpolitikai programja ugyan fenyegetően hangzik („Liebe zu Serbien und Griechenland, Hass gegen Österreich”), ellentéte a konzervatívokénak; de egy pontban, ott, ahol Konstantinápolyról van szó, sem Gladstone, sem bárki más nem térhet el az eddigi irányvonalától. Tehát sem a Szerbia iránti szeretet, sem pedig az Ausztriával szembeni gyűlölet nem lépheti túl a plátói érzelmek körét.⁷⁸

Az orosz politikai célkitűzésekről hamis kép élt a bécsi vezetőkben. Tulajdonképpen a régi séma szabta meg gondolkodásukat. A békés, konciliáns hangokat és a közeledési vágyat őszintétlennek ítélték. Ezt a korábbi időszakban beidegződött rosszindulatú elfogultságot egyelőre tovább erősítették Kálnoky célzatosan szerkesztett pétervári beszámolóí. Az osztrák–magyar diplomáciai testület legfiatalabb nagykövete érdemeit úgy igyekezett gyarapítani, hogy mondandóját mindenkor

⁷⁶ Károlyi an Haymerle. Nr. 36. London, 1. Mai 1880. HHStA PA VIII/95.

⁷⁷ Reuss an Bismarck. Nr. 231. Pest, 10. Mai 1880. PA AA Russland Nr. 69 secr. Bd. 2.

⁷⁸ Széchényi an Haymerle. Nr. 29. Berlin, 2. Mai 1880. HHStA PA III/120.

a Ballhausplatzon uralkodó hangulatok és hangulatváltozások gondos számbavételével fogalmazta meg. Az orosz közeledés ellen elszántan küzdő Haymerlének április–május folyamán kedvező hírekkel szolgált. Arról számolt be, hogy az angol liberálisok győzelme a várt hatást váltotta ki a vezető orosz körökben. A keleti kérdés iránt azonnal fokozottabb aktivitást mutattak, amit elsősorban a sajtó tükröz, de nyomai felfedezhetők Giers hangnemében is. Gyakrabban panaszkodtak a Porta magatartására, és a hatalmak eddiginél erélyesebb fellépését sürgették Konstantinápolyban. Az oroszok visszatérő panaszait Kálnoky színjátéknak vélte. Amikor Giers nyugtalanságát fejezte ki amiatt, hogy a török fővárosban a közhangulat gyorsan romlik, a fanatikus szélsőségesek válnak hangadókká s a jelenségtől nem teljesen függetlenül egy közvetlen kelet-ruméliai török beavatkozás lehetősége sem kizárt, vele szemben Kálnoky nagyon határozottan képviselte a bécsi felfogást. Ők is aggódnak – érvelt –, de más okból. A kelet-ruméliai helyzet (hasonlóan a bulgáriaihoz) azért veszélyes, mert Berlin felrúgásával fenyeget. A Portának a szerződés jogokat biztosít a „forradalmi tartománnyal szemben”. A hatalmaknak nem szabad egyoldalúan csak a törökökkel szemben eljárni; mérséklően kell hatni Szófiára és Philippopoléra is. Giers konzuli jelentésekből vett terjedelmes idézetekkel próbálta a nagykövetnek bebizonyítani, hogy az orosz helyi képviselők mindenkor lojálisan, a berlini szerződés szellemében járnak el. A nagykövetet ezek az érvek nem győzték meg.⁷⁹

Amikor Haymerle közölte Kálnokyval Bismarck kezdeményezését, és szólt a kancellár által hivatkozott orosz kezdeményezésről, a nagykövet elismerte, van némi alapja Bismarck törekvésének, hogy Sándor cárt megtartsa az „újabb felvett konzervatív irányban” és elvonja a szélsőségesektől. Ám bizalmatlansága itt is megmutatkozott: Pétervárott egy ideje korrektebb hangok is hallatszanak – ismerte el –, de a pánszláv zászlót mégsem dobták tűzbe, legfeljebb összegöngyölték. Kálnoky nem bízott a Bismarck pártfogolta „józan orosz politikusok” hatásában. Változatlanul a régi demokrata pánszlávisták az orosz császár tanácsadói, s a korábbiakhoz hasonlóan most is Miljutyinnak van a legnagyobb befolyása, hangzik a súlyosnak szánt érv. Ebből könnyen adódott a következtetés: az orosz politika végcéljai maradnak a régiek, csupán a módszerek változnak a körülményeknek megfelelően.⁸⁰

⁷⁹ Kálnoky an Haymerle. Nr. 24. St. Petersburg, 29./17. April 1880.; Kálnoky an Haymerle Nr. 27 B. St. Petersburg, 6. Mai/24. April 1880. Mindkettő: HHStA PA X/75.

⁸⁰ Kálnoky an Haymerle. Nr. 31 B. St. Petersburg, 19./7. Mai 1880. Uo.

A „berlini rendezés” újabb szakasza

A szerb vasútkonvenció ügye

Haymerle miniszteri debütálásakor a szerb tárgyalások ügye meglehetősen kedvezőtlenül alakult. 1879. október 13-án Steić ügyvivő átadta a hivatalos szerb választ a júliusi tárgyalásokon¹ előterjesztett osztrák–magyar javaslatokra. A Ristić által aláírt nyilatkozat rövid volt és minden újdonságot nélkülözött. Egyetlen gondolatot variált: a vasútkérdésben a kétoldalú osztrák–szerb megegyezés előfeltétele a négyes bizottság összehívása. Ristić jól tudta, hogy az egyezménytervezet formális elvetését Bécsben könnyen egyfajta kihívásként értékelhették volna. Ennek esetleges következményeit nem akarta magára vállalni. Csupán az Andrássy idején folytatott taktikát újította fel, amihez számíthatott némi külső támogatásra is.

A lényegében negatív szerb álláspont hátterét vizsgálva Pintér ügyvivő arra mutatott rá, hogy a belgrádi diplomáciai képviselők szinte egyöntetűen osztrákellenesek a vasútkérdésben. „Nemcsak az angol és az orosz képviselő, meg az olasz tevékenykedik ellenünk – írta –, de még Bray gróf német ágens is...”² Ilyen körülmények között nehéz feladat volt Ristićet rábírni arra, változtassa meg nézetét, és egyezzen bele a külön kétoldalú vasútszerződés megkötésébe.

A légkör Belgrádban látszólag roppant kedvezőtlenre fordult. Különböző források olyan híreszteléseket tápláltak, hogy külső nagyhatalmi segítséggel Belgrádban készítik elő a balkáni kisországok szorosabb szövetségét („Balkanbund”), mely főleg Ausztria–Magyarország ellen irányul. 1879 novemberében a befolyásos és a kormányhoz közel álló belgrádi Iszток című lap azt terjesztette, hogy e törekvést Oroszország erősen pártfogolja. Bécsben emellett nyugtalanságot okoztak az olasz aspirációkra utaló jelek is. Feltehetően Torielli belgrádi olasz konzul kezdeményezésére nagy osztrákellenes agitáció kezdődött a balkáni fővárosokban. Haymerle gondosan felmérte a helyzetet. A Szófiából, Bukarestből és Athénből érkező hírek a „Balkanbund” gondolatának központjaként egyaránt Belgrádot jelölték meg. Az osztrák–magyar diplomácia az angolok segítségére támaszkodva erélyesen tiltakozott Rómában. Toriellit hamarosan visszahívták.³ Bécsben felmerült olyan gyanú is, hogy az osztrákellenes agitáció a Balkánon közvetlenül Ristićtól ered.⁴

¹ L. fentebb a 100. l.

² Pinter an Haymerle. Nr. 135/HP Belgrad, 11. November 1879. HHStA Ad. R. F 34/280.

³ Hauptmann 167–172.

⁴ Pisma Hristića 306–307.

A „Balkán-szövetség” meglehetősen nyugtalanító híreivel egyidőben arról is érkeztek jelentések Bécsbe, hogy mind Szófiában, mind Belgrádban általánosan elterjedt vélekedés szerint hamarosan sor kerülhet egy orosz–osztrák háborúra; ez a hangulat szintén az orosz befolyást erősítette a balkáni országokban.⁵ Mindezen tényezőket figyelembe kellett vennie Haymerlének, amikor megindította kétirányú hadműveletét a céllal, hogy megváltoztassa a szerb magatartást. Az új külügyminiszter a tárgyalásokon elődjénél erőszakosabban lépett fel, nyíltabban éreztette a két állam közti erőkülönbséget, és a realitásokkal való kényszerű számvetésre igyekezett szorítani Ristićet. Az osztrák–magyar diplomácia hangnemének módosulását, az új külügyminiszter másfajta magatartását rögtön észrevették Belgrádban, e felismerés természetesen korántsem növelte a Monarchia iránti szimpátiát.⁶

A hangnemváltozás azonban külsődleges eszköz volt. Fontosabb szerep jutott azoknak a politikai manővereknek, amelyekkel Haymerle egyrészt a lehetséges nemzetközi támogatástól próbálta megfosztani Ristićet, másrészt az utóbbi érveinek tarthatatlanságát igyekezett bizonyítani. Egyik feladat sem tűnt könnyűnek. Ristić eléggé megalapozottan reménykedett külső segítségben. Legszilárdabban Oroszországban bízhatott; ezt erősítették meg a mindenfelől érkező bizalmas jelentések.⁷ Bécsben e téren gyors változásra nem számíhattak, viszont a többi nagyhatalomnál a siker reményében próbálkoztak. Legelőször Berlinben. Haymerle részletesen tájékoztatta Reussot Ausztria–Magyarország követeléseiről, „amelyek méltányosak és jogosak, és szigorúan a berlini szerződés és egyéb jogerős nemzetközi egyezmények keretein belül maradnak”. Mivel a belgrádi német képviselőt, feltehetően szerb oldalról, hamisan tájékoztatták, „Bray nem a mi felfogásunknak megfelelően nyilatkozott” – húzta alá a miniszter, s kérte Berlin közbenjárását.⁸ A németek készséggel megígérték a segítséget. Nem sokkal később ugyancsak pozitív válasz érkezett a Londonban előterjesztett hasonló kérésre. Angliával szemben persze óvatosabban kellett eljárni: hiszen amíg a Szerbiával folyó vasútügyi vitákban osztrák–magyar részről számíhattak némi angol segítségre, addig a kereskedelempolitika terén más volt a helyzet. Mégis, a londoni intervenció eredményeként újév táján – Bécs szempontjából a legjobb időpontban – Gould utasítást kapott, hogy a vasút-kérdésben nyújtson támogatást osztrák–magyar kollégájának. Nehezebben ment a dolog Oroszországgal, de végül azért ott is sikerült eredményt elérni.⁹

Miközben folyamatban volt a korábban kedvezőtlen diplomáciai háttér áthangolása, Haymerle és Ristić között éles hangú jogvita bontakozott ki. Amíg a nagyhatalmak különösebb ellenállás nélkül – kimondva vagy kimondatlanul – elismerték Ausztria–Magyarország igényeit Szerbiával szemben, addig ugyanezt jóval nehezebb volt Ristićnél elérni. 1879 őszén változatlanul nagy eltérés mutatkozott a két fél felfogása között a berlini szerződés 38. cikkének, valamint a július 8-i meg egyezés első pontjának értelmezésével kapcsolatban. Mivel e két jogforrás előírásai

⁵ Haymerle külön kitért erre az 1880. január 7-i tanácskozáson. L. fentebb a 119. l.

⁶ Pisma Hristića 309–310.

⁷ Hauptmann 172.

⁸ Haymerle an Széchényi. Wien, 5. November 1879. HHStA Ad. R. F 34/280.

⁹ Haymerle an Herbert. Tel. Nr. 13. Wien, 2. Januar 1880.; Herbert an Haymerle. Tel. Niš, 2. Januar 1880. Mindkettő: uo. Vö. Hauptmann 168–170.

nem fedték egymást, mind az osztrák–magyar, mind a szerb fél természetesen a saját érdekeinek leginkább megfelelő módon interpretálta azokat. Korábban tapasztaltuk, hogy amikor Bécsben tudatára ébredtek annak, hogy a négyoldalú tárgyalások rendkívül elhúzódhatnak, és a hároméves határidő veszélybe kerülhet, a külön kétoldalú rendezés elsőbbségét választották abból a megfontolásból, hogy a július 8-i egyezményből a fejedelemségre háruló kötelezettségek megerősítésével biztosítható legjobban a Monarchia érdekeinek védelme. A Törökországgal és Bulgáriával folytatandó tárgyalásokra csak később, egy külön szakaszban kívántak sort keríteni.

Ristić éppen fordítva szeretne volna. A fenti két szerződés cikkelyt ő úgy értelmezte, hogy mielőtt bármi konkrét lépésre sor kerülne, Bécsben össze kell ülnie a négy érdekelt ország megbízottainak azzal a feladattal, hogy rögzítsék az egész vonal és a szükséges csatlakozások egyidejű építését. Csak az ilyen közös elhatározás után és csupán ennek alapján lehet szó Szerbia és a Monarchia külön megegyezéséről, amely a közös, négyoldalú döntésekből fakadó speciális problémákra korlátozódik. Kifogásait Ristić már korábban is hangoztatta. Legfőbb érve – a jogiakon túl – az volt, hogy a szerb vasútvonal, legalábbis kezdetben, csupán a nemzetközi összeköttetés részeként létezhet. Ezért a mindenirányú, egyidejű csatlakozást sürgette. Álláspontja nem csupán az időhúzást szolgálta. Bécsben teljesen tisztában voltak a szerb államférfi egyéb céljaival. Az építkezés megkezdését azért halogatta, mert gondot okozott számára annak finanszírozása és talán ennél is nagyobbat a vonalvezetés problémája. Mindenáron azon volt, hogy még átmeneti időre se legyen a fejedelemség a Belgrád–Zimony összeköttetés révén kizárólag Ausztriára utalva. Ezért szükségesnek látta, hogy az északon kívül legalább még egy másik irányban is létesüljön kapcsolat. A feladat megvalósíthatóbbnak tűnt dél felé, Szaloniki irányában. Ristić – elsődlegesen a fejedelemség gazdasági érdekeit szem előtt tartva – ezt a megoldást pártfogolta. Jól mérte fel, hogy a konstantinápolyi kapcsolatból közvetlen gazdasági haszon alig származhat, míg Szalonikin át a tengeri kijárat biztosítása egycsapásra megváltoztathatja Szerbia külgazdasági helyzetét. E döntő fontosságú megfontolások mellett egyéb tényezők is a Szaloniki irány mellett szóltak. Egyrészt a relatív közelség, hiszen a Mitrovica–Szaloniki szakasz már évek óta készen állott, másrészt az angolok érdekeltsége, amelyre támaszkodva remélni lehetett a sikert a szokás szerint vég nélkül akadékoskodó Portával folytatandó tárgyalásokon. A konstantinápolyi csatlakozás realizálása viszont jóval nehezebbnek ígérkezett, hiszen itt a török közreműködés mellett a bolgár támogatást is biztosítani kellett, s ez utóbbinál a Szófiában érvényesülő negatív orosz befolyás miatt ugyancsak nagy nehézségekkel kellett számolni. A későbbi fejlemények Ristić számításait messzemenően igazolták. Rövid távon azonban, a közvetlen kétoldalú megegyezés halogatásával, csupán részleges sikert tudott elérni. Felfogását ugyanis Haymerle az első perctől hevesen vitatta.

A külügyminiszter a hivatalos szerb jegyzékre adott október 29-i válaszában nem fogadta el azt az érvet, hogy Alimpić feladata csupán azon pontok tisztázása volt, melyekről a két fél a négyes konferencia nélkül is képes dönteni, s a tábornok az osztrák–magyar tervezetet „ad referendum” vette át. Haymerle kihasználta a július 12-i Részumé ellentmondásos jellegét: a bevezetőben valóban arról volt szó, hogy Alimpić korlátozott megbízáttal érkezett Bécsbe, ám az irat befejező része

kimondta: a kormányok jóváhagyási jogának fenntartása mellett a két tárgyaló partner minden idevágó kérdésben teljes egyetértésre jutott, a szükséges jóváhagyások elnyerése után a megkötendő konvenció aláírásának semmi sem áll az útjában. Haymerle tehát ez utóbbi megállapítást kiemelve azzal érvelt, hogy immár csakis kétoldalú megegyezésről beszélhetnek, nem pedig osztrák–magyar tervezetről. „Mivel a bécsi kabinet már tudatta Szerbiával, hogy kész a zárótárgyalásokra, ezen az alapon joggal elvárhatja, hogy a fejedelmi kormány szintén érdemi választ ad.”

Ha Ristić, igazának bizonyítására, a nagyobb hangsúlyt a július 8-i megegyezésre helyezte, akkor Haymerle fordítva járt el: ő a berlini szerződést vélte alkalmasabb kiindulópontnak. Utalt arra, hogy az utóbbi kifejezetten csak Szerbia újonnan szerzett területeit említi, nincs szó benne sem nemzetközi kommisszióról, sem konferenciáról, csupán konvencióról. A július 8-i egyezmény kizárólag a két aláíró félre tartozik, ők egyeztek meg a Zimony–Belgrád összeköttetésben, a hároméves építési határidőben, valamint abban, hogy Szerbia kötelezettsége a belgrád–niši vonalszakasz építése, Ausztria–Magyarország pedig saját vonalát építi meg Zimonyig. A július 8-i egyezmény értelméből az következik – érvelt Haymerle –, hogy a két aláíró köteles egymással megegyezni az őket érdeklő részletekről, s ezen eredmény alapján közösen kell gondoskodniok a szerb vasút csatlakoztatásáról a török és a bolgár vonalakhoz. E cél eléréséhez eszközként kívánta felhasználni a két kormány a négyes bizottságot. (Mint korábban már említettük, Ristićnél a sorrendiség volt az elsődleges. Most ugyancsak a sorrendiség válik döntővé Haymerle és a kettős monarchia számára, csak éppen fordított ez a sorrend.) A jegyzék figyelmeztetéssel zárul: „Nem engedhetjük, hogy a Monarchiával szembeni szerb kötelezettségek teljesítését olyan feltételektől tegyék függővé, amelyeket majd Szerbiának más szomszédos államokkal kötendő megegyezései szabhatnak csak meg. A Berlinben előírt háromévi határidő fele eltelt. Mi Alimpićnek ugyan jeleztük készségünket a hosszabbításra, ám ha köztünk a szerződés nem jönne létre, ragaszkodunk a berlini előíráshoz, a három évhez.”¹⁰

A bécsi válaszijegyzéket Herbert november elején nyújtotta át Ristićnek. Az utóbbi – szóban – rögtön megkérdőjelezte Haymerle állításainak helyességét. Kategorikusan tagadta, hogy Alimpić vállalásainak kötelező ereje lenne. Szokása szerint azonban ígért is: megpróbál módot találni arra, hogy Haymerle követeléseinek megfelelhessenek.¹¹ Az osztrák–magyar külügyminiszter most már nem akart időt hagyni a további halogatásokhoz, nem engedte, hogy Ristić megismételje a júliusi értekezlet után követett taktikáját, ami negyedévi várakozásra kárhoztatta a Ballhausplatzot. Azon frissiben megerősítette október 29-i fejtegetéseit, a hangsúlyt a július 8-i megegyezésben vállalt szerb *kötelezettségek* teljesítésének igényére helyezte.¹²

Az újabb osztrák–magyar jegyzék után a szerb miniszterelnök nem vállalkozott arra, hogy a jogvitát tovább élelje. A Haymerle viszontválaszát tolmácsoló Herbertnek Ristić nem elvi-jogi megfontolásait ismételte meg, hanem a végrehajtásra vonat-

¹⁰ Haymerle an Herbert. Wien, 29. Oktober 1879. HHStA Ad. R. F 34/281. (A delegációk tagjainak készített nyomtatott példányok.)

¹¹ Herbert an Haymerle. Nr. 209. Belgrad, 6. November 1879. Uo.

¹² Haymerle an Herbert, Wien, 15. November 1879. Uo.

kozó új elgondolását hozta szóba. Praktikus okokra hivatkozva azt kérte, Bécs járuljon hozzá, hogy a fejedelemség először csak a szaloniki vonalat építse meg. Utalt arra, hogy Belgrádban ezt tartják fontosabbnak, s Bulgária, pénzügyi helyzete miatt, amúgy sem képes a vasútépítésre. Az osztrák – magyar diplomáciai képviselő kitért az állásfoglalás elől; tárgyalásra nem kapott felhatalmazást. Ugyancsak kommentár nélkül vette tudomásul a miniszterelnök másik közlését, hogy hamarosan Nišbe megy, és a szerb szkupstina küszöbön álló ülészaka miatt egy időre ott is marad.¹³

Haymerle attól tartott, Ristić távolléte miatt a konvenció körüli vita túlságosan elhúzódhat. Mivel számára egyre sürgősebbé vált a dolog, rövid várakozás után karácsony első napján új utasítást küldött Herbertnek. „Másfél év telt el Berlin és fél esztendő az utolsó bécsi tárgyalások óta . . . Ristić újabb ígérete ellenére a vasútügy egyetlen lépést sem mozdult előre – konstataulta a szomorú tényállást, majd a közlendőkre tért át. – Mi az azonnali szerződéskötés mellett vagyunk, és elhatároztuk, hogy a szerződések alapján minket megillető jogoknak teljes mértékben érvényt szerzünk. Azonnal utazzon Nišbe, és tudassa ezt Ristićcsel meg a fejedelemmel is. Ragaszkodunk ahhoz, hogy újév után a szerb meghatalmazott Bécsbe jöjjön.” A miniszter megparancsolta Herbertnek, addig ne hagyja el Ništ, amíg feladatát sikerrel el nem végezte.¹⁴

A külügyminiszter nyugtalansága kiderül abból, hogy még mielőtt karácsonyi levelére bármiféle érdembeli választ kaphatott volna, pusztán a Pester Lloyd egyik hírére felizgulva, szilveszterkor egy újabb, még keményebb hangú üzenettel fordult a szerb vezetőkhez: ezúttal Ristićet kikapcsolva, egyenesen a fejedelemhez. A dolog sürgősségére való tekintettel táviratban közölte óhaját Herberttel: mivel a szerb kormány nagyon hajlik arra, hogy a vasutat egy orosz vállalkozó kezébe adja, az osztrák megbízott minden eszközzel bírja rá Milánt e szándék megghiúsítására, vagy ha már megszületett a döntés, annak megmásmásítására. Herbertnek tudatnia kellett a fejedelemmel, hogy a szerb kormánynak ezen szándékát, akárcsak a konvenciótól való húzódozást, „a kíméletlenség egyfajta aktusaként” kénytelen Bécs felfogni. Az udvarias körülírást meg a diplomatáktól megszokott egyéb sallangokat ezúttal mellőzve, a miniszter katonás nyíltsággal fejezte ki magát: „A vasútkérdésben mi annak próbakövét látjuk, hogy vajon Szerbia velünk békés viszonyban kíván-e élni avagy sem, s vajon emlékszik-e még azokra a szolgálatokra, amiket mi és csakis mi a berlini kongresszuson neki nyújtottunk . . .” Bár a kettős monarchiának nem volt jogcíme arra, hogy előírja a szerb kormánynak, kire bízhatja országa területén a vasútépítést és kire nem, Haymerle különféle retorziókat helyezett kilátásba, ha a szerbiai vonal építését és üzemeltetését nem olyan társaság kapná meg, amelyben Bécs megbízhat, és amely „politikai velleitások nélkül” és „csakis a tényleges közlekedési érdekeket” szem előtt tartva tevékenykedik. Végül követelte a tárgyalások haladék nélküli megkezdését.¹⁵

¹³ Herbert an Haymerle. Nr. 218. Belgrad. 19. November 1879. Uo.

¹⁴ Haymerle an Herbert. Wien, 25. Dezember 1879. HHStA Ad. R. F 34/281. és OL K 26 1880–8. A Bécs–Belgrád közti tárgyalásokhoz: *Hauptmann* 175–177.

¹⁵ Haymerle an Herbert. Wien, 31. Dezember 1879. HHStA Ad. R. F 34/280. és OL K 26 1880–8.

A drasztikus fellépés nem maradt hatástalan. Újév után távirat érkezett Nišből, amely szerint Ristić határozott ígéretet tett, hogy a szerb meghatalmazott, Marić hamarosan Bécsbe megy. Egyúttal cáfolta, hogy bármiféle orosz társaságnak koncessziót adtak volna.¹⁶ Az első siker nem elégítette ki Haymerlét. Nem bízott túlságosan Ristić szavában. Hamarosan további követeléssel állt elő. Megbízta Herbertet, érje el, hogy a tárgyalásokra Marićot olyan instrukciókkal lássák el, amelyekben figyelembe veszik a kettős monarchia kívánságait, vagyis az Alimpićnek átnyújtott tervezetet. A követnek éreztetnie kellett, hogy Ausztria–Magyarország nem szándékozik engedni az előző nyár óta szerb részről vitatott pontokban: a kezdés időpontjában, az elsőnek átadandó szakasz kijelölésében meg a tarifaügyben.¹⁷

Ristić ezúttal nem húzta sokáig az időt. Január első hetének végére a szerb minisztertanács kidolgozta álláspontját. Mind Ristić, mind Milán fejedelem ezzel kapcsolatban arról biztosította Herbert útján Bécsset, hogy „a legjobb, legbensőbb” viszonyra törekednek Ausztriával, és igyekeznek figyelembe venni az Alimpić-féle megegyezést.¹⁸ Haymerle a szerb vezetők (bárha formális, mégis a jószándékra utaló) üzenete után sem hagyott fel aggályaival. A kis országokkal szemben alkalmazott rideg, fensőbbes hangon tudatta maximalista óhaját. A küszöbön álló tárgyalások kapcsán Herbertnek figyelmeztetnie kellett Ristićet és a fejedelmet, hogy Szerbia csakis „ténylegesen engedékeny és megbízható magatartással” bizonyíthatja, hogy a Monarchiával baráti viszonyban kíván lenni.¹⁹ Lám, a barátság fogalmát akkoriban mennyiféleképpen értelmezték a Ballhausplatzon! Mást jelentett, ha Berlinben vagy Londonban emlegették, s mást, ha Pétervárott. Mindezekről különbözött, ha Belgrádban hivatkoztak rá.

Amikor Haymerle rászánta magát arra, hogy erőteljes fellépéssel rábírja a szerbeket a vasútkövetelések teljesítésére, arra is ügyelnie kellett, hogy a belső nézeteltérések ne keresztezzék kifelé tett erőfeszítéseit. A pesti kormány meggyőzése érdekében személyes levélben fordult Tiszához. Kifejtette, a Monarchia egész balkáni politikájában központi szerep jut a gazdaságpolitikának, különösen a vasútépítés kérdésének. „Mi mindig abból indultunk ki, hogy a keleti vasútnak olyan alakot kell adni, ami elsődlegesen a mi érdekeinket szolgálja, hogy ezáltal az ellenséges politikai célokkal éppúgy szembeszállhassunk, mint a gazdasági téren jelentkező erős idegen konkurenciával.” A miniszter ezután tért rá a lényegre. Nem új dologgal hozakodott elő. Andrassy már 1879. március 29-i jegyzékében szót emelt az Államvasúttársaság érdekében. Akkor a javaslat úgy hangzott, hogy a Monarchiának hivatalosan pártfogolnia kell e társaságot Belgrádban. Most Haymerle a problémát más oldalról közelítette meg. Először kijelentette, hogy e társaság és a magyar kormány közötti megegyezés jelenti „minden további akció kiindulópontját, a fennálló nehézségek és az egész szerb vasútkérdés megoldásának kulcsát”, majd emlékeztetett arra, hogy az Államvasúttársaság csak akkor hajlandó pályázatot benyújtani a szerb vasút építésére, ha előzetesen meg tud egyezni a budapesti kormánnyal arról a szakaszzal, amely az építendő szerb vonalnak és saját meglevő magyarországi

¹⁶ Herbert an Haymerle. Tel. Niš, 2. Januar 1880. HHStA Ad. R. F 34/280.

¹⁷ Haymerle an Herbert. Tel. Nr. 26. Wien, 6. Januar 1880. Uo.

¹⁸ Haymerle an Tisza. Nr. 257. Wien, 15. Januar 1880. OL K 26 1880–8–134.

¹⁹ Haymerle an Herbert. Nr. 71. Budapest, 16. Januar 1880. HHStA Ad. R. F 34/280.

hálózatának összekapcsolásához szükséges. Haymerle határozottan vallotta – akár csak korábban Andrassy –, hogy az Államvasutaknak, amennyiben pályázik, igen kedvezőek a kilátásai a sikerre. Ezt a vélekedést Herbert jelentései alátámasztották. A követ előtt Ristić nem egy ízben tett olyan (valójában kétértelmű) kijelentést, amely alapján Herbert feljogosítottnak érezte magát ilyen jóslatok megfogalmazására. Ristić azonban nem volt naiv, egyáltalán nem szándékozott a koncessziót e társaságnak juttatni. Az ügyet éppen ezért ellenezte, amiért Bécsben pártfogolták. Mindez azonban jóval később derült csak ki; az újévi ünnepen Haymerle meggyőződéssel állította Tiszához intézett levelében, hogy a szerbiai siker nagymértékben függ a magyar kormánytól. „Nem csupán a konvenció gyors megkötéséről kell gondoskodnunk – szögezte le a miniszter –, hanem arról is, hogyan fogják azt megvalósítani. Ha a megegyezést sürgetve nem tudunk a szerb kormánynak egy pályázót megjelölni, akkor kitesszük magunkat annak a veszélynek, hogy e nyomással esetleg egy orosz társaságot segítünk nyeregbe – ennek valószínűségére több jel utal.” A miniszter a makacskodó pestieknek az ördögöt is a falra festette. „Oroszország ilyen esetben hosszú időre kétségessé teheti minden sikerünket a vasútpolitika területén nem csupán Szerbiában, hanem az egész Balkánon. A vasúttal azonban politikai és kereskedelempolitikai aktivitásunk leghatásosabb eszközétől fosztanak meg bennünket és emiatt súlyos következményekkel számolhatunk.”²⁰

Haymerle rémképétől azonban senki sem ijedt meg. A magyar kormány válaszát közölve Tisza készséggel csatlakozott Haymerle azon kijelentéséhez, hogy kívánatos a szerb vasutat olyan társaságnak juttatni, amelynek súlypontja a Monarchián belül található, de arról már kevésbé volt meggyőződve, hogy ezek közül éppen az Államvasúttársaság lenne az, amelyre az osztrák – magyar balkáni gazdasági érdekek védelmét kellene bízni. A külügyminiszter nyomatékos kérését formálisan nem utasította vissza, hanem kitérően csak annyit válaszolt, hogy a társasággal a közeljövőben a vitás tarifakérdésekről szakértők útján tárgyalást kíván folytatni, s e megbeszélések eredményétől teszi függővé álláspontját.²¹

Marić Bécsbe érkezése után, 1880 január végén a külügyminisztériumban végre újra asztalhoz ülhetett a két tárgyaló delegáció. A szerb meghatalmazott az első ülésen elvi nyilatkozatot tett. Mivel ez nem a várt egyszerű beleegyezés volt a kettős monarchia előző évi tervezetébe, hanem a fejedelemség komoly fenntartásait hangsúlyozta, igen rossz hatást tett az osztrák – magyar megbízottakra. Leghevesebb ellenkezésüket az az igény váltotta ki, hogy a szerbiai vonalak építésére kiszabandó idő attól a naptól számítódjon, amikor majd létrejön a szerb vonalat és a bolgár – török vasutakat összekapcsoló rész elkészültét biztosító egyezmény. Bécsben arra gyanakodtak, ezzel a szerbek burkolt formában újból a régi négyes bizottsági igényt elevenítik fel.²² Ez csak kisebbrészt helytálló; Belgrád fő törekvése az volt, hogy a megépítendő niš – piroti szakasz ne váljon zsákvasúttá. A tárgyalások egész további menetében a jogi szempont és a tényleges anyagi érdek konfliktusa erősen előtérben

²⁰ Haymerle an Tisza. Privat. Wien, 1. Januar 1880. OL K 26 ME. Félhivatalos levelezés, 1. csomó.

²¹ Tisza an Haymerle. Budapest, 1880. január 3. OL K 26 1880–8–134.

²² Haymerle an Herbert. Wien, 7. Februar 1880. HHStA Ad. R. F 34/281.

állt. Bár a szerződések tételeire hivatkozhatott, ezek nem tartalmaztak előfeltételeket, hanem kategorikusan előírták az építési kötelezettséget. Belgrádot viszont nyugtalanította a teljesítőképességéhez mérten óriási pénzügyi beruházás értelmetlensége, illetve ennek reális perspektívája.

Az előzetes nyilatkozatok szerint a tárgyalásokat osztrák – magyar részről a korábbi Alimpić-féle megbeszélések közvetlen folytatásaként képzelték el. Amikor azután a delegációk asztalhoz ültek, a tárgyaló felek a régebbiről ismert tervezet minden szakaszát újból pontról pontra végigvizsgálták. Ez az idővesztés mellett – amit a Ballhausplatzon nagyon sajnáltak – más kellemetlen következménnyel is járt. Ismét előtérbe kerültek a korábbi nézeteltérések s a vita a régi módon folytatódott. Vagyis kiderült, hogy e tárgyalások legfeljebb kronológiailag tekinthetők az 1879 júliusi tárgyalás folytatásának. A valóságban a két fél felfogásában az Alimpić-megbeszéléseket megelőző kiindulóponthoz képest lényeges érdembeli előrehaladás nem történt.

A legtöbb vitát változatlanul a tervezet második és tizenegyedik cikke váltotta ki. A 2. cikkről folytatott eszmecsereken Marić legelőször azt kívánta elérni, hogy a konvenció mentesítse Szerbiát az alól, hogy az építést Belgrádból elindulva köteles végezni, és hogy elsőként a belgrád – niši szakaszt kell a forgalomnak átadni. A szerb megbízott hiába érvelt azzal, hogy a vasútépítés eme technikai vonatkozásai kizárólag az építendő ország belső ügyét képezik, az osztrák – magyar képviselők nem engedhettek. A kérdés a közvéleményt erősen foglalkoztatta. Az akkoriban befejeződött delegációs üléseken mind az osztrák, mind a magyar delegációban interpellációkat intéztek a külügyminiszterhez. Felidéztek azt az 1875-ös tapasztalatot, amikor a balkáni fővonalat délről kiindulva, Szalonikitól kezdték építeni s aztán félbehagyták. Az elkészült szakaszon, a tengeri úton Szalonikibe szállított angol áruk akadálytalanul behatoltak a félszigetre, a Monarchia konkurrenciájától nem kellett tartaniok. A miniszter a honatyákat megnyugtatta, a káros precedens megismétlődése kizárt, mivel a Monarchia ragaszkodik ahhoz, hogy az építés Szerbiában északról kiindulva haladjon előre. A szerbek előtt ezen belső közhangulatra mint nyomós érvre kevésbé hivatkozhattak. Az osztrák – magyar képviselők így inkább azt fejtegették, a kérdést más nézőpontból kell megítélni. A kettős monarchia maga is hoz áldozatokat, amikor a csatlakozó vonalat megépíti, s ennek az áldozatnak méltányos viszonzása lenne, ha szerb részről figyelembe vennék a Monarchia óhaját. Az első tárgyalási fordulóban a kérdés nyitva maradt. Egy másik szerb kérés arra vonatkozott, hogy a szerződés 2. cikkében pontosan nevezze meg a magyarországi csatlakozó vonal irányát, hasonlóan ahhoz, ahogyan a szerbiai a tervezet körülírta. Itt sem született végleges döntés, de osztrák – magyar részről kilátásba helyezték a kedvező választ. A következő problémát az építés határidejének megsabása jelentette. Az osztrák – magyar fél ragaszkodott ahhoz, hogy az egész építkezés az osztrák-magyar – szerb konvenció érvénybe lépését követő három esztendőn belül elkészüljön, a külső tényezőktől (az egyéb csatlakozásoktól) függetlenül. Engedményként legfeljebb arra volt hajlandó, hogy a Berlin óta kihasználatlanul eltelt időt figyelmen kívül hagyva, a végső időpontot 1882 végében jelölje meg. Határozottan visszautasította azonban azt, hogy e három évet a bolgár – török vonalról szóló majdani szerződés napjától számítsák.

A tárgyaló felek nézete a 11. cikkben részletezett tarifakérdésben ugyancsak távol állt egymástól. A szerb felfogás értelmében a kérdés rendezése megkívánja az

összes érintett ország részvételét. A kétoldalú szabályozás legfeljebb a direkt szállítással és a direkt tarifa alkalmazásával foglalkozhat, az összes többi a négyes bizottságra tartozik. (Marić ugyancsak négyoldalú megállapodás tárgyának minősítette a forgalmi szabályzat kidolgozását, amelyről a tervezet 9. cikke intézkedett.) Osztrák – magyar részről minimális igényként jelölték meg azt, hogy ragaszkodnak az Alimpiéccsel kialakított előíráshoz, mely szerint biztosítani kell a legnagyobb kedvezmény alkalmazását és ki kell jelenteni, hogy a két szerződő fél a lehető legegységesebb díjszabási tételek kidolgozása érdekében kötelezi magát az együttműködésre. Nem volt alap nélküli az az osztrák – magyar érv, hogy ily módon Szerbia előnyhöz juthat, hiszen a magyar csatlakozó vonalon élvezni fogja a legnagyobb kedvezményt, azonkívül lehetővé válik számára, hogy befolyásolja a magyar csatlakozó vonal tarifáit.

Osztrák – magyar oldalról külön súlyt helyeztek a megkötendő konvenció minél gyorsabb életbe léptetésére. Ezért előirányozták, hogy a szerződés a parlamenti jóváhagyások után azonnal hatályossá válik. A ratifikáció időpontját március végében jelölték meg, hogy a tényleges kivitelezés még a folyó évben megkezdődhessen. E rövid terminusból ítélve Bécsben az egész procedúrát pusztán formalitásnak tarthatták. Pedig Ristić számára korántsem volt az. Belpolitikai nehézségekkel kellett számolnia, amelyekre Marić a tárgyalásokon eléggé érthetően utalt is. A szerbeknek tett egyéb engedmények a Protokoll korábbi előírásait érintették: kihagyták a Hirsch-társaság jogait megerősítő pontot és ugyancsak törölték azt a passzust, amely szerint a négyes bizottság funkcióit egy kétoldalú komisszió látja el, ha az előbbi bármely okból nem tudna összeülni. Cserébe felvetették azt az ötletet, hogy a vasútszerződéssel párhuzamosan Szerbia kössön egy külön „bizalmas megegyezést” Ausztria – Magyarországgal arról, hogy a megalakítandó négyes bizottságban majd közösen lépnek fel, s e célból előzetesen megállapodnak az alapelvekről. Az ötlet eléggé egyértelmű volt, visszájára fordította Ristić számításait. Ha a szerb miniszterelnök a négyes bizottságban a két kis ország és a törökök közös osztrákellenes frontjától várta érdekeinek érvényre juttatását, úgy az osztrák kereskedelmi minisztérium képviselőjétől származó javaslat éppen arra lett volna alkalmas, hogy Szerbia előzetes elkötelezésével garantálja a Monarchia követeléseinek feltétlen érvényesítését a négyes bizottságban. A szerbek, magától értetődően, nem sok figyelemre méltatták ezt a bizalmas indítványt. Nem is lett belőle semmi.²³

A két tárgyaló delegáció február 6-án befejezte a szerződéstervezet áttekintését. Az eredményről Marić írásban tett jelentést kormányának, új utasítást kérve a függőben maradt kérdések dolgában. Ahogy tárgyaló partnereinek elmondta, számítása szerint az új instrukció február 20-ig megérkezik Belgrádból, így közös megegyezéssel e napra tűzték ki a megbeszélések folytatását. A várt határidőre Marić valóban kézhez kapta a szerb kormány új instrukcióját, de nem azzal a tartalommal, amit Bécsben vártak. Az érdembeli döntések helyett Ristić egyszerűen jelentéstételre hazarendelte a tárgyaláson részt vevő szerb megbízottakat. Felelevenedett a bécsiek

²³ A két tárgyaló delegáció üléseinek jegyzőkönyvei (Protokoll Nr. 1 – Nr. 4.), és az osztrák – magyar delegáció belső megbeszéléséről készített jegyzőkönyv (Protokoll vom 4. Februar). OL K 255 1880 – 6 – 209.

régóta lappangó félelme, hogy a szerb miniszterelnök megint a tárgyalások halogatásának taktikáját alkalmazza.

Haymerlének hivatalba lépése óta szüntelen problémát jelentettek a szerb ügyek. Elégedetlensége emiatt gyorsan nőtt. Mindenfajta eszközzel hatni próbált Belgrádra,²⁴ de kézzelfogható eredmény egyelőre nem nagyon mutatkozott. Türelmetlensége Marić visszahívása után tetőzött, és ha nem egy nagyhatalom külügyminiszteréről lenne szó, azt mondhatnánk, megnyilvánulásai ekkor szinte a hisztéria határát súrolták. Eléggé méltatlan helyzet. Ráadásul Ristić kihívóan a szemébe is vágta tehetetlenségét: „Mit csinálhat Ausztria? Okkupálhatja Szerbiát, ez nagy szerencsétlenség. De ha olyan pénzügyi kötelezettségeket vállalunk magunkra, ami országunkat gazdaságilag rombadönti — ez még annál is sokkal rosszabb!”²⁵

Herbert csak lehangoló hírekkel tudott szolgálni. Nyilvánvaló lett, hogy sem sürgetéssel, sem fenyegetéssel nem lehet célt érni. Ristić kijelentette, a Bulgária felé vezető vonalrészre előírányzott hároméves építési határidőt, ha az a mostani szerződéskötéstől számítódik, nem vállalja, inkább beadja lemondását. Vele szemben Milán is tehetetlen volt, s azt sugallta Bécsnek, engedjen saját érdekében. Ha a tárgyalások kudarccal végződnének, ő elbocsátaná ugyan a miniszterelnököt, Ristićnek ez kívánatos eredmény lehet (ti. így a nemzeti ügy áldozataként megdicsőülne — P. E.), de Ausztria mit nyer vele? Új kormányt kellene alakítani, s a konvenció megkötése emiatt még nagyobb halasztást szenvedne. Herbert, akit Bécsben semmiképp sem vádolhattak azzal, hogy a szerbeket pártfogolja, egyik levelében feletteseit arra intette, a bekövetkezett válság nem utolsó sorban a túlzó osztrák követeléseknek tulajdonítható.²⁶ Mit tehetett Haymerle? Felszólította belgrádi követét, „bizalmas úton” tudakolja meg, milyen engedményekre gondol Milán és milyen garanciáktól teszi függővé Ristić a beleegyezését. Igaz, figyelmeztette Herbertet, rendkívül ügyeljen arra, nehogy eljárásával a gyengeség és az engedékenység látszatát keltse; de ez az óvatosság legfeljebb a visszakoázás kényszerűségének leplezését szolgálhatta.²⁷

A vasúttárgyalások megint drámai szakaszhoz érkeztek. Bécs és Belgrád között villámok cikáztak, de nem volt sokkal kisebb hőfokú a magyar és osztrák kormány ezzel kapcsolatos újabb összecsapása sem. A kritikussá vált helyzetet az osztrák kormány felhasználta arra, hogy érdekei védelmének jelszavával engedményt követeljen Budapesttől egy magánvasúttársaság javára. Alkalmat erre az szolgáltatott, hogy a szerb kívánságnak megfelelően osztrák — magyar részről dönteni kellett arról, hogy a konvenció 2. cikkében milyen útvonalat jelöljenek meg a magyar területen építendő csatlakozó vasútnak. A balkáni forgalom feletti ellenőrzés megszerzéséért immár huzamos ideje folyó vita újból heveny szakaszba érkezett.

A külügyminisztérium közvetítő javaslata az érdekütközés lényegét megkerülő formális megoldást kínált. „A magyar kormány kötelezi magát, hogy Budapesttől Zimonyig, a Belgrád melletti magyar—szerb határig vasúti összeköttetést létesít,

²⁴ Hauptmann 180—181.

²⁵ Herbert február 23-i táviratát idézi Jovanović II. 10.

²⁶ Herbert an Haymerle. Privat. Belgrad, 24. Februar 1880.; Herbert an Haymerle. Tel. 25. Februar 1880. Mindkettő: HHStA Ad. R. F 34/281.

²⁷ Haymerle an Herbert. Tel. Wien, 27. Februar 1880. Uo.

akár egyenesen (közvetlenül), akár pedig Szegedtől vagy Kikindától az ott létező vasutakhoz csatlakozva.” A konvenció számára a formula kielégítő lehetett, az érdekelték mégsem fogadták el. A két kormány nem elégedett meg a probléma elodázásával, hanem érdemi döntést óhajtott. A magyar kormány saját alkotmányos jogaira hivatkozva ragaszkodott a konvenciótervezet eredeti megfogalmazásához, amely számára fenntartotta a teljes cselekvési szabadságot. Osztrák részről viszont azt kívánták, hogy a vonatkozó bekezdés írja elő: a szerbiai vasutat az Államvasutak meglévő magyarországi hálózatához kell kapcsolni, s a magyar kormány, ha akar, a maga részéről ezzel párhuzamosan közvetlen vonalat is építtethet Budapest és Zimony között.

Az ellentétek megoldásával több közös miniszteri konferencián próbálkoztak. Február 29-én tárgyalták a magyar részről előterjesztett kompromisszumos javaslatot: a magyar kormány kötelezi magát, hogy a Budapestről Zimonyon át a szerb határig vezető vasútvonalat a szerbiai vonal lefektetésére megállapítandó idő alatt megépítteti, fenntartva a döntés jogát abban, hogy a vasúti összeköttetést egy Budapestről kiinduló új vonallal vagy a már létező vasúthoz való csatlakozással teremti-e meg.²⁸ Az osztrákok ezt elutasították, mert nem említette az Államvasúttársaságot.

A magyar kormányt képviselő Orczy, ekkor már a felség személye körüli miniszter, világosan fogalmazott: az előterjesztett formula bizonyítja, magyar részről nem zárják ki azt a lehetőséget, hogy esetleg az Államvasutak kapja meg az építés jogát, de ezt attól teszik függővé, hogy az utóbbi elnyeri-e a szerbiai koncessziót és teljesíti-e a magyar kormány jogos igényeit. Míg az első feltétel az „összbirodalmi” érdek figyelembevételét demonstrálta, addig a második azt jelezte, hogy a magyar kormány ragaszkodik ahhoz, hogy az Államvasutak az általa kívánatosnak tartott üzletpolitikát folytassa majd a társaság magyar szakaszán. A hosszúra nyúlt vita menetéből hamar kiviláglott, hogy Tiszáék kevésbé számoltak a társasággal való megegyezés lehetőségével. Mivel az Államvasutak vezetői nem tárták fel szándékaikat, az osztrák kormány sem mehetett túl messzire a társaság érdekeinek védelmében. Hiszen a nemzetközi gyakorlatban előfordult példák alapján teljesen indokoltnak tűnt az a magyar aggály, hogy amennyiben az osztrák igény szerint nemzetközi szerződésben előírják, hogy a nemzetközi összeköttetést biztosító magyarországi szakasz megépítésének joga az Államvasúttársaságé, akkor nincs semmi biztosíték arra, hogy e jogra támaszkodva a társaság, mely mindenfajta előzetes kötelezettségvállalástól mentes, utóbb nem áll elő elfogadhatatlan követelésekkel.

A magyarok birtokon belül érezték magukat és rendíthetetlen nyugalommal várakoztak, így az osztrákoknak kellett rugalmasságot mutatni. Az Államvasutak pártolása helyett azt kérték, a magyar kormány tegye lehetővé, hogy az eszék – mitrovica – zimonyi vasút a szerbiaival egyidőben készüljön el és csatlakozzon az utóbbihoz. Ily módon a Délivásúttársaságnak nyílt volna módja bekapcsolódni a dél felé irányuló nemzetközi összeköttetésbe. A szándék nyilvánvaló volt; nem annyira az Államvasutak támogatása volt fontos Bécsnek, mint inkább az, hogy a nemzetközi fővonal magyarországi szakaszának (legalább közvetett) ellenőrzésével beleszólást nyerjen a balkáni kereskedelmi és forgalmi viszonyok alakításába. A for-

²⁸ Magyar mt. jkv. 1880. február 18. OL K. 27.; Közös mt. jkv. Nr. 256. (1880. február 29.) HHSStA PA XL/292.

ma tekintetében osztrák részről nagyfokú rugalmasságot tanúsítottak. Hozzájárultak ahhoz, hogy a konvencióban a magyar formula szerepeljen, ha cserébe magyar részről írásban kötelezik magukat arra, hogy az eszék – zimonyi csatlakozást egy időben nyitják meg a budapest – zimonyival.

Haymerle sürgette a megegyezést, mivel ennek hiányában lehetetlen a tárgyalások folytatása a szerbekkel, ami kompromittálja a Monarchiát. Egyelőre mégsem született megegyezés. A magyarok nem fogadták el a titkos kötelezettségvállalás feltételét. Ellenállásuk még jobban megmerevedett, amikor az osztrák kormány, fokozva előző követelését, újabb feltételként díjszabási kedvezményeket is kért az Ausztriából Szerbiába (és viszont) irányuló szállításokra. A négy pontban részletezett kívánságlista további heves vitákat eredményezett a március 8-i közös miniszteri konferencián. Magyar részről olyan vád is elhangzott, hogy az osztrákok a megbeszélés tárgyát képező szerb csatlakozás kérdését ürügyként arra kívánják felhasználni, hogy általában a magyarországi tarifapolitikát befolyásolják. Kategorikusan visszautasították, hogy osztrák részről precedenst teremtsenek a belső magyar kérdésekbe való beleszólásra. Az osztrák kereskedelmi miniszter nem éppen szerencsés módon azzal érvelt, hogy a nyugati birodalomfél csupán ugyanazokat a kedvezményeket igényli a maga számára Magyarországtól, mint amiket a tárgyalásokon a Monarchiának követelnek Szerbiától. A magyar vezetők megmaradtak amellett, amit Orczy még a február 29-i ülésen leszögezett: a magyar kormány ugyan a beleszólási jogot visszautasítja, de elvileg biztosítja az osztrák kabinetet, hogy az osztrák érdekeket „mesterséges tarifákkal” nem fogja károsítani az új vasútvonalon, és általában készségét nyilvánítja arra, hogy Ausztria kereskedelmi és forgalmi érdekeinek mindenkor megadja mindazon előnyöket, amiket az osztrák kormány és az osztrák vasúttársaságok megadnak a magyar érdekeknek az ausztriai vonalakon.

A szívós ellenállás magyar sikerre vezetett. A kompetenciakérdést megkerülni nem lehetett, így végül az osztrák kormány előzetes feltételeinek hallgatólagos elejtésével hozzájárult, hogy a magyar kormány felfogása jusson érvényre a vasútkonvenció vonatkozó pontjának megfogalmazásában. Bécs csupán annyit ért el, hogy Haymerle és az uralkodó a döntés után felszólította a pesti kormányt, valamilyen formában vegye figyelembe a méltányos ciszlajtán érdekeket.²⁹

Amikor Marić a tárgyalások folytatására visszaérkezett Bécsbe, még javában tartott a vita az osztrák és a magyar kormány között. Nemhiába aggódott a külügyminiszter, sőt az uralkodó is³⁰ a presztízvesztés miatt, a szerb meghatalmazottnak várakoznia kellett. Március 8-án délután a koronatanács végre elhárította a minden kívülálló szemében aprónak tűnhető akadályt s elfogadta a budapestiek javasolta formulát a vasútkonvenció 2. cikkéhez. Nem sikerült viszont felszámolni a szerbekkel való megegyezés legnagyobb akadályát, azt az osztrák – magyar igényt, mely szerint szerb részről az építést azonnal kezdjék el, függetlenül attól, mikor jönnek létre a bolgár és a török csatlakozást biztosító szerződések. Haymerle ugyan már-

²⁹ Magyar mt. jkv. 1880. március 2., március 6., március 9. OL K 27.; Közös mt. jkv. Nr. 258. és 259. (1880. március 8.) HHStA PA XL/292.

³⁰ Tisza an Haymerle. Tel. Budapest, 5. Mázr 1880. (Ferenc József széljegyzetével.) HHStA Ad. R. F 34/281.

cius 7-én külön levélben hívta fel a magyar és az osztrák szakminiszter figyelmét arra, hogy politikai célszerűségből engedni kell a szerbeknek. Az adott viszonyok mellett – érvelt Haymerle – csakis Ristić-szel lehet megkötni a szerződést. Ő uralja a belgrádi szkupstinát; s mivel személyében elkötelezett a Monarchia iránt, Bécs feladata segíteni a méltányos kompromisszum elérésében.³¹ A levélnek egyelőre nem lett következménye.

A március 11–16. között megtartott új tárgyalási fordulón, bár az álláspontok tovább közeledtek egymáshoz, és a másodrangú kérdések zömében döntés is született, az elvi fontosságú problémákról nem sikerült megegyezni. Az építési határidő és a ratifikáció volt az egyik fő vitatéma. A szerbek a niš – piroti szakasz megépítését változatlanul a Bulgáriával kötendő szerződéssel hozták összefüggésbe, míg osztrák – magyar oldalon mindenáron határozott időpont kitűzését kívánták, s csak arra hajlottak, hogy esetleg az előirányzott három évet valamivel még megtoldják. A ratifikációra ugyancsak határozott (és igen záros) határidőt igényeltek. Marić – akárcsak az összes előző alkalommal – azt szerette volna, ha „a szkupstina legközelebbi ülésén” kerülhetett volna sor a parlamenti jóváhagyásra. Előrelépés történt viszont a tarifakérdésben. A legnagyobb kedvezmény alkalmazásáról már korábban előzetesen megállapodtak. Most teljesítették azt a szerb kérést, hogy ezen elvet olyan formulával foglalják szerződésbe, amely a teljes kölcsönösséget garantálta a szerbek számára. Az utóbbiaktól csupán azt a friss kérést tagadták meg, hogy a legnagyobb kedvezmény alkalmazását ne Budapestig, hanem egészen Bécsig terjesszék ki.³²

A még mindig függőben maradt kérdésekről – bár Marić Bécsben maradt – diplomáciai úton folytatták az eszmecsere-t. Középpontban állt a niš – piroti szakasz építésének ügye. Belgrádból érkező hírek szerint ott semmiképpen sem kívántak engedni. Milán többször ismételte Herbertnek, nincs olyan politikus, aki elfogadná az osztrák – magyar feltételt. A szerb minisztertanács újabb döntésével beleegyezett a gyors ratifikálásba, további kompromisszumokat helyezett kilátásba, de a bolgár csatlakozásnál megmakacsolta magát.³³

Az osztrák – magyar vezetőket kívülről mérsékletre intették. A szerbek pénzügyi helyzetére és a gazdaságossági megfontolásokra hivatkozó orosz intervenciót Haymerle akár figyelmen kívül is hagyhatta volna.³⁴ De annak mindenképpen jelentőséget kellett tulajdonítania, hogy Salisbury szükségesnek tartotta külön levélben figyelmeztetni Bécset az intranzigencia ésszerűtlen voltára. Kérdéses, hogy Ausztria Szerbiával szemben tanúsított eljárásával jó szolgálatot tesz-e saját tulajdon érdekeinek, írta az angol külügyminiszter. Mivel a bolgárok minden valószínűség szerint a maguk szakaszát Szerbia felé belátható időn belül nem kezdik el építeni, segíteni kell Belgrádnak, hogy erejét a másik, Szaloniki felé vivő vonalra koncentrálhassa. Salisbury joggal írhatta levelében, hogy az angol kormány két dolgot tart kívánatosnak: minél előbb létrejöjjön a teljes vasúti összeköttetés az Égei-tengerrel, és növekedjen Ausztria befolyása Szerbiában. Mindkettő immanens angol érdeket kép-

³¹ Haymerle március 7-i levelét (Nr. 1206/9.) I. uo.

³² A március 11–13. közti ülések (Protokoll Nr. 5.) és a március 15–16-i ülések (Protokoll Nr. 6.) jegyzőkönyvei: OL K 255 1880–6–209.

³³ Herbert an Haymerle. Tel. Belgrad, 27. März 1880. HHStA Ad. R. F 34/281.

³⁴ Oubril à Gortchakoff. N° 27. Vienne, le 31/19 mars 1880. AVPR f. K 1880 gy. 175.

viselt; az első a szigetország kereskedelmének ígért további előnyöket, a második oroszellenes politikájának.³⁵ A tanácsokkal a külügyminiszter minden bizonnyal egyetértett, de az ügy nem a Ballhausplatztól függött. Még e külső figyelmeztetés előtt kézhez kapta a magyar minisztertanács döntését, amely megtagadta az engedményt a bolgár csatlakozás kérdésében. A szerbeknek építeniök kell, függetlenül attól, hogy mikor lesz szerződés Bulgáriával.³⁶ Haymerle válaszul megküldette Tiszának Salisbury levelét.

A személyi ráhatásban bízva Marić néhány napra Budapestre utazott, hogy Tiszával és Ribáryval, a magyar szakdelegátussal tárgyaljon, és megértést kérjen tőlük. Schwegel ez alkalomból levelet intézett mindkét magyar politikushoz, melyben pártfogolta a szerb kérést. „Nem áll a Monarchia érdekében, hogy ezen egyetlen pont miatt a konvenció létrejötte meghiúsuljon.”³⁷

Április első napjaiban a Bécs–Belgrád és Bécs–Budapest közti konzultációk végre eredményre vezettek. Minden vitatott kérdésben sikerült megegyezni. Úgy döntöttek, a konvenció szövege az eredeti osztrák–magyar elképzeléseknek megfelelően kiköti, hogy mind a magyar csatlakozó vonal, mind a Szerbián átvezető vasútvonal Belgrád–Niš között, majd onnan elágazva egyrészt Piroton át a bolgár határig, másrészt Szaloniki irányában a török határig három év alatt (1883. június 15-ig) megépítendő. Ugyanakkor a szerződéshez mellékelte és annak részét képező zárójegyzőkönyvben a szerb kérést akceptálva kimondják, ha Bulgáriával egy év leforgása alatt nem jönne létre egyezmény a szerb–bolgár vasúti csatlakozás megteremtéséről, úgy a Niš–Piroton közti vonalszakaszt az utóbbi egyezmény aláírásától számított három éven belül kell kiépíteni. E pontban tehát a szerbek teljes győzelmet arattak. A maguk részéről viszont beleegyeztek abba, hogy a ratifikációt június 15-ig lebonyolítják, valamint abba, hogy a Belgrád–Niš–török határ közti vonal építéséhez fél éven belül hozzákezdenek, s végül abba is, hogy a Ništől délre leágazó szakaszt külön nem adhatják át a forgalomnak, hanem csak egyidejűleg a belgrád–nišivel. E fontos részletekben érvényesült a Monarchia akarata.

Az elvi döntés nyomán azonnal hozzáláttak a szükséges szerkesztésbeli egyeztetésekhez, majd ennek befejeztével, április 9-én Bécsben Schwegel és Marić, kormányaik nevében, aláírták a vasúti összeköttetésről szóló szerződést.³⁸

Az eredménnyel mindkét fél elégedett volt. Osztrák–magyar részről úgy érezték, elhárult a legnehezebb akadály a balkáni vasúti fővonal kiépítésének útjából. Azonnal hozzá is kezdtek a továbbhaladáshoz szükséges török és bolgár szerződések diplomáciai előkészítéséhez. A szerbeket viszont az nyugtatta meg, hogy elviselhető határon belül maradtak azok a terhek, amelyeket a konvencióban vállalt kötelezettségek róttak a fejedelemségre, főleg pedig az, hogy megnyílt az út a kereskedelmi szerződéshez. A vasútkonvencióval kapcsolatos külső visszhang szintén kedvezően

³⁵ Salisbury március 16-i keltezésű levelét Elliot adta át Haymerlének. HHStA Ad. R. F 34/281.

³⁶ Magyar mt. jkv. 1880. március 16. OL K 27.

³⁷ Schwegel an Tisza. Nr. 1589/9. Wien, 24. März 1880. OL K 26 1880–8–878.; Schwegel an Ribary. Privat. Wien, 24. März 1880. HHStA Ad. R. F 34/281.

³⁸ Teljes magyar szövege: 1880: XXXV. tc. Magyar Törvénytár. 1879–1880. Bp. 1896. 304–312.

alakult.³⁹ Jellemző az orosz diplomaták reagálása is. Még az ausztrofob hírben álló Persiani is megengedett magának egy fél dicséretet: „A szerződést az a kiegyezési hajlam tette lehetővé, amelynek az osztrák–magyar kormány adta bizonyítékát.” Oubril pedig a bécsi szerb követ nagy meglepedését kommentálva leszögezte, „az eredmény azt mutatja, hogy Szerbia összes érdekét és óhaját figyelembe vették”.⁴⁰

Kereskedelempolitikai nézeteltérések Bécs és Belgrád között

A fejedelemség szempontjából legfontosabb területen, a kereskedelmi viszonyok szerződéses szabályozásában sokáig nem történt érdemi előrehaladás azután, hogy 1879 júniusában Andrassy közölte a szerbekkel, Ausztria–Magyarország hajlandó tárgyalni a konvencióról, és ezzel kapcsolatban bizonyos felvilágosításokat kért.⁴¹ A vasútügy állt előtérben. Ristić maga is csak október 9-én, a bécsi minisztercseré után küldte meg az adatokat, akkor azonban már sürgette a tárgyalások tényleges megkezdését. Az osztrák–magyar fél viszont változatlanul kitartott amellett, hogy először a vasútkonvenciót kell tető alá hozni. Ausztria–Magyarország halogató magatartásában a taktikai megfontoláson túl az játszott közre, hogy továbbra is nyitott maradt a Németországgal kötendő kereskedelmi szerződés sorsa. Az osztrák és a magyar álláspont közötti korábbi belső ellentét szintén megmaradt. Amíg az osztrákok kevésbé vették a szívükre azt, hogy Németországban megerősödött a protekcionista irányzat, addig a magyarok, akár engedmények árán is, szeretnék volna legalább az akkori kereskedelmi feltételeket még egy időre konzerválni. Az osztrákok a maguk részéről nem nagyon elleneztek volna, ha a német magatartásra válaszként a Monarchia ugyancsak elzárkózik, és mintegy a védvamos fordulat bevezetéseképpen, hozzálát az általános tarifa újabb felülvizsgálatához. A Balkánnal kapcsolatos reményeket közben persze fenntartották. Úgy akartak kaput nyitni dél felé, hogy egyidejűleg megkezdtek a nyugattal szembeni védőfal építését. A magyarok félték a Németországgal szembeni elzárkózástól: ők nyugat felé kívántak szabad forgalmat, míg a Balkán irányában – ha nem is igényelték a teljes elzárkózást – legalábbis korlátokat szerettek volna emelni. Amíg a német szerződés hiánya miatt bizonytalan volt a Nyugat-Európába irányuló mezőgazdasági kivitel, addig Budapest nem tarthatta sürgősnek a szerb (s általában a balkáni) kereskedelem könnyítését, illetve az onnan származó behozatal növelését.⁴²

A kereskedelmi szerződés kilátásait beárnyékoló egyéb tényezők közül legnagyobb jelentőségűnek az 1880. február 7-én megkötött *állandó* szerb–angol kereskedelmi konvenció bizonyult. Létrejötté nagyon lesújtotta az osztrák és a magyar érdekelteket. A bécsi külügyminisztériumban nem alaptalanul vélekedtek úgy, hogy

³⁹ L. ehhez Ristićnek Hristić bécsi követhöz intézett levelét. (1880. május 17/5.) Pisma Ristića 272–273.

⁴⁰ Persiany à Giers. N° 16. Belgrade, le 5/17 avril 1880. AVPR f. G.a. V-A₂ 1880 gy. 277.; Oubril à Giers. N° 32. Vienne, le 28 mars/9 avril 1880. Uo. f. K 1880 gy. 175.

⁴¹ L. fentebb a 100. l.

⁴² Magyar mt. jkv. 1879. június 6. OL K 27.; Közös mt. jkv. Nr. 246. (1879. december 10.) HHStA PA XL/291. — A német szerződéssel kapcsolatos problémákról újabban összefoglaló jelleggel írt *Gottas* 143 skk.

az új fejleménnyel rendkívül nehézé vált a Monarchia differenciális kezelésének biztosítása egy formális tarifaszervezésen belül. A tény a meglepetés erejével hatott az osztrák fővárosban. Herbert előzőleg szüntelen azzal biztatta kormányát, hogy Ristić először Ausztria–Magyarországgal köt szerződést. A szerb miniszterelnök tett is előtte ilyen nyilatkozatokat. Az osztrák–magyar követnek természetesen tudomása volt az angol intrikákról Belgrádban, ezeket azonban Gould személyes ambícióival magyarázta; nem teljesen alaptalanul. Csakhogy az angol főkonzul tevékenysége találkozott a londoni kormány erősödő balkáni térszerzési törekvéseivel és bizonyos ottani kereskedelmi körök érdekeivel. E három tényező együttesen motiválja a szerbiai angol aktivitást, amit Ristić kihasználhatott a Monarchiával folytatott küzdelemben. A brit diplomata végig jelen volt a szerb szkupstina Nišben tartott ülészakán, és a fővárostól akkor több napi távolságra eső vidéki városkában a rivális diplomaták szeme elől elrejtve hozta létre a szerződést. Persiani kárörvendve számolt be Herbert nagy bosszúságáról.⁴³ Mindez persze akkor történt, amikor még folytak a vasúti szerződés tárgyalásai. Az angol szerződéssel előállott új viszonyok igazi jelentőségét osztrák–magyar részről akkor mérhették fel teljes egészében, amikor a szerződést hivatalosan közzétették.⁴⁴ Ekkor már megkezdődött az intenzívebb készülődés a szerb kereskedelmi tárgyalásokra: 1880. május 24-re összehívták a vám- és kereskedelmi konferenciát.

Az előkészületek kapcsán a budapesti minisztertanács úgy döntött, megmarad egy esztendővel korábbi álláspontja mellett, de az általánosságokon túlmenően rögzítette a vámtarifa megállapításakor alkalmazandó elveket is. Szerbiának ezek szerint lehetővé kell tenni, hogy jelenlegi vámjövödelme megmaradjon, illetve egyes, közvetlen osztrák–magyar érdeket nem érintő cikknél: kávé, déligyümölcs stb. a vámok még akár emelhetők is. Ugyanakkor a magyar export szempontjából fontos áru-féleségeknél, mint a cukor, liszt, szeszárú, fa-, üveg- és agyagárú, vas és vas-készítmények stb. „részint vámentesség, részint lehetőleg alacsony, legfeljebb az érték 7%-áig terjedő vámtételek követelendők”, és persze „az Ausztriát érdeklő cikkek számára az osztrák kormány által kívánt kedvező vámtételek”. A minisztertanács a határforgalom megkönnyítését szintén célul tűzte ki, de e részben csak a hagyományos formákat tartotta szem előtt, az olasz és német szerződések analógiájára. Sokkal kevesebb készséget mutatott az egyik fő szerb kívánság, az állat-egészségügyi egyezmény iránt. Az addigi gyakorlat teljesen kielégítette a magyar igényeket, hiszen ha a fejedelemségben marhavész vagy más fertőző állatbetegség fordult elő, a magyar hatóságok saját belátásuk szerint intézkedhettek a vész behurcolásának, illetve elterjesztésének megakadályozásáról. A teljes vagy részleges határzár (behozatali tilalom) abban a korban igen gyakori jelenség volt. A szigorú rendszabályok miatt szerb részről rendszeresen panaszt emeltek, azokat indokolatlannak vagy legalábbis túlzottnak minősítették. Mivel a szerb export legnagyobb részét az állatkivitel alkotta, ami csaknem teljes egészében a Monarchiába (vagy azon keresztül nyugatra) irányult, a szerb kereskedelmet, s ezáltal a kincstárt is erősen sújtották a magyar intézkedések. Igaz ugyan, hogy a fejedelemségben

⁴³ Persiany à Giers. N° 8. Belgrade, le 27 février/10 mars 1880. AVPR f. G.a. V-A₂ 1880. gy. 277.

⁴⁴ Ismerteti Hauptmann 195.

fennálló viszonyok, az állategészségügyi rendszabályok és intézmények teljes hiánya miatt elengedhetetlenül szükség volt az állatimport szigorú ellenőrzésére (s ezt nem kizárólag Szerbiával szemben tették), de éppúgy igaz az is, hogy a panaszok nem egyszer jogosak voltak: magyar részről a határozatot tudatosan alkalmazták más, pl. gazdaságpolitikai célok vagy akár politikai nyomás érdekében is. A problémának ugyanakkor volt egy másik vetülete, ami különös fontosságot adott az egész ügynek. Németország éppen akkortájt – a védővamos fordulat részeként – intézkedéseket hozott saját belső agrárpiacának védelmére, és erősen akadályozta az oda irányuló magyar állatkivitelt. Tulajdonképpen az történt, hogy az 1870-es évek végétől a szerb állatexporttal szemben Magyarország ugyanúgy járt el, mint ahogyan Németország a magyar exporttal szemben. Tehát ahogyan a Monarchia és Németország között folyó kereskedelmi tárgyalásokon magyar részről állandóan hangoztatták a probléma rendezésének szükségességét, és egyebek mellett sürgették egy megfelelő állategészségügyi konvenció létrehozását, ugyanúgy követelték a szerbek is a velük szemben alkalmazott, általuk sokszor önkényesnek tartott eljárások szerződészerű szabályozását, állategészségügyi megállapodás kidolgozását. Magyar szemszögből nézve a kérdést, mind a saját piac feletti korlátlan rendelkezést, mind pedig a németek által az elzárkózás egyik indokaként felhozott ürügyet: a Balkánról behurcolt vész elleni védekezés alaptalanságát legegyszerűbb és leghatásosabb módon a teljes határzár biztosíthatta volna. Bármennyire kívánatosnak tűnhetett is ez a megoldás, sikerre feltehetően csak a szerb kereskedelmi konvenció megtorpedózása árán lehetett volna vinni, ilyen messzire pedig a magyar kormány nem merészkedett. Az előkészületek során legfeljebb vonakodását érzékeltethette. A május 20-i minisztertanácsi határozatban Nyugat-Európára hivatkozva próbálták halasztást elérni: ha Szerbia az 1872-es nemzetközi állategészségügyi kongresszus szigorú előírásainak „... minden tekintetben eleget tesz és annak folytán Szerbiának sikerül elérni, hogy Európa többi állama is ezen intézkedéseit a szerb állatok bebocsátása szempontjából megnyugvással fogadja, mi is hajlandók leszünk Szerbiával állategészségügyi egyezményt kötni”.⁴⁵

A szerbekkel folytatandó tárgyalások gyakorlati előkészítése szokásos módon a vám- és kereskedelmi konferenciára hárult. Első ülésére 1880. május 24–25-én került sor. Itt folytatták azon elvek konkretizálását, amelyekben egy esztendővel korábban állapodtak meg, figyelembe véve természetesen az azóta bekövetkezett fejleményeket. Mivel a kereskedelmi szerződéssel párhuzamosan néhány más szőnyegen forgó megállapodás (konzuli egyezmény és jogsegélyegyezmény, katonaszökevények és közönséges bűnözők kölcsönös kiadatásáról szóló megegyezés, valamint hajózási egyezmény) előkészítése szintén szerepelt a tárgyalási programban, mindezekellett ezen egyezmények egymás közötti viszonyáról kellett dönteni. A konferencia megerősítette azt az elvet, amelyben az ügy első felbukkanása (az 1879. március 29-i Andrassy- emlékirat és az április 22-i közös minisztertanács) óta a birodalom mindkét fele teljesen egyetértett: a konzuli joghatóságról és egyéb kapitulációs jogokról való lemondást szoros kapcsolatba kell hozni a kereskedelmi szerződés adta előnyökkel. Ha a különböző természetű konvenciók együttes tárgyalása nem is szükséges, alá-

⁴⁵ Magyar mt. jkv. 1880. május 20. OL K 27.

írásukra csakis egyszerre kerülhet sor. Ezáltal elérhető, hogy a konzuli egyezmény formájában Szerbiának teendő engedményt szükség esetén kényszerítő eszközként alkalmazni lehessen a kereskedelmi tárgyalásokon.

A kereskedelmi konvenciónál a konferencia persze kénytelen volt számolni az időközben ratifikált szerb–angol szerződés következményeivel. Mindenekelőtt abba maradt az időhúzás: a konferencia felkérte a külügyminisztériumot, szólítsa fel Belgrádot, hogy a tárgyalások mielőbbi megkezdése céljából küldje el meghatalmazottait Bécsbe. A konvenció tartalmát illetően a fő gondot az jelentette, miképpen érhető el annak a régebben lefektetett elvnek gyakorlati megvalósítása, hogy az osztrák–magyar kereskedelem számára az összes többi országgal szemben különleges kedvezményeket kell Szerbiában biztosítani. Azt itt senki sem vitatta, hogy Ausztria–Magyarországnak elvileg kellő jogcíme van e követelésre, hiszen a még érvényben levő régi török szerződés tételesen kimondta a Monarchia kivételezettségét a fejedelemségben. Ugyanakkor mégsem látszott célszerűnek, hogy ezen jogcím maximális kiaknázására törekedjenek; szinte bizonyosra vették, hogy ha az egész osztrák–magyar exportra vonatkozóan támasztanak ilyen követelést, ezt a szerbek vissza fogják utasítani. „Annál nagyobb súlyt kellene azonban a tárgyalásokon arra fektetni, hogy legalább bizonyos, bennünket érdeklő áruféleségeknél a differenciális kezelés kibővített határforgalmi kedvezmények címén keresztülvitessek.” Vagyis inkább a számunkra már ismerős, Chlumecky által megfogalmazott elvet kívánták alkalmazni. Ám a konferencia a miniszter eredeti elképzeléséhez képest szerényebb célokat tűzött ki: mint láttuk, nem az osztrák–magyar kivétel egészére, hanem csupán annak egy részére kívánta igénybe venni a kivételezettséget, és még e fontos, külön megnevezendő cikksoportok számára sem követelt teljes vámmentességet (attól tartott, hogy azt Szerbia vagy elutasítja, vagy ellenkezőleg, a későbbiek folyamán az általános forgalomra kiterjeszti, s ezzel éppen a kívánt cél, a kedvezmény specifikus jellege veszne el), hanem beérte arányosan mérsékelt vámtételek alkalmazásával. Az utóbbit a vonatkozó cikkekre mindenkor érvényes szerb vámtétel 3/8-ában jelölte meg. Az osztrák és a magyar kiküldöttek kéréseit figyelembe véve a konferencia azonnal rögzítette is, hogy a határforgalom ürügyén mely áruféleségekre kér a Monarchia külön elbánást. Az egész ügy különleges fontosságát azáltal is kiemelték, hogy az osztrák–magyar követelés szerb fogadtatásától tették függővé a többi tarifakérdésben a Monarchia részéről a fejedelemségnek adható kedvezmények mértékét.⁴⁶

Miután a fenti elveket, valamint a vám- és kereskedelmi konferencia egyéb, technikai részletekre vonatkozó döntéseit az osztrák és a magyar kormány június elején jóváhagyta, a vámkonferencia által előzetesen kijelölt két albizottságra hárult az a feladat, hogy a szerbek elé terjesztendő tervezeteket formába öntse. Mivel ehhez jól felhasználhatták a korábbi előmunkálatokat, a bizottságok gyors munkát végeztek és alig egy hónap múlva a tervezetek már készen álltak. A dualista monarchia hosszan elhúzódó felkészülése a szerb kereskedelmi tárgyalásokra ezzel végre befejeződött. Haymerle Herbert révén tudatta az öröndetes tényt a szerb kormánnyal, és

⁴⁶ Az 1880. május 24–25-i vám- és kereskedelmi konferencia jegyzőkönyve (Protokoll Nr. 1.) OL K 255 1880–6 (1788).

egyben közölte, július 22-re Bécsbe várják a szerb küldötteket, hogy a megbeszéléseket elkezdhessék.⁴⁷

Ausztria – Magyarország ily módon csak 1880 júliusában ért el oda, ahová a július 8-i megállapodás szerint legkésőbb 1878 késő őszeig el kellett volna jutnia. A tárgyalási készség hivatalos deklarálása jócskán megkésett. A szerb meghatalmazottak a régóta várt kezdés örömeivel érkeztek Bécsbe, a kitűzött időben. Örömük azonban nem lehetett teljes: a két állam delegációjának első munkáulése hosszú időre egyben az utolsó is lett. Egy jogvitaként indult konfliktus sötét árnyékot vetett a konvenció tárgyalásokra, majd később az osztrák–magyar – szerb viszony egészére.

Amikor az állandó szerb – angol kereskedelmi szerződés szövegét nyilvánosságra hozták, az abban foglalt kedvező feltételeket az osztrák exportőrök igénybe kívánták venni. Chlumecky ilyen irányú kezdeményezése nyomán Herbert egy június 16-i dátumú jegyzékben közölte az óhajt a szerb kormánnyal. A jegyzék a legnagyobb kedvezést stipuláló 1862-es török szerződésre, valamint a berlini szerződésnek a kereskedelmi viszonyok status quóját garantáló 37. cikkére utalva leszögezte, hogy e jogok értelmében az osztrák – magyar kereskedőknek módjukban áll szabadon választani a fennálló szerb autonóm vámtarifa tételei és az új szerb – angol szerződésben megszabott értékvámolási tételek között. A jegyzék mindössze azt kérte a belgrádi kormánytól, hogy az „a félreértések elkerülése végett” adjon megfelelő utasításokat a vámhatóságoknak.⁴⁸

Ristić csak egy hónap múlva válaszolt. Jegyzékében kereken visszautasította, hogy eleget tegyen a legnagyobb kedvezmény szerinti kezelésre irányuló osztrák – magyar követelésnek. Részletesen kifejtette a szerb felfogást, amely szerint a 37. cikkben előírt status quo csakis a kongresszus idején érvényben levő szerb autonóm vámtarifára vonatkozik, és alaptalan a Monarchia azon állítása, hogy az 1862-es török szerződés Szerbiára nézve még jogerős. A részletes jogi érvelés mellett a jegyzék igyekezett olyan benyomást kelteni, mintha szerb részről nem túl jelentőséget tulajdonítának az ügy ezen oldalának. A zárópasszus ugyanis azt fejtegette, hogy mivel a 37. cikk előírása szerint annak a bizonyos status quónak úgyszólván csak az új szerződések létrejöttéig kell fennmaradnia, s mivel az osztrák – magyar kormány már eljuttatta Belgrádba a meghívót a konvenció megkötését célzó tárgyalásokra, aligha célszerű utólagos vitát folytatni e tárgyban, sokkal inkább azzal kell törődni, hogy a végleges megegyezést minél előbb tető alá hozzák.⁴⁹ A probléma bagatellizálása eléggé átlátszó fogás volt. Hiszen a valóságban Ristić magának követelte annak lehetőségét, hogy egy új szerződésben jogszerűnek ismerje majd el azt az állapotot, amelyet Ausztria – Magyarország azidáig vitathatatlanul élvezett. A szerb kormányfő a legnagyobb kedvezmény szerinti kezelés folyamatosságának megtagadását kényszerítő eszközként kívánta felhasználni a konvenció körüli alkudozásokban. Osztrák – magyar részről viszont a szerb fellépésre válaszul még erősebb kényszerítő eszközhez nyúltak, amikor magát a szerződéskötés lehetőségét tették kérdésessé.

⁴⁷ Haymerle an Herbert. Wien, 11. Juli 1880. Nyomatott másolata: OL K 26 1880 – XIV – 2726.

⁴⁸ Nyomatásban: Staatsarchiv 37. Nr. 7172.

⁴⁹ Uo. Nr. 7173.

Azon a forró júliusi délutánon, amikor a szerb delegátusok az első ülésre megjelentek a Ballhausplatzon, ott már ismerték Ristić válaszjegyzékét. A szerbekkel csupán annyit közöltek, hogy amíg a belgrádi kormány kétségbe vonja Ausztria – Magyarország jogát a legnagyobb kedvezményre, addig semmiféle kereskedelmi szerződésről nem hajlandók tárgyalni.

A váratlanul kirobbant konfliktus formailag tulajdonképpen abból fakadt, hogy az osztrák – magyar, illetve a szerb kormány eltérően értelmezte „a kereskedelmi viszonyok jelen feltételei” meghatározást, különbözőképpen jellemezte azt az állapotot, amelynek változatlan formában való fenntartása az új kereskedelmi konvenciók létrejöttéig Szerbia számára kötelező volt a berlini szerződés értelmében. A vizály elemzésével terjedelmes irodalom foglalkozik, visszanyúlva természetesen az előzményekre is.⁵⁰ A Habsburg-monarchia vám- és kereskedelempolitikai helyzetét az egész török birodalommal szemben az 1718-as pozsareváci szerződés szabályozta, amely kimondta Ausztria jogát a legnagyobb kedvezmény szerinti elbánásra, egyben pedig a behozatali vám nagyságát az áru értékének 3%-ában szabta meg. A szerződést teljes egészében megújították 1862-ben, a behozatali vámot 8%-ra emelték, de ez utóbbi rendelkezés hatálya alól a szerződés kiegészítő okmányának egy bekezdése a román fejedelemségeket és Szerbiát kivette, ezeknél a korábbi állapot maradt érvényben. A Habsburg-monarchia ezáltal e három fejedelemségben kivételezett helyzetbe került, differenciális elbánás illette meg. A most tárgyalt vita szempontjából döntő mozzanat, hogy amikor a szerbek 1864-ben saját külön autonóm vámtarifát készítettek és azt alkalmazni kezdték, az új fejleményt Ausztria hallgatólagosan tudomásul vette és elfogadta. Ezt a magatartást részben magyarázza az, hogy az autonóm vámtarifa összeállításakor a szerb kormány elvileg megmaradt a szerződés szerinti 3%-os értékvámnál. Ez azonban csak formailag volt így. Az értékvámok átszámításánál a szokástól eltérően nem az áruk gyári (előállítási hely szerinti) értékét vették alapul, hanem az annál jóval magasabb belgrádi piaci árat – a szállítási stb. költségeket is beleszámítva. Az ily módon kalkulált vámtételek lényegesen meghaladták a korábbi értékvámokat. A vámterheket később még más módon tovább növelték: az importárakra különböző (sokszor csakis e célra kreált) adókat és helyi illetékeket róttak ki. Az eredmény – egyes szerb források szerint⁵¹ – az lett, hogy a tényleges fizetési kötelezettség néha az áru értékének 15–20%-át is elérte. Mindehhez hozzávehetjük még, hogy Ausztria – Magyarország differenciális kezelése de facto megszűnt azáltal, hogy az új vámtarifát Szerbia minden állammal szemben alkalmazta. A dualista monarchia ezek után csak annyiban maradt kedvezményezett, hogy az akkori közlekedési és szállítási viszonyok mellett vele, mint szomszédos állammal, senki sem konkurrálhatott Szerbiában. Létrejött tehát egy sajátos ellentmondás a status quo „de jure” állapot (az 1862-es előírások) és a szerbiai (1864 eredményeként kialakult) „de facto” helyzet között. Ezt az ellentmondást már a kortársak is világosan látták: a Monarchiában 1878 előtt és után parlamenti és sajtóvitákban sokan feltárták az abnormális állapotot, elmarasztalták a kormányt azért, mert e jogellenességet eltűri. Különösen heves lett a bírálat 1879 tavaszától,

⁵⁰ L. Hauptmann 192. és az ott hivatkozott korábbi irodalmat, illetve szerb oldalról Jovanović, II 15. és az ott feltüntetett korábbi munkákat.

⁵¹ Jovanović, II 16.

amikor a napirendre került kereskedelmi szerződés ügyében a közvélemény szintén hallatta hangját.

Most tehát, ha tisztán az ügy jogi oldalát vizsgáljuk, minden azon múlott, milyen álláspontot foglalnak el az illetékesek a „conditions actuelles des relations commerciales” vonatkozásában. Ha a berlini szerződés szavai 1864-re utalnak, a szerb érdekeknek megfelelően, úgy az angol szerződés jogos és Ristić magatartása megengedett, ha ellenben az 1862-es bázist veszik kiindulópontnak, akkor Ausztria – Magyarország joga a differenciális kezelésre 1878 után is változatlanul fennáll, tehát tulajdonképpen érvénytelen az a legnagyobb kedvezmény klauzula, melyet Angliának az ideiglenes szerződésben általánosságban megadtak, mivel érvényben levő szerződések kikötéseibe ütközik.

A kettős monarchia vezetői nem jártak el végig következetesen a kereskedelem-politikai helyzet jogi értelmezésében, a hivatkozási alap megválasztásában. A bizalmas jellegű belső előkészítő megbeszéléseken kezdettől fogva egyetértettek abban, hogy 1862 a jogalap a „fennálló viszonyok” értelmezésében. Ugyanakkor a folyó diplomáciai levelezésben ennek sokáig nincs nyoma. Elegendő talán visszautalni arra, amiről egy korábbi részben, a Szerbia által 1879-ben kötött ideiglenes szerződések kapcsán volt szó. Ausztria – Magyarország akkor csupán arra figyelmeztette a belgrádi kormányt, hogy az jövőendő szerződéseiben ne vállaljon olyan kötelezettségeket, amelyek ellentétesek a július 8-i egyezményben foglaltakkal. A szerb válasz mindössze annyit konstatált, hogy a fejedelmi kormány tartja magát ez utóbbi szerződéshez. Ristić sajátos felfogása nem az 1880. július 14-i jegyzékkel kapcsolatban mutatkozott meg először. Az ideiglenes szerződések létrejötte óta ő rendszeresen hivatkozott Szerbia teljes döntési szabadságára a vámpolitika terén, és elkötelezettnek csupán egy vonatkozásban ismerte el magát: a július 8-i konvenciónak a határforgalmat érintő előírásában. Következetesen ignorálta tehát az 1862-es szerződéspontokat, és az 1864 utáni tényleges fejlődést tekintette jogalapnak. Andrassy után e téves interpretációt Haymerle sem cáfolta meg; amikor miniszteri tárcáját átvette, ő is csak azt követelte, hogy Szerbia az újabb angol tárgyalásokon tartózkodjon az angol kereskedelem mindennemű differenciális kezelésétől. Ennyit persze Ristić készséggel megtett, sőt az angol szerződésben érvényesített. Itt a legnagyobb kedvezmény hatálya alól kivették „azon könnyítéseket, amiket Szerbia megadott vagy a jövőben megad a szomszédos államoknak a közös határmenti területek helyi forgalmára”.

Ausztria – Magyarország ragaszkodása 1862-es szerződéses jogaihoz váratlan lehetett, s talán meglepte Ristićet, hiszen a Monarchia sem az ideiglenes szerződések kapcsán, sem 1880 februárjában, az állandó angol szerződés kötésekor nem tiltakozott ezek megsértése miatt. Megjegyzés nélkül hagyta azokat a kijelentéseket is, amelyekkel Ristić Szerbiának mint független államnak jogot vindikált bármennemű kereskedelmi szerződés kötésére és csupán a határmenti kereskedelem kedvezményezésére vonatkozó 1878. július 8-i kikötéssel érezte korlátozva magát. Hauptmann szerint a szerb miniszterelnök ezt a következetes hallgatást saját álláspontja elismeréseként fogta fel: úgy képzelte, mivel a Monarchia eddig is nagyobb ellenállás nélkül beletörődött a történetekbe, most is megkockáztathatja a legnagyobb kedvezmény érvényesítési kísérletének visszautasítását.⁵² Nem elképzelhetetlen, hogy Ristić

⁵² Hauptmann 196.

lépésében ez a taktikai megfontolás szerepet kapott. De egyáltalán nem szükséges feltételezéssel beérnünk. A történeti irodalom régi közhelye, hogy mennyire következetesen dolgozott Ristić Szerbia teljes önállóságának megteremtésén. Azt is sokszor leírták, hogy az 1878-as politikai függetlenség elnyerése után fő célja a fejedelemség gazdasági önállóságának kivívása volt. Ezen általános megállapítás konkretizálásához segítséget nyújtanak olyan tőle származó és utóbb közzétett (de eddig kevésbé kiaknázott) iratok, melyekből pontosan követhető a szerb kormányelnök magatartása éppúgy, mint az azt motiváló gondolkodásmód az imént tárgyalt időszakban.⁵³ Ristić úgy vélte, a vasútkonvenció ratifikálásával Szerbia a gazdasági önállóság legfontosabb előfeltételét biztosította a maga számára: mihelyt létrejön a vasúti összeköttetés Szalonikivel, egycsapásra megváltozik a helyzet, kikerül az egyoldalú függésből. Csupán 3–4 év kérdése az egész. Ristić a gazdasági önállóságot – azon elterjedt elképzelésnek megfelelően, mely az ipari átalakulás korszakában hátrányos helyzetbe került nemzeteknél oly divatos – elsődlegesen mint a politika függvényét fogta fel: biztosítani kell az idevonatkozó teljes döntési szabadságot, és akkor minden egyéb, nem politikai tényezőtől függetlenül az áhított állapot gyorsan, automatikusan kialakul, hogy az ország népének teljes megelégedésére funkcionáljon. Ristić azt képzelte, ha megépül a vasút a déli tengeri kijáratig, Anglia, közelebről Gladstone segítségével egycsapásra átállíthatják a szerb külkereskedelmet és megszabadulhatnak a terhes osztrák – magyar gazdasági kapcsolatoktól; *akkor* már nem veszélyes a vámháború. A liberális pártvezér másik dogmája jóval megalapozottabb volt: szilárd meggyőződése szerint a telhetetlen étvágyú Habsburg-monarchia és kis déli szomszédja között az összecsapás elkerülhetetlen, kérdés csupán az, hogy ez mikor következik be. Fontos szerephez jutott újból az időnyerési törekvés. Hogy ez taktikázással sikerre vihető, arra pozitív példával szolgáltak számára a vasútkonvenció körüli tapasztalatok. Ristić nem sietett az első, a június 16-i osztrák – magyar jegyzék megválaszolásával. Még kevésbé kívánt sietni július 14-e után. Az éppen hosszasan Ausztriában időző s ott igen szívélyes fogadtatásban részesülő Milán fejedelmet kapacitálta, használja fel az osztrák – magyar részről demonstratívan jónak feltüntetett viszonyt arra, hogy a kereskedelempolitikai konfliktusban elnyerje Ferenc József közbelépését az ügy elsimítása érdekében.⁵⁴ Ezúttal azonban – a vasútkonvenció tárgyalásoktól eltérően – nem maradt oly sok lehetőség az időhúzásra. Haymerle gyors és határozott válasza megnehezítette Ristić számítását. A probléma – most már nemcsak a szűkebb, jogi vetületben – oly élesen vetődött fel, hogy a nyílt konfrontációt aligha lehetett taktikázással elkerülni.

Haymerle július 30-i dátumú jegyzékében⁵⁵ mindenekelőtt azzal érvelt, hogy a szerb jegyzék következtelen, amikor a szóban forgó probléma megítélésakor jogalapnak először kizárólag a berlini szerződés 37. cikkét fogadja el, és annak olyan értelmet ad, mely szerint az 1862-es török konvenciót hatályon kívül helyezi, majd pedig érvelésének egy későbbi részében éppen az utóbbi szerződés egy cikke alapján utasítja el Ausztria – Magyarország igényét a legnagyobb kedvezményre. A külügyminiszter feladatának tartotta, hogy mindkét szerb állítás tarthatatlanságát a jog-

⁵³ Az iratokat közzétette Živanović 135–164.

⁵⁴ Milán levele Ristićhez. 1880. augusztus 12. (1) Uo. 154.

⁵⁵ Nyomtatásban: Staatsarchiv 37. Nr. 7174.

források elemzésével bizonyítsa. Egyrészt tehát azt fejtette ki, hogy a 37. cikk az 1862-re visszanyúló jogviszony folyamatosságát is magában foglalja, másrészt azt, hogy az 1862-es török szerződés tételesen és minden korlátozástól mentesen kimondja a legnagyobb kedvezés elvének érvényességét, továbbá a szerb részről hivatkozott bekezdés nem az általánosan elismert jogok, hanem csakis az új, felemelt beviteli vámok érvénye alól menti fel a fejedelemséget. Eközben kellőképp kidomborította, hogy a fejedelemségben a status quo de facto állapot mennyire különbözik attól, aminek de jure lennie kellene. Itt nem volt nehéz dolga: a szerb argumentáció gyengesége éppen abban rejlett, hogy az 1864 utáni tényleges kereskedelempolitikai állapot csakis az érvényes szerződések be nem tartása révén alakulhatott ki. A jegyzék mindezek után azt hangoztatta, nem annyira az interpretációnak tulajdonít döntő fontosságot, mint inkább azon ténynek, hogy az osztrák – magyar export bármilyenű differenciálisan hátrányos kezelése önmagában véve is az addigi status quo határozott és lényeges megváltoztatásával egyenlő. Hiszen még ha feltételesen helyesnek fogadható is el a szerb állítást, hogy a „conditions actuelles” csakis az 1878-as tényleges állapotot jelöli – hangzik az érvelés –, akkor is nyilvánvaló, hogy ezen állapotot a július 14-i jegyzék hirtelen és erőszakosan megváltoztatja, amikor a legnagyobb kedvezmény megtagadásával megszünteti az 1864 óta minden állammal szemben ez idáig gyakorolt egyenlő elbánást. A jegyzék emlékeztetett arra, hogy a dualista monarchiában hatályos törvény kötelezi a kormányokat retorziós vámok alkalmazására minden olyan esetben, amikor az osztrák – magyar termékeket kedvezőtlenebb eljárásnak vetik alá, mint más államok hasonló áruit.

Az osztrák – magyar válasz befejező része adta meg az egész jegyzék súlyát, amikor a következményekre utalt: „... ha Szerbia kitart tagadó álláspontja mellett, a Monarchia a formális tiltakozáson túl kénytelen lesz megtenni mindazon intézkedéseket, amelyeket a törvény előír, valamint azokat is, amelyeket érdekei védelmében szükségesnek lát”. E diplomáciai nyelven írott fenyegetés jelentőségét aligha értették félre Belgrádban. Pedig Haymerle megfogalmazásából egyáltalán nem tűnt ki, hogy Bécsben és Budapesten milyen rendkívül harcias hangulat uralkodott. Mindkét fővárosban készséggel vállalkoztak arra, hogy az odavetett kesztyűt felvegyék, és a kikényszerített erőpróbát bármi áron sikerrel kiállják. A külügyminisztériumnak a szerb elutasítás utáni kívánatos magatartást tudakozó kérdésére adott osztrák és magyar válasz egyként javasolta, hogy további ellenállás esetén azonnali megtorló intézkedéseket kellene alkalmazni.⁵⁶ De a nagyhatalmi sértett elszántságot még pregnansabban mutatja az a rövid tájékoztató, amelyet Kállay Béni adott a kérdésről Berchem német ügyvivőnek. A szabadságát töltő Haymerle helyett a külügyminisztériumot irányító első osztályfőnök azt fejtegette: alig van remény arra, hogy Szerbiával el tudják fogadtatni a legnagyobb kedvezményre vonatkozó követelést. Ennek oka nem egyedül Ristić eddigi magatartása, hanem az is, hogy a szerb politikust, amikor az instrukcióért Pétervárhoz fordult, az oroszok felbátorították. Most ne vizsgáljuk ezen információ tényleges valóságtartalmát (erre még lesz mód), itt bőven elegendő a bécsi vélekedés konstatálása. A balkáni nemzetközi konstelláció nem kívánt fejlődési iránya miatt aggódo és az európai politika új erővonalairól hamarosan döntő eszmecserere kényszerülő osztrák – magyar vezetés jól emlékeztetébe véste

⁵⁶ Kemény an Tisza. Budapest, 1880. július 28. OL K 26–1880–2276.

e momentumot. A beszélgetés során Kállay egy jóslatfélétől sem zárkózik el. „Ilyen körülmények között Bécs kényszerítve érzi magát, hogy egy vámháborúval, amely Szerbiát el fogja szegényíteni, a legnagyobb kedvezmény jogát kierőszakolja.”⁵⁷

Hogyan reagált Ristić a fenyegetésre? Taktikus módon mindvégig elkerülte azt, hogy hivatalosan válaszoljon a július 30-i jegyzékre. Az üzenetet továbbító Pintér belgrádi ügyvivő előtt csupán szóban erősítette meg már ismert álláspontját: kész a jogot megadni, de csak egy Szerbiával kötendő új szerződésben, tehát kölcsönös-ségi alapon. A jegyzékben foglalt fenyegetésre ugyanekkor ő maga is fenyegetéssel felelt: abban az esetben, ha a határokat lezárják, mi ugyanezt tennénk a magunk részéről; ha pedig leáll a kereskedelem, nem lesznek meg azok az eszközök sem, amelyek a vasútépítéshez szükségesek.⁵⁸ Mégis, a kategorikus szóbeli állásfoglalást nem követték további határozott lépések. A szerb tárgyalási meghatalmazottak egyelőre tétlenül várakoztak Bécsben, a konvenció tárgyalások felújítását remélve. De a várakozó magatartás ezúttal nem sok babért termelt Ristić számára. Nagyon hamar rá kellett jönnie, hogy Milán közbenjárására nem érdemes számítani; ellenkezőleg, a fejedelem egyre erősebben hajlott a bécsi felfogás elismerésére. Ristićnek a Haymerlével való személyes kimagyarázkodást ajánlotta, mint a kompromisszum egyetlen elképzelhető útját. Azt írta miniszterelnökének: a legnagyobb fontosságot tulajdonítja annak, hogy a tárgyalások ne szakadjanak meg és szerződéses megállapodásra jussanak Ausztriával; az utóbbi mindenképp kedvezőbb lesz, mint a status quo, ellenben egy gazdasági háború csak Szerbia pusztulásához vezethet. Ristić szkeptikusnak mutatkozott; azt feltételezte, hogy a Monarchia – mivel neki előnyösebb a fennálló helyzet, a meglévő szerb vámtarifa – valójában nem érdekelt az új szerződésben, s ha Szerbia elismerné a legnagyobb kedvezményhez való jogát, Bécs többé nem tárgyalna az új szerződésről.

A Milán által elképzelt kompromisszum Ristić szemében a kapitulációval volt egyenértékű. Kategorikusan elutasította a gondolatot. „Bécsben elhatározták, hogy a legkevesebbet sem engednek nézetükből, akár helyes az, akár nem. Amíg volt Andrássy, még lehetett számítani valamiféle igazságosságra meg békülékenységre, de Haymerlével ez megszűnt. Ő jelentőség és önállóság nélküli ember s még bátorsága sincs. Vele nehezen fogunk tranzakciót kötni, így nekünk csak az elfogadás vagy az ellenállás közti választás marad meg.”⁵⁹ Érdekes módon, e vélekedés ellenére Ristić még látott esélyt a végső összecsapás elodázására. „Nincs kilátás arra, hogy megkötjük a kereskedelmi szerződést Ausztriával, a status quo minden valószínűség szerint megmarad, amíg csak meg nem épül a vasút Szalonikiig. Teljes erőnkkel arra kell törekednünk, hogy elkerüljük a vámháborút, ezért én nem látok más utat, mint hogy újból kérjem Fenségedet, járjon közbe a császárnál.”⁶⁰

A szerb miniszterelnök egyetlen diplomáciai lépése azt célozta, hogy a legnagyobb kedvezmény körüli jogvitát különválassza a bécsi tárgyalásoktól. Utasítására a szerb meghatalmazottak augusztus derekán a Ballhausplatzon olyan javaslattal álltak elő, hogy az érdemi delegációs munkát fel kellene újítani, figyelmen kívül

⁵⁷ Berchem an Bismarck. Nr. 394. Wien, 9. August 1880. PA AA Serbien No. 4. Bd. 1.

⁵⁸ Ristić tájékoztatója bécsi követének. Živanović 152.

⁵⁹ Ristić augusztus 20-i levele Milánhoz. Uo. 155.

⁶⁰ Uo. 157.

hagyva az elvi vitát, amelyet közben a kormányok diplomáciai úton rendezhetnének. Nem sokkal utóbb, a negatív osztrák – magyar reagálást anticipálva újabb javaslatot tettek: a Monarchia és Szerbia kössön egy ideiglenes szerződést, amely kimondaná a legnagyobb kedvezmény jogának kölcsönös megadását. A külügyminisztérium részéről véleményezésre felkért magyar kormány határozatban mondta ki: a magyar követelés teljesítése előtt szó sem lehet tárgyalásról, „... sőt a kérdés jogi elismerésére határidő tízezer Szerbiának, mely ha siker nélkül eltelik, Szerbia ellen a legerősebb visszatérési rendszabályok alkalmazandók. Nem felelne meg az Osztrák – Magyar Monarchia nagyhatalmi állásának, ha visszatérés nélkül tűrné, hogy jogai olyan ország által, mint a szerb fejedelemség, megsértessenek”.⁶¹ A külügyminisztérium a szerb kezdeményezést elutasította. Válasza arra korlátozódott, hogy Ausztria – Magyarország változatlanul ragaszkodik a július 30-i jegyzékében kifejtett elvekhez, jogálláspontját nem hajlandó feladni.⁶² A kudarc után a szerb meghatalmazottak haladéktalanul elutaztak Bécsből. Az osztrák-magyar – szerb viszony ezzel kiéleződött.

A montenegrói határvíta

A berlini kongresszus a hegyek közé zárt kis fejedelemséget jelentős területgyarapodáshoz juttatta, bár jóval kevesebbet jelentett ez annál, amit San-Stefano értelmében Montenegrónak kapnia kellett volna. Az odaítélt területek között volt olyan, amelyet csapatai a háború során nem hódítottak meg, viszont némely, általa akkor megszállt területet vissza kellett szolgáltatnia a Portának. A területcseréről Berlinben könnyedén meghozott döntéseket nehéz volt végrehajtani, hiszen a Montenegrónak juttatott területeken javarészt albánok éltek, akik elszánták magukat arra, hogy fegyverrel akadályozzák meg területük Montenegróhoz csatolását – ha kell, akár még a török hadsereg ellenében is. Ugyanakkor a hatalmak – a Monarchia érdekeit védelmezve – a fejedelemséget megosztották azon délszláv lakosságú körzetektől, amelyek szívesen egyesültek volna vele.

A feudális bégek befolyására vallási alapon induló, de rögtön nemzeti funkciót is betöltő albán ellenállási mozgalmat a hatalmak kezdetben nem tartották komoly tényezőnek. Meggyőződésük volt, hogy a török kormány, ha akarná, képes lenne albán alattvalóit kényszeríteni a berlini döntések respektálására. Később bebizonyosodott, hogy e vélekedés annyiban helytálló, hogy az albánok fellépése északon és délen is valóban kitűnő ürügyet szolgáltatott a török kormánynak kötelezettségei szabotálására. Az mindenképp tagadhatatlan, hogy a több-kevesebb szervezettséget mutató ellenállásnak és összefogó szervezések, az Albán Ligának viharos gyorsaságú megerősödése nem kismértékben a Porta és a helyi török hatóságok jóindulatú elnézésének, esetenként kifejezett segítségének is köszönhető volt. A Liga azonban nagy tömegbázisra támaszkodott, s kezdettől fogva erősen hajlott az önálló fellépésre. Akciói azt demonstrálták, hogy célja nem csupán a montenegrói és görög területszerző szándékok megghiúsítása, hanem egyben az egész terület belső autonómiájának biztosítása és szélesítése is. Az önálló célok következtében elkerülhetet-

⁶¹ Magyar mt. jkv. 1880. augusztus 21. OL K 27.

⁶² Haymerle augusztus 23-i jegyzékét közli: Staatsarchiv 37. Nr. 7173.

lenné vált az alkalmankénti konfliktus a hivatalos török szervekkel. A Liga erejét mutatja, hogy északon sok helyütt a tényleges hatalmat gyakorolta, a török hatóságok létezése így szinte formalitássá vált.⁶³

A Porta az albán ellenállásra hivatkozva sokáig kitért mindenféle érdembeli kötelezettségvállalás elől. Csak 1879 februárjában került sor a területcsere realizálásának első szakaszára: a törökök kivonultak Podgoricából és a környező erődítésekéből, a montenegrói csapatok ugyanakkor kiűrtették a háború óta általuk megszállt Dulcigno (Ulcinj) tengerparti kikötőt és szabaddá tették a hajózást a Bojana folyón.⁶⁴

A török – montenegrói határvonal kijelölésére alakult nemzetközi bizottság, bár 1879 májusában munkához látott, nem volt képes feladatának eleget tenni. A helyi török hatóságok gáncoskodásai és az albánok teremtette anarchikus állapotok miatt tevékenységét hamar felfüggesztette. Újabb szünet után, augusztustól a két fél Konstantinápolyban folytatta tárgyalásait Gusinje–Plava átadásáról. Mindkét partner igénybe vette Ausztria – Magyarország jószolgálatait, „s így mi e kérdésre folyamatos befolyást gyakoroltunk” – ahogy egy bécsi összefoglaló írja.⁶⁵ Az osztrák – magyar magatartást egy sor tényező befolyásolta. A határok megváltoztatásáról olyan körzetekben kellett döntenie, amelyek Dalmácia, illetve Hercegovina és Novibazár közvetlen hátszögét képezték. Az egyik érintett fél, Montenegro a Monarchia megbízható partnerének bizonyult a berlini kongresszust követő időszakban, így Bécsnek érdekében állott, hogy Nikola fejedelmet támogassa.⁶⁶ Annál inkább tehette ezt, mivel a fejedelemség csupán azt követelte, amit a nagyhatalmak megítéltek neki. Ugyanakkor az osztrák – magyar diplomáciának vigyáznia kellett az áprilisi konvencióval amúgy is próbára tett török érzékenységre. Mindezek mellett elsődleges cél volt annak megelőzése, hogy a kényes ügy elsőrangú európai problémává váljon, kiváltsa a többi nagyhatalom közvetlen beavatkozását.

Montenegro ragaszkodott a neki ítélt területek átadásához, viszont Törökország halogatta a döntést és Gusinje–Plava helyett ismételten különböző egyéb területeket, illetve anyagi kárpótlást ajánlott fel. A javaslatokat Montenegro rendre visszautasította. A törökök októberben cserealapként Hercegovina egy részét kínálták fel, majd nem sokkal később a novibazári szandzsák területéből kívánták Cetinjét kárpótolni. A Porta nyilvánvalóan Montenegro és Ausztria – Magyarország viszonyát szerette volna megmérgezni s egyben gyengíteni a dualista hatalom helyzetét az okkupáció által érintett területeken. A javaslat „természetesen az osztrák – magyar kabinet ellenállásába ütközött”.⁶⁷

1880 január vége felé a törökök egyetértésével Olaszország próbálkozott új területcsere-javaslatlal. Az elképzelés szerint a vitatott terület nagyobb, mohamedá-

⁶³ Az albán mozgalomról készült újabb munkák közül szemléletével és anyagával kitűnik *Szenkevics*, különösen 102 skk; magyarul *Niederhauser* 51 skk.

⁶⁴ *Đjordjević*, VI 439. L. a térképet: 190. l.

⁶⁵ „Verhandlungen in der Frage von Gusinje-Plava bis Mitte December 1879.” HHStA PA XVII/35.

⁶⁶ Bécsi levéltár alapján ír róla a dualista monarchiával és Nikola fejedelemmel szemben egyaránt negatív értelemben elfogult *Đjordjević*, VI könyve XX–XXI. fejezetében. Az osztrák – magyar álláspontot tévesen interpretálja *Raznatović*.

⁶⁷ L. a 65. sz. jegyzetet.

nok lakta részét (Gusinje) a törökök megtartanak, s csak a keresztény fele kerülne Montenegrohoz. Az utóbbi megtarthatná Kuci-Krajnát és Hoti körzetében is területet kapna.⁶⁸ Az elgondolást Bécsben nem találták szimpatikusnak. Egyrészt a tervezet a berlini szerződés tételes előírásainak megszegését involválta, másrészt a cseleüzet albán katolikus törzsek rovására jött volna létre; Montegrónak olyan területet irányoztak elő, ahol hagyományosan erős volt Ausztria–Magyarország befolyása, és az átadás károsította volna a Monarchia tekintélyét az albán katolikusok körében. A közvetítés sikere az olasz diplomácia tekintélyét is növelte volna. Haymerle kellő formában kifejezésre juttatta ugyan fenntartásait, de nem zárkózott el a további tárgyalások elől. Magatartásához Salisbury angol külügyminiszter csatlakozott.⁶⁹

Nikola montenegrói fejedelem különböző feltételekhez kötötte beleegyezését, ennek nyomán szívós alkudozás kezdődött a törökök és a montenegróiak között. Mindkét fél növelte igényeit. Lassan mégis körvonalazódott egy kompromisszum. Míg az olasz közvetítéssel folyó tárgyalások sikerrel haladtak előre, a tervezett alkut beárnyékolta a meg nem kért harmadik – a helyi albán lakosság magatartása. Az átadásra kiszemelt terület katolikus törzsei a világ tudtára adták, nem hajlandók önként vállalni, hogy a gyűlölt Montenegrohoz csatolják őket. Készek fegyverrel ellenállni. A kortársakban felmerült a gyanú s a szakirodalomban mindmáig visszavisszatér, hogy a különben is harcias törzseket Lippich skutari osztrák–magyar konzul kétértelmű magatartása tovább bátorította. A konzul, ha nehezen is, de tisztázta magát Haymerlénél e vád alól, ám az albán ellenállás ettől nem gyengült. A mohamedán és a katolikus törzsek a külső veszély ellen egyesítették erejüket.⁷⁰

Törökország és Montenegro megbízottai a területcsere-egyezményt 1880. április 12-én írták alá. A végrehajtásnál az események váratlan fordulatot vettek. Április 22-én a Montegrónak átadásra kijelölt terület közepén fekvő Tuzi erődöt a törökök kiürítették, de amikor a montenegróiak előőrsé a helyszínre érkezett, kiderült, hogy a várat az albánok szállták meg. A helyőrség török parancsnoka – az áprilisi memorandum rendelkezéseivel ellentétben – még a montenegróiak értesítése előtt kivonult csapataival az erődből. Az albán irreguláris egységek az üresen maradt várat nehézség nélkül birtokba vették, és a viszonylag kislétszámú montenegrói sereget könnyen visszaverték.

A megrendezett színjátékra az európai diplomácia kivételesen gyorsan reagált. A konstantinápolyi nagykövetek azonnali kollektív tiltakozó jegyzékben követelték, hogy a török hadsereg újra foglalja el az eredeti pozíciókat, és az elfogadott memorandum előírásai szerint rendben adja át azokat Montegrónak. A történeteket azonban írásos jegyzékkel már nem lehetett meg nem történtté tenni.

Gusinje körzetébe egyre újabb albán egységek érkeztek. A gyorsan összehangolt csapatok hangulatáról és szándékairól mind az angol, mind az osztrák–magyar konzulok riasztó értesítéseket küldözgettek kormányaiknak: a török hatóságok teljesen tehetetlenek, a helyzetet egyedül a Liga uralja, csapatainak harci kedve napról napra nő, már egyenesen Montenegro megtámadását veszik célba.

⁶⁸ Actenstücke N° 81., 82.

⁶⁹ Uo. N° 84., 86.

⁷⁰ Uo. N° 98., 104. Vö. *Szenkevics* 148–149.

A cetinjei kormány lázas erődítési munkálatokba kezdett a határ mentén, de a konzulok attól tartottak, ha sor kerül az albán támadásra, a montenegróiak aligha tudnak majd ellenállni.⁷¹ Az új fejleményeket Bécsben igen komolyan vették. Különösen az a hír váltott ki nagy riadalmat, hogy állítólag küszöbön áll Antivari kikötőjének ostroma. Ha e támadásra valóban sor kerülne, az események lavina módjára mindent maguk alá temethetnek. Haymerle azonnal utasította sztambuli képviselőjét, követelje a Portától, sürgősen tegyen meg mindent annak érdekében, hogy az albánok ne támadják meg Montenegrót.⁷²

Bécsben jól tudták, hogy igazi válsághelyzetben csupán a diplomáciai lépések ritkán vezetnek gyors és kielégítő megoldáshoz. Úgy érezték, gondoskodniok kell arról, hogy a Monarchia határainál fellobbanni készülő tűzvézst szükség esetén saját erővel fékezhesék meg. Haymerle Beck tábornokkal beszélte meg a problémát. Az eredmény egy feljegyzés a vezérkar számára. A kialakult helyzet veszélyességét talán túlértékelve, a katonai-politikai vezetés rendkívül kockázatos vállalkozást készített elő: egy közvetlen osztrák–magyar katonai intervenció tervét dolgoztatta ki. A hadsereg lehetséges feladatai: 1. Antivari megvédése „idegen birtokbavétellel szemben”. A Monarchia nem engedheti meg, hogy ottani jogait bárki kérdésessé tegye; 2. ha az albánok vereséget mérnének a montenegróikra, avagy az utóbbiak attól félnének, hogy képtelenek a további ellenállásra, a hadseregnek be kell vonulnia Montenegróba; 3. végül elképzelhető akár egy offenzív akció is Skutari elfoglalására, hogy ezzel az albán főerő utánpótlását elvágják. Beck utasította a vezérkart a szükséges szervezési és technikai előkészületek azonnali megkezdésére.⁷³

A tiszték nyomban hozzáláttak annak tanulmányozásához, hogy Antivariba vagy a különböző török területekre honnan a legcélszerűbb osztrák – magyar csapatokat küldeni. Gondosan mérlegelték a lehetséges hadműveleti irányokat is. Miközben az akkurátus kimutatások készültek, a nagypolitikában egyre gyorsabb ütemben követték egymást az új fejlemények.

A török kormány kihívóan kétértelmű magatartása Európa nyugati és keleti végében egyaránt erős felháborodást váltott ki. Károlyi már április végén figyelmeztette Haymerlét, az új angol kormány egyik legelső dolga lesz valamilyen kezdeményezéssel előállni a megoldatlan montenegrói (és görög) kérdésben. Kálnoky ugyanakkor az orosz kormány hasonló szándékát jelezte: Pétervárott erős a tettvágy, fokozni akarják a törökökre irányuló nyomást. A politikai horizonton kezdett halványan kirajzolódni Anglia és Oroszország törökellenes összefogásának lehetősége. Bécs számára ez volt a lehető legrosszabb perspektíva. De mit tehettek ellene?

A dualista monarchia vezetői – miközben kényszerűen számoltak azzal, hogy a törökök tehetetlensége miatt akár közvetlen katonai konfliktusra kerülhet sor a Monarchia határan s ezen végső esetben maguk is határozott katonai fellépést terveztek – diplomáciai téren azon munkálkodtak, hogy Angliát és Oroszországot visszatartsák a Portával szembeni fenyegetőzéstől, valamint meggátolják őket abban, hogy az európai koncertet törökellenes akciókra használják fel. Május első napjai-

⁷¹ Actenstücke N° 137., 142., 144.

⁷² Uo. N° 153.

⁷³ KA MK 1880: 69–3/1. Beck feljegyzésének aláírás nélküli másolata: „Buda pest, am 11. Mai 1880.” Az ugyanitt található későbbi iratokból a szerzőség pontosan megállapítható.

ban Haymerle elvi nyilatkozatot tett az angol nagykövetnek: határozottan amellett vagyunk, hogy a Portának teljesítenie kell kötelezettségeit, de mindenképpen el akarjuk kerülni az olyan akciókat, amelyek következtében a hatalmaknak fontolóra kellene venniük saját tényleges közbelépésüket.⁷⁴ Ugyanezt megismételte Reuss előtt, majd nyomatékosan hozzátette: Ausztria nem szándékozik csapatokkal beavatkozni a montenegrói vagy a görög kérdés rendezésébe.⁷⁵

Az erőszak alkalmazása, illetve az erőszakkal való fenyegetés problémája májustól kezdve központi helyre került Haymerle diplomáciájában. Ebből a szemszögből vizsgálta az angol kormány május 4-i indítványát: a hatalmak egyezzenek meg abban, hogy azonos időben és azonos szövegű jegyzékekkel felszólítják a Portát a görög és a montenegrói határkérdés, valamint a kisázsiai belső reformok ügyének haladéktalan rendezésére. Haymerle az ötletet nem találta vonzónak, még kevésbé szimpatizált az angol kezdeményezést keresztező, annak lényegében elébevágó orosz lépéssel. Giers ugyancsak május 4-én távirati úton javasolta a berlini szerződést aláíró hatalmaknak, hogy a vonakodó török kormányt a montenegrói ügyben „effektív intézkedések” kilátásba helyezésével tegyék engedékenyebbé. Az orosz lépést Haymerle azonnal és határozottan elutasította. Indokolása csupán annyi volt, hogy meg kell várni a törökök választát a nagykövetek legutolsó erőteljes felszólítására. Komolyabb tárgyalást tartott viszont szükségesnek az angolokkal. A nem könnyű feladatot Károlyira bízta.

A nagykövet Granville előtt fejtette ki az osztrák – magyar álláspontot, amely szerint kizárólag a Portára kell bízni, hogy gondoskodik a területátadásról. Az angolok az ellenkezőjét vallották. Granville szerint Montenegrónak joga van elvárni Európától, hogy biztosítsa a berlini szerződés végrehajtását, ha azt Törökország elmulasztaná. A külügyminiszter felvázolta a lehetséges eljárási módokat, köztük azt, hogy a montenegróiaknak olyan területet kell felkínálni, amelynek lakossága hajlandó uralmuk alatt élni. Károlyi ugyanekkor felszólította az angol külügyminisztert, mielőtt saját kompenzációs terveiről akár csak bizalmas formában eszmecsere-t kezdene a többi hatalommal, Ausztria – Magyarországgal vitassa meg a kérdést. Hasonló kívánságot közölt Haymerle Elliottal.⁷⁶

Amikor Granville ígéretet tett, hogy addig nem folytatja tárgyalásait, amíg meg nem ismerte Bécs felfogását, Haymerle készséggel részletezte álláspontját. Az angol külügyminiszter által sejtetni engedett rekompensáció a novibazári szandzsák területét érintette. Így Haymerle első érvét a berlini szerződés 25. cikkének osztrák – magyar értelmezése alkotta: a garnizonok, katonai és kereskedelmi útvonalak létesítését biztosító jogok a szandzsák egész területére szólnak. A Monarchia önként mondott le a terület egészének megszállásáról és adminisztrációjáról. „Ebből következik, hogy nekünk Ausztria – Magyarország katonai uralmát elengedhetetlennek kell tartanunk ugyanazon okokból, amelyek Bosznia általunk történt okkupációjára mérvadóak voltak.” Haymerle kiemelte, hogy a Monarchiának a Lim folyó menti területen egyébként is exponált, katonailag inkább csak jelzett helyzetét tovább gyengíteni, ha a Porta szabotálása miatt kitört montenegrói – albán vitát Ausztria –

⁷⁴ Actenstücke N° 170.

⁷⁵ Reuss an Bismarck. Nr. 216. Wien, 4. Mai 1880. PA AA Russland Nr. 69 secr. Bd. 2.

⁷⁶ *Me dicott*, Bismarck 80–82.

Magyarország számlájára rendeznék. Mohamedánok, szlávok és albánok egyként a Monarchia gyengeségére következtetnének ebből. A Balkán nyugati felét elfoglaló magas hegyek közt a Lim folyása az egyetlen vasútépítésre alkalmas terület – folytatta érveit a miniszter –, ezért ennek átengedésével Montenegró kezébe kerülne a dél felé irányuló összeköttetés. „A kis szomszéd jóakaratótól való ilyen mérvű függőség nem felelne meg sem a Monarchia érdekeinek, sem méltóságának.” Végül utasította nagykövetét, győzze meg az angol minisztert, hogy a kérdés inkább súlyos, semmint sürgős; a megoldás elhalasztása talán mindkét felet engedékenyebbé fogja tenni.⁷⁷ Ez utóbbi megállapításra – a későbbi fejlemények ismeretében – érdemes lesz majd visszaemlékezni.

Haymerle levelében hangot adott azon nézetének, hogy az áprilisi memorandum még mindig végrehajtható, hiszen egyedül Törökország elszánása hiányzik hozzá. Elvont formában persze ez az állítás igaz volt. A baj csupán abban állt – s ezt bizonyára a bécsi miniszter is tudta –, hogy a nagyhatalmak nem voltak képesek olyan csodaszert találni, amivel a szultán és a Porta csökönyös húzódkodásán változtatni tudtak volna. A hatalmak közti eszmecsere elsődlegesen a mindenfajta fenyegetést megvívó osztrák – magyar álláspont miatt maradt terméketlen. Amikor egész bizalmas formában az az ötlet merült fel, hogy az áprilisi egyezményt Ausztria – Magyarország katonai erejével kellene életbe léptetni, Haymerle terjedelmes iratban utasítja vissza a gondolatot, egyben elvileg általánosítja a körülmények hatására módosult álláspontját a berlini határozatok végrehajtásáról. Az újonnan kialakított formula szerint még a berlini szerződés betűinek teljesítése sem lehet elégséges indok arra, hogy Keleten bármely hatalom intervenciós politikába kezdjen. A miniszter legelőbb az ellen tiltakozik, hogy a Monarchiát ilyesfajta misszióra csábítsák. „Hogy mi pénzt és katonákat áldozunk fel, hogy Montenegró olyan területtel gyarapodhasson, amit saját maga képtelen elfoglalni – ezt Európa nem követelheti tőlünk, mi pedig népünkől. Erre a lépésre legfeljebb veszélyeztetett érdekeink megóvása érdekében vállalkozhatnánk, de érdekeinket éppen az ilyesfajta lépés tenné ki szükségtelenül veszélynek . . . Az albánokat semmi sem akadályozná meg, hogy visszavonulásunk után újból fellázadjanak Montenegró ellen . . . ha pedig az okkupációt állandósítanánk, nem csupán az ellenséges helyi lakossággal, hanem a hatalmak bizalmatlanságával és féltékenységével szemben is harcot kellene vívnunk.”

Ausztria – Magyarország tehát nem kíván veszélyes expanziós politikába kezdeni. De azt is ellenzi, hogy a Balkán nyugati felén végrehajtandó nagyhatalmi intervencióval Olaszországot bízzák meg, „amelyről joggal vagy jog nélkül feltételeznek némi hajlamot erre”. Bizonyára nem altruista szándékból vállalkozna rá; az intervencióval kialakuló állapot ürügyet szolgáltatna arra, hogy az olasz csapatokat az országban hagyják, avagy, hogy Itália az albán tengerparton támaszponthoz jusson – s ezzel a hatalmi viszonyokat az Adrián megváltoztassa. A Monarchia ezt nem tűrhetné el. „Jobbnak látjuk tehát az ilyen eshetőséget idejekorán megelőzni azáltal, hogy adott esetben mi általában az intervenció ellen lépünk fel.” A miniszter a nyomaték kedvéért hozzátette, nézete szerint e felfogás az európai érdekeknek is a legjobban megfelel. Ám éppen Európa okozta Haymerlének pillanatnyilag a legnagyobb fejfájást. Nem az olasz aspirációk (bármennyire szemmel tartották azokat),

⁷⁷ Haymerle an Károlyi. Vertr. Wien, 19. Mai 1880. HHSStA PA XVII/36.

hanem a törökellenes angol–oroszfogás képezte a fő veszélyt Ausztria – Magyarország számára. Ha e két hatalom azzal az ürüggyel, hogy a berlini szerződést hajtják végre, aktív és energikus politikába kezd a balkáni (lényegében szláv) népek javára, akkor ettől nemcsak a Porta, hanem a kettős monarchia érdekei is károsodhatnak. E felismerést tükrözik a megváltozott hangsúlyok. „Európa nem abban a hitben hozta létre a berlini szerződést, hogy általa a félsziget minden belső viszályának egyszer s mindenkorra elejét vegye, vagy hogy garantálja e szerződés minden részletének konfliktus nélküli megvalósítását. . . . A berlini szerződés – ha őszinték akarunk lenni – elsősorban magának Európának készült, a béke fenntartására.” A kongresszus arra törekedett, hogy olyan alapelveket alkosson, amelyek a népek fejlődését szolgálják. A fejlődést csupán morális úton kívánta befolyásolni, azt akarta, hogy a hatalmak a fajok vitáiba csupán döntőbíróként avatkozzanak be, végrehajtó hatalomként semmiképpen.

Haymerle tehát inkább lemondana az osztrák – magyar balkáni politika eddigi axiómájáról, a berlini szerződés betűihez való merev ragaszkodásról, mintsem engedje, hogy Ausztria – Magyarország közvetlen érdekei veszélybe kerüljenek.

Közben változatlanul napirenden maradt a nagyhatalmak kollektív fellépését proponáló május 4-i angol javaslat. A Granville által felvetett kérdések közül a montenegrói határ ügyében a csekély remény ellenére Európa formálisan továbbra is az április 12-i egyezmény végrehajtásához ragaszkodott. Az átadási komédiát követő közös felszólításra a Porta csupán május 17-én válaszolt: nemzetközi vizsgálatot ígért az események helyszínén és további tárgyalásokat tartott szükségesnek „az új nehézségek leküzdésére”.⁷⁸

Haymerle változatlanul erősen törekedett az angol kormánnyal való érdemi együttműködésre. De, miként az európai koncert egészénél, a szépen hangzó elvi deklarációkat és a tényleges, gyakorlati lépéseket itt is nehéz volt összhangba hozni. Amikor Granville, a többszöri osztrák felkínálkozás után, tudatta Haymerlével, hogy kormánya készen áll az osztrák kabinettel a balkáni ügyekről „minden fenntartás nélkül” folytatandó véleménycserére,⁷⁹ az osztrák – magyar külügyminiszter az első ilyesfajta (kevésbé kielégítő) eszmecsere már maga mögött tudta. Az új angol kormány különmegbízottat nevezett ki Konstantinápolyba. Goschen, útban a török főváros felé megállt Bécsben, és behatóan megtárgyalta a folyó ügyeket Haymerlével. A beszélgetést mindkét részről fontosnak tartották, különösen abból a szempontból, hogy a partnert meggyőzzék saját álláspontjuk korrektségéről és az együttműködési szándék őszinteségéről. Goschen elbeszéléséből a bécsi miniszter arra következtetett, hogy bár az új londoni kabinetnek nincs pozitív programja a Kelet végleges arcultának kialakítására, azt máris elhatározta, hogy a szultánra gyakorlandó nyomásban előljár, és a „népek boldogításának vonatkozásában felveszi a versenyt Oroszországgal”. A kinyilvánított kooperációs készség ellenére a két kormány nézetei távol álltak egymástól. A békés intenciókról adott kölcsönös biztosítékok kevés alapot nyújtottak valamiféle érdemleges együttthaladáshoz.⁸⁰

⁷⁸ Actenstücke N° 170.

⁷⁹ Elliot an Haymerle. Wien, 23. Mai 1880. HHStA PA VIII/96.

⁸⁰ Haymerle an Széchényi. Privat. Wien, 26. Mai 1880. Uo. III/121. (Haymerle beszámolója), és Haymerle an Károlyi. Privat. Wien, 30. Mai 1880. Uo. VIII/96.

Károlyi ugyancsak arra figyelmeztetett, hogy bár a liberális kabinet az angol keleti politika kontinuitását ígéri, nagy csalódás érheti azt, aki e kedvező kezdetet, mely csupán a formát és a felszínt érinti, tényleges és őszinte politikának képzei. Londonban ellentétes szellem uralkodik: a fő jelszó ugyanaz, ami Oroszországot a háború kezdetén vezette: a törökországi keresztények emancipálódásának elősegítése. Az új kabinet politikája még nem bontakozott ki eléggé ahhoz, hogy tulajdonképpeni szándéka világosan kirajzolódjon. London arra törekszik, hogy közös európai nyomással, vagy annak kudarca esetén fegyveres európai fellépéssel a berlini szerződés alapján rendezze az összes kérdést. Amennyiben ez nem sikerül, és az európai koncert szétesik, lemond a berlini szerződésről, és nem akadályozza meg, hogy egy odavetett szikra fellobbantsa a török birodalom pusztulását eredményező tűzvészt.⁸¹ Bár a nagykövet mindezt feltevésként írta, Haymerle számára riasztó lehetett az a tény, hogy Anglia új politikájában benne rejtett e szörnyűséges második perspektíva.

A veszélyt nagyban növelte, hogy egy aktív törökellenes politika, a berlini szerződés talajának demonstratív elhagyása nem egyedül az angoloknál jöhetett szóba. Haymerle feltételezte, hogy pontosan ugyanezt fontolgatják az oroszok is. Bismarck újabb oroszbarát fordulatát kommentálva írta Károlynak: „Téves számításnak tartom azt, hogy Sándor császár képes valóban konzervatív politikát követni.”⁸² Ezt a meggyőződését Kálnoky pétervári híradásai erősen alátámasztották.⁸³ Mindezek után szükségesnek látszik, hogy Bécs félelmeit összevessük az orosz vezetők elképzeléseivel.

Pétervárott határozottan aggódni kezdtek a lehetséges perspektívák láttán. Giers sűrűn célzott arra, hogy a szultán vagy miniszterei váratlanul valami erőszakos, hirtelen fordulatra ragadtathatják magukat. A Balkán hegység hágóinak elfoglalását, Kelet-Rumélia megszállását emlegette, mint olyan változásokat, amelyeket Oroszország nem fogadhatna el. Pétervár másik sokat hangoztatott eszméje szerint sürgősen meg kell teremteni a nagyhatalmak összefogását, mivel a helyzet könnyen válságosra fordulhat. A törökkel szembeni egységes és erőteljes fellépés már az angol választások előtt hangot kapott az orosz diplomáciában. A fordulat után annyi volt a változás, hogy e hang még izgatottabbá vált – s erre figyelte fel Kálnoky.⁸⁴ Tegyük azonban mindehhez hozzá, hogy Pétervár egyrészt valóban defenzív célokat követett, és ennek érdekében szorgalmazta Európa összefogását a keleti kérdésben, másrészt a kívánt entente megteremtéséhez a három kelet-európai császárság kapcsolatainak megszilárdításával akartak hozzákezdeni. Az osztrák – magyar vezetők akkori meggyőződésével ellentétben az orosz törekvést őszintének kell tartanunk. Pétervárott ragaszkodtak az európai koncert fenntartásához; mindenfajta egyéni megoldást elleneztek, legfőképp azért, mert az angol flottát semmiféle ürüggyel sem kívánták a szorosokba vagy azok közelébe engedni.

Giers idegesen reagált arra, hogy Haymerle oly kurtán-furcsán lesöpörte a tárgyalóasztalról Montenegróra vonatkozó május 4-i távirati javaslatát. Természetes – írta

⁸¹ Károlyi an Haymerle. Nr. 45 C. London, 26. Mai 1880. HHStA PA VIII/95.

⁸² Haymerle an Károlyi. Privat. Wien, 6. Mai 1880. Uo.

⁸³ Rutkowski 50.

⁸⁴ Kálnoky an Haymerle. Nr. 24. St. Petersburg, 29./17. April 1880. HHStA PA X/75.

május 10-i levelében Oubrilnak⁸⁵ –, hogy az újabb lépések előtt meg kell várni a Porta válaszát. De az idő nagyon sürges, már most tisztázni kell a kormányok magatartását kudarc esetén. Célunk az, hogy kiutat találjunk abból a zsákutcából, ahová jutottunk. Giers elismerte, hogy Oroszországot kényes helyzet elé állította a három császár kombináció, illetve az Angliával való szövetkezés alternatívája, de igyekezett a választást elkerülni. „Őfelsége nagy értéket tulajdonít annak, hogy fennmaradjon a hármas megegyezés. Ugyanakkor hibának tartaná, ha megtagadná Angliától a megegyezéshez való csatlakozást, hiszen akkor a szigetország izolálva érezhetné magát, s ez az érzés könnyen Franciaország karjaiba lökhetné ezt az országot.” Ezáltal Európa két ellenséges táborra szakadna, ami igen veszélyes. Viszont London bevonása – ismerve abszolút egoista politikáját – az európai béke lényeges zálogává válhat.

A fenti sorokat Giers még azelőtt vetette papírra, hogy a május 4-ről datált, de később kézbesített angol kezdeményezés eljutott volna Pétervárra. Granville körjegyzékét az orosz kormány őszinte örömmel fogadta. Melegen támogatta azt a gondolatot, hogy erélyesebben lépjenek fel Konstantinápolyban, sőt mindjárt tovább is fejlesztette azt. A hatalmak megegyezése – hangzott a kiegészítő indítvány – ne csupán az identikus jegyzék megszerkesztésére korlátozódjék, hanem terjedjen ki azon gyakorlati eljárásra is, amit követniök kell, ha a Porta nem enged törekvésüknek. Éppen e „gyakorlati eljárás” ijesztette halálra Haymerlét, ebben az orosz aktivizálódás bevezető lépését vélte felfedezni. Aktivizálódástól viszont Pétervárott legalább úgy féltek. Egy újabb levelében írta Giers Oubrilnak: Berlinben Szaburov olyan értesüléshez jutott, hogy szükség esetén előtérbe kerülhet egy katonai megoldás, amit egyedül Ausztriára bíznanak. Haymerle minden erőszakellenessége dacára, állítólag elszánta magát erre. De „mi ezt nem fogadhatjuk el. Szerintünk nemcsak az albánokat kell kényszeríteni, hogy átadják Montenegrónak a neki ítélt területet, hanem mindenekelőtt demonstrálni kell a törökök előtt az európai koncert létezését és a hatalmak elszántságát, hogy végrehajtják a berlini szerződést. Ehhez közös akció kell. Az egyoldalú osztrák eljárás nem vezethet célhoz”.⁸⁶

Az Angliával való esetleges szövetkezés lehetősége nagy csáberővel bírt. Miljutyin jegyezte fel naplójába: „kapcsolatunk Angliával észrevehetően megjavult. Az új kormány különböző soron levő kérdésekben megegyezést kínál nekünk”.⁸⁷ Szkazkin megírja, hogy a legfontosabb posztokon állomásozó nagykövetek: Lobanov, Oubril és Szaburov egyaránt kifejezésre juttatták aggodalmukat amiatt, hogy az orosz kormány esetleg megváltoztathatja addigi irányvonalát.⁸⁸ Giers igyekezett mindenkit megnyugtatni. Oubrilhoz intézett levelében határozottan leszögezte, „... a bizalmas egyetértésnek Berlinnel és Berlinen át Béccsel politikai rendszerünk állandó bázisának kell maradnia”. Bécs és Pétervár között ő a megközelítési módban látott első-sorban különbséget: az orosz fővárosban nem bíznak abban, hogy a Portát a szokott módon jobb belátásra lehetne bírni, ez csak úgy lehetséges, ha széttörik a hatalmak

⁸⁵ Giers à Oubril. N° 106. St. Pétersbourg, le 28 avril/10 mai 1880. AVPR f. K 1880 gy. 179.

⁸⁶ Giers à Oubril. N° 159. 5/17 mai 1880. Uo.

⁸⁷ Miljutyin 243.

⁸⁸ Szkazkin, Konyec 157.

tehetetlenségébe, széthúzásába és rivalizálásába vetett reményeit. Oubril feladatává tette, hogy Haymerle gyanakvásra hajlamos szellemét meggyőzze, Oroszország nem siettetni, hanem éppen megelőzni akarja az új keleti válságot. A miniszterhelyettes szerint ezt a törekvést a gyakorlati orosz lépések igazolják, hiszen Pétervár minden alkalommal elfogadta London és Bécs javaslatát, amikor megvolt a remény az egyseges eljárásra.

Giers nem volt optimista, ami kitetszik levelének zárópasszusából. „Ha a nagyhatalmak ismételt kollektív demonstrációi nem hozzák meg a kívánt eredményt, úgy szükség lesz újabb megegyezésre a követendő útról, és mi fenntartjuk a jogot, hogy erről a kabinetekkel tárgyalást kezdjünk, ha szükséges.”⁸⁹ Ezúttal Giers nem bocsátkozott részletekbe, viszont Miljutyin naplójából ismeretes, hogy orosz részről akkor már kidolgoztak egy javaslatot az ismételten hangoztatott „gyakorlati eljárásra”. Eszerint a Porta további makacskodása esetén az európai hatalmak egyesült tengeri flottájának „Albániában és Epiruszon” végrehajtandó, esetleg partraszálló csapatokkal kombinált közös akciójával kellene a török kormányt engedékenységre kényszeríteni. A tervet a cár jóváhagyta.⁹⁰ Mégis, jó taktikai érzékkel az oroszok egyelőre eltekintettek attól, hogy e valóban radikális eszköz bevetését nyíltan szóba hozzák.

Haymerle még mindig úgy vélte, hogy az egyedüli helyes magatartás az, ha a keleti kérdésben makacsul kitart az erőszakellenesség mellett. Sem Angliában, sem Oroszországban nem bízhatott, így változatlanul vétót emelt az erőteljesebb lépések, az esetleges közvetlen beavatkozás tervei ellen. Természetesen nemzetközi téren, hiszen fentebb láttuk, hogy mindezen diplomáciai akciókkal párhuzamosan az osztrák – magyar vezérkar egy montenegrói, esetleg törökországi egyoldalú katonai vállalkozás tervein dolgozott. Az albán – montenegrói frontvonalon azonban, Bécs szerencséjére, nem éleződött tovább a helyzet, legalábbis az albánok szorongással várt offenzívája nem következett be. Így nem volt szükség az osztrák – magyar intervencióra sem, amelynek esetleges távolabbi következményeire Haymerle feltehetően nem szívesen gondolt. Más részről viszont érdemes arra utalni, hogy a vezérkar maga sem tett tanúbizonyságot nagy tettvágyáról. Schönfeld kijelentette: Skutari elfoglalása kétségtelenül radikális eszköz az albán kérdés megoldására, vagy legalábbis e megoldás megkezdésére, de a megbízhatatlan Montenegro kedvéért aligha célszerű a Monarchiával szimpatizáló albánok ellen hadat viselni.⁹¹ Persze a vezérkar azért elkészítette a terveket; a részletekről „legfelső jóváhagyással” és a császár katonai irodájának közvetítésével még egy darabig folyt az eszmecsere a vezérkar és a külügyminisztérium között. Az utóbbi figyelmét azonban mind jobban lekötötték a sűrűsödő nemzetközi bonyodalmak.

Az európai koncert – amely a berlini rendezés sikerét volt hivatva biztosítani – 1880 májusában kezdett zsákutcába jutni. Angol és orosz részről sürgették az energikusabb eljárást a törökök ellen; osztrák – magyar részről makacsul tiltakoztak az erőszak alkalmazásának még a látszata ellen is. Haymerle számára a csendes

⁸⁹ Giers à Oubril. Lettre part. St. Pétersbourg, le 15/27 mai 1880. AVPR f. K 1880. gy. 179.

⁹⁰ Miljutyin 243.

⁹¹ Mémoire von Anton Freiherr v. Schönfeld (dátum nélkül); Beck an Schönfeld. Wien, 28. Mai 1880.; Schönfeld an Beck. Wien, 31. Mai 1880. KA MK 1880: 69–3/1.

kivárás jelentette volna a legmegfelelőbb magatartást, erre azonban a mozgalmas idők nem adtak lehetőséget. A miniszternek attól kellett tartania, hogy a túlzottan merev negáció a Monarchia elszigetelődéséhez vezethet. A lehetséges újabb hercegovinai vagy novibazári kárpótlási tervek miatt – mint egyik későbbi levelében írta – célszerűnek tűnt számára, hogy maga javasoljon más irányú kompenzációt. Az a gondolata támadt, hogy Montenegrónak a Skutari tó nyugati partján (Dulcigno körzetében) lehetne olyan területsávot felkínálni, amit a Porta képes átadni, Montenegró meg birtokba venni. Lényeges fordulat ez Bécs magatartásában.

Haymerle május 19-én külön levelet írt az ügyben Károlyinak: Ausztria – Magyarország változatlanul ragaszkodik az áprilisi memorandumhoz és ennek keresztülvitelét továbbra is az első helyre állítja; ám ha a realizálás mégsem sikerülne, akkor alternatívaként szóba jöhet a másik kompenzációs lehetőség. Haymerle azonnal kikötötte: javaslatát azzal a fenntartással teszi meg, hogy a berlini szerződés 29. cikkében Ausztria – Magyarországnak biztosított lehetőség feltétlenül kiterjed a Montenegró által újonnan megszerzendő tengerparti szakaszokra is.

Az angol választ Károlyi május 25-én táviratozta meg. Granville-nek tetszett az elgondolás. Nem sok figyelmet szentelt a fenntartásokra, inkább a feladat érdemi részével törődött és a praktikus oldaláról fogta meg a dolgot: a két hatalom skutari konzuljai, a helyi viszonyok legjobb ismerői vizsgálják meg a Haymerle által jelzett újabb lehetőséget és közölik kormányaikkal, vajon az politikai és katonai szempontból kivitelezhető-e.⁹² A praktikista angol indítványt Bécsben azzal fogadták el, hogy az ügyet egyelőre tartsák mélységesen titokban. Green és Lippich, a két konzul a megbízatásnak gyorsan eleget tett. A térképen kijelölték az új határvonalat és saját ötletként javasolták, hogy az albánok várható ellenállásának leszerelésére ígérjék meg nekik, az elcsatolandó területek helyett a Skutari vilajetben olyan autonóm státust vezetnek be nagyhatalmi segítséggel, amely kielégíti a helyi albán lakosság régi kívánságát.⁹³

Haymerlének ezután a sikert két oldalról kellett biztosítani. Károlyi meggyőzte őt arról, hogy az új angol kormány – parlamenti okokból – fontosnak tartja, hogy minél előbb sikert tudjon felmutatni. Ezt a türelmetlenséget a miniszter a készséges bécsi közreműködéssel kívánta mérsékelni. A diplomáciai eredményesség biztosítása érdekében viszont ragaszkodott ahhoz, hogy amíg a terv embrionális állapotban van, az érdekeltek előtt tartsák titokban. A keserű pirulát úgy kívánta vonzóbbá tenni, hogy felajánlotta Granville-nek, teljesen átengedi Angliának a terv szerzőjét megillető dicsőséget, valamint a londoni kabinet belátására bízta a végrehajtásra alkalmas idő kitűzését is. Külön utasításban hívta fel Károlyi figyelmét arra, hogy Bécs eredeti fenntartásait változatlanul érvényesnek tekinti. Ugyanakkor kívánatosnak tartotta, hogy egyelőre ne enyhüljön az áprilisi memorandum teljesítése érdekében a Portára kifejtett nyomás.

Az angol operativitás igazolta Haymerle óvatosságát. Alig tudta Károlyi a fenti megbízatást teljesíteni, Elliot máris kész javaslatot nyújtott át Haymerlének, amely

⁹² Az egész történetet összefoglalja: Haymerle an Kálnoky.Geheim. Wien, 7. Juni 1880. HHStA PA XVII/37. Mindezt tévesen írja le *Medlicott*, Bismarck 98.

⁹³ Lippich an Haymerle. Tel. Scuttari, 30. Mai 1880. HHStA PA XVII/36.

mind a határmódosításra, mind Skutari autonómiájára kiterjedt. Az angol diplomata-k hasonló szövegű javaslatot adtak át a többi nagyhatalomnak is.⁹⁴

Az új angol kezdeményezés gyors sikert aratott. Granville június 8-án tudatta osztrák–magyar kollégájával, hogy elvben minden hatalom egyetért a Dulcigno-javaslatral, most már a konstantinápolyi nagyköveteket kellene megbízni, hogy kérjék a Porta hozzájárulását. A bécsi válasz ismét fékezi az angol lendületet: először Montenegró véleményét illik kikérni, elvégre az ő kárpótlásáról van szó. S különben is, Oroszország beleegyezésekor azt a feltételt szabta, hogy csak olyan kompenzációhoz járul hozzá, amit Montenegró elfogad.⁹⁵ Nem volt mit tenni; Cetinjében az angol és az osztrák–magyar diplomáciai megbízott együttesen ajánlotta elfogadásra a javaslatot. A fejedelem a gondolatot helyeselte, de rögvest több feltételt szabott. Végül is a közös angol és osztrák–magyar nyomás hatására kielégítőnek találta a két kormány ígérését, mely szerint a kivitelezésnél külön gondot fordítanak az általa felvetett kérdésekre.⁹⁶

A hatalmak konstantinápolyi képviselői időközben az utolsó simításokat is elvégezték a május 4-i angol kezdeményezés nyomán készített közös jegyzéken, amely sürgette az áprilisi konvenció végrehajtását, de a Porta csak hetek múlva válaszolt rá: az áprilisi memorandum teljesítéséhez szükséges előkészületekre legalább két hónapi haladékot kért. Ezt az angolok elfogadhatatlannak ítélték; Haymerle egyetértett velük, és készséggel hozzájárult Granville javaslatához, mely szerint a lehető leghamarabb hivatalos formában közlendő a törökökkel a Dulcigno-terv.⁹⁷ Június 26-án az angol és az osztrák–magyar nagykövet azonos szövegű jegyzéket adott át a török kormánynak. A jegyzék leszögezte, az elgondolást alternatívaként terjesztik elő, tehát amíg ezen új kompenzációt sikerrel végre nem hajtják, a Porta előző kötelezettségei változatlanul érvényben maradnak. Amennyiben a török kormány az új lehetőséget nem tartaná a maga számára kedvezőnek, úgy azonnal végre kell hajtania az áprilisi memorandumban foglaltakat. A jegyzék egészen általános formában vetette fel az észak-albán körzeteknek adandó autonómia gondolatát.⁹⁸

Bécsben az orosz politikával kapcsolatos régebbi aggodalmakat egy váratlan incidens hirtelen elmélyítette. Lobanov londoni orosz nagykövet egy hivatalos jellegű beszélgetés során kormánya felfogását ecsetelve hangsúlyozta, az európai koncert egységes fellépése mellett mennyire szükség van praktikus intézkedésekre is a Portával szemben. Az angol külügyminiszter szerint azonban az orosz diplomata nem érte be az általánosságok ismételtetésével, hanem konkrét javaslatfélével állt elő. Ha Angliát egy esetleges tengeri demonstrációnál zavarná az, hogy nem rendelkezik megfelelő csapatokkal – mondta volna Lobanov –, úgy Oroszország hajlandó húszezer embert rendelkezésére bocsátani a partraszálláshoz. A szokatlan felkínálkozás – miután Granville néhány hatalmat beavatott az ügybe – óriási kavargást eredményezett. A bennfentes diplomaták hetekig boncolgatták az ügyet, és találgat-

⁹⁴ Haymerle an Károlyi. Wien, 2. Juni 1880.; Haymerle an Kálnoky. Geheim. Wien, 7. Juni 1880. Mindkettő: HHStA PA XVII/37.; Actenstücke N° 185.

⁹⁵ Actenstücke N° 187., 188.

⁹⁶ Uo. N° 191–196.

⁹⁷ Haymerle an Károlyi. Tel. Nr. 74. Wien, 25. Juni 1880. HHStA PA XVII/37.

⁹⁸ Actenstücke N° 205.

ták, vajon a párját ritkító eset mögött mi rejtőzhet. Károlyi június 28-án tudatta kormányával az oroszok partraszállási hajlandóságát, információját Széchényi megerősítette.⁹⁹ Oroszország tehát Európa nevében szívesen vállalkozna nyílt katonai intervencióra Törökország területén! Könnyen elképzelhető, hogy az ijedős Haymerle mennyire megrémült e hírtől.¹⁰⁰

Amikor Pétervárott értesültek Lobanov kezdeményezésének visszhangjáról, mindent elkövettek, hogy az Európa-szerte felbolydult kedélyeket lecsillapítsák. Oubril külön utasításra hosszan tárgyalt Haymerlével, s erősen bizonygatta, hogy ezúttal kizárólag a londoni nagykövet személyes ötletéről van szó, amivel kormánya nem ért egyet. A magyarázat képtelen volt eloszlatni a kételyeket. Nem volt mivel megválaszolni a jogos kérdést – hogyan lehetséges, hogy egy nagyhatalom két vezető képviselője Berlinben, illetve Londonban nagy horderejű kezdeményezésekkel áll elő – kormánya tudta, sőt állítólag akarata ellenére? Végül már maga Granville is enyhíteni igyekezett a túlzott feltűnést, amit az általa terjesztett hír keltett. Elliot, sőt a berlini nagykövet, Russel is próbálta Bécsset megnyugtatni.¹⁰¹

Július 3-án távirati úton újabb kezdeményezés jutott el Bécsbe. Granville szerint a Porta ellenállását a nagyhatalmak kívánságaival szemben nem lehet szó nélkül túrni. Olyan lépéshez kellene folyamodni, ami biztos sikert ígér. Nikola fejedelmet fel kell szólítani, hogy saját fegyveres erejével vegye birtokba a Dulcigno-egyezményben számára kijelölt területet. Akcióját az európai hatalmak egyesített flottája tengeri demonstrációval fedezné. Megszületett hát az első konkrét, szabályos terv a régóta emlegetett „hatásos”, „gyakorlati” stb. eljárásra. Az erőfitogtatás Haymerle számára bizonyos remisztő jelenségét Granville azzal igyekezett elfogadhatóvá tenni, hogy eleve kikötötte, a demonstrációban elvileg minden nagyhatalomnak részt kell vennie, még ha a tényleges részvételt az egyes országok belátására lehet is bízni. A másik enyhítő körülményt az jelentette, hogy a tervezett akciónak tudatosan korlátozott kereteket szabtak; a hajókon nem lehetnek partraszálló csapatok, ami a komolyabb szárazföldi akciók lehetőségét kizárta. Javaslatában azonban Granville egy kivételt elképzelhetőnek tartott: a hatás fokozása érdekében kisebb hadinaszadokon tengerészek felhajózhatnak a Bojana folyón, esetleg egészen a Skutari tóig. Ez a demonstráció az Albán Liga ellen irányulna. Volt az angol javaslatban egy harmadik megszorítás is: az egész tervezett európai megmozdulás kizárólag a kijelölt cél elérésére korlátozódik, ezért minden hatalom előzetesen és formálisan kinyilatkoztatja: lemond minden önző szándékról s arról, hogy saját előnyre törekedjen.

Az együttműködési készség demonstrálása érdekében Granville kijelentette, egyelőre csakis Ausztria – Magyarországgal tárgyal a gondolatról. Károlyi hálásan megköszönte a bizalmat, s kormánya nevében közölte, szívesebben vennék, ha a műveletben kizárólag angol és osztrák – magyar hajók vennének részt, mert ezáltal elkerülhető az olasz és az orosz hajók megjelenése az Adriai-tenger keleti partjainál.¹⁰²

⁹⁹ *Medlicott*, Bismarck 139–141.

¹⁰⁰ *Partik* 170.

¹⁰¹ Pasetti an Haymerle. Privat. Berlin, 8. Juli 1880. HHSa PA III/121.

¹⁰² Károlyi an Haymerle. Tel. Nr. 55. London, 3. Juli 1880. HHSa PA XVII/38; kihagyással közli: Actenstücke N° 215.

Az angol javaslat elől nehéz volt kitérni. Bármiként vélekedett róla Haymerle, azt nem kockáztathatta, hogy negatív válasza esetén Angliát egyedül hagyja Oroszországgal egy olyan közös akcióban, amelyre az osztrák – magyar államterület határainál kerülne sor. „Az osztrák – angol kooperáció véget vethet Anglia túlságosan intim közeledésének Oroszországhoz” – sugallta Károlyi. Majd egy újabb táviratot küldött, ugyanazt sulykolva: feszülten várják a Monarchia válaszát, amely döntő befolyással lehet Anglia politikájára. Törökország további ellenállása olyan zsáktucába juttatná Gladstone kabinetjét, hogy az bármely azonnali sikert ígérő kooperációra kapható lenne.¹⁰³

Haymerlének nem maradt sok ideje a gondolkodásra. Gyorsan kellett cselekednie. Válaszának lényege: feltételesen hozzájárul az általános tengeri demonstráció gondolatához, de kereken elutasítja, hogy Montenegrót támadásra szólítsák fel. Utalt arra, hogy a fejedelemség nem sok hajlandóságot mutat katonai akcióra. Ha ilyesmire Európa nyomására vállalkozna, akkor minden későbbi következményért is Európának kellene a felelősséget vállalnia. Balsiker esetén kötelessége lenne megvédeni Montenegrót s emiatt háborúba sodródhatna az albánokkal. A június 26-án átadott identikus jegyzék lehetőséget biztosított a Portának a választásra az áprilisi memorandum és a Dulcigno-terv között. Abban az esetben, ha a Porta – megszabandó határidőn belül – a területátadás egyik formáját sem valósítaná meg, s ez Montenegrót spontán akcióra készítetné, szó lehet a flottademonstrációról. Tehát Haymerle ragaszkodott ahhoz, hogy a cselekvéssel Montenegrónak kell elől járnia. A miniszter először egy kizárólag angol és osztrák – magyar hajókra korlátozódó akcióra gondolt, de ezt Granville nyomban elutasította.¹⁰⁴ Nem vonhatta kétségbe angol kollégája találó érvelését: egy esetleges angol – osztrák külön eljárás a jövőben precedenst szolgáltathatna más hatalmak számára saját külön akcióik igazolására, így most kikötötte, csakis az *összes* hatalom jelenlétét fogadja el a már részletezett feltételek mellett. Haymerle országonként legfeljebb két-két hajó részvételét tartotta kívánatosnak. Elégtétellel konstataulta, hogy Granville nem tervez partraszállást, így eleve kiküszöbölődnek az olyan bonyodalmak, amelyek talán egészen egy Törökország elleni szabályos háborúig fejlődhetnének. A válasz tervezetét az Ischlben nyaraló Ferenc József táviratilag hagyta jóvá, külön örömmel nyugtázva az angol javaslat egyetlen veszélyes pontjának (hadihajók megjelenése a Bojana folyón) határozott elutasítását. Haymerle lényegében helytálló érveléssel navigációs okokra hivatkozott, amikor az ötletet kivihetetlennek minősítette, de az elutasítás legfőbb oka az volt, hogy Bécs még a lehetőségét is ki akarta zárni annak, hogy az albánokkal harcérintkezésbe kerüljenek. A külügyminiszter július 6-án küldte el válaszát Károlyinak. Emlékeztette a nagykövetet, hogy Beusthoz intézett május 19-i utasítása az esetleges intervencióról változatlanul érvényes.¹⁰⁵

Goschen közben a következő ötlettel állt elő: a törököket ultimátummal kell saját érdekeik felismerésére serkenteni. Javasolta, tűzzenek ki három hét határidőt az áprilisi egyezmény végrehajtására, s egyben közölgék a törökökkel, ha ezen idő

¹⁰³ Károlyi an Haymerle. Tel. Nr. 57. London, 5. Juli 1880. HHStA PA XVII/38.

¹⁰⁴ *Partik* 171.

¹⁰⁵ Haymerle an Károlyi. Tel. Nr. 85. Wien, 6. Juli 1880. Telegramm von Kaiser Franz Joseph. Ischl, 5. Juli 1880. HHStA PA XVII/38.

eredménytelenül telne el, Dulcignót erővel juttatják Montenegró birtokába. Az újabb proposíciót és Granville hozzáfűzött megjegyzéseit Haymerle sokkal készségesebben fogadta, mint az eredeti július 3-i elképzelést. Granville elismerte, szívesebben látná, ha Dulcigno kerülne átadásra, de ha a Porta megmakacsolná magát az áprilisi terv mellett, három hét időt lehetne biztosítani neki a végrehajtásra a flottademonstráció egyidejű felfüggesztése mellett. A határidő lejárta után segíteni kellene Montenegrónak, hogy Dulcigno birtokába kerülhessen.

Az osztrák–magyar óhajok figyelembevételével kialakított angol javaslatot egyedül Péterváron fogadták őszinte örömmel. Az előzmények ismeretében ez nem meglepő. Giers büszkén hivatkozott az erélyes fellépés propagálásában kivívott úttörő érdemeire. Bécsi használatra ehhez még hozzátette: reméli, a „kilátásba helyezés” eléri a célját, és magára a demonstrációra már nem lesz szükség.¹⁰⁶

A tárgyalásokat Franciaország ingadozása lefékezi. Párizs a hozzájárulást feltételekhez köti. Ezek közül legfontosabb az, hogy a hatalmaknak meg kell ígérniök, andandó alkalommal a görög határkérdésben is készek hasonló megmozdulásra.¹⁰⁷ A berlini szerződés maradéktalan végrehajtásának jelszavával akcióba indult új angol kormány nem térhetett ki a francia igény elől. Mindkét függő kérdés azonos jellegű kezelését Granville méltányos követelésnek ismerte el. Bécs viszont habozott: bár elvi hozzájárulását rögtön kilátásba helyezte, a részletek tisztázására időt kért. London ezt rossz néven vette. Granville szemrehányóan jelentette ki: ő a montenegrói kérdésben akkor lépett akcióba, amikor az Bécs kifejezett kívánsága volt. Ausztria–Magyarországgal azóta is „minden fenntartás nélkül” működik együtt. A mostani habozás személy szerint őt hozza kellemetlen helyzetbe. Oroszország és Itália már beleegyezését adta az új akciótervhez s Londonban bizonyosra veszik Németország igenjét is. A késlekedés csak megerősítheti a szultán ellenálló kedvét.¹⁰⁸

Haymerle ingerülten válaszol. Elutasítja a vádat, hogy időhúzó szándékkal akadályozná a közös ügy sikerét. Ő mindenkor készséges közreműködő volt a berlini rendezésben. De sem maga a berlini szerződés, sem a későbbi konferenciák határozatai nem irányozzák elő a kollektív kényszerrel történő végrehajtást. Ez újdonság. A berlini konferencia nemrég ért véget s felelőtlenség lenne megfontolás nélkül hozzájárulni ahhoz, hogy a kényszerterjessék ki a görög ügyre is. Újból utalt arra, hogy az előző nagy keleti válság során is a kezdetben ártatlannak tetsző memorandumok indították el azt a mozgást, amely végül az orosz–török háborúba torkollott. A nyilvánvaló antipátia ellenére Haymerle engedni kényszerült: beleegyezett, hogy a hatalmak deklarálják, a Montenegró esetére előirányzott módszert alkalmazni lehet a görög kérdésben is.¹⁰⁹

Bécsben bármennyire félték Európa aktivitásának fokozódásától, mégsem tehettek mást, mint azt, hogy az európai koncertben megmaradva igyekeztek fékezni annak lendületét. Az angolokkal szemben azonban megváltozott a hangulat. Többé fel sem merült, hogy sürgessék a nézetek előzetes egyeztetését – ennek most már nem sok értelme lett volna.

¹⁰⁶ Actenstücke N° 216., 225., 234.

¹⁰⁷ DDF III N° 192., 201., 212.

¹⁰⁸ Hengelmüller an Haymerle. Tel. Nr. 65. London, 22. Juli 1880. HHSa PA XVII/38.

¹⁰⁹ Haymerle an Hengelmüller. Tel. Nr. 96. Wien, 23. Juli 1880. Haymerle an Hengelmüller. Privat. Wien, 24. Juli 1880. Mindkettő: uo.

A tétlenséggel való azonnali szakítást viszont nemcsak Londonban követelték. A dalmáciai katonai hatóságok az újabb albán támadási előkészületek miatt tényleges óvintézkedések foganatosítását sürgették. Ennek eredményeképpen készenlébbe helyezték a körzetben állomásozó két osztrák – magyar őrhajót és – császári jóváhagyással – utasították a haditengerészeti vezérkart, vizsgálja meg annak lehetőségét, hogy egy nagyobb hadihajót Antivarihoz vezényeljenek.¹¹⁰ Haymerle azonban nemcsak a nemzetközi porondon követett óvatos magatartást. Az albán inváziótól tartó katonai hatóságokkal szemben hasonlóan járt el. Amikor Rodich helytartó az egész kattarói flottát akarta mozgósítani Antivari védelmére, a miniszter figyelmeztette őt arra, hogy a nemzetközi előírások a dualista monarchiára éppúgy kötelezőek, mint minden más hatalomra. A berlini szerződés Ausztria – Magyarországnak csupán kis őrhajókat engedélyez e körzetben. Ha mi ezen egyszerűen túltesszük magunkat, akkor más államok szintén úgy érezhetik, őket sem köti a szerződés, és egy szép napon majd odairányítják a saját flottájukat! A miniszter feltehetően nem túlságosan bízott a helytartóban, mivel elrendelte, hogy az őrhajókat csak a kormány utasítására vezényelhetik török vizekre, nagyobb akcióra pedig csakis a császár kifejezett parancsára kerülhet sor.¹¹¹

Miután az összes nagyhatalom akceptálta a francia igényeket, vissza lehetett térni az eredeti Granville-indítványhoz. A konstantinápolyi nagykövetek megfogalmazták Európa soron következő identikus jegyzékét. Az augusztus 3-i dátummal ellátott irat szerint a hatalmak változatlanul hiszik, hogy a Porta érdeke a június 26-i jegyzékben foglaltak megvalósítása. Törökországnak tehát azonnal hozzá kell látnia Dulcigno átadásához. Amennyiben mégis inkább az április 12-i memorandumot választja, annak teljesítésére három hét határidőt kap. Ha ezen határidő alatt az áprilisi előírások nem valósulnak meg, Európa és Törökország közös erővel hozzásegíti Montenegrot, hogy Dulcignót birtokba vehesse.¹¹²

A törökök azonnal kifogásokat emeltek. Annak idején a nagykövetek csupán az új határ fő irányát adták meg, most ezt a körülményt kihasználva a török külügyminiszter felháborodva utasította vissza azt, hogy a hatalmak a Skutari tó keleti oldalán szintén területátadást irányoztak elő. Hogy a további magyarzkodásoknak elejét vegyék, a nagykövetek egy külön memorandumban részletesen leírták a tervezett határvonalat, nemcsak a tenger és a Skutari tó között, hanem a tó keleti oldalán is. Eszerint Dinozi és Grudi egy része Montenegrónak jut.

A Porta határozottan ellenszegült Dinozi és Grudi átadásának: mivel e területen albánok élnek, az átadásnál ugyanolyan nehézségek adódhatnak, mint az áprilisi egyezménynél. Elvész a Porta számára a Dulcigno-egyezmény egyetlen előnye, a praktikusság a kivitelezésben. A probléma ettől kezdve a viták középpontjába került.

A törökökkel szembeni további engedékenységet nagy taktikai hibának tartva, London és Pétervár keményebb magatartást sürgett. De szerencsére nem mindenütt

¹¹⁰ Tel. von Franz Joseph. Ischl, 3. Juli 1880. Uo. — A június 26-i közös minisztertanácson Haymerle szóba hozta, hogy a Lim területének biztosítására elegendő számú katonaságot kell tartani Szarajevóban. L. Közös mt. jkv. Nr. 269. HHStA PA XL/292.

¹¹¹ Rodich an Haymerle. Nr. 27. Geheim. Zara, 13. Juli 1880.; Haymerle an Rodich. Wien, 18. Juli 1880. Mindkettő: HHStA PA XVII/38.

¹¹² Actenstücke. N° 272.

gondolkodtak így. A bécsi külügyminisztériumot Haymerle szabadsága idején irányító Kállay tapasztalta, hogy a francia kormány hajlik a kompromisszumra. Párizs felfogása szerint Dulcigno rendezése az elsődleges, Dinozi és Grudi esetleges átadásának módját későbbi megfontolás tárgyává lehetne tenni. Hasonló nézeteket vallottak Rómában is. Kállay azt a felfogást képviselte, hogy Ausztria – Magyarország számára az ügy gyors és végleges elintézése a legfontosabb. Bécs változatlanul hajlandó az eredeti Dulcigno-tervet pártfogolni, ha a hatalmak ebben egyeznek meg, de ha inkább az új török tervet részesítik előnyben, osztrák – magyar részről az elé sem gördítenek akadályt. Egyelőre azonban a Monarchia új kezdeményezésre nem hajlandó.¹¹³

Bécsben szomorúan konstatálták, hogy az európai koncert a határviták kapcsán mind mélyebbre süllyed a keleti kérdés feneketlen mocsarában. Az angol türelmetlenség odáig vezetett, hogy a nagyhatalmak gyakorlatilag jogalapot kreáltak maguknak arra, hogy „szükség esetén” akár katonai erővel kényszerítsék Törökországot akaratuk tiszteletben tartására. Tavasszal Giers még azt jósolta, hogy Európa tétlenkedése miatt küszöbön áll az új keleti válság. Most éppen az ellenkezője volt megvalósulóban. Megkezdődtek az előkészületek a tengeri demonstrációra, és emiatt Haymerle úgy érezte, e túlsó aktivitás a válság szélére sodorta Európát. Többoldalú konzultációk után a miniszter új kezdeményezésre szánta el magát. Augusztus 26-i körjegyzéke szerint a törökök vitatta területek közül Dinozit a Porta megtarthatja abban az esetben, ha többé nem teszi kétségessé Kuči-Krajna Montenegróhoz tartozását, és Grudával kapcsolatban elfogadja a nemzetközi határbizottság többsége által képviselt álláspontot.¹¹⁴

Az osztrák – magyar jegyzék tartalmával a hatalmak egyetértettek. Oroszország megígérte, rábírja Cetinjét a tervezet elfogadására. Ez megnövelte a reményeket. A nagykövetek szeptember 16-án felszólították a török kormányt, azonnal tegyen eleget az augusztus 3-i jegyzékben megjelölt területi követeléseknek, Dinozit kivéve.¹¹⁵

Miközben e tárgyalások zajlottak, folytatódott a flottademonstráció gyakorlati előkészítése, valamint annak a deklarációnak a szövegezése, amelyet a hatalmak a közös eljárás során betartandó önzetlenségről készítettek kiadni. Az utóbbi kérdés tűnt egyszerűbbnek. Granville készített egy tervezetet, melyhez egyedül Haymerle fűzött észrevételeket. Az angol javaslat indítványozta, a hatalmak kötelezzék magukat, hogy a berlini szerződés végrehajtása érdekében kezdett közös akció során semmiféle területgyarapításra vagy kizárólagos befolyásra nem törekcsenek, és nem igényelnek alattvalóik számára olyan kereskedelmi előnyöket, amelyek a többi hatalomra ugyanolyan mértékben nem vonatkoznak. Az igen általános formában megfogalmazott tervezethez az osztrák – magyar miniszter azzal a korlátozással járult hozzá, hogy a nyilatkozat kifejezetten a montenegrói, esetleg még a görög rendezés esetére szóljon. A kérdés, amelyet Granville csakis Bécs megnyugtatására vett fel július eleji tervezetébe, a többi hatalomnál nem keltett érdeklődést, és egyelőre ismét lekerült a napirendről. Akkor vették újból elő, amikor az egyesített európai flotta

¹¹³ Kállay an Kaiser Franz Joseph. Vortrag. Wien, 17. August 1880. HHStA PA XL/333.

¹¹⁴ *Medlicott*, Bismarck 148.

¹¹⁵ Actenstücke N° 291.; DDF III N° 255.

hozzálátott a régóta tervezett akció kivitelezéséhez: szeptember 24-én a konstantinápolyi nagykövetek külön jegyzőkönyvben erősítették meg kormányaik teljesen önzetlen szándékait a montenegrói és a görög kérdésben.¹¹⁶

Valamivel nagyobb érdeklődést váltott ki a flottaparancsnokoknak adandó utasítások kérdése. Granville augusztus 13-án körlevélben vázolta véleményét arról, hogy a vállalkozás során elkerülhetetlenül adódó problémákról hogyan döntsenek a tengernagyok. Az osztrák – magyar álláspont kialakítása előtt a külügyminisztériumou ideiglenesen vezető Kállaynak tájékozódnia kellett a Norderney-ben üdülő Haymerle nézeteiről. Természetesen tájékoztatta az Ischlben nyaraló uralkodót is. Haymerle kívánatosnak tartotta újból leszögezni, hogy Dulcigno birtokbavétele Montenegró feladata, az európai flottademonstráció csupán ezen akció támogatására korlátozódhat. Egyben kezdeményezte, hogy a hatalmak engedjék át a főparancsnokságot Angliának. Abból kiindulva, hogy kívánatos az ügy lehető leggyorsabb elintézése, Haymerle a tisztán katonai jellegű kérdésekben minél kevésbé akarta a parancsnok kezét megkötni. Egyetlen kikötése az volt, hogy a katonáknak óvakodniok kell olyan szituáció előidézésétől, „ami súlyosabb, mint az eredeti baj”. Az angol tervezetből csupán egyetlen pontot tartott teljesen elfogadhatatlannak: a közvetlen tárgyalást az albánokkal.¹¹⁷

Az osztrák – magyar flottaparancsnoknak adandó instrukció tervezete előírta, hogy politikai jellegű nézeteltérés esetén a kormány döntéséig a parancsnok minden további akciótól tartózkodjék. Amennyiben a török hatóságok az átadást követelő felszólításra nem adnak pozitív választ, 3 napi határidő után Montenegrot kell felszólítani a terület katonai erővel történő birtokbavételére. A főparancsnok feladata elrendelni azon katonai intézkedéseket, amelyekkel a leghatásosabban támogathatják a montenegróiakat. A partraszállás nem jöhet szóba. Ha Nikola fejedelem a felszólításra nem válaszolna, az akciót befejezetteknek kell tekinteni. Hengelmüller ügyvivőnek a tervezet átadásakor hangsúlyoznia kellett Granville előtt, hogy Bécs kívánja a katonai eljárás hatásos voltát, de teljesen kizárja a lázadó alattvalókkal való érintkezés lehetőségét.¹¹⁸

A hatalmak belső viaskodásáról Konstantinápolyba eljutott hírek alapján a szultán remélte, a szövetkezett államok flottái nem jutnak el a kijelölt találkozóhelyre. Várakozásában csalódnia kellett. Szeptember 4-én a Raguza melletti Gravoza kikötőjébe érkezett Seymour angol tengernagy, az európai flotta főparancsnoka. Hamarosán a többi résztvevő nemzet hajói is befutottak. Ausztria – Magyarországot két páncélos képviselte. A zárai helytartó utasítást kapott, szükség esetén az összes dalmáciai kikötőt bocsássa az egyesült hajóhad rendelkezésére.¹¹⁹

Most tehát az admirálisokra várt a feladat, hogy sikerrel megbirkózzanak azzal a problémával, amellyel a diplomaták addig rendre kudarcot vallottak. Eleinte ked-

¹¹⁶ Actenstücke N° 246., 256., 265., 267.

¹¹⁷ L. a 113. sz. jegyzetet; Kállay an Haymerle. Tel. 17. August és Haymerle an Kállay. Tel. Norderney, 18. August. HHStA PA XVII/39.; Tel. von Franz Joseph. Ischl, 18. August. Uo. XL/54.

¹¹⁸ Kállay an Franz Joseph. Vortrag. Wien, 20. August 1880. Uo. XVII/39.

¹¹⁹ „Protokoll der Korrespondenz des k. Min. d. A. mit dem k. Behörden des Innern u. der a. u. Vorträge.” 20. September 1880. HHStA PA XL/18.

vező hírek érkeztek Bécsbe. Montenegró csapatokat vont össze a határon, és Cetinjében bíztak abban, hogy a török hatóságok békésen kiszolgáltatják Dulcignót.¹²⁰ Jöttek aztán kevésbé optimista értesülések is. Szeptember 17-én Seymour kapcsolatba lépett a török kormányzóval. Riza pasa nem volt hajlandó hivatalosan elismerni az európai hajóhad ottlétét. Az angol értésére adta, hogy ha a flotta megjelenik a török vizeken, ő az albánokkal közösen jár el. A parancsnokok mégis elhatározták, hogy hozzálátnak a rájuk bízott feladat kivitelezéséhez.¹²¹ Kidolgozták az akció tervét: a flotta 28-án reggel jelenik meg Dulcigno előtt, miután Riza pasát felszólították, hogy csapatait vonja vissza a Bojana folyó bal partjára, és ne támogassa az albánokat. A várost lehetőleg kímélni kell, de a körülötte kiépített albán állásokat tűz alá vehetik. Seymour az akció irányításáért magára vállalta a felelőséget.¹²²

Így is történt. Szeptember 26-án elküldték a hivatalos felszólításokat Skutariba és Cetinjébe. A rákövetkező napon a hajók felszedték a horgonyt és elindultak a török partok felé. Európa mégis elszánta magát a döntő lépésre! A határvita végre túljut az örökös holtponton! A várt fordulat azonban nem következett be. Az újabb török kihíváson és Montenegró cselekvésképtelenségén ismét minden meghíusult. Riza pasa kategorikusan közölte, mind a montenegróiak határátlépését, mind az európai flotta megjelenését ellenséges aktusnak fogja fel, és erőszakkal válaszol rá. Nikola fejedelem ezután tudatta Seymourral, hogy az albánokkal hajlandó ugyan szembe szállni, de egy Törökország elleni szabályos háborúra nincs felkészülve. Az utóbbihoz a tengeri demonstráció nem nyújt elégséges támaszt. Csak akkor tud cselekedni, ha Európa garantálja a hatásos katonai és politikai segítséget.¹²³

Mivel a flottaparancsnokoknak erre felhatalmazásuk nem volt, elhatározták, hogy minden további akciót felfüggesztenek és új utasításokat kérnek kormányaiktól. A hajók visszatértek Gravozába és ott hosszabb tartózkodásra rendezkedtek be. A probléma ezzel a helyszíni végrehajtás helyett újból visszakerült a diplomaták asztalára. A dolgok visszazökkentek az unalomig ismert régi kerékvágásba.

A tekintély megóvásához hatásos ellenlépésre lett volna szükség. Az angoloknak volt erről elképzelésük, de mielőtt előálltak volna vele, Granville elővigyázatosan kikérte a megváltozott helyzetről Bécs véleményét. Érdeklődése mögött világosan érződött, hogy London szívesen venné, ha Ausztria – Magyarország kezdeményezésében lépne fel. Haymerle a „sürgős kérdésekre” kitérő választ adott: a valóban súlyosra fordult helyzetben az európai hatalmaknak mindenekelőtt azt kell szem előtt tartaniuk, hogy az „alul elharapódzott zavarodottság” nem terjedhet át a hatalmak egymás közötti viszonyára, és nem engedhető meg, hogy az események a Portával szemben hadiállapotba sodorhassák Európát.¹²⁴

Kezdeményezésre egyetlen hatalom sem mert vállalkozni. Zavarukból a Porta segítette ki őket, amikor tudatta: a szultán elhatározta, hogy október 3-ig szabályozni fogja a berlini szerződés még függőben levő problémáit oly módon, hogy az Európát remélhetőleg kielégíti majd és így szükségtelenné válik a tervezett flotta-

¹²⁰ Uo. 16–18. Szeptember 1880.

¹²¹ Uo. 23. Szeptember 1880.

¹²² *Medlicott*, Bismarck 153.

¹²³ Uo. 154.

¹²⁴ Haymerle körtávirata a hat nagykövethez. Wien, 29. Szeptember. L. a 119. sz. jegyzetet.

tüntetés.¹²⁵ A hatalmak készségesen beleegyeztek a kért rövid határidőbe. A vára-
kozás idején azonban tovább folyt az útkeresés. Leghatározottabban megint London
járt el. Szeptember 30-án az angol minisztertanács elfogadta Gladstone régóta dédel-
getett tervét, mely szerint valamely török város vagy kikötő elleni közvetlen akcióval
kell a szultán makacskodását megtörni. A kabinet felhatalmazta a külügyminisztert,
ha a törökök nem engedelmeskednek, javasolja a többi hatalomnak Szmirna kikötő-
jének megszállását.¹²⁶

Granville a július eleji példát követve most is egy előzetes angol–osztrák–
magyar megállapodással igyekezett szabad utat biztosítani a szigetország még for-
málódó újabb vállalkozásához. Különböző lehetőségeket vetett fel arról, milyen
kényszerítő intézkedéseket alkalmazhatnának Törökország ellen. Haymerle a homá-
lyosan körvonalazott elképzelések mindegyikét túlságosan kockázatosnak minő-
sítette. Elképzelhetetlennek tűnt számára, hogy Törökország megfélemlítése érdeké-
ben Ausztria – Magyarország megengedje az európai flotta behajózását a Dardanel-
lákba, vagy beleegyezzen Konstantinápoly közvetlen fenyegetésébe. Ugyancsak ellen-
érzéssel fogadta az „anyagi garanciák” szerzésével kapcsolatos új jelszót, amivel
Granville feltehetően az angol kabinet szeptember 30-i döntésének realizálását
kívánta diplomáciailag előkészíteni.¹²⁷

A bécsi vezetők számára nem hatott újdonságként az, amit Granville előterjesz-
tett. Hengelmüller már szeptember derekán beszámolt az angol kormány elszánt-
ságáról: a montenegrói és a görög kérdést akár nagyobb erőszak árán is rendezni
kívánja. Mint még látni fogjuk, Bécsben arról az angol ötletéről ugyancsak tudtak,
hogy esetleg egy kisázsiai török kikötőt (Szmirnat) kellene elfoglalni. Nem találták
túl meggyőzőnek London magyarázatait: Angliának nem az a szándéka, hogy „fel-
robbantsa” Törökországot, de az sem, hogy megtorpedózza a kettősszövetséget, ha-
nem kizárólag az, hogy rákényszerítse a szultánt a berlini szerződés előírásainak
teljesítésére, s ha e célt eléri, *akkor* Anglia ismét jámbor és békés lesz.¹²⁸ A bizony-
talan perspektívákon túlmenően a régi elvi fenntartásoknak ugyancsak szerepük volt
abban, hogy a Ballhausplatzon nagyon hűvösen fogadták az angol külügyminiszter
ötletét: a Monarchia szállja meg Montenegrót és katonailag garantálja annak hatá-
rait. Granville azzal érvelt, hogy egy esetleges török támadáskor Ausztria – Magyar-
ország balkáni tartományai szintén veszélyeztetve lennének. Haymerle nagyon
kategorikusan közölte Elliottal, hogy ilyen célra császára egyetlen magyar vagy
osztrák katonát sem áldozna fel.¹²⁹

A féktelen angol tettvágy elriasztotta Bécset attól, hogy akárcsak fontolóra
vegye, milyen előnyöket nyújthat számára a London által felkínált kétoldalú meg-
egyezés. Októberre messze tűntek azok az idők, amikor még az angol kapcsolatok
szorosabbra fűzése volt Haymerle célja. Az osztrák – magyar diplomácia 1880 őszétől
más nagyhatalmi kombinációval próbálta megvédeni balkáni érdekeit az események
egyre véstérhesebb hullámverésében. Most már nem volt olyan fontos a Gladstone-

¹²⁵ Calice an Haymerle. Tel. Nr. 183. Buyukdere, 28. September 1880. Uo.

¹²⁶ *Medlicott*, Bismarck 157–158.

¹²⁷ Haymerle an Franz Joseph. Vortrag. Wien, 4. Oktober 1880. HHStA PA XL/55.

¹²⁸ Hengelmüller an Haymerle. Nr. 73. és Privatbrief. Mindkettő: London, 15. September 1880. Uo. VIII/95.

¹²⁹ L. a 127. sz. jegyzetet. Vö. *Partik* 123.

kabinettel való közvetlen együttműködés a „berlini rendezésben”. Az új helyzet beszédes jelének foghatjuk fel azt, hogy Haymerle egyik felterjesztésében ilyen kijelentést is megkockáztatott: számára csupán az a kérdés, elérkezett-e már az alkalmas pillanat, hogy diplomáciai vereséget mérjen az angol kormányra.¹³⁰ A jelek szerint erre azért még várnia kellett.

Mindamellettt Haymerlét aggasztotta az, hogy Gladstone és hívei esetleg nem érik be a dulcignói korlátozott színtérrel, s a látványos sikert hajhászva az európai akciót kiterjesztik Görögországra meg az örmény problémára is. Ilyen körülmények közepette – írta október 4-i felterjesztésében – minden egyes nagyhatalom állásfoglalása különös súllyal esik latba, minden egyes megnyilatkozást érett megfontolásnak kell alávetni. A külügyminiszternek azonban szomorúan kellett konstatálnia, hogy egyedül Németországra számíthat biztosan. Bismarck nagy gondot fordított arra, hogy Reuss révén felfogásáról pontosan tájékoztassák Bécsset. A nagykövet kimerítő beszélgetéseket folytatott a külügyminiszterrel, s ezek tartalmát Haymerle felterjesztései rögzítették.¹³¹

Az angol politikával szemben Bismarck rendkívüli bizalmatlanságot áruolt el. Nem volt hajlandó akceptálni Granville azon kiindulópontját, hogy Európa „nem engedhet” Törökországnak. Arra hivatkozott, hogy a berlini szerződésben a hatalmak elutasították a végrehajtás garantálását. Ha Montenegró esetében messzire is jutottak ezen a téren, ebből nem következik az, hogy szükségszerűen minden határon túl kell menni, érvelt szeptember végén, még mielőtt Granville puhatolódzó lépéseiről tudomást szerzett volna. Erőteljesen utalt ugyanakkor az angol törekvések osztrákellenes jellegére, és ismételten tudatta, kívánatosnak tartja az osztrák – német – orosz együttthaladást. Bismarck persze jól tudta, hogy éppen abban a pillanatban ez nem csupán Bécsen múltott. A kancellárt ugyancsak mélyen foglalkoztatta a nyilvánvaló angol–orosz kooperáció ténye, annak lehetséges következményeivel együtt. Amikor Granville kényszerítő terveiről tudomást szerzett, határozottan kijelentette, Németország sem egy Törökország elleni háborúban, sem annak bevezető aktusai-ban nem fog részt vállalni. Úgy véli, Ausztriának hasonló álláspontra kell helyezkednie. „Hisz Ausztria – Magyarországtól nem lehet elvárni, hogy támogassa a megbízhatatlan és kiszámíthatatlan orosz politikát, mielőtt annak céljairól szerződés-szerű bizonyosságot nem nyer, még kevésbé, hogy Gladstone úrnak kikaparja a tűzből a gesztenyét.” A kancellár úgy vélte, Németországnak és Ausztria – Magyarországnak nyugodtan tűrnie kell, hogy Anglia és Oroszország saját szakállára elől járjon a további kényszerítő intézkedésekben, hiszen e két hatalom természetellenes együttműködésének lehetetlensége úgylis hamar kiderül majd.

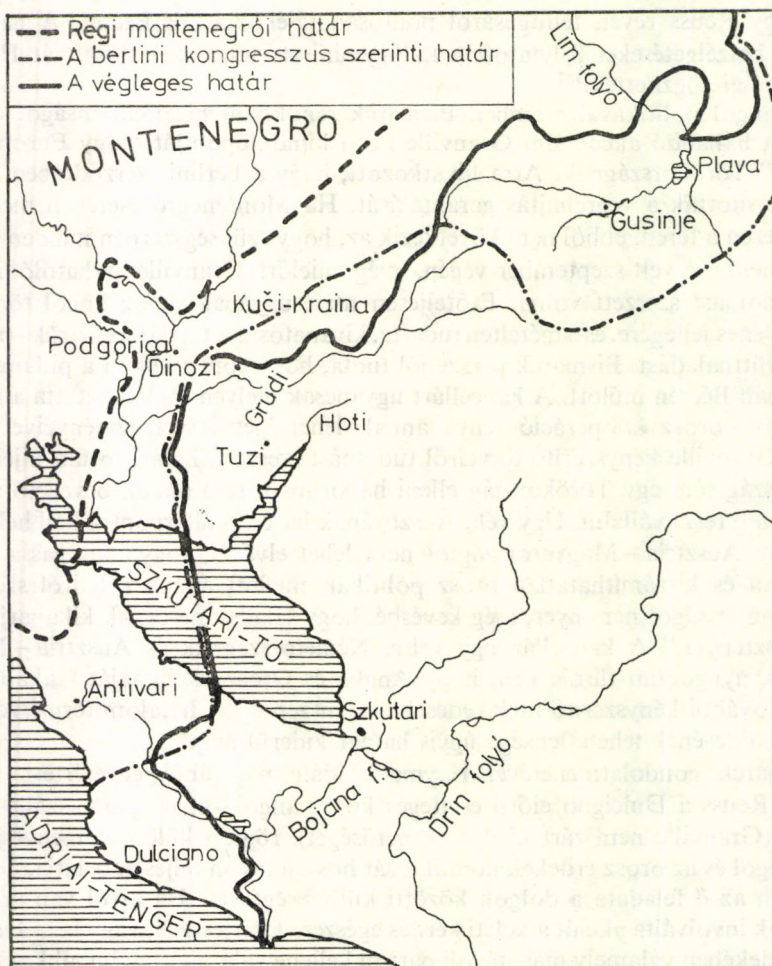
Bismarck gondolatmenetével Haymerle idáig nagyjából egyetértett. Amikor azonban Reuss a Dulcigno előtti esetleges közös angol–orosz partraszállás ötletét érintette (Granville nem zárt ki ilyen eshetőséget), rögtön különvéleményt jelentett be. Az angol és az orosz érdekek konfliktusát hosszú távon teljesen belátja, de a jelen helyzetben az ő feladata a dolgok közötti különbségtevés. Ha arról van szó, hogy az angolok involválta akciót a keleti kérdés egészére kiterjesszék, vagy ha a Dulcigno-kérdés érdekében valamely más, távoli parton kellene valamit csinálni, akkor az azzal

¹³⁰ Haymerle október 4-i felterjesztése. L. a 127. sz. jegyzetet.

¹³¹ Uo.

összefüggő lépéseket ő még megfontolás tárgyává tehetné; ha nem is venne bennük részt, hallgatólagos hozzájárulásával véghezvitelüket talán megengedné. Más azonban a helyzet egy kifejezetten Montenegró előtt zajló helyi akció esetén. „A Balkán félsziget nyugati felén általában nem szívesen látunk idegen csapatokat – húzta alá Haymerle –, legkevésbé örülnék az orosz sereg megjelenésének; egy itteni angol–orosz kooperáció már közvetlen veszélyt jelentene. Mindenütt másutt hajlandók vagyunk e két hatalom közös eljárását eltérni, de Dulcignónál nem!”¹³²

A török–montenegrói határvita körül kibontakozott nagy diplomáciai küzdelem nemcsak a külügyi hivatalokat foglalkoztatta, a szélesebb közvélemény szintén élénk érdeklődéssel követte az eseményeket. A lapok részletesen beszámoltak mind

Az albán-montenegrói határmegvonás

¹³² Haymerle an Franz Joseph. Vortrag. Wien, 6. Oktober 1880. HHStA PA XL/55.

a valódi, mind pedig a csupán vélt fordulatokról. Magyarországon a sajtó jelentős része természetesen nem szimpatizált Montenegróval; fejedelmének szemére hányta, hogy Európát küldené maga helyett harcba azért, hogy újabb területhez juthasson. A közhangulat adott bátorságot a magyar kormánynak arra, hogy az addigi gyakorlathoz képest rendkívül szokatlan módon, közvetlen ráhatással befolyásolja a kettős monarchia külpolitikai lépéseit, saját kezdeményezéséből véleményt mondjon egy folyó diplomáciai ügyben. Szeptember végén Tisza Kálmán miniszterelnök levélben fordult Haymerléhez. Nem csupán tájékoztatást kért tőle, hanem rögtön állást is foglalt: a maga részéről nem tartaná előnyösnek, de még csak indokoltnak sem, ha az osztrák–magyar flotta Montenegro érdekében akcióba lépne. Különösen az esetben ellenzi ezt, ha a fejedelemség maga tétlen marad. Tisza utalt arra, hogy hírek szerint a nagyhatalmak némelyike szintén a távolmaradást részesíti előnyben. A magyar kormány fellépését egy parlamenti interpelláció támasztotta alá.¹³³ Haymerle készségesen válaszolt. A kapott adatokból és iratkivonatokból Tisza megnyugodva tapasztalta, hogy az adott kérdésben nincs különösebb nézeteltérés közte és a külügyminiszter között. A delegációs tárgyalások időszaka volt ez, így a két politikusnak módja nyílt személyes eszmecsereére. Ennek nyomán Tisza újabb levelet intézett a külügyminiszterhez, melyből kitűnik, hogy Haymerléhez hasonlóan ő ugyancsak fontosnak tartja az európai hatalmak egységes eljárását, mindaddig, amíg az a békés megoldást garantálja. Szükségesnek látja azonban nyomatékosan hangsúlyozni, hogy az európai koncert fenntartása érdekében háborús kockázatot a Monarchia nem vállalhat. Ha Anglia és Oroszország átlépi „azon határt, hol a béke még biztosított”, magukra kell őket hagyni; „nem szabad részt venni az érdekeinkben nem álló, közvéleményünk által bizonyosan rossz fogadtatásban részesülő akcióban”.¹³⁴ A magyar fellépés, akárcsak Bismarck agitációja, tovább keményítette Haymerle magatartását Angliával szemben.

A török kormány október 4-én szétküldte az előzetesen megígért átfogó jegyzéket. Ennek európai fogadtatása meglepően egységes volt: mindenütt csalódást okozott. A terjedelmes irat egyáltalán nem a remélt engedékeny hangnemben fogalmazódott. Érintett ugyan minden függő problémát, az európai vilajetek reformjától kezdve egészen a török közadósságig, de sehol sem kínált elfogadható kompromisszumot. A montenegrói határkérdésben a korábbi engedményeket visszavonva a Porta Dulcigno átadása helyett csupán a város kiürítését ígérte, a határvonal kijelölésénél pedig az „uti possidetis” elvhez ragaszkodott.

A török jegyzéket kézhez kapva, Granville nyomban javasolta, a Törökországra gyakorolt nyomás fokozásával kényszerítsék a Portát ellenállásának feladására. Helyi jellegű demonstráció helyett a birodalom tengeri kereskedelmi központjában kell anyagi biztosítékot szerezni; a szövetséges flotta az Adriáról hajózzon Kiszáziába, foglalja el Szmirna kikötőjét és vonja saját ellenőrzése alá annak vámbevételeit!¹³⁵

Amikor a nyár folyamán a tengeri demonstráció gondolata felmerült, Haymerlében már az erőszakkal való fenyegetés *látszata* is erős kételyeket ébresztett. Most sejtése beigazolódott. Fenyegetés helyett az erőszak valóságos alkalmazásáról kel-

¹³³ Tisza an Haymerle. Nr. 2841/M. E. Budapest, 29. September 1880. Uo. XL/333.

¹³⁴ Tisza an Haymerle. Budapest, 3. Oktober 1880. OL K 26 1880—2841 (2906).

¹³⁵ *Medlicott*, Bismarck 159.

lett dönten: török terület elleni közvetlen katonai akcióról, annak minden lehetséges következményével együtt. Az addig követett osztrák – magyar politikából logikusan következne, hogy Ausztria – Magyarország a Törökország elleni háborús provokációban való mindenfajta részvételt megtagadjon. Bármennyire kézenfekvőnek tűnt ez a megoldás, az angol javaslat és az azt kiváltó körülmények mérlegelése a kategorikus „nem” helyett más válasz kidolgozására ösztönözte a minisztert. Haymerle október 6-i felterjesztésében azt javasolta az uralkodónak, hogy Ausztria – Magyarország elvileg fogadja el az angol indítványt, de az osztrák – magyar hadihajók részvételét ne ígérje meg. Előterjesztését kimerítően megindokolta.¹³⁶

Angliát a cselekvéstől semmiképpen sem lehet visszatartani, érvelt a miniszter. A számba jöhető intézkedések közül a kisázsiai kikötő zálogba vétele tűnik a legkevésbé kényelmetlennek. Ha ezt elutasítja a Monarchia, esetleg messzebbmenő lépésekre provokálhatja Londont; ha hozzájárul, bizonyos előnyöket nyerhet: magától elesik a partraszállás eszméje, a vállalkozás színtere az osztrák – magyar határoktól távolra tevődik át, a Balkán nyugati felében újból érvényesülhet a Monarchia befolyása. Az is kívánatos, hogy a nemzetközi flotta eltávozzon az osztrák – magyar partoktól. Haymerle a pusztá megengedés és az elvi csatlakozás lehetőségei közül az utóbbi mellett döntött, mert ezzel fenntartotta azt a lehetőséget, hogy az akció további fázisaiban szintén hallathassa hangját. Az angol indítvány második felét viszont elfogadhatatlannak ítélte a miniszter. Az érzelmekre sokat adó császár előtt azzal érvelt, hogy egy kikötő zálogba vétele az osztrák – magyar zászló számára „méltatlan feladat”; valójában attól tartott, a vállalkozás esetleges kudarca nyomán aligha lenne elkerülhető a háború. Jobb tehát az egészből eleve kimaradni. Álláspontjának indokolásában Haymerle utalt arra, hogy az egész kényszerítési akciót elindító júliusi angol tervezetben Granville maga fogalmazott úgy, hogy ha elvileg az összes hatalom hozzájárulását adja, akkor a tényleges részvételt mindenkinek saját belátására lehet bízni.

Haymerle érvelésével az uralkodó egyetértett. A miniszter tehát közölte Londonnal: az európai koncert fenntartását óhajtván Ausztria – Magyarország a szeptember 24-i érdekeltségi nyilatkozat elveinek, valamint saját kereskedelmi érdekeinek őrzése mellett elvi hozzájárulását adja a Szmirna ellen tervezett tengeri akcióhoz, viszont hadihajóinak közvetlen részvételétől tartózkodik.¹³⁷

A hatalmak eltérő módon fogadták az angol kezdeményezést. Olaszország és Oroszország gyorsan csatlakozott hozzá, az előbbi feltételként szabta a többi hatalom hasonlóan pozitív választ, az utóbbi minden feltételt mellőzött. Németország és Franciaország azonban rögtön London értésére adta, hogy hajói a Szmirna elleni katonai akcióban nem fognak részt venni. Különösen Franciaország ellenezte nagyon határozottan a háborús kalandot. Mivel Granville javaslatának előterjesztésekor hangsúlyozta, csakis az összes hatalom részvételével kerülhet sor az intervencióra, az elutasítással az angol politika – és egyben maga az európai koncert – nehéz helyzetbe került. Európa kettészakadt.

¹³⁶ L. a 132. sz. jegyzetet.

¹³⁷ Tel. von Franz Joseph. Ischl, 6. Oktober 1880.; Haymerle an Franz Joseph. Tel. Wien, 8. Oktober 1880.; Haymerle an Hengelmüller. Wien, 8. Oktober 1880. Mindhárom: HHStA PA XVII/40. (A hivatkozás az említés sorrendjében történik.)

Már éppen megindult a szokásos kompromisszumos kiút keresése – London ötlete az volt, hogy az aktivitást vállaló három állam a távol maradók felhatalmazásával, mintegy „európai mandátum” alapján hajtja végre a tervezett akciót –, amikor a szultán váratlan engedékenysége megmentette Európát annak publikus demonstrálásától, hogy a Törökországgal szemben alkalmazandó politikáról képtelen megegyezni. Bármennyire titokban folytak a kormányok közti tárgyalások, a Szmirna elleni blokád híre mégis kiszivárgott, és az első sajtóértesülések szokatlanul nagy riadalmat okoztak a szultáni palotában. Még mielőtt a nézeteltérések híre is eljutott volna Konstantinápolyba, október 9-én este a nagyvezír körbejárta a külképviseleteket, hogy tudassa a nagykövetekkel: a török kormány elhatározta, hogy azonnal átadja Dulcignót Montenegrónak, és döntéséről hivatalos jegyzékben informálja a kormányokat. A következő napokban kiderült, a szultán ezúttal valóban rászánta magát szerződéses kötelezettségének teljesítésére. A kényszerítő intézkedések ezzel feleslegessé váltak.¹³⁸

A sok vitát és feszültséget okozó ügy ezzel a megoldás végső stádiumába került. Igaz, még kereken másfél hónap kellett ahhoz, hogy a szokás szerint elhúzódó tárgyalásokat siker koronázza, a területátadás megtörténjen, de ez a vitában és engedékenységben, bizakodásban és ingadozásban eltelt másfél hónap már sem a bécsi Ballhausplatzon, sem más külügyi hivatalban nem váltott ki különösebb érzelmeket; a montenegrói kérdés megszűnt az európai nagypolitika izgató és befolyásoló tényezője lenni. Amikor december elején az egyesült európai flotta hajói végre elhagyták a dalmát partokat, már egészen más problémák foglalkoztatták az európai diplomáciát.

¹³⁸ *Medlicott, Bismarck* 163.

Útban a három császár szövetsége felé

Bismarck és Haymerle találkozója

A kettősszövetség tető alá hozása után az új szövetségesek eltérően vélekedtek az Oroszországgal szembeni politikáról. Bismarck hosszú távú célkitűzése a három kelet-európai császárság jó viszonyának lehetőség szerint szerződéses alapon való újjáélesztése volt. Bécsben a korábbi időszak folytatásaként Oroszországban látták a legfőbb ellenfelet. Az osztrák – magyar külpolitika módosítása először az 1880 februári eszmecserék nyomán került napirendre. Bismarck rábeszélésére Haymerle akkor ígéretet tett arra, hogy мэrsékli a hangsúlyozottan angol orientációt, és nem zárkózik el eleve az orosz kapcsolatok ápolása elől. Ennél többre még a váratlan eredménnyel zárult angliai választások után sem volt hajlandó.

A liberálisok hatalomra jutását követően úgy tűnt, London megnyerése érdekében egyfajta versenyfutás következik Bécs és Pétervár között. Gladstone választási kampánya után eléggé meglepő, hogy Ausztria – Magyarország egyáltalán nem tűnt esélytelennek e versengésben. Az új liberális kormány ténykedése az első hónapokban még táplálta a Ballhausplatz reményét, hogy elkerülhető az osztrák – magyar külpolitika gyökeres átformálása. A másik meglepetést viszont az jelentette, hogy Pétervár – bár igyekezett élni a váratlan lehetőséggel – nem tűzte ki céljával az általános meg egyezést Angliával. A cárizmus, nemzetközi helyzetének javulása dacára, változatlanul hirdette, hogy őszintén törekszik a három császárság jobb együttműködésére, és szeretné, ha a régi bizalmas viszony újjáéledne. A nyár folyamán Giers arról igyekezett meggyőzni Bécset, hogy a cár erősen óhajtja a hármas egyetértést. Haymerle a nyilatkozatokat mindannyiszor a diplomáciai formák megkövetelte udvariassággal nyugtázta, de a maga részéről különösebb figyelemre nem méltatta őket. Mint tapasztaltuk, Bismarcknak sem sikerült többet elérnie, mint egy ígéretet az alkalmoszerűen felmerülő kérdések megtárgyalására.

A kancellár utasítására Reuss május végén újból szóba hozta az ad hoc meg egyezések előnyeit s e taktika következetes alkalmazását szorgalmazta.¹ A bizalom megszilárdítása érdekében Bismarck ezúttal elébe ment az ismételt bécsi óhajoknak. Kategorikusan kijelentette, nincs szándékában erőltetni az intimitást Oroszországgal, és nem gondol arra, hogy a kettősszövetséget gyengítse Oroszország bevonásával. A nem várt előzékenységet érthető örömmel fogadták Bécsben.² Hiszen már teljesen

¹ *Windelband* 147. l.

² A.u. Vortrag von Haymerle. Wien, 30. Mai 1880. HHStA Kabinettskanzlei, Geheimakten K 18.; Reuss an Bismarck. Nr. 272. Wien, 30. Mai 1880. PA AA Russland Nr. 69. Bd. 3.

világossá vált, hogy Bismarck befejezte civakodásait az oroszokkal s helyette az északi szomszéd baráti kezelését favorizálja. Bécsben meglegedést váltott ki az a tény, hogy e fontos kérdésben Bismarckkal félúton sikerült találkozni.

Mivel Bismarck az adott feltételek mellett nem számíthatott gyors előrehaladásra a hármas szövetség kérdésében (nemcsak az osztrákok, az oroszok sem erőltették különösebben a dolgot), feladata az lehetett, hogy a kettősszövetség szilárdításán munkálkodva biztosítsa a másik két kelet-európai birodalom közt a kapcsolatok olyan szintjét, ahonnan kedvezőbb széljárás esetén az igazi cél felé lehet majd előrelendülni. Haymerle magatartása sikert ígért e taktikának. Alkalmi jószolgálatok nyújtására, baráti érzelmek olcsó bizonyítására az osztrák – magyar külügyminiszter szívesen vállalkozott, hiszen ez egybevágott az „európai” egység megőrzésére irányuló törekvéseivel. Ezért, ahol tehetette, készséggel tett apróbb szívességeket Oroszországnak. Gondoskodott arról is, hogy Pétervárott kellőképp méltányolják ez irányú fáradozásait.³

Az Oroszországgal szembeni magatartásban, az alkalmi egyezkedések talaján megvalósuló közeledés kérdésében csak látszólag jutott közös nevezőre Bismarck és Haymerle. A valóságban közöttük mély ellentét feszült. Míg a német kancellár e taktikát egy tartós, kiterjedt megegyezés bevezető, illetve előkészítő fázisaként fogta fel, addig a bécsi miniszter szemében az ad hoc megállapodások a folyó (részlet) kérdésekben arra szolgáltak, hogy a két nagyhatalom közvetlenebb, szorosabb érintkezését feleslegessé tegyék. A fentebb hivatkozott május 26-i levelében teljes nyíltsággal vallott szándékairól. A konzervatív hatalmak kötelessége őrizkedni attól, hogy olyan kérdések kerüljenek az európai politika napirendjére, amelyek a nemzeti vagy politikai szenvedélyeket izgatják s a hatalmak egyöntetűségét veszélyeztetik. E magas célnak megfelelő program: a berlini szerződés még végre nem hajtott pontjainak teljesítése, illetve az életbe léptetett döntések fenntartása. A miniszter nyomatékkal emelte ki, ő így értelmezi az előzetes osztrák-magyar – orosz egyezkedések célját, s ezért határozottan ellenzi, hogy ezen kétoldalú egyezkedést olyan jelleggel ruházzák fel, amelyet bárki elkülönülésnek minősíthetne. Nem helyes Európán belül különálló csoportot alakítani. Káros lenne, ha a többi hatalomnak olyan érzése támadna, mint-ha e három birodalom külön akaratát rá akarná kényszeríteni Európára. Haymerle visszatérő félelmének adott újból kifejezést: egy új nagy keleti krízis megelőzése érdekében szilárdítani kell Európa egységét. Az osztrák – magyar külügyminiszter ilyen alapon kívánta a Bismarck által szorgalmazott „jó egyetértést” ápolni a cári birodalommal.⁴

A nyári hónapokban az európai egység fenntartása egyre nagyobb áldozatokat követelt Ausztria – Magyarországtól. A montenegrói határvita, kezdeti lokális jellegén messze túlnöve, egész Európát foglalkoztatta, s különleges veszélygóccá emelkedett, amikor teljes lendülettel kibontakozott az új angol kormány határtalan tettekkészsége. Az erőviszonyok korábban áttekinthetőnek tűnő képe kezdett határozottan komor színeket öltetni. Ebben a szituációban készülődött első miniszteri szabadságára Haymerle. Az északi vizeken kívánt felfrissülni és megerősödni. Július végén megemlítette Reuss előtt, hogy Norderney-ben töltendő vakációját szívesen egybe-

³ Haymerle an Kálnoky. Wien, 26. Mai 1880. HHStA PA X/74.

⁴ Uo.

kapcsolná egy személyes találkozóval Bismarckkal. A közvetlen eszmecsere jól szolgálná a kettősszövetség erejének demonstrálását.⁵

A júliusi kezdeményezés idején Haymerle aligha tervezte, hogy a vezető miniszterek személyes találkozásának valamiféle különleges célt kellene szolgálnia azon túl, hogy a kettősszövetség működését aláhúzza és alkalmat kínál a *folyó* ügyek áttekintésére. Amikor javaslatára Berlinből gyors beleegyezés érkezett, és felkínálták neki: válasszon, szabadságra utaztában látogatja-e meg Bismarckot Kissingenben még augusztus 25. előtt, vagy visszatérőben Friedrichsruhban, ahol a kancellár szeptembertől hosszabb időt tölt majd, Haymerle a későbbi időpont mellett döntött, „mivel a szituáció addig jobban tisztázódhat, netán olyan események adódhatnak, miket hasznos lesz akkor megtárgyalni”.⁶ Haymerle ezzel félreérthetetlenül a minden nagyhatalmat izgalomban tartó török – montenegrói krízisre célzott.

A friedrichsruhi találkozásig hátralevő egy hónap alatt – a miniszter várakozásával ellentétben – nem a helyzet tisztázódása, hanem inkább a veszély növekedése volt tapasztalható. Az angol politika egyre gyorsabb tempót vett. Törökországgal szembeni merész és kockázatos módszereit egyedül Pétervárott fogadták örömmel. Az angol – orosz de facto együttműködés gondot okozott Bismarcknak is: felborulással fenyegette szövetségalakítási erőfeszítéseit. Ferenc Józsefnek már júniusban „nem tetszett” az angolok módszere, majd amikor augusztus derekán meglátogatta a Gasteinben kúrát tartó Vilmos császárt, gyorsan megegyeztek abban – beható politikai eszmecsere ezen túlmenően nem is került sor –, hogy nem szabad megbízni az angol politikában.⁷ Másrészt viszont a szultán makacs vonakodása, hogy engedjen a nagyhatalmak követelésének (amikor visszautasította az augusztus 3-i jegyzéket) egy valóban riasztó válság képét vetítette előre, az önféjű szultáni rezsim bukását is beleértve.

Osztrák – magyar nézőpontból 1880 augusztusában nemcsak a Dulcigno-krízis és a levegőben lógó európai katonai akció tartozott a kínzó fejfájást kiváltó gondok közé. Amióta Ristić elutasító magatartása nyomán a szerb kereskedelmi szerződés ügye holtpontra jutott, Bécsben ugyancsak égető és sürgős orvoslást igénylő problémaként kezelték a kettős monarchia és kis déli szomszédja közti viszályt. Ha ehhez még hozzávesszük az újból megélénkült bolgár unionista propaganda keltette bécsi aggodalmakat, meg a feszült viszonyt Romániával, teljesen nyilvánvaló lesz, hogy az adott helyzetben a „folyó ügyek” megbeszélésére készülve tulajdonképpen az egész balkáni politika áttekintésére kellett vállalkozni. A történeti irodalomban a találkozó eddigi legjobb feldolgozása Medlicotté (mivel osztrák levéltári anyagot is szép számmal hasznosít), aki a Dulcigno-incident hatását helyezi előtérbe. A fejlemények az utóbbi révén kétségtelenül némi „drámai” színezetet nyertek, ám Haymerle magatartásának megítélésekor az osztrák – magyar külpolitika irányítóit foglalkoztató problémák egész sorát figyelembe kell vennünk.

⁵ Reuss an Bismarck. Privat. Wien, 27. Juli 1880. PA AA Russland Nr. 69. Bd. 3.

⁶ Kállay an Haymerle. Tel. Wien, 2. August 1880.; A.u. Vortrag von Haymerle. Ischl, 2. August 1880. Mindkettő: HHStA PA I/454.

⁷ Reuss an Bismarck. Nr. 403. Wien, 14. August 1880. PA AA Österreich Nr. 71. Bd. 1.; Kállay an Haymerle. Privat. Wien, 15. August 1880. HHStA PA XL/334.

Haymerlének nem volt nyugodt pihenése az Északi-tenger partján. A bécsi minisztérium folyamatosan tájékoztatta az elvi fontosságú problémák állásáról. Kiegészítő programról a német diplomácia gondoskodott: megkezdték a miniszter előkészítését a Friedrichsruhban reá váró korszakos feladatra. A berlini külügyi hivatal a kancellár távollétében irányító Hohenlohe nagykövet több ízben beható beszélgetést folytatott Széchényivel. A Keleten felmerült problémákról és Oroszországot ottani magatartásáról panaszkodó osztrák – magyar diplomatának a „herceg különleges bizalmi férfia” kifejtette, milyen könnyű a gondokon segíteni. „Ha Bécs elszánná magát, akkor néhány, még megoldásra váró fő pontról Oroszországgal könnyen meg lehetne egyezni. Szaburov is örökké erről beszél. Pétervárott nagyon szívesen meg egyeznének, ott minden erőt a belső reorganizációra kívánnak összpontosítani. Egy megállapodás hosszú évekre garantálná az európai békét.” Bár mondanóját Hohenlohe személyes nézetként adta elő, Széchényi nem kételkedett abban, hogy a kancellár megbízásából járt el. A nagykövet bizonyosra vette, hogy a közelgő találkozót Bismarck arra fogja felhasználni, hogy keresztülvigye kedvenc egyezkedési elképzelését. Egy hamarosan sorra kerülő második beszélgetés a nagykövetet végleg megerősítette feltételezése helyességében. Amikor az osztrák – szerb viszonyt említve Széchényi sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy a Monarchia a legutóbbi háború alkalmával Bismarck minden ösztönzése ellenére sem vonult be Szerbiába, Hohenlohe sietett őt arról biztosítani, hogy ezt még most is megtehetik: Oroszország az ügyből nem csinálna casus bellit, vele előzetesen meg lehetne állapodni. Amennyiben így történne, a többi hatalom kénytelen lenne tudomásul venni a történeteket. Bulgária és Kelet-Rumélia egyesülése – tette hozzá Hohenlohe – úgyszólván idő kérdése, s az unió alkalmas pillanat a cselekvésre. Bár Széchényi élénken tagadta az effajta szándékot, Hohenlohé nem győzték meg a nagykövet szavai. A beszélgetés menetéből úgy tűnik, Berlinben mégis el tudták képzelni, hogy Ausztriában nem mindenki tartja kizártnak a Szerbia elleni erőszakos fellépést.⁸

A készülő találkozó híre valahogy kiszivárgott. Haymerle némi meglepetéssel fogadta, hogy egy héttel Friedrichsruhi útja előtt Kálnoky már arról tudósított, hogy az orosz fővárosban is tudnak a küszöbön álló megbeszélésekről, és nagy reményeket fűznek a két német hatalom vezetőinek találkozójához. Szaburov fáradhatatlan tevékenysége a cárnál meleg támogatásra talál, tette még hozzá a nagykövet.⁹

Az osztrák – magyar diplomácia – ha a részleteket nem is ismerte pontosan – azzal tisztában volt, mire kell számítani. A német vezetők körében uralkodó „oroszljárás”¹⁰ megmutatta, Friedrichsruhban milyen irányba kell állítani a vitorlákat.

Az orosz külpolitika irányítói számára a törökellenes angol aktivitás a Közel-Keleten csakis egy bizonyos pontig lehetett kívánatos: addig, ameddig a szultánt Berlinben előírt kötelezettségei teljesítésére kívánta kényszeríteni. Amennyiben azonban az angol vállalkozókedv nem érné be az önmagában persze jelentéktelen Dulcignóval, hanem az oszmán birodalom központjait venné célba, netán a szorosok ellen is irá-

⁸ Széchényi an Haymerle. Privat. Berlin, 18. August 1880.; Széchényi an Haymerle. 20. August 1880. Mindkettő: HHStA PA III/121.

⁹ Kálnoky an Haymerle. Tel. Nr. 94. St. Petersburg, 28. August 1880. Uo. I/454.

¹⁰ Pasetti an Kállay. Privat. Berlin, 3. September 1880. Uo. III/121.

nyulna – már szükségszerűen ellentétbe kerülne a cárizmus saját külön érdekeivel. 1880 nyarán kettős kurzus figyelhető meg az orosz politikában. Pétervár ápolta a jó viszonyt Angliával és támogatta annak erőfeszítéseit a keleti kérdés körülhatárolt területein. Az angolok cserébe értésére adták, hogy nem lenne kifogásuk az ellen, ha Bulgáriában napirendre kerülne az unionista mozgalom.¹¹ Az már kevésbé volt vonzó, amit Russell berlini angol nagykövet sugallt Szaburovnak: amennyiben Oroszország hozzájárulna a szorosok megnyitásához, úgy Anglia hajlandó megakadályozni Ausztriát, hogy az birtokba vegye Szalonikit.¹² Az orosz politika másik áramlata viszont Bécs felé gravitált, Ausztria – Magyarországot próbálta meggyőzni arról, hogy az orosz kormány feltétlen hű a berlini döntésekhez, amint ezt korábban már tapasztaltuk.

Utolsó nyári találkozásokon Bismarck azt jósolta Szaburovnak, ha Gladstone akciója Törökország elleni angol erőszakot eredményez, akkor várni lehet, hogy Ausztriát félelme Oroszország karjaiba taszítja. Az alkalmat újból felhasználta a három egyezmény gondolatának propagálására: a szorosok kérdése kényes; ha Berlin végrehajtása nevében e pontra irányulna Gladstone akciója, úgy az könnyen Törökország egészének bukásához vezethet. Bismarck szerint Ausztriától ígéretet kellene szerezni a szorosok zártságának fenntartására – így lehetne elkerülni azt a katasztrofát, amit sem Oroszország, sem Ausztria nem kíván.¹³

A német kancellár biztatását Pétervárott azonnal tette kívánták váltani. Augusztus 4-én Szaburov megjelent Hohenlohénál, és közölte Oroszország javaslatát: ha Anglia a montenegrói rendezés kapcsán arra készülne, hogy hajóival a Dardanellákon áthaladjon, Németországnak, Ausztriának és Oroszországnak egyezsége kellene jutnia abban, hogy e szándékot közös nyilatkozattal meggátolják.¹⁴ Hamarosan olyan válasz érkezett Berlinből, amely felülmúlta az oroszok várakozásait. Augusztus 18-án – pontosan a Széchényivel folytatott első beszélgetés napján – Hohenlohe hosszan tárgyalt az orosz nagykövettel a három császári hatalom megegyezéséről. Hohenlohe érvelését az akkori konkrét helyzethez igazította: az egész közkeleti szituáción nagyon érződik a három hatalom közötti *általános* megegyezés hiánya. A napi nehézségeket könnyen áthidalhatnák, ha létezne egy megállapodás az „eventualitásokról”. Amikor Szaburov biztosította őt, hogy Oroszország semmit sem óhajt jobban, mint éppen egy ilyen megegyezést, Hohenlohe rögtön rátért a konkrétumokra. Közölte beszélgető partnerével, hogy küszöbön áll Bismarck és Haymerle személyes találkozója, és emiatt német részről felvilágosítást kérnek két pontban, melyek fontosság válhatnak, ha a három császár szövetsége komolyan megvitatásra kerülne. Az egyik: orosz részről még mindig érvényben levőnek tekintik-e a februárban kidolgozott tervet, a másik: Oroszország milyen kompenzációt tudna Ausztriának felajánlani a két Bulgária egyesülése fejében. Elképzelhető-e ebben az esetben Bosznia és Hercegovina állandó birtoklásának elismerése?¹⁵

¹¹ *Medlicott*, Bismarck 108.

¹² GP III. Nr. 519.

¹³ *Medlicott*, Bismarck 172.

¹⁴ GP III. Nr. 519.

¹⁵ *Medlicott*, Bismarck 173.

Giers előzetes válaszként annyit közölt Szaburovval, hogy Oroszországnak nem áll szándékában a bolgár kérdés rendezésének siettetése, inkább azt kívánja, hogy ha az unió akaratától függetlenül mégis megvalósulna, e tény ne válhasson osztrák–orosz viszály forrásává.¹⁶ Nyomban utána Bismarck felvetette Törökországnak, mint a szorosok természetes őrének bevonását a tervezett szövetségbe. Hozzátette: erre természetesen csak akkor kerülhet sor, ha Törökország pontot tesz a montenegrói ügy végére, valamint beleegyezését adja a bolgár unió létrejöttéhez és Bosznia osztrák birtokbavételéhez.¹⁷ Szaburov a gondolatért nem lelkesedett. Hogy az unióhoz megszerezzék Törökország beleegyezését – érvelt –, garantálni kellene többi keresztény tartományának érintetlenségét, ám ez ellentmondana a „nemzeti tradícióknak”. Biztosítani kell Ausztria előzetes hozzájárulását Bulgária és Kelet-Rumélia egyesítéséhez, de a terv realizálását halasszák el arra az időre, amikor Törökország annyira meggyengül, hogy a bolgárok az egyesülést véghez vihetik orosz segítség nélkül is. Pétervárott nagyon könnyen elfogadták érvelését, írja Szkazkin.¹⁸

Az augusztus 18-án feltett kérdésekre Hohenlohe szeptember elsején kapott választ Szaburovtól. A cár – közölte a nagykövet – nem óhajtja a bolgár ügyeket mesterségesen gyorsítani, hiszen a fejedelemség még gyenge ahhoz, hogy saját erejéből helyt álljon Törökországgal szemben. Oroszország nem vállalkozik egy törökellenes katonai akcióra. Arra viszont kész, hogy a megegyezés alapelveiről tárgyaljon. Szaburov azt állította Hohenlohénak, utasítása nem tartalmazza az orosz feltételeket, de személyes nézete szerint Pétervárott hajlanak arra, hogy Bosznia és Hercegovina annexióját elismerjék. Talán Novibazárét is – tette hozzá –, bár ő ebben kevésbé biztos. Az orosz kormány ugyancsak kész biztosítékot adni, hogy Bulgária nem nagyobbodik Makedónia rovására.¹⁹ Bismarck precízebb választ várt. Az orosz elképzelések tisztázását megnehezítette számára az, hogy Schweinitz révén is értesült az orosz feltételekről, de a saját nagykövetétől kapott értesülés lényegesen eltért attól, amit Szaburov állított.

Jomini ismertetett Schweinitzcel egy augusztus 30-i dátumú, Szaburovnak címzett levelet, amelyben Giers részletesen szólt az Ausztriával szembeni orosz igényekről. Eltérően Szaburovtól, Giers kifejezetten elhárította a hozzájárulást Novibazar annexiójához. További orosz igényként garanciát követelt arra, hogy Törökország nem él azon jogával, mely feljogosítja a balkáni hágók elfoglalására, és nem használja a részére Kelet-Ruméliában biztosított katonai utakat. Bismarck közvetlenül Haymerle megérkezése előtt kapta kézhez Schweinitz táviratát Giers leveléről.²⁰

Az osztrák–magyar külügyminiszter szeptember 4-én és 5-én vendégeskedett Friedrichsruhban. A találkozó jelentőségével az utólagos feljegyzések tanúsága szerint mindkét részről kezdettől fogva tisztában voltak. Haymerle szeptember 9-én kétrészes, terjedelmes jelentést készített Ferenc József részére. Bismarck előző nap egyik belső munkatársának diktálta le összefoglalását. A két szöveg lényeges tartalmi

¹⁶ Uo. 174–175.

¹⁷ *Szkazkin*, Konyec 160.

¹⁸ Uo. 160–161.

¹⁹ *Medlicott*, Bismarck 176–177.

²⁰ L. erről Jomini levelezését. *Jelavich*, Jomini 543.

kérdésekben eltérést mutat. Témánk szempontjából kedvező, hogy Haymerle felterjesztése a részletesebb, alaposabb. A két iratot együttesen vizsgálva megfelelő képet nyerhetünk a megbeszélés lefolyásáról és eredményéről.²¹

Bismarck rögtön a legfontosabbal, az osztrák – orosz közeledés szükségességével kezdte. Saját szerepét szerényen a háttérbe helyezve a találkozójukat megelőző német – orosz érintkezésekről csupán annyit közölt, hogy az oroszok „megmagyarázhatatlan módon” két héttel korábban értesültek Haymerle friedrichsrui jöveteléről, erre Szaburov kéréssel fordult hozzá, segítse elő a jobb megértést Oroszország és Ausztria – Magyarország között. A kancellár átadta Haymerlének Szaburov szeptember elseji nyilatkozatát, és ismertette vele Schweinitz közlését a Giers részéről megfogalmazott feltételekről. Ezzel összefüggésben vetette fel azt a lehetőséget, hogy Szaburovot is bevonják tanácskozásaikba. Haymerle az ötletet azzal utasította el, hogy nincs császári felhatalmazása; ennek ellenére ő Bismarckkal hajlandó az ügyről bizalmas eszmecserét folytatni, de a fantáziadús nagykövettel nem kíván a kérdésről vitázni, sem pedig a továbbiakra nézve elkötelező kijelentéseket tenni előtte.

Bismarck nagy gonddal sorolta a megegyezés mellett szóló érveket: a Nyugaton terjedő republikanizmus miatt erősíteni kell a monarchista elveket; meg kell akadályozni, hogy Oroszország a kettős szövetséggel szembeni bizalmatlanság miatt teljesen Angliához pártoljon; meg kell gyengíteni a Gladstone-rezsimet Angliában. (Ez utóbbival kapcsolatban érvelt azzal, hogy ha Szaburov Friedrichruhba látogatna Haymerle ottani tartózkodása idején, a három császár szövetség perspektívája nagyon egészséges riadalmat váltana ki a szigetországban, segítene ráébreszteni az angolokat igazi érdekeikre.) Ha Ausztriának és Oroszországnak nem sikerülne egyezsége jutnia egymással, a minden bizonnyal bekövetkező bolgár unió könnyen háborúhoz vezet. Bécs ma még abban a helyzetben van, hogy feltételeket szabhat az oroszoknak, egy fait accomplival szemben viszont háború nélkül semmit sem tehet.

Haymerle első reakciója az volt, hogy elismételte, amit a témáról korábban többször hangoztatott: rendkívül veszélyes Oroszországgal kötelező megállapodásokat kötni. Most nagy nyomatékkal állítják ugyan, hogy ragaszkodnak a berlini szerződéshez, hogy feladták az azonnali unió gondolatát, ám a Monarchiának jó oka van ebben kételkedni; Kelet-Ruméliában és a fejedelemségben orosz befolyásra gyorsan haladnak előre a dolgok, s íme, ráadásul Pétervár arra kéri Bismarckot, szerezze meg Ausztria – Magyarország beleegyezését az unióhoz. Továbbá nemcsak Kelet-Ruméliáról van szó, hanem Makedóniáról is, a friss diplomáciai jelentések az ottani agitáció erősödését jelzik. Semmiféle ígélet nem bírhat nagyobb kötelező erővel, mint maga a berlini szerződés. A legjobb konzervatív politika: ragaszkodni a meglévő szerződésekhez.

Az osztrák – magyar külügyminiszter igen meggyőzően elevenítette fel az addigi elutasító magatartását alátámasztó érveket. 1880 szeptemberében azonban nem érhet be a régebbi, javarészt elvontnak tűnő igazságok ismételtetésével. Fenntartásait bizonyára azért vélte szükségesnek előrebocsátani, hogy saját addigi politikáját igazolja, még inkább azért, hogy Oroszországgal szembeni változatlanul mély bizalmatlanságát hangsúlyozza. (Ez utóbbi körülményt Bismarck kellőképpen méltá-

²¹ Haymerle szeptember 9-i két felterjesztését közli: Berliner Monatshefte, November, 1940. 719–729. Eredetéről l. *Medlicott*, Bismarck 178.; Bismarck összegzése: *Windelband* 171–173.

nyolta is.) Az elvhűség hangoztatása mellett viszont Haymerle kénytelen volt elismerni, hogy a viszonyok időközben alapvetően megváltoztak, és ennek megfelelően az ő magatartásának szintén változnia kell. Feljegyzésében a kor szokásos bürokratikus stílusában ezt így rögzítette: „Elismerem tehát, hogy hasznos Oroszországgal jóban lenni, különösen, amióta Anglia oly szorgalmasan dolgozik Törökország aláadásán, erre az országra többé nem számíthatunk. Suvalov és Salisbury szerencsétlen alkotása hosszú távon tarthatatlan, az unió előbb vagy utóbb végbemegy. Méltányolom tehát azon argumentáció jogosságát, hogy az egyesülésnek ma még békés úton szabhatunk feltételeket. Ezért a császári utasítás megszerzése után és Szaburov közlését pontosabban mérlegelve kész vagyok arra, hogy valószínű feltételeinkről belemenjek egy bizalmas eszmecserébe.”

Az idézett gondolat a friedrichsruhi találkozó legjelentősebb mozzanata. Haymerle ígérete az osztrák–magyar külpolitika érlelődő fordulatának bizonyítéka. Fontosnak tartjuk kiemelni az állítás *mindkét* elemét: egyrészt, hogy fordulatról van szó, másrészt, hogy ennek csupán az elején vagyunk. Az irányváltás elkerülhetlenségének beismerése egy nem sokkal korábban indult hosszú folyamat része. Volt alkalmunk tapasztalni, hogy az osztrák–magyar külügyminiszter idáig elvi alapon rendre elzárkózott az elől, hogy az oroszokkal a jövődő balkáni változások esélyeit latolgassa, hogy az „eshetőségekről” tárgyaljon. Friedrichsruhban erre többé képtelen. Beleegyezik, hogy a Bismarck részéről óhajtott konkrét orosz–osztrák alkudozásokat – egyelőre az általános tájékozódás szintjén – megkezdjék. A Bismarckkal folytatott hosszú megbeszélés java részét arra használta fel, hogy csokorba gyűjtse a „valószínű” osztrák–magyar feltételeket, majd a német kancellárt meggyőzze azok jogosságáról.

A tárgyalás konkrét menetét csupán részben követve, lássuk először, hogyan reagált Haymerle a Szaburov–Giers-féle programra. A két Bulgária egyesítéséről szólva a miniszter „örömmel veszi tudomásul”, hogy az orosz kormány Szaburov révén megismételte korábbi ígését: nincs szándékában siettetni az uniót. Rögtön két kívánságot fűzött ehhez. Elkerülendőnek tartotta, hogy az unió a görög kérdéssel egybeessen és az utóbbi elintézése előtt végbemenjen. Érvélese szerint ez esetben Törökország a kettős veszély miatt könnyen kétségbeesne és megtámadná valamelyik szomszédját. A háborút – más-más okból persze – sem Oroszország, sem Ausztria – Magyarország nem akarja. Az unióhoz kapcsolt másik konkrét kívánság egyáltalán nem új: az eljövendő állam se délen, se nyugaton ne terjedjen túl a Berlinben megszabott határokon, hogy ezáltal – Andrássy óta ismerős az igény – a Vardar völgye teljesen szabad maradjon. A beszélgetés egy későbbi szakaszában Haymerle a kívánnivalók között említette, hogy Bulgáriában az „ügyek fejlődésénél” az orosz helyett jobban érvényesüljön a bolgár nemzeti jelleg.

Az egyéb orosz feltételek közül érdembeli megjegyzést a balkáni hágókkal kapcsolatos garanciához fűzött. Nem zárkózott el az elől, hogy Törökországot diplomáciai eszközökkel eltanácsolják a hágók esetleges elfoglalásától, de óvott attól is, hogy a kért „garancia” olyan értelmezést nyerhessen, amely szerint akár katonai eszközökkel is kényszeríthetik erre a Portát.

Az osztrák–magyar kívánságok további sorjázása előtt utalni kell arra, hogy Haymerle a beszélgetés egész ideje alatt szándékosan kerülte a pontos, tételes formulákat, inkább az informatív jelleget domborította ki. Bosznia és Hercegovina annexió-

jának orosz elfogadását tárgyalva a miniszter emlékeztetett arra, hogy ezt nem lehet új koncesszióknak minősíteni, hiszen a régebbi orosz–osztrák megállapodások már tételesen tartalmazzák azt. Boszniáról az 1877 januári kiegészítő jegyzőkönyv, a novibazári szandzsákról pedig az 1878. július 13-i berlini kétoldalú különmegállapodás rendelkezik. Bismarck az utóbbiról addig nem tudott.²² Ha számára kellemetlen meglepetést okozott a tény, hogy Oroszország és Ausztria–Magyarország a háta mögött és a tudta nélkül titkos szerződést kötött a kongresszus idején, úgy Haymerle legalább annyira kellemetlenül érintette, hogy Oroszország nem erősítette meg korábban vállalt kötelezettségeit. Nyomban azzal érvelt Bismarcknak, hogy ha az oroszok szerint a régebbi szerződészerű ígéretek kötelező ereje hiányzik, ő joggal kérdezheti, miért kellene egy ugyanilyen jellegű újabb ígéretnak több hitelt adni.

A bolgár egyesítéssel növekvő orosz befolyásért cserébe Ausztria–Magyarország a vele szomszédos országokban kívánja saját helyzetét erősíteni, fejtegette Haymerle. E témának különösen nagy teret szentelt. Hogy a németek milyen előzetes elképzelést alkottak maguknak az általuk tárgyalóasztalhoz kényszerítendő partnerek vélt igényeiről, azt a fentebb említett, Schweinitz részére készített augusztus 28-i utasítás árulja el. Bismarck feltételezte, hogy az oroszok elsősorban a Dardanellák biztosítását kívánják egy flottatámadás ellen, valamint a bolgár uniót szorgalmazzák; ezek ellenértékeként osztrák–magyar részről szerinte számításba jöhet Görögország erősítése,²³ Bosznia–Hercegovina helyzetének megszilárdítása, Makedónia biztosítása a bolgár tervekkel szemben és végül egy mérsékeltlen erős török uralom garantálása Konstantinápolyban. Bosznia és Makedónia – mint tapasztaltuk – tényleg napi-rendre került Friedrichruhban, a török uralom fennmaradásának biztosítása (bár régi osztrák–magyar igény volt) ezúttal nem. Kissé meglepő, hogy német részről ezeken túlmenően mindössze Görögországot említették, hiszen Berlinben jól ismerték a Romániával kapcsolatos bécsi felfogást és tájékozottak voltak a Monarchia nehézségeiről is Szerbiában. Haymerle éppen e két balkáni országot állította fejtegetései középpontjába.

Amit Szerbiáról mondott, különösen határozottan hangzott. „Szabad kezét igénylünk Szerbiával szemben arra az esetre, ha ezen ország folyamatosan ellenséges magatartása arra kényszerítene minket, hogy a pusztán kereskedelempolitikai eszközöknél hathatósabb módon járjunk el. Bennünket nem a hódítás szándéka vezet, célunk csupán annyi, hogy egy rossz szomszédból jót csináljunk.” A miniszter enyhítésként hozzáfűzte, hogy Oroszország ezt a fejleményt megelőzheti, ha rábírja Szerbiát a Monarchia iránti barátságosabb magatartásra. Románia számára Haymerle területi kárpótlást igényelt, mivel Bulgária megerősödése megváltoztatná a Berlinben kialakított erőviszonyokat. A beszélgetés során Románia helyzete egy másik összefüggésben rendkívül nagy hangsúlyt kapott. Az orosz–osztrák balkáni érdekegyez-

²² Ő maga legalábbis ezt állította. *Windelband* 173.

²³ Augusztus derekán a németek felvetették egy esetleges görög–albán perszonálunió kérdését. Erről Reuss tárgyalt Kállayval, aki akkor a minisztérium első osztályfőnöke (miniszterhelyettes) volt. Kállay elismerte, hogy ez a változat a balkáni szlávokat ellensúlyozná, és talán Törökország számára is könnyebbé válna Makedónia megtartása, ami „Ausztria–Magyarország tulajdonképpen érdeke”. De az egész elképzelést irreálisnak vélte. Reuss an Hohenlohe. Nr. 408. Wien, 16. August 1880. PA AA Russland Nr. 69. Bd. 3.

tetés során szükségképpen felvetődtek a kettősszövetséget közvetlenül érintő problémák is.

Bismarck ismét megpróbálta Haymerlét rávenni arra, hogy a kettősszövetség miatt még mindig aggódó Oroszországot valamilyen formában biztosítsák arról, hogy sem Németország, sem Ausztria – Magyarország nem akarja megtámadni. Szerinte e célra egy olyan szerződés lenne alkalmas, amelyben kölcsönösen kötelezettséget vállalnának, hogy egymással szemben nem lépnek fel agresszíven. Haymerle hajlandó volt megerősíteni, hogy nincsenek agresszív szándékai, de a szerződéskötést – mivel az módosítaná a német – osztrák szerződés jellegét – elutasította. Ragaszkodott ahhoz, hogy Ausztria – Magyarország és Németország nem kerülhet Oroszországgal ugyanolyan kapcsolatba, mint amilyenben egymással vannak. A nagyobb hatás kedvéért felolvasta Bismarcknak május 30-i – általunk ismert – felterjesztését, amely bizonyítja, hogy a kancellár maga fogalmazta meg ezt az elvet. Bár Bismarck kijelentette, akkori állításait ma is teljes mértékben vállalja, Haymerle úgy találta, nem túl nagy meggyőződéssel tette ezt. A miniszter visszatért az agresszió fogalmára és megpróbálkozott annak újraértelmezésével.

Egy esetleges orosz – német összecsapás alkalmával Oroszországnak közvetlenül német területre kell betörnie, fejtegette Haymerle. Ausztriát viszont az oroszok nemcsak Galíciában vagy Erdélyben (!) támadhatják meg, hanem Románián keresztül is. Egy Románia elleni orosz támadást, vagy egy kikényszerített, esetleg megvásárolt átvonulást diplomáciailag még egyáltalán nem lehet Ausztria – Magyarország ellen irányuló agresszióknak felfogni, mivel a támadás nem közvetlenül e területet érinti. Az eset mégis arra kényszerítheti a Monarchiát, hogy az orosz eljárásnak ellenszegüljön. Ha olyan egyezményről tárgyal a két fél, amilyen Bismarck szeme előtt lebeg, abban valamilyen formában garancia kell Románia biztonságáról is, ismételte többször Haymerle, egy orosz – török háború esetére gondolva. Az utóbbi lehetőséget Bismarck sem zárhatta ki; az unióval kapcsolatban, ha tagadólag is, maguk az oroszok említették a katonai konfliktust. De a romániai orosz átvonulás problémáját Bismarck megpróbálta a maga könnyed modorában elintézni. Azt ugyan nem hiszi – fejtegette –, hogy Oroszország erőszakkal akarna Románián átvonulni – egy független állam elleni merénylet kihívás Európával szemben –, de ha mégis megtenné, Ausztria foglalja el Szerbiát, vagy „Románia védelmében” akár Valachiát is. Haymerlét ilyen régi szabású ötlettel nem lehetett kielégíteni. Neki Bismarck támogatása másra kellett. Nyíltan feltárta tehát, hogy az osztrák – magyar érdekek azt sem tűrik el, hogy Románia beleegyezésével haladjanak át az országon az orosz seregek. Ilyen esetben a Monarchia mind a két állam ellen „kénytelen frontot alkotni”. Érvéle végül is hatástalan maradt. Bismarcktól mi sem állott távolabb, mint hogy a kettősszövetséget arra engedje felhasználni, hogy Oroszországot távol tartsák a Balkán félszigettől. „Azon célzásokra, vajon Németország számára adott-e a casus foederis, ha Oroszország minket nem közvetlenül, hanem a herceg által elismert érdekeltségi területünkön, különösen Romániában, támadna meg, és nekünk erre reagálnunk kellene, a kancellár nem a kívánatos világossággal válaszolt.”

A román kérdésnek tehát osztrák – magyar részről különleges szerep jutott. Bismarck nem fukarkodott a szóval, amikor az orosz átvonulási igényt jogtalanak kellett bélyegeznie. Német részről sem tűrik el a jogrend ilyesfajta megsértését, jelentette ki. De sokkal kevesebb készséget árult el, amikor Haymerle arra kérte,

tolmácsolja az oroszoknak a Romániával kapcsolatos osztrák aggodalmakat. Csak a miniszter kifejezett sürgetésére vállalta el mégis a feladatot. Azt ígérte, igyekszik áthidaló megoldást találni, esetleg olyan formában, hogy Oroszországot felkéri, törökellenes háborút csak Kisásziában vagy a tengeren keresztül folytasson. Haymerle felvetette, a két érdekelt hatalom kötelezhetné magát, csakis a másik kifejezett hozzájárulásával lép román területre. Engedékenységet demonstrálandó, a miniszter kilátásba helyezte, hogy támogatja a Dardanellák bezártságának olyan interpretációját, ami az orosz kívánságnak felel meg.

Bismarck e kényes tárgyalási szakaszban nem tartotta feladatának, hogy a jóformán még el sem kezdődött alkudozás részleteibe beleártsa magát. A Haymerle által közöltekre mindössze annyi megjegyzést tett, hogy a feltételek közül a maga részéről a Szerbiával és Romániával kapcsolatosakat túlzottaknak találja. Viszont önként vállalkozott arra, hogy Haymerle nyilatkozataiból mindazt, amit szükségesnek vél továbbítani az oroszokhoz, egy memorandumban összefoglalja és elküldi Bécsbe, mielőtt a további részletekről tárgyalásba bocsátkozna Szaburovval. Az oroszokkal egyelőre csupán Haymerle tárgyalási készségét tudatja, jelentette ki.

A kétnapos megbeszélés eredményét az utólagos számadásokból ítélve a két résztvevő kétféleképpen értékelte. Haymerle különféle célokra több beszámolót is készített. Mindegyikből kiolvasható az a meggyőződése, hogy nagy engedményt tett. A bécsi külügyi levéltár anyagát is felhasználó Medlicott feltételezi, hogy Haymerlének a szövetségi tárgyalások megkezdését kilátásba helyező ígérethez előzetesen meg kellett szereznie a császár beleegyezését.²⁴ Az eddig ismert források arra nem utalnak, hogy Haymerle Friedrichsruh előtt tárgyalat volna vele a témáról. Az uralkodó hangulatát ismerve feltehetően számított a beleegyezésre, ám aligha véletlenül ismételtette Bismarcknak, hogy mind az általa előadottak megerősítéséhez, mind az esetleges további lépésekhez még szükség van az uralkodó jóváhagyására. A szeptember 9-i felterjesztés első részének zárópasszusa is sejtetni enged a előzetes felhatalmazás hiányát. Haymerle köteles volt eljárását igazolni Ferenc József előtt: „Hogy a Bismarck javasolta megegyezést Oroszországgal nem utasítom egyszerűen vissza, annak fő oka Anglia magatartása és az a körülmény, hogy kevés hatásos eszközünk van az egyesülés meggátolására, akár Oroszország szítja azt, akár a belső bolgár és kelet-roméliai erőkből nő ki. Gladstone a délszlávok iránti vonzalmával az ügyet inkább elősegíti, semmint akadályozza, továbbá a köztársasági Franciaország és a radikális Itália a nemzetiségek önrendelkezésével semmi mást nem szegezne szembe, mint papirostiltakozást, ha egyáltalán még erre is elszánná magát. Ha azonban a törököket az országban meghagyjuk, ezzel talán új háborút idézünk elő Oroszország és Törökország között, s mivel Oroszország csak Románián át juthat el Bulgáriába, ezzel felvetődne a román terület sérthetetlenségének számunka életfontosságú kérdése.”

Ugyanakkor abban egyet lehet érteni Medlicottal,²⁵ hogy Bismarck rendkívül pontatlan feljegyzést diktált a találkozóról, és rosszindulatúan viszonyult az osztrák – magyar miniszterhez. A kancellár nem szólt arról a kísérletről, hogy Szaburovot nyomban vonják be a vitába, nem említette a Szerbiával kapcsolatos esetleges osztrák – magyar fellépést, sem az orosz elképzelések támogatását a szorosok kérdésében, és

²⁴ Medlicott, Bismarck 181.

²⁵ Uo. 185.

nyoma sincs a kettősszövetség jellegéről, a casus foederisről folytatott eszmecserének. A legjelentősebb mulasztás az, hogy nincs említés Haymerle ígretéről, hogy felújítják a tárgyalásokat Oroszországgal. A hiányosságokat Windelband a kancellár akkori igen rossz egészségi állapotával magyarázza, Medlicott egyéb tényezőket is felsorakoztat.²⁶ Tény az, hogy sem Bismarck, sem a *Grosse Politik* későbbi összeállítói nem fárasztották magukat a valóságos körülmények feltárásával. Az egész kiterjedt bismarckiánus irodalom (a jól dokumentált Windelband is) beírta a kancellár saját vélekedésével.

Bismarck azt állította, a vita nagyon kevésbé tekinthető precíznek, hiszen nem ismerték pontosan az orosz felfogást.²⁷ Ezt a gondolatot megtaláljuk Haymerlénél is, azzal a kiegészítéssel, hogy orosz részről további felvilágosítások várhatók, ezek megérkezéig a két államférfi eszmecseréje csak előzetes jellegű lehet.²⁸ Bismarck azonban elsősorban nem az oroszokkal volt elégedetlen. A feljegyzését rögzítő Rantzau a kísérőlevélben megjegyezte, Haymerle nyilatkozatai annyira határozatlanok és bizonytalanok voltak, hogy Bismarck csak nagyon nehezen tudta a „vezető gondolatot” megragadni.²⁹ Tagadhatatlan, hogy még Haymerle saját felterjesztésére is erősen rányomja bélyegét a miniszter aggályoskodó, túl óvatos természete. Viszont nehezen képzelhető el, hogy a kancellár ne vette volna észre: Haymerle teljesen megváltoztatta felfogását, és hozzájárult az Oroszországgal kötendő megegyezést előkészítő tárgyalásokhoz. Ez volt a kancellár régen áhított célja. 1880 szeptemberében közel jutott vágya teljesítéséhez. Mégis elégedetlen, sőt érezhetően dühös volt Haymerlére. Aligha feltételezhető, hogy az osztrák politikusnak a részletekben megmutatkozó határozatlansága váltott ki ilyen érzelmi reakciót. Sokkal inkább arról volt szó, hogy Berlinben alábecsülték Andrassy utódát s bizonynal gyorsabb, látványosabb előrehaladást reméltek a friedrichsruhi tárgyalásoktól.

Az alkudozások kezdete

Amikor Haymerle visszaérkezett Bécsbe, rögtön felkereste Reusst, és beszámolt neki a történetekről. A német nagykövet érzékletesen írja le azt a sajátos állapotot, amely ez időben olyannyira jellemző Haymerlére. A miniszter két dolgot hangsúlyozott előtte: dinasztikus és monarchikus szempontoktól vezérelve szívesen hajlana arra, hogy a két közép-európai császárhatalomnak Oroszországgal kötendő szövetségéhez a kezét nyújtsa; a maga részéről igen veszélyesnek tartja a cári hatalommal való megegyezést, mert egyáltalán nem lehet tudni, hova vezethet az. A felemás érvelés nem lépi meg Reusst, a látszólagos ellentmondás nyitját könnyen megtalálja: Haymerle ugyan belátja, hogy bizonyos okok egy Oroszországgal kötendő megegyezésre sarkallnak, de nincs elég ereje az előtte tornyosuló kételyek leküzdésére.³⁰

²⁶ Uo. 185—186.; *Windelband* 173.

²⁷ *Szkazkin*, Konyec 160.

²⁸ Haymerle an Kállay. Tel. Hamburg, 8. September 1880. HHStA PA I/454.

²⁹ *Windelband* 173.

³⁰ Reuss an Bismarck. Nr. 432. Wien, 14. September 1880. PA AA Russland Nr. 69 secr. Bd. 3.

A jellemzés találó: a külügyminiszter ítélkezéseiben kettősség uralkodik. Szeptember 25-én közli a német nagykövettel: Ferenc József a friedrichsruhi megbeszélések alapján felhatalmazta őt a megkezdett út folytatására. De nem titkolja, hogy a korábbi rossz tapasztalatok miatt rendkívül mélyen gyökerezik az averzió az Oroszországgal kötendő szerződésekkel szemben.³¹

Kálnoky a friedrichsruhi találkozó hírére programadó levelet intéz miniszteréhez.³² Kiindulópontja teljesen egybevág Haymerle feltételezéseivel. Bizonyos volt abban, hogy Oroszország célja változatlanul Nagybulgária megeremtése, és azt sem tartotta kizártnak, hogy az oroszok ez ügyben már kapcsolatba léptek Gladstone-nal. Ha tehát Ausztria – Magyarország visszautasítja az orosz felajánlkozást, a tervet osztrákellenes éllel fogják végrehajtani. Ezt nem szabad engedni. A megegyezés lehetséges tartalmával kapcsolatban Kálnoky az annexiót nem tartja igazi ellenszolgálatásnak. „A kettős monarchia birtokon belül van, Törökország szétesésekor ki másnak juthat ez a terület? Nagybulgáriával szemben Románia és Szerbia megerősítése csak félig elegendő garancia érdekeink érvényesítésére – érvel a nagykövet. – E fejedelemségek magatartása a vasúti és kereskedelmi kérdésekben, a dunai hajózás ügyében világosan mutatja, mi várható tőlük. Az igazi feladat: bármily eszközzel alá kell vetnünk Szerbiát saját befolyásunknak. Ha ott mi leszünk az urak, akkor és csakis akkor lehetünk biztosak Bosznia birtokában, al-dunai és romániai befolyásunkban, csak akkor nyer balkáni hatalmi szféránk olyan szilárd bázist, amely érdekeinknek megfelel. . .”

Világos beszéd. És jellemző, hogy a Szerbiával szembeni érdek-összeütközés mennyire azonos reakciót vált ki az osztrák – magyar diplomácia vezető képviselőinél Széchényitől Haymerlén át Kálnokyig. Az erőszak mint megoldási mód rendkívül csábító. Elvégre nagyhatalomról van szó. Nem világos azonban, milyen szerep jutna az ügyben Oroszországnak. A kérdés tisztázódásához időre van szükség.

A nagykövet levelére Haymerle gyorsan válaszolt. Egyetértett az abban foglaltakkal. Közölte Friedrichsruh legfontosabb eredményét: Oroszország ígéretéért cserébe, hogy az események menetét nem gyorsítja, vállalkozott arra, hogy a cári birodalommal a bolgár unió esetlegességéről tárgyaljon.³³ Haymerle tehát egyetlen feltevést jelöl meg. Az első orosz reagálás éppen e döntő pontban éleszti újjá amúgy is meglevő kételyeit. Jomini ugyanakkor, amikor örömét fejezte ki Kálnokynak, hogy legalább bizonyos pontokon egyetértés alakult ki, hosszú fejtegetésbe bocsátkozott arról, hogy az orosz kormány az unionista mozgalom fékezésére tett minden erőfeszítése dacára a legközelebbi tavasszal elkerülhetetlenül bekövetkezik az erőszakos robbanás, ami újra lángba borítja majd az egész Balkánt, és ismét nyíltá teszi az egész keleti kérdést.³⁴ Hát ezt jelenti, hogy „nem gyorsítják”? Ha Jomini jövő tavaszt emleget – írta a miniszter Kálnokynak –, akkor „éppen az a bázis szűkül össze, amelyre a megbeszéléseinket szeretnénk alapozni. Bismarck megerősítette

³¹ Reuss an Bismarck. Nr. 450. Wien, 25. September 1880. Uo. Bd. 4.

³² Kálnoky an Haymerle. Privat. St. Petersburg, 7. September 1880. Ismerteti: *Rutkowski* 54–55.

³³ Haymerle an Kálnoky. Tel. Nr. 132. Wien, 15. September 1880. HHStA PA I/454.

³⁴ Kálnoky an Haymerle. Nr. 54 C. St. Pétersbourg, le 17/5 septembre 1880. Uo.

előttem, hogy az első feltétel – nem siettetni a dolgokat”. Jomini szavai viszont pontosan az ellenkezőjét bizonyítják. Oroszországgal ilyen feltételek mellett nem tanácsos konkrét tárgyalásokba bocsátkozni.³⁵ Hamar konkretizálódtak tehát a Pétervárral szembeni elköteleződés veszélyességéről Bismarcknak és Reussnak tett kijelentések.

Az eddigi történeti feldolgozások rendre megállapították, hogy a Friedrichsruból hazatért Haymerle a hármas tárgyalások ügyében halogató taktikát követett. Ez valóban így volt. Kevésbé elfogadható az a Bismarcktól származó beállítás, mely e tényt szinte kizárólag a miniszter közismert határozatlanságával, a felelősségtől való irtózásával magyarázza. Bármennyire tagadhatatlan, hogy a kérdés eme kizárólagosan szubjektív oldala a tárgyalások folyamán *mindvégig* szerephez jutott, ennyivel mégsem érhetjük be. Nyilvánvalóan közrejátszottak egyéb tényezők is. Nem lehet például megfelelkezni arról, hogy az osztrák–oros viszonyt előzőleg hosszú időn át az ellenségeség és a rosszindulat jellemezte s ezen még egy Haymerlétől személyi adottságaiban előnyösen különböző más miniszter sem tudott volna azonnal gyökeresen változtatni. Ugyanakkor Haymerle feltétlen „érdemének” kell betudnunk azt, hogy az Oroszországhoz való közeledés szándékát, magát a tárgyalási készséget a friedrichsruhi találkozás után többé nem tette kétségesse. Vagyis vállalta és keresztülítte az osztrák–magyar külpolitikai kurzus teljes átformálását. 1880 őszétől a probléma számára mindenekelőtt abban állt, mit tartalmazzon konkrétan ez a megegyezés és milyen formát adjanak neki. Ezt eldönteni egyáltalán nem volt könnyű, amit jól mutat az a körülmény, hogy a másik oldalon, Pétervárott szintén erős bizonytalanság uralkodott, ott sem tudtak rögtön világos, határozott és kész programot megfogalmazni. Sőt, orosz részről az azonnali, pontokba foglalt szerződéstől ugyancsak vonakodtak. Szimptomatikus, hogy a megegyezési szándék kölcsönös deklarációja után az első dolog, amiben a szövetkezésre vállalkozó két partner felfogása megegyezett, az attól való félelem volt, nehogy a másik rászedje a konkrét kikötésekben. Nem egyedül Haymerle jutott tehát 1880 szeptemberében arra a következtetésre, hogy a konkrét stipulációk nagyon veszélyesek,³⁶ Giers pontosan ugyanúgy vélekedett, amikor Oubrilhoz intézett utasításában sorra vette az osztrák–magyar igényeket.³⁷

Haymerle magatartásának megítélésénél mindezekon túl a szélesebb nemzetközi háttérről sem szabad megfelelkezni. A friedrichsruhi találkozót követő időszakban változatlanul feszült az általános helyzet, erősen bizonytalan még a Törökország elleni európai kényszerítő akció kimenetele. A montenegrói kérdés áttekintésekor tapasztalhattuk, milyen ellenérzést váltott ki Bécsben az angol kormány túl energikus cselekvésmódja. A „berlini rendezés” befejezését London úgy siettette, hogy közben szinte egy újabb keleti válság veszélyét idézte fel. Joggal írta tehát Haymerle szeptember 9-i felterjesztésében, hogy az angol kormányt megbízhatatlannak tartja. E vonatkozásban súlyosbító körülménynek számított az angol–orosz tevőleges együtthaladás ténye, annak ellenére, hogy mind angol, mind orosz részről hangsúlyoz-

³⁵ Haymerle an Kálnoky. Privat, geheim. Wien, 27. September 1880. Uo.

³⁶ Reuss an Bismarck. Nr. 449. Wien, 25. September 1880. PA AA Russland Nr. 69 secr. Bd. 4.

³⁷ Giers à Oubril. N° 352. Livadia, le 16/28 septembre 1880. AVPR f. K 1880 gy. 179.

ták Bécsben, hogy az együttműködés a berlini kötelezettségek teljesítését célozza, tehát az európai koncert sikere érdekében vállalt alkalmi összefogásról van szó. Ha a jövőt illetően talán némi reményt nyújthatott is ez a biztosíték, a pillanatnyi gondokon csak keveset segíthetett. Mutatja ezt az a jellegzetes beszélgetés, amelyet szeptember közepén Dilke, az angol külügyminisztérium rangban közvetlenül Granville után következő vezetője folytatott Hengelmüller ügyvivővel.³⁸

A liberális kabinet messzemenően elkötelezett a montenegrói és a görög kérdésben, fejtegette az angol diplomata. Megoldásukat még mint oppozíciós párt követelte, a múlt tehát kötelezi, és Gladstone elszántan tör célja felé. Dilke a montenegrói rendezés kilátásait biztatóan ítélte meg, de hozzátette, az angol kormány feltétlenül ragaszkodik a görög határvita hasonlóan sikeres elintézéséhez is. Amennyiben a flotta-tüntetés nem vezetne célhoz és az európai hatalmak partraszálló hadműveletére nem kerülhetne sor, Gladstone Görögország érdekében nem riadna vissza Szmirna kis-ázsiai kikötő zálogba vételétől sem. Ezen okfejtésben nem az a figyelemre méltó, hogy Londonban mennyire hajszolták a sikert – bár az a beismerés, hogy Anglia közvetlen török területek megszállásától sem riadna vissza *szeptember közepén*, tehát még jóval az európai flotta akciójának kezdete előtt, az eredendően mély bécsi rettegést további bizonyítékkal mélyítette el –, hanem az, hogy ezen feltárulkozás olyan bizalmas tájékoztatás részeként hangzott el, amelynek megvallott célja Ausztria – Magyarország meggyőzése volt Anglia békés szándékairól. London – ismerve az angol eljárás miatti bécsi gondokat és Odo Russel révén értesülve Bismarck szándékáról, hogy Haymerlét rábírja az Oroszországhoz való közeledésre – igyekezett megtépzott nimbuszát helyreállítani, szeretett volna újra a megbízható partner szerepébe kerülni. Dilke ismételten kiemelte Hengelmüller előtt, hogy Anglia célja nem Törökország szétlázása, s hogy a montenegrói és a görög kérdés elintézése után a liberális kormány a törököket nyugton hagyja, lemond reformköveteléseiről és visszatér elődjének konzervatív keleti politikájához. A kilátásba helyezett fordulat fő okaként Dilke azt a felismerést jelölte meg, hogy az angol érdekek szempontjából nem kívánatos, ha a szigetország Keleten Oroszországgal kettesben szövetkezik, mert ezzel izolálódna Európa többi részétől.

Az angolok a rákövetkező hetekben is feltűnő módon bizonygatták egyes osztrák – magyar diplomaták előtt, hogy nincs semmiféle titkos megállapodásuk Oroszországgal a Keletről. Ugyanakkor Kálnoky is meggyőzően érvelt amellett, hogy az intimitás a két hatalom közt látszólagos, az oroszok és az angolok érdekei hosszú távon annyira különbözőek, hogy „tartós entente” közöttük egyszerűen elképzelhetetlen.³⁹ Haymerle mégis rossz néven vette, hogy Pétervárott elítélték magatartását a török – montenegrói vitában, hogy az erősebb befolyásolástól való húzódozása elkeseredett panaszokat váltott ki orosz részről, s Szmirna elfoglalásának visszautasítása osztrákellenes hangulatot eredményezett.⁴⁰ A keleti ügyekben követett orosz magatartás kétértelműsége nagyon foglalkoztatta. Panaszkodott is mindezek miatt Reussnak, sőt úgy érezte, a közös tengeri akció sorsa körüli bizonytalanság és

³⁸ Hengelmüller an Haymerle. Nr. 73. Geheim. London, 15. September 1880. HHSStA PA VIII/95.

³⁹ Kálnoky an Haymerle. Nr. 54 C. St. Pétersbourg, le 17/5 septembre 1880. Uo. I/454.

⁴⁰ Trauttenberg an Haymerle. Nr. 65. St. Pétersbourg, le 19/7 octobre 1880. Uo.

általában a keleti rendezés változatlanul nyitott problémái miatt az Oroszországgal kötendő megegyezést egyelőre nem érdemes siettetni.⁴¹

Haymerle halogató magatartásának megítélésénél a legismertebb és legjobban dokumentált feldolgozások sztereotip módon röviden két dologra utalnak: a még le nem zárt montenegrói vitára és a delegációk esedékes évi összejövetelére.⁴² Az előbbiről már volt szó. A Haymerle által emlegetett (és az irodalomban hivatkozott) másik kifogás legfőképpen taktikai célokat szolgált, bár némi szorongás valóban tapasztalható volt nála. Kálnokyhoz írott szeptember 27-i levele befejező részében írja a részletekbe menő tárgyalások elodázására készítő okokról: a sajtó a Friedrichsruból fújó szelet hamar felfogta. A magyar lapok már most tele vannak izgató felhívásokkal, melyek a keleti kérdésben Oroszországgal létrejövő bármilyen megegyezést a nemzeti érdekek elárulásának bélyegzik. A miniszter hozzátette, a küszöbönálló delegációs üléseken is nehézségekkel kell számolnia, „különösen most, hogy nem magyar áll a külügyek élén”. A kormányt, amely az elmúlt hónapokban bizonyos népszerűtlen akciókat a berlini szerződésre hivatkozva védelmezett, nem lehet kitenni olyan szemrehányásnak, hogy most ugyanezen szerződést más pontokban feladja.⁴³ A delegációkról hasonlóan szólt Reussnak is, hozzátéve: „a hadügyi kiadások tervbe vett növelését akadályozná, ha nem jelenthetnénk ki teljes határozottsággal, hogy semmiféle megegyezésünk sincs Oroszországgal”.⁴⁴

Tévedés lenne persze azt hinni, hogy Haymerle a magyar sajtótól avagy némely képviselő ellenzéki felszólalásától hagyta volna magát befolyásolni. A külpolitikai kurzust Ausztriában sohasem az utóbbiak szabták meg. De éppúgy tévedés lenne azt gondolni, hogy a belpolitikai szempontokat teljesen figyelmen kívül lehetett hagyni. A vezető politikai rétegek igényeit a Monarchia mindkét felében ilyen vagy olyan formában számításba kellett venni a Ballhausplatzon akkor is, ha kifejezetten *titkos* egyezkedés volt napirenden. A helyzetet bonyolította az osztrák területen még mindig bizonytalan, átmeneti belső helyzet, az, hogy az osztrák – német liberálisok kiszorulása a közvetlen kormányhatalomból ekkor még korántsem volt lezárt folyamat. Ugyancsak érdemes megemlíteni, hogy ekkoriban szűnt meg Andrassy befolyása a külpolitika irányításában. „Mivel az ügyektől távol áll – idézi fel Reuss Haymerle szavait –, azok kényszerű szükségességét már nem látja. Csak a fejét csóválta, amikor tájékoztatást kapott az újabb fejleményekről.”⁴⁵

A friedrichsruhi látogatást követő három hónapot Medlicott úgy jellemzi, mint szélcsendes, nyugalmas állapotot a császárok szövetségének helyreállítását célzó tárgyalások folyamán.⁴⁶ Valóban nem került sor látványos *eseményekre*, mégis fontos ez az időszak. Ha ugyanis nem maradunk meg a látszólag statikus felszínénél, és a hármas összefogás eszméjét újra meg újra körbejáró nyilatkozatokat tartalmilag elemezzük, észre kell vennünk, hogy a nagy szóáradatot nemcsak a sok ismétlődés jel-

⁴¹ Reuss an Bismarck. Nr. 507. Budapest, 28. Oktober 1880. PA AA Russland Nr. 69 secr. Bd. 4.

⁴² *Windelband* 174., 194.; *Medlicott*, Bismarck 241.; *Bridge* 115. stb.

⁴³ Haymerle an Kálnoky. Privat, geheim. Wien, 27. September 1880. HHStA PA I/454.

⁴⁴ Reuss an Bismarck. Nr. 450. Wien, 25. September 1880. PA AA Russland Nr. 69 secr. Bd. 4.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ *Medlicott*, Bismarck 241.

lemzi, hanem itt már az egyezményvel összefüggő – az általánosságokon egyre több ponton túlmenő –, meglehetősen intenzív alkudozások folytak, egyelőre sajátos módon. Középpontban a bolgár unió, Szerbia és Novibazar problémái álltak.

Érdekes végigkísérni az *unióval* kapcsolatos osztrák – magyar megnyilatkozásokat. Már láttuk, hogy nemcsak elháríthatatlanságát ismerték el Bécsben, de megvalósulásával, mint igen közeli eshetőséggel számoltak. Később azonban Haymerle minden alkalommal tiltakozott, ha valaki e közeli eshetőséget konkretizálni próbálta. Jomini kijelentése mélyen az emlékezetébe vésődött, szinte kereste az alkalmat, hogy a németek meg az oroszok értésére adhassa, számára a „status quo amíg csak lehetséges” formula jelenti az egyedüli tárgyalási alapot.⁴⁷ Ismételten visszatért az oroszok azon ígéretére, hogy nem gyorsítják az eseményeket, s az unió csupán természetes úton következhet be.

Bismarck tájékoztatta az oroszokat a friedrichsruhi találkozó lefolyásáról és Haymerle igényeiről. Ez utóbbiakkal kapcsolatban Giers hosszabb levélben közölte reflexióit Oubrillal.⁴⁸ Örömet fejezte ki, hogy megnyílt az út a megegyezés előtt. Leginkább a két Bulgária egyesítésével foglalkozott. „Mi eltanácsoljuk ugyan a bolgárokat ettől – írta –, de ha valamikor a jövőben a körülmények váratlan találkozásának hatására mégis végbemegy, tudnunk kell, hogy Ausztria – Magyarország *nem helyezkedik szembe vele.*” Haymerle – akárcsak Bismarck – meglepődéssel konstataulta Giers újabb biztosítékát, és Oubril előtt aláhúzta, hogy számára az unió távoli lehetőség, nem olyasmi, ami nyolc hónapon belül várható, „ahogyan Pétervárott hírlik”. Az orosz érdekek szempontjából ugyancsak jobb, ha a dolgok a természetes úton haladnak.⁴⁹ Leginkább azonban Giers formulája ragadta meg figyelmét: „nem helyezkedik szembe”. Ebben olyan eszközt vél felfedezni, amely szemében alkalmasnak látszott arra, hogy a leendő megegyezéssel kapcsolatos nagy dilemmáján segítsen. Ha lassan, fokozatosan, külső nyomás nélkül fog végbemenni az egyesülés, úgy Ausztria – Magyarországnak módjában lesz a történeteket csendben, hallgatólagosan tudomásul venni. Haymerle elképzelése szerint ilyen esetben az osztrák – magyar magatartást fel lehetne úgy tüntetni, mintha az nem sértené a berlini szerződés előírásait.⁵⁰ Az unió megengedése oly módon, hogy közben jogi és formai oldalról a berlini traktátus intakt maradjon, s így elkerülhessék a szerződésszegés vádját, ez a gondolat akkoriban mélyen foglalkoztatta Bécset.

A tárgyalások most vizsgált átmeneti stádiumában az előzetes eszmecsere másik jellegzetes témáját *Szerbia* szolgáltatta. Ausztria – Magyarország számára a kritikus szakaszban megfeneklett kereskedelmi tárgyalások kínzóan aktuálissá tették a kérdést. Így mind a németek, mind az oroszok szinte természetesnek találták, hogy Haymerle az osztrák kompenzációs igények részeként arra kéri Pétervárt, hogy az szerbiai befolyását latba vetve segítsen a kettős monarchiának ottani nehézségei leküzdésében. Haymerle nem egészen így értelmezte a dolgot, és amikor felfogásának téves interpretálásáról tudomást szerzett, különös gonddal törekedett a helyreigazí-

⁴⁷ Oubril à Giers. N° 216. Vienne, le 14/26 septembre 1880. AVPR f. K 1880 gy. 179.

⁴⁸ Giers à Oubril. N° 352. Livadia, le 16/28 septembre 1880. Uo.

⁴⁹ Oubril à Giers. N° 261. Conf. Vienne, le 30 septembre/12 octobre 1880. Uo. gy. 176.

⁵⁰ Reuss an Bismarck. Nr. 507. Budapest, 28. Oktober 1880.; Berchem an Bismarck. Geheim. Wien, 22. November 1880. Mindkettő: PA AA Russland Nr. 69 secr. Bd. 4.

tásra. Saját igazának, meg a Monarchia hatalmi túlsúlyának tudatában fogalmazta meg igényét, amely legtömörebben talán a következőképpen összegezhető: Oroszországtól annak elismerését várja, hogy Szerbia közvetlen osztrák – magyar érdekeltségi terület, így a dualista monarchia jogos követeléseinek ott szabadon, az általa megválasztott módon szerezhet érvényt.

Kálnokyhoz írott levelében elmagyarázta: Jomini téved, ha azt hiszi, hogy ő az osztrák – magyar érdekek támogatását kéri. „Az orosz befolyásolást éppen Szerbia érdekében tartom kívánatosnak, hisz az utóbbi így esetleg megóvható a mi energikus eljárásunktól” – hangzott a kissé machiavellisztikus érvelés.⁵¹ A dolgot Reussnak is elmagyarázta, majd felszólította őt, helyesbítsék Szaburov előtt az osztrák – magyar felfogásról mondottakat. Haymerle ezen óhaja implicite persze az eszmecsere folytatását ígérte, s ez összhangban állt elképzeléseinek akkori, alakulóban levő állapotával. A miniszter még nem gondolta át következetesen az érdekszféra elhatárolásából, a balkáni befolyási övezetek kijelöléséből szükségszerűen eredő hátrányokat.

Amikor Haymerle kérésének megfelelően Berlinben tájékoztatták az orosz nagykoövetet, Szaburov nem emelt kifogást az ellen, hogy Ausztria – Magyarország megnehezítse kivitelét Szerbiába.⁵² Haymerle, miután a kijelentésről tudomást szerzett, indulatosan utasította vissza az engedékenységet: Ausztria nem orosz jóváhagyás alapján kereskedik Szerbiával. „Ha Pétervárott azt hiszik – kiáltott fel Reuss előtt –, hogy a szerb vámokkal kapcsolatos döntéseink jóváhagyása elégséges ahhoz, hogy mi hozzájáruljunk a két Bulgária egyesítéséhez, akkor ott furcsa illúziókat táplálnak. Követeléseink a berlini szerződésen alapulnak, nem igényelnek orosz engedélyezést. Ausztria megteszi azon lépéseket, amelyekkel egy nagyhatalom elérheti, hogy szomszédja feladja kihívó (chikanöse) politikáját. Oroszország ebben ne zavarjon minket – ez a mi feltételünk!”⁵³

Az orosz ellenérzést leghatározottabban Giers fogalmazta meg már hivatkozott szeptember 28-i levelében. „Akárcsak más téren, Szerbiával kapcsolatban is a megbékélés szelleme vezet minket. A bécsi kabinet különböző kérdéseknél tapasztalhatta jóakaratomkat, azt azonban nem kívánhatja tőlünk, hogy elvitassuk Szerbiától azon jogát, hogy maga ítélje meg saját érdekeit, és Oroszország arra használja fel befolyását, hogy egy független országot irányítson olyan tárgyalásokon, amelyekhez semmi köze sincs.”⁵⁴

Haymerle természetesen elhárította magáról a feltételezést, és Oubrilnak is kifejtette álláspontját. Szükségesnek vélte hangsúlyozni, hogy Ausztria – Magyarországnak nem célja Szerbia területének csökkentése vagy az ország annektálása, de fenn kívánja tartani azt a pozícióját, amellyel hajdanában rendelkezett a fejedelemségben, s aminek folyamatos fenntartását a berlini szerződés tételesen előírja. Ausztria nem tűrheti, hogy a legnagyobb kedvezményt élvező hatalomból a legkevésbé kedvezetté süllyedjen, ismételte meg számunkra ismerős érvét. Ezért előbb vagy utóbb kénytelen lesz megtorlást alkalmazni. Nagy súlyt helyez arra, hogy Oroszország pontosan ismerje a célt, amit Ausztria – Magyarország követ.

⁵¹ Haymerle an Kálnoky. Privat, geheim. Wien, 27. September 1880. HHStA PA I/454.

⁵² Notiz von L. Stirum. Abschrift. Berlin, 13. Oktober 1880. PA AA Serbien 4. Bd. 1.

⁵³ Reuss an Bismarck. Nr. 492. Wien, 17. Oktober 1880. Uo.

⁵⁴ Giers à Oubril. N° 352. Livadia, le 16/28 septembre. AVPR f. K 1880 gy. 179.

A két szövetkezni készülő kelet-európai nagyhatalom tárgyalásain kezdettől fogva a legkényesebb témák egyike volt *Novibazár* sorsa. Szaburov a berlini külügyi hivatalt ideiglenesen vezető Limburg-Stirum előtt két kifogást emelt. Egyrészt azt fejtegette, hogy Ausztriának az 1878. július 13-i megegyezés szerint támogatnia kellett volna Oroszországot a berlini szerződés végrehajtásakor adódó nehézségek leküzdésében, ami nem valósult meg. Másrészt azt állította, hogy Novibazár helyzete különbözik Boszniától, mely tény az 1879-es áprilisi konvenció megerősítette azzal, hogy Ausztriának a szandzsákban csupán néhány garnizont biztosított. A németek az orosz észrevételeket szintén továbbították Haymerlének.

A miniszter az első kifogásra tudott nehezebben válaszolni. Végére is a berlini szerződés végrehajtása során túlságosan gyakran került sor osztrák-magyar–orosz párharcra. Azért sikerült néhány példát találnia az osztrák segítőkészségre. A dolog lényegére tapintott azzal a megjegyzéssel, hogy Oroszország most olyan nehézségek leküzdéséhez vár segítséget, amelyek éppen a berlini szerződés egyik cikkének nem teljesítéséből származhatnak. Válaszának másik fele nagyobb meggyőző erővel bírt: Szaburov indokolatlanul hivatkozik a török–osztrák-magyar konvencióra és tévesen interpretálja azt. Egyrészt az áprilisi konvenció, akárcsak maga a berlini szerződés, a szandzsák egészére vonatkozik, Ausztria–Magyarország jogai érvényesítésekor kizárólag célszerűségből korlátozta magát néhány pontra. Másrészt, és elvileg ez a fontosabb, Ausztria–Magyarország bármiben egyezett meg a Portával a gyakorlati kivitelezés módozatairól, ez nem jogosítja fel Oroszországot arra, hogy Ausztriával szemben vállalt korábbi kötelezettségeit egyoldalúan csökkentse. Az Ausztriának orosz részről megadott jogok érvényét nem befolyásolhatja az, ha Ausztria egy harmadik hatalommal megegyezést köt.⁵⁵

A továbbiakban Novibazárról jó ideig kevesebb szó esett, mint az egyéb aktuális problémákról, Makedóniát is beleértve. Ennek egyik magyarázatát abban kereshetjük, hogy a bécsi felfogást ismertető Szaburov-jelentésre a cár feljegyezte: „Sokkal jobb lenne a kérdést nyugton hagyni.”⁵⁶ Jó ideig így is történt.

A három császár szövetséggel kapcsolatos tárgyalások menetét a szeptember eleji Bismarck–Haymerle találkozót követő időszakban érdemes a másik tárgyaló fél szemszögéből is megvizsgálni. A német–orosz érintkezéseket áttekintve a fejlemények egy újabb vonulatával találkozunk. Bár a kapcsolat Pétervár és Berlin között sokkal közvetlenebb volt, az érdembeli előrehaladást itt is fékezték bizonyos körülmények. Mindenekelőtt a világos orosz program hiánya. A német–orosz párbeszédet és az orosz belső viták lényegét Szkazkin időtálló monográfiája világította meg először behatóan. Oroszország megegyezési készségét adottnak véve, Szkazkin elsősorban a célkitűzés körüli különbségek feltárására és az ezekből folyó módszerbeli eltérésekre fordítja figyelmét. Joggal jár el így, hiszen a közép-európai hatalmakkal való szövetkezés szándékával egyedül Jomini szállt szembe. Bár a németekre meg az osztrákokra vonatkozó bíráló megjegyzéseinek zömével az orosz diplomaták közül sokan egyetértettek, végkövetkeztetését senki sem osztotta. Az izoláltság előnyeit taglaló érvelését Szaburov röviden intézte el: „amióta határaink mentén egy nagy

⁵⁵ A.u. Vortrag von Haymerle. Schönbrunn, 27. September 1880. HHStA PA I/454.; Reuss an Bismarck. Nr. 449. Wien, 25. September 1880. PA AA Russland Nr. 69 secr. Bd. 4.

⁵⁶ *Szkazkin*, Konyec 162.

Németország kerül el, mi csak úgy létezhünk, hogy e szomszédnak vagy szövetségese, vagy ellensége vagyunk”.⁵⁷ 1880 őszén tehát az orosz politikusok fő kérdése az volt: mihez kell Németország segítségével.

Amikor egy héttel a Bismarck – Haymerle találkozó után Limburg-Stirum a történekről rövid tájékoztatást adott Szaburovnak, orosz részről az eredményt kielégítőnek találták. A részletekre vonatkozó első replikákat fentebb már láttuk, az általános benyomást Szaburov így foglalta össze: „Ausztria elfogadja Bulgária egyesítését. Ez újabb burkolt csapás a berlini szerződésre!” A nagykövet egyedül Ausztria határtalan étvágya miatt nyugtalanzkodott, ezt azért látta különösen veszélyesnek, mert feltételezte, hogy a Monarchia Németország támogatását élvezi. Váratlanul érte őt Limburg-Stirum megjegyzése, melyből kitűnt, hogy az orosz felfogással kapcsolatos részletek hiánya miatt Bismarck nem tudott hozzáfogni a fő kérdéshez, az eshetőségek megvitatásához a Keleten.⁵⁸ Mivel jól ismerte Bismarck felfogását, a fő akadályt Ausztria ellenállásában kereste. Bismarck későbbi erőfeszítései nyomán hamarosan arra a meggyőződésre jutott, hogy az érdekszféra-felosztást tulajdonképpen osztrák részről is a gyakorlati tárgyalások témájának tekintik.

Egy október 10-i jelentésében Szaburov pozitív eredményként könyveli el, hogy Bismarck szerint Haymerle most már elfogadja a szorosokra vonatkozó orosz interpretációt. Bár Haymerle ehhez már Friedrichsruhban készségesen hozzájárult – talán az egyetlen rész kérdés, ahol sem akkor, sem később vita nem folyt –, Bismarck feledékenységére miatt Limburg-Stirum az első találkozón mindezt nem említette meg Szaburovnak. A kancellár annak hatására pótolta mulasztását, hogy Reuss egy jelentésében visszatért a problémára és utalt Haymerle kijelentésére, amivel a miniszter megerősítette az általa korábban mondottakat. Mivel Szaburov mindezt nem tudta, új, friss engedményként fogta fel a közlést, és okát is megtalálta az akkori aktuális nagypolitikai körülményekben – Szmirna elfoglalásának napirendre kerülésével hozta közvetlen összefüggésbe. „Berlinben és Bécsben félnek, hogy Gladstone magával ragad minket, s akarataink ellenére előidézük Törökország bukását.” Ebben az állításban benne rejlett a valóság egy darabkája, de a belőle folyó következtetés már túl messze megy. „Németország és Ausztria ma azt tartja feladatának, hogy megakadályozza Törökország felbomlását mindaddig, amíg Oroszország és Ausztria végleg meg nem állapodik egymással.”⁵⁹ Az európai török uralom teljes felszámolása nem annyira az osztrák–magyar külpolitikai vezetés, sokkal inkább Szaburov vágya volt. Bécs nem kívánta Törökországot eltüntetni, egyáltalán nem ezért vállalkozott a cárizmussal való egyezkedésre.

A szorosok problémájának középpontba állítása a cár szűkebb környezetében nem váltott ki túlzottan nagy lelkesedést. Szaburov erőfeszítéseit nem helyeselte Miljutyin, akinek befolyása a Livádiában tartózkodó cárra különösen erős volt: rajta kívül egyedül Giers adhatott tanácsot az uralkodónak külpolitikai kérdésekben. Ő azonban nagyon féltette bizonytalan pozícióját; a külügyminisztérium tényleges vezetője nem merészkedett odáig, hogy ilyen nagy horderejű kérdésben önálló véle-

⁵⁷ Szaburov 167. Jomini felfogásához l. *Jelavich*, Jomini 546.

⁵⁸ *Szkazkin*, Konyec 161–162.

⁵⁹ Szaburov 156–157.; *Szkazkin*, Konyec 163.

ményt nyilvánítson. Az „eshetőségek” problémája viszont előtérbe került, s így az orosz kormánynak foglalkoznia kellett vele. Szaburovtól olyan értesítés jött októberben, hogy Bismarck szerint a két német hatalom kész a szövetség helyreállítására Oroszországgal a februárban kidolgozott feltételek alapján. Miljutyinnak sikerült meggyőznie a cárt arról, hogy február óta a viszonyok alapvetően megváltoztak. A korábban kívánatos feltételek Beaconsfield bukásával elvesztették eredeti értelmüket, a februárban számba vett kölcsönös kötelezettségek ma már kizárólag Ausztriának előnyösek.⁶⁰

Miljutyin egy terjedelmes memorandumot készített „Gondolatok a keleti kérdés lehetséges megoldásáról az Ottomán Birodalom végső széthullásának esetére” címmel, melyben az orosz igényeket kielégítő távolabbi célokat vázolta fel.⁶¹ Abból indult ki, hogy az európai politika dogmája eddig Törökország megőrzése volt. De belátható időn belül a végső széthullás elkerülhetetlen. Az agonizáló oszmán alakulat helyét valamilyen életképes politikai szervezettel kell betölteni. Az európai diplomácia feladata megtalálni azt a kombinációt, amely nemcsak a balkáni népek jogos igényeit elégíti ki, hanem egyúttal a félsziget nyugalalmát és rendjét is képes biztosítani. Miljutyin szerint e célokat leginkább egy balkáni föderációval lehetne elérni, aminek a létrehozása persze nem a jelen feladata. Sőt elképzelhető, hogy békés úton ez a cél el sem érhető. Az egyik fő akadályt bizonyos nagyhatalmak egoizmusa jelenti, a másikat a területet benépesítő lakosság kaotikus állapota.⁶²

A föderációt Miljutyin a következőképpen képzelte el: az Ázsiába visszaszoruló Törökország csupán Konstantinápolyt és annak szűkebb környékét tartaná meg. Románia, Szerbia, Montenegró, Bulgária, Albánia és Görögország mint önálló államok alkotnák a föderációt. Miljutyin Bulgárián a San-Stefanó-i alakulatot értette. Ha Ausztria ezt hevesen ellenezné, úgy egy „közbeeső vegyes” államot lehetne kreálni Makedónia néven. Bosznia és Hercegovina ugyancsak a föderáció részét alkotná, de a terület megmaradna Ausztria birtokában. Vagyis Ausztria – Magyarország résztvevője lehetne az új alakulatnak, ahogy hajdanában az osztrák birodalom bizonyos területei részét alkották a Német Szövetségnek. Hasonló alapon venne részt a föderációban Törökország is a neki meghagyott területtel. A Márvány-tenger és a szorosok semleges zónát képeznének egy nemzetközi bizottság ellenőrzése alatt. Miljutyin felfogása szerint a föderáció tagjai egyben vámszövetséget is alkotnának.

Szkazkin e tervet elsődleges érdemét az orosz–török háború tanulságain alapuló mérsékletességben látja. Ez mindenesetre igaz, ha a szerény orosz igényekre gondolunk. Ugyancsak igaz, hogy mind Miljutyin kiindulópontja, mind a megoldási mód kísértetiesen emlékeztet Reichstadtra. Az ilyen – a népek és államok sorsát sajtáságos politikai racionalizmus alapján ideálisan elrendező – tervzetek irreálisát korunk olvasójának szükségtelen bizonygatni. Mégis, az orosz–osztrák egyezkedések történetéhez (a jelen munkában tárgyalt időszakon messze túlmenően is) hozzátartoznak az antagonisztikus ellentéteket harmonikus egységgé változtató széplelkű elképzelések.⁶³

⁶⁰ Miljutyin 274–275.

⁶¹ Részletes tartalmi ismertetése: *Szkazkin*, Konyec 164–166.

⁶² Miljutyin 277.

⁶³ Vö. *Palotás*, Balkán-kérdés 218 skk., 224.

Pillanatnyilag számunkra ennél fontosabb az, ami Miljutyin tervezetéből kitészik: a miniszter 1880 októberében az érdekszféra-felosztást nem tartotta a legkívánatosabbnak. Elképzelése jelentősen különbözött Szaburovétól. A nagykövet a végső célt a szorosok megszerzésében látta. A Balkán Oroszország és Ausztria – Magyarország közötti felosztásával elsődlegesen célszerűségi okokból szimpatizált. A 80-as években, vélte, e nélkül nem lehet közelebb kerülni a döntő kérdéshez. Miljutyin szerint viszont a 80-as évek gyakorlati politikájában nem a szorosok, hanem a szláv népek sorsa a központi probléma. A szorosok közvetlen orosz birtokát nem tartotta kötelezőnek, sokkal fontosabbnak ítélte az osztrák befolyás visszaszorítását a Balkánon. Miljutyin távolabbi jövőt illető elképzelései minden bizonnyal elfogadhatatlanok voltak Ausztria – Magyarország számára. A minisztert idealista tervei azonban nem gátolták abban, hogy a szóban forgó kérdésekben reális, Oroszország akkori helyzetével és gyengeségével összhangban álló politikát kövessen. Olyan politikát, amely végül is elfogadhatónak bizonyult a német és az osztrák tárgyaló partnerek számára.

Miljutyin és Szaburov között hosszú időn át rejtett polémia zajlott. Mindketten saját elképzeléseiknek igyekeztek megnyerni a nézeteiben nem mindig állhatatos II. Sándort. A harc váltakozó sikerrel folyt.

A végcél tekintetében tehát megoszlottak az orosz vezetők véleményei. Egyetértés volt viszont közöttük abban, hogy Ausztria a hármas megegyezésből nem tehet szert egyoldalú előnyökre. A szándékok előzetes felderítéskor ezt világosan tudatták a németekkel. Giers október 26-i instrukcióját Szaburov tolmácsolta Limburg-Stürumnak. „Az orosz és az osztrák pozíciók az utolsó háború óta a korábbinál több ponton érintkeznek. Ennek arányában vált nehezebbé az a feladat, hogy Ausztriával összhangban tudjunk cselekedni a Balkánon. Tekintettel kinyilvánított egyezkedési szándékunkra, Bismarcktól segítséget várunk mindazon kérdésekben, ahol nézeteltérés [disagreement] veszélye fenyeget.” A nagykövet három ilyen problémát nevezett meg: a kereskedelmi szerződést Szerbiával, a Duna-kérdést és a bulgáriai vasutak ügyét.⁶⁴

Az orosz felszólításra gyors német válasz érkezett: Bismarck nemcsak a kért támogatást ígérheti meg, de Oroszország a megegyezéstől sokkal messzebbmenő előnyökre is számíthat. Feltűnő az a bőkezűség, amellyel Bismarck ígéreteit osztogatta. A balkáni osztrák – magyar érdekekkel kapcsolatban kétféle, merőben eltérő segítséget helyezett kilátásba. Bécsben ugyan bírálta az osztrák balkáni politika ügytelenségét, a bírálatot azonban a sikertelenség váltotta ki. A hatalmi aspirációkkal teljesen egyetértett, e törekvések pártfogolójaként Németországot jelölte meg. Ezzel egyidejűleg az *ugyanezen* tervekkel elégedetlenkedő oroszokat is egyetértéséről biztosította, s nekik ellenkező előjelű támogatást ígért, mindössze azt kötve ki feltételként, hogy ismerjék el a „jogos” osztrák érdekeket.⁶⁵

A kettős monarchia (jórészt gazdasági jellegű) expanziós terveivel szemben Oroszország tehát német segítséget kért, de nem hagyatkozott csak erre. A politikai és stratégiai szempontból felettébb veszélyesnek ítélt törekvések ellen hathatósabb mó-

⁶⁴ Saburov 163–164.

⁶⁵ L. pl. *Windelband* 193–194.; Saburov 166.

don is harcolni kívánt. Giers egy másik levele tanúskodik erről. „A bécsi kabinet, ha kereskedelmi érdekeiről van szó, nem tekint túlzott aggályokkal a balkáni országok politikai függetlensége elé. Ezen országokat a rájuk kényszerített vasútvonal kiszolgáltatja az osztrák hadsereg kénye-kedvének, s ez a hadsereg, ha szükséges, könnyen behatolhat a félszigetre egyrészt Mitrovica és Szaloniki irányába, másrészt Bulgárián és a Balkánon keresztül. Ugyancsak nagy a veszély, hogy a Duna kizárólagosan osztrák folyami úttá alakul át. A kis országok érzik az őket fenyegető veszélyt és úgy tűnik, hajlandók a közös védekezés érdekében összefogni.” Giers a feladatot e törekvés ösztönzésében jelölte meg, emlékeztetve egyúttal arra, hogy „támogatásunkban rendkívüli elővigyázatossággal kell eljárni, nehogy valamiképp kompromittáljuk jó viszonyunkat Béccsel”. Egy másik levélben, Jomini előtt, nyíltabban fogalmazott: az óvatos eljárás ellenére, amennyire csak lehet, favorizálnunk kell a kis államok összefogását az Ausztriával szembeni közös védekezés céljából.⁶⁶

A tárgyalási programok kialakulása

1880 késő ősztől a Ballhausplatzon intenzíven folyt a bizonyossággal várt orosz–osztrák megegyezésre való *tényleges* felkészülés, a feltételek komoly átgondolása. A rendkívül fontos folyamatnak sajnálatosan kevés nyomát őrzik a bécsi külügyi akták, de számunkra a kevés is sokatmondó lehet. A külügyi levéltárban fennmaradt egy rövid levél Kálnokytól, amely arról tanúskodik, hogy a Bécsben szabadságát töltő nagykövet és minisztere között több ízben volt szó az Oroszországgal kötendő megállapodásról. Amikor Haymerle a delegációk miatt Pesten időzött, az eszmecsere levélváltás formájában folytatódott. A miniszter (eddig elő nem került) írására válaszolva a nagykövet a Pétervárott reá váró misszió sikere érdekében bizonyos lényeges „előkérdéseket” kívánt tisztázni. Választ várt arra, vajon Oroszországgal kizárólag Nagybulgáriáról akarnak-e egyezkedni, és az alku egyedül az unióhoz való osztrák hozzájárulás feltételeire korlátozódik majd, avagy esetleg további, egészen Konstantinápoly bukásáig terjedő „eshetőségeket” is szem előtt kell tartani. Az osztrák–magyar célokat illetően a nagykövet egyetlen dologról kért információt: a Monarchia szándékában áll-e hatalmi területét az Égei-tengerig kiterjeszteni. Tartalmatlan frázis-e ez vagy olyan, a jövőt illető szilárd terv („feststehender *Zukunft*splan”), amellyel számolni kell? Végül érdekelt, vajon egyszerűen diplomáciai megállapodás van-e kilátásban, vagy egy olyan kötelező erejű és a jövő érdekében a szükséges garanciákkal is ellátott formális szerződés, amire Bismarck törekszik.⁶⁷ Az osztrák–magyar részletes program december második felére már teljesen körvonalazódott. Ezt a programot legteljesebben az a kívánságlista tartalmazza, amelyet a külügyminisztériumban kifejezetten Kálnoky számára vetettek papírra, abban a hitben, hogy a hármas egyezkedés gyakorlati kivitelezésében Ausztriára is kezdeményező szerep vár. Haymerle emiatt behatóan tájékoztatta pétervári nagykövetét a dolgok állásáról.

⁶⁶ Giers à Oubril. N° 371. Livadia, le 20 octobre/1er novembre 1880. AVPR f. K 1880 gy. 179. A Jominihez írt levél: *Jelavich*, Jomini 549.

⁶⁷ Kálnoky an Haymerle. Privat, geheim. Wien, 9. November 1880. HHStA PA I/454.

Az irat különleges gonddal vizsgálta a jövőbeni tárgyalások várhatóan központi kérdését, Bulgária és Kelet-Rumélia egyesítését. Eszerint Ausztria – Magyarország az egyesítéssel *ténylegesen* nem fog szembeszegülni, nem bátorítja arra a Portát, hogy a Balkán hegység elfoglalását biztosító jogával éljen, sőt, szükség esetén, akár el is tanácsolja e lépéstől. E magatartás előfeltételei: a) hogy az egyesülés külső kezdeményezés és segítség nélkül, a bolgár nemzettől kiinduló ügyként menjen végbe; b) hogy a mozgalom ne lépje át Bulgária és Kelet-Rumélia határát s különösen Makedónia és a Vardar folyó völgye érintetlen maradjon; c) Ausztria – Magyarországtól ne várják el, hogy az uniót segítse, és azt sem, hogy olyan nyilatkozatot tegyen, ami a berlini szerződést érvénytelenítené.

Ez utóbbi pont szerint tehát a kettős monarchia a hallgatólagos tudomásulvételnél többre nem vállalkozik; a tervezet egy később törölt mondata szerint „a berlini szerződésnek az unió által involvált megsértése ellen nem tiltakozik”.

Az unióhoz való ilyesfajta osztrák – magyar hozzájárulást egy sor konkrét igény-nyel kapcsolták egybe:

1. Bulgária előzetesen köteles teljesíteni a berlini szerződés értelmében ráháruló kötelezettségeket: a) le kell bontania a dunai erődítményeket, mivel ezeket osztrák – magyar részről az unió pillanatában offenzív állásoknak minősítenék, b) a vasútvonal kiépítésére garanciát kell adnia.

2. Az orosz kormány befolyását használja fel arra, hogy az egyesülés proklamálását, amíg csak lehet, visszatartsa. Ausztria – Magyarország viszont fenntartja magának azt a jogot, hogy a bolgár kormányt alkalmas időpontban figyelmezteti: az unió mind osztrák – magyar, mind orosz részről csakis az 1. pontban körvonalazott feltételek mellett megengedett.

3. Hogy az unionista mozgalom tisztán helyi eredetét dokumentálni lehessen, s hogy az osztrák – magyar kormány saját tétlenségét a közvélemény előtt a dolgok erejére hivatkozva igazolhassa, leginkább azonban azért, hogy a megegyezés lényeges célját, a bolgár kérdés miatti esetleges háborút elhárítsák, az orosz kormány deklarálja, hogy tartózkodni fog minden egyoldalú fegyveres intervenciótól azon esetben, ha Törökország az unióval szemben ellenállást tanúsítana. Az esetleges orosz aggályok kivédésére e ponthoz még hozzáfűzték, hogy kizártnak kell minősíteni azt a lehetőséget, hogy Törökország Bulgária épségét veszélyeztesse vagy önkényesen megváltoztassa a berlini szerződés teremtette status quót.

4. Ha az unionista mozgalom áttérjedne Makedóniára, mind Ausztria – Magyarország, mind Oroszország szabad kezet ad a Portának saját birtoka biztosításához.

5. A létrejövő új bolgár államnak új alkotmányt kell adni, amely megnöveli az uralkodó hatalmát. A királysággá alakulás kizárt.

6. Meg kell fontolni a határok kiigazítását Szerbia és Románia javára, hogy ezen államokat megvédjék az új formáció túlsúlyától.

7. Oroszország újítsa meg korábbi ígéretét, mely szerint sem *ténylegesen*, sem diplomáciailag nem tanúsít ellenállást, ha Ausztria – Magyarország kimondja Bosznia, Hercegovina és a szandzsák annektálását. Oroszországnak általában köteleznie kellene magát, hogy a Balkán félsziget nyugati felén nem száll szembe az osztrák – magyar befolyással. Ausztria – Magyarország az unió megtörténte után elismeri az egyesült bolgár területek függetlenségét a Portától, feltéve, ha ezzel egyidejűleg megszűnik egy másik állam minden különleges befolyása ezen új államra, és törvényesen

kimondatik, hogy a magasabb állami tisztségviselők és katonatisztek csak a helyben születettek közül kerülhetnek ki.⁶⁸

A listát nem konkrét tárgyalási dokumentumnak szánták. Belső használatra készült, és mint ilyen „als vertrauliche Andeutungen” vitte magával Kálnoky. Nincs utalás arra, hogy a benne kifejezett kívánságok mindegyikét a tervezett megegyezés „sine qua non” feltételének fogták fel. Inkább az akkori maximális programot kell benne látnunk. A már ismertetett előzmények és a még tárgyalandó további események, illetve állásfoglalások egyaránt arra utalnak, hogy az osztrák–magyar külpolitika irányítóinak nem voltak vérmes reményeik. A tervbe vett megegyezéstől mindenképp a dualista monarchia már kivívott előnyös pozícióinak védelmét, a várható alakulások hátrányos következményeinek kivédését vagy semlegesítését remélhették. Ez természetesen magában foglalta a berlini szerződés teremtette gazdasági stb. *lehetőségek* kiaknázásának biztosítását is, ami szükségképpen a Monarchia gazdasági és politikai előretörésével járt volna együtt. Mégis, a program zöme mérsékeltnek mondható az utolsó, a hetedik ponthoz képest. Az annexió jog megerősítése – e pont első fele – nem volt új követelés, hanem Bécs számára magától értetődő dolog, szinte axióma. Nemcsak az oroszokkal szemben hangoztatták ezt. Amikor az olasz kormány 1880 legvégén semlegeségi paktum megkötését javasolta Bécsnek, s ennek alapelvét a status quo tiszteletben tartásában jelölte meg Keleten „a berlini szerződés döntései szerint”, a Ballhausplatzon megfogalmazott válasz az alapvető készséggel elfogadta, de elutasította azt, hogy e status quo Boszniára és Hercegovinára is kiterjedjen. A két tartományról nem volt hajlandó tárgyalni.⁶⁹ Viszont a hetedik pont második fele különleges igényeket tartalmazott: nem csupán a félsziget (elégé meghatározatlan) nyugati feléből zárta ki a cári nagyhatalmat, hanem még Bulgáriában is korlátozta annak befolyását. Tulajdonképpen az oroszok által favorizált unió gyümölcseit a kettős monarchia kívánta élvezni.

November vége felé Bismarck úgy érezte, itt az idő, hogy továbblépjenek a hármas megegyezés ügyében. Szaburov meghívót kapott tőle egy hosszabb friedrichsruhi tartózkodásra. Az orosz nagykövet látogatása fontos állomás a császárok szövetségének felélesztéséhez vezető úton.⁷⁰ Szaburov mindenképp azt firtatta, mi vendéglátójának véleménye Haymerle halogató magatartásáról. Nagyon érdekelt, vajon a bécsi miniszter lassúságának nem az-e az oka, hogy Ausztriát túlságosan védi szövetségi szerződése Németországgal. Bismarck rögtön felfogta a kérdés mélyebb értelmét. Igyekezett megnyugtatni az orosz diplomatát. A német érdekek – hangzott a válasz – nem engedik ugyan Ausztria szétrombolását, de az utóbbi hatalom egy támadás ellen nem kapott feltétlen garanciát. A németeket egy orosz–osztrák háború nagy zavarba hozná, ám Berlin magatartását minden körülmények között csakis saját érdekei diktálnák és „nem olyan kötelezettségek, amelyek nem léteznek”. Németország érdeke pedig az, hogy sem Oroszország, sem pedig Ausztria ne legyen *jeljesen* tönkretéve, nagyhatalmi létük ne kerüljön veszélybe. Ha Bismarck célja az

⁶⁸ A bécsi levéltárban fennmaradt iraton mindössze ez áll: „Zugeständnisse”. A fogalmazványra rávezették, hogy december 26-án adták át Kálnokynak. HHSStA PA I/454. Ismerteti *Medlicott*, Bismarck 255–256.

⁶⁹ Pribram 133–134.

⁷⁰ A találkozásiról l. Saburov 171–179.; *Szkazkin*, Konyec 163–164.

volt, hogy e magyarázattal félrevezesse tárgyaló partnerét, erőfeszítése úgy kétség-telenül sikerrel járt.

Szaburovra a legnagyobb hatást az tette, amit Bismarck az „eshetőségekről” mondott neki. „Ha Bécsben éles elméjű államférfiak lennének – fejtegette –, azok nem ingadoznának demarkációs vonalat húzni Törökország térképén. A megosztás mind az orosz, mind az osztrák felet kielégíthetné. De sajnos az osztrák miniszterek a leggyávábbak egész Európában. Félnék minden olyan kérdéstől, amely túlmutat az adott pillanaton. Ezért nem szabad elhamarkodottan kezdeményezni. Érjük be egyelőre azzal, ami a tervezetben most szerepel. Később talán továbbléphetünk.” Biztatásul a kancellár hozzátette, a maga részéről semmi kifogása nincs az ellen, ha az oroszok birtokba veszik Konstantinápolyt. Szaburov azt hitte, sőt részben saját erőfeszítésének tudta be, hogy az „orosz ék” egyre jobban eltávolítja egymástól Németországot és Ausztria – Magyarországot, a két tegnapi szövetségest. A lelken-dező jelentés margójára a cár annyit jegyzett fel, hogy az ilyen perspektívát nagyon kívánatosnak tartja, de kételkedik abban, hogy a dolgok tényleg így alakulnak.⁷¹

A beható megbeszélés végén egy újabb szerződés-tervezet született annak eredményeként, hogy a februári szövegen lényeges változtatásokat hajtottak végre. Ezen újabb változatban az *első cikk* a résztvevők egymás közötti viszonyát szabályozta. Előírta, hogy mindenkor a harmadik fél közvetítését kell kérni, „ha esetleg nézeteltérés vagy sérelem adódna” két aláíró között. Ugyancsak ide került az az előírás, amely jóindulatú semlegességet írt elő azon résztvevővel szemben, amely háborúba bonyolódik valamelyik negyedik állammal. A *második cikk* Ausztria – Magyarország kielégítésére előírta, hogy az európai Törökországot érintő bármely területi változáshoz a résztvevők kölcsönös egyetértése szükséges. Változatlanul hiányzott belőle Bosznia annexiójának elismerése, továbbra is csupán a Berlin után kialakult „új helyzetet” ismerte el. Ráadásul a boszniai okkupációból fakadó osztrák érdekek elismeréséről szóló passzus nemcsak a berlini szerződésre, hanem „az azt utólag értelmező” osztrák – török konvencióra is mint jogalapra hivatkozott. Jelentős változást e cikk harmadik bekezdése is tartalmaz. Bismarck szerette volna eloszlatni Haymerlének az oroszok esetleges romániai inváziójával kapcsolatos félelmét, ezért a fejedelemség semlegesítését indítványozta. Szaburov ezt ellenezte, arra hivatkozva, hogy Pétervárott ugyanakkor a Szerbia elleni lehetséges osztrák invázió miatt aggódnak. Végül egy olyan kikötésben állapodtak meg, mely szerint egyik birodalom sem küldhet csapatokat Törökország európai részébe, Romániába, Szerbiába vagy Montenegróba a másik kettő beleegyezése nélkül. Amennyiben valamelyik aláíró fél háborút kívánna indítani Törökország ellen, előzetesen tanácskoznia kell a két másik résztvevővel e háború esetleges eredményéről. Bismarck óhajának eleget téve a szorosok problémájával most az utolsó, a *harmadik cikk* foglalkozott, tartalmilag az előző tervezet vonatkozó pontjával egyezően.⁷²

A közös munka eredményével elégedett Szaburov december közepén Pétervárra utazott, hogy az új tervezethez elnyerje a cár jóváhagyását. Berlinbe csak 1881 január elején tért vissza. Addig a tárgyalások súlypontja Bécsbe helyeződött át.

⁷¹ Szkazkin, Konyec 164.

⁷² A tervezet szövege: Saburov 177–179.

Az orosz nagykövet friedrichsruhi tartózkodása felkeltette Bécs érdeklődését, de az újabb német – orosz párbeszéd tartalmáról jó ideig nem sikerült érdemleges információt szerezni. Miután a berlini nagykövet Széchényi ez irányú erőfeszítései nem jártak eredménnyel, Haymerle abban bízott, hogy az éppen Németországban időző Reuss, aki személyesen konzultált Bismarckkal, megadja majd a kellő felvilágosítókat. Mindenesetre úgy rendelkezett, hogy a szabadságon levő Kálnoky ne utazzon el Pétervárra, hanem Reuss visszatértéig maradjon Bécsben.⁷³

A december közepi Haymerle – Reuss megbeszélésről kimerítő tudósításokkal rendelkezünk. Igaz, Reuss első beszámolója tárgyyszerűségben még keveset nyújt. Néhány meglepőnek hangzó megállapítására érdemes ugyan figyelniünk, de egészében mégis inkább hangulatkép. Amikor aztán pár nap múlva Haymerle felolvasta a nagykövetnek saját feljegyzését, Reuss egy újabb beszámolót küldött Bismarcknak, ez már teljesen korrektül adja vissza a miniszter felfogását. Haymerle szinte tétel-szerűen foglalta össze akkori nézeteit.⁷⁴

A tárgyalásokról szólva előrebocsátotta, hogy ő már Friedrichsruhban elébe ment az oroszoknak, és akkori kijelentéseit változatlanul fenntartja. Ugyanakkor teljes határozottsággal beszélt újabb keletű, de már szilárd felfogásáról, mely szerint a megbeszélések témakörét lehetőség szerint szűkíteni kell. Leszögezte, hogy a tárgyalások nem terjedhetnek ki a keleti kérdés egészére, még kevésbé az utóbbi jövőbeli szabályozására vagy a Törökország összeomlásával kapcsolatos felosztási tervekre. Ezeknél az érdekellentétek csillapíthatatlanul élesek. A megegyezésnek a bolgár unióra (ha az a dolgok ereje folytán bekövetkezne), valamint Bosznia, Hercegovina és esetleg Novibazár (NB „esetleg”!) annexiójára kell korlátozódni. Bár Reussnak azt állította, részletekbe egyelőre nem kíván bocsátkozni, bizonyos dolgokat mégis szükségesnek vélt jó előre tisztázni. Az egyik az unióra vonatkozott. A Giers-féle „nem szembezállni” formulát ő úgy értelmezte, hogy az kizárólag negatív cselekvésre kötelezi Ausztriát; számára elképzelhetetlen mind az unió aktív segítése, mind a Portára gyakorlandó (akár csupán erkölcsi) nyomás. A másik: Bosznia, valamint a szandzsák anektálása most nem időszerű, de mivel orosz részről újabban a hozzájárulás kötelező erejét jogtalanul kétségbe vonták, Bécs számára a hozzájárulás megerősítése avagy megismétlése értékkel bír.

Haymerle szót ejtett egyéb, általa „előfeltételeknek” elnevezett kívánságokról is. Lényegük abban foglalható össze, hogy Pétervár balkáni diplomáciájában legyen barátságosabb a dualista monarchiával szemben. „A balkáni országok – érvel a miniszter – Oroszország döntő befolyása alatt állnak. A helyi orosz képviselők mindenütt hevesen agítálnak Ausztria ellen még ott is, ahol egyáltalán nincs szó orosz érdekekről. Az orosz diplomaták magatartását összhangba kellene hozni a két hatalom közt kiépülő új viszonyal. Azon esetekben, amikor az orosz kabinet akár politikai, akár egyéb jellegű nézeteltérést konstatál, a vitát ne a helyi ágensek perpatvarkodása révén, hanem közvetlenül a bécsi kormánnyal igyekezzen rendezni.”

⁷³ Haymerle an Franz Joseph I. Wien, 12. Dezember 1880. HHStA Kabinettskanzlei. Geheimakt en. K 18.

⁷⁴ Reuss jelentései: GP III. Nr. 520., 522. Haymerle beszámolója: „Aufzeichnungen über eine Unterredung mit Prinz Reuss am 18. Dezember 1880. Geheim”. HHStA PA I/454.

Haymerle tehát a maga módján nagyon hangsúlyozta tárgyalási készségét. Mind Reuss jelentéseiből, mind a bécsi külügyi iratokból ezt lehet kiolvasni. Az Oroszország iránti előzékenység kidomborítását annyira fontosnak ítélte, hogy a témára többször visszatért a német nagykövet előtt.⁷⁵

Kálnoky újév után hosszabb beszélgetést folytatott Giersszel.⁷⁶ Az orosz külügy-minisztérium megbízott vezetője igyekezett meggyőzni őt Oroszország békés intencióiról. Fáradozása teljes sikerrel járt. Az osztrák – magyar diplomata nagy örömmel hallgatta mindazt, amit elmondott, bár különösebb újdonság nem volt benne. Azért hitt szívesen e szavaknak, mert egyéb irányú tapasztalatai erőteljesen alátámasztották a Gierstől hallottakat. A nagykövet örömmel konstataulta, hogy több hónapi távolléte alatt „minden oldalon” sokkal erősebbé vált a békülékeny hangulat és a mértékletesség. „Itt a békevágy sokkal mélyebb és sürgetőbb, semmint azt nálunk feltételezik – írta a benyomásait összegezõ magánlevélben. – Az a nyomorúságos állapot, amely a legtöbb belső kormányzóságra az idei (immár a második) rossz termésű év miatt jellemző, meg a teljesen általános pénzsűfike nagyon lehűtötte a militarista és pánszláv sovíniszták esetleges akcióvágyát.”⁷⁷

Az oroszországi helyzetet részletesen elemezte. „A jelen pillanatban a belviszonyok rendkívül veszélyes szakaszban találhatók. A fennálló rend megingott és egyáltalán nem ismeretes, mi módon lehetne a dolgokat jobban intézni... A közvéleménynek még néhány hónappal ezelőtt is meglevő szenvedélyes érdeklődése a külpolitikai, különösen a szláv nemzeti kérdések iránt napról napra alábbhagy, a belső ügyek egyre jobban lekötik mindenki érdeklődését. A kormány programja: teljes nyugalom a külviszonyokban, valamint a belügyek regenerálása konzervatív elvek szerint, az alkotmányos kísérletezgetések teljes kizárásával.” Kálnoky mindebből arra következtetett, hogy a liberális ellenzék aktivizálódása (meg a forradalmi mozgalom, amelyről egyéb jelentései szóltak), az önkényuralmi hatalmi rendszer megrendülése kikerülhetetlen következményeket von maga után az orosz külpolitikában: „A bolgár és szerb testvérek kimentek a divatból. A pánszláv fantazmagóriák iránti buzgalom elhűlt... Oroszországnak békére van szüksége. Ez nagyon megerősítette Giers korábban bizonytalan pozícióját.”⁷⁸ Kálnoky kedvezően értékelte az orosz politika új, kívül-belül konzervatív irányát. „Hogy hosszú távon ebből nekünk nyereségünk származik-e majd, az még kérdéses. De a jelen pillanatban e fordulatból előnyt húzhatunk és viszonyunkat Oroszországgal hosszú évekre szilárdabb bázisra helyezhetjük.”⁷⁹

A két hatalom viszonyának rendezése előtt kecsegtető perspektíva nyílt ugyan, de a közvetlen horizontot egyelőre gyanús, homályos foltok takarták. A beidegzett gyanakvás elosztatását nem segítette elő, hogy Bécsben azt tapasztalták, az orosz – német különtárgyalásoktól gondosan távol tartják őket. Kálnoky az orosz diplo-

⁷⁵ Reuss an Bismarck. Nr. 5. Wien, 4. Januar 1881. PA AA Russland Nr. 69 secr. Bd. 5.

⁷⁶ Kálnoky an Haymerle. Nr. 1. Geheim. St. Petersburg, 10. Jänner 1881. HHStA PA I/454. Ismerteti *Medlicott*, Bismarck 250. (Tévesen a régi naptár szerinti december 29-i dátumot adja.)

⁷⁷ Kálnoky an Haymerle. Privat. St. Petersburg, 10. Jänner. 1881. HHStA PA I/454.

⁷⁸ Kálnoky an Haymerle. Nr. 1 C. St. Petersburg, 10. Jänner 1881. Uo.

⁷⁹ L. a 77. sz. jegyzetet.

maták előtt több ízben szóba hozta e megbeszéléseket, de mind Giers, mind Szaburov, akivel ugyancsak alkalma volt találkozni, kitértek a tárgyszerű felvilágosítás elől. A friedrichsruhi „pourparlers” érdemi vonatkozásainak rejtegetése, azok szándékos bagatellizálása szembetűnő volt. „Mai beszámolóim legjellemzőbb vonása az, hogy a minket éppen most legintenzívebben érdeklő kérdésről tulajdonképpen nincs mit jelentenem. Itt nyilvánvalóan nagyon szigorúan tartják magukat a bizonyára Friedrichsruhban kiadott jelszóhoz, hogy az útnak Pétervárról Bécsbe Berlinen keresztül kell vezetnie.”⁸⁰

A Bismarck és Szaburov által felvázolt szerződéstervezettel eleinte nem túlságosan szimpatizáltak Pétervárott, ha hinni lehet Miljutyin naplójának.⁸¹ A hadügyminiszter és a berlini nagykövet egy álló hétig közösen elemezte a szöveget és „jelentős igazításokat és kiegészítéseket” dolgoztak ki. A munkában az ugyancsak Pétervárott időző Oubril szintén részt vett. A fáradozás nem volt sikertelen: a javított orosz tervezettel meg volt elégedve mind az uralkodó, mind a trónörökös.⁸² Így, amikor Szaburov 1881 január elején visszatért Berlinbe, magával vihette az orosz részről kívánatosnak tartott változtatások „legfelső helyen” jóváhagyott szövegét.⁸³ A pétervári javaslatokról újabb részletekbe menő eszmecsere zajlott le a nagykövet és Bismarck között. A végeredményt mindkét fél kielégítőnek találta.

Az orosz módosítások nyilvánvalóan a cárizmus nagyobb mozgásszabadságának biztosítását célozták. Bismarck nem lelkesedett értük. Előre látta, milyen nehezen sikerül majd rábírní Ausztriát azok elfogadására. Vítába bonyolódott emiatt Szaburovval, aki amellet szálit síkra, hogy a leendő szerződés Oroszországnak garantálja Ausztria pozitív magatartását egy Törökország elleni lehetséges háborúban. Végül is olyan döntés született, hogy a Bécsnek elfogadásra ajánlott tervezetben az eredeti, tágabb értelmezésű szöveg szerepeljen az I. cikkben, de alternatívaként egy, az orosz igényeket tükröző másik változatot is csatoljanak hozzá.

Az egyezkedési alku lényeges problémáit érintették a második cikkhez kapcsolódó módosítási javaslatok. Az orosz kormány nem vállalkozott arra, hogy Romániával szemben kezeit önként megkösse. Szaburov szerint továbbra is fennáll az a lehetőség, hogy megismétlődik az utolsó orosz–török háborúban kialakult helyzet. Oroszország nem kíván abba a helyzetbe kerülni, hogy Ausztria – Magyarország engedélyét kelljen kérnie, ha vallásrokonai segítségére akarna sietni. A formula ráadásul Törökországnak is kedvez, hiszen az utóbbi csupán azért nem foglalta el eddig Kelet-Ruméliát, mert félt a cári hatalom reakciójától. Orosz részről olyan változtatást láttak volna szívesen, amely nem zárja ki az egyoldalú fegyveres beavatkozást, ha valamely érintett hatalom úgy találná, hogy Törökország bizonyos provinciáiban a garantált politikai status quót veszély fenyegeti. Bismarck azonnal kijelentette, Bécs ilyesmit sohasem fogadna el, ott attól tarthatnak, hogy egy ilyen stipuláció bármikor ürügyül szolgálhat arra, hogy Oroszország új háborút készítsen elő a bolgár unió véghezvitele érdekében. Szaburovnak nem sikerült meggyőznie a kancellárt, hogy ez mindössze

⁸⁰ L. a 77. sz. jegyzetet.

⁸¹ Miljutyin 285.

⁸² Uo. 286.

⁸³ Saburov 179–180.

„a jövőt illető elővigyázatosság” s nem több. Mivel azonban Szaburov a kancellár határozott ellenkezését látva sem állt el a kiegészítési javaslattól, Bismarck a fogas kérdést azzal oldotta meg, hogy mind a kiegészítést, mind az azt kiváltó eredeti szövegrészt egyszerűen törölte. Így tehát kimaradt az a rész, amely Románia, Szerbia, Montenegró és az európai Törökország semlegesítését írta elő.

A közösen elfogadott szerződéstervezet *első cikke* a közvetítésről szóló (novemberben körvonalazott) ponttal indul. A második bekezdés jóakarató semlegességet ír elő arra az esetre, ha a szerződők egyike „egy negyedik hatalommal háborús állapotba kényszerülne”. Az alternatív szövegvariáns ezt csak a nagyhatalmakra korlátozta, viszont egy külön bekezdésben azt is kimondta, hogy „ezen kötelezettség ugyancsak alkalmazandó a három hatalom egyike és Törökország közti háború esetére, de csak abban az esetben, ha a három udvar között ezen háború eredményeiről már előzetes megállapodás jött létre”.

A *második cikk* első bekezdésében Oroszország és Németország szilárd elhatározását közli, mely szerint respektálja Ausztria azon érdekeit, amelyek a berlini szerződés biztosította új pozíciójából erednek, s amelyeket utoljára az ottomán terület bizonyos részének megszállásáról Törökországgal kötött konvenció rögzített. A következő bekezdés írta elő a kölcsönös egyetértést az európai török területeket érintő változásokhoz, de új vonásként kimondta azt is, hogy a három udvar „a félreértések elkerülése végett” kötelezi magát, hogy kölcsönösen számításba veszi egymás balkáni érdekeit. Némi szerkesztésbeli változáson ment át az a pont, amely a résztvevők egyikének Törökország elleni háborújával foglalkozott: ez a hatalom „előzetesen meg fog egyezni a másik kettővel a háború lehetséges eredményeiről”. Az utolsó, negyedik bekezdés kimondta, hogy a három udvar „abból a célból, hogy megkönnyítse a jelen cikkben előírányzott megegyezést, amelynek összes részletét lehetetlen előre látni, mostantól fogva egymás közötti bizalmas közleményekben konstatálja azon pontokat, amelyekről elvben már létrejött megállapodás”. Feltételezhető, hogy e pontnak ekkor még nem tulajdonított különleges fontosságot Szaburov, de a tárgyalások utolsó, döntő szakaszában nagyon megnőtt a szerepe.

A *harmadik cikk* első pontja változatlan formában rögzítette, hogy a szorosok zártságának elve összeurópai és kölcsönösen kötelező jellegű. A második bekezdés nem csupán általában mondta ki, hogy közösen őrködnek azon, hogy Törökország ne tegyen kivételt e szabály alól egyetlen hatalom külön érdekei kedvéért sem, hanem pontosan rögzítette az elhárítandó veszélyt is, „átadva egy harcot folytató hatalom katonai operációi számára birodalmának azon részét, melyet a szorosok alkotnak”. A legsúlyosabb előírást a harmadik bekezdés tartalmazta. A három hatalomnak a szorosokra vonatkozó jogok megsértése esetén, illetve e jogok feltételezhető megsértését megelőzendő, figyelmeztetnie kell Törökországot, hogy adott esetben a sértett féllel szemben hadiállapotban levőnek tekintik, s nem ismerik el többé a berlini szerződésben a Törökország területi status quójának biztosított garanciát.

Így végre megszületett a kölcsönösen egyeztetett szerződéstervezet. A benne foglaltak maximálisan csupán Németországot eléghették ki, az orosz és az osztrák – magyar balkáni igényeknek pusztán a minimumát fedezték. Ennek belátásához elegendő, ha ezt a szöveget az egyidőben papírra vetett, belső használatra szánt orosz és osztrák – magyar elképzelésekkel egybevetjük. Am ha ezt a természetes tényt konstatáljuk, akkor emlékeztetni kell arra is, hogy mindkét oldalon a hangadók szerény

várakozással tekintettek a hármasszövetségessel kapcsolatos tárgyalások elébe. Haymerle felfogását jól ismerjük. Volt szó Miljutyin aktuálpolitikai elképzeléseiről is. Legfőbb ellenlábasa, Szaburov jelent egyedül kivételt. A becsvágyó berlini nagykövet messze előretekintett. Fellekesítette őt Bismarck megértő hozzáállása. Amikor meghallotta a kancellártól, hogy a szerződéstervezetet azon saját kezű levél mellékleteként küldték el Bécsbe, melyet Vilmos császár intézett Ferenc Józsefhez, újra felvette az orosz–német különmegegyezés ötletét. Az orosz és a német császár elképzelésének realizálása nem függhet az osztrákok helyeslő vagy nemleges válaszától, közölte állítólag a nagykövet, s nagy öröme Bismarck egyetértőleg válaszolt. „Kitalálta saját gondolatomat. Magam készültem ilyen javaslatot tenni Önnek. Az a perspektíva, hogy Németország egyedül Oroszországgal köthet szerződést, számomra jó eszköz arra, hogy nyomást gyakoroljak Ausztriára.” Az olvasó a későbbiekben tapasztalni fogja, mit jelentettek a gyakorlatban e szavak. Szaburov jelentőségüket mindenképpen túlértékelt, amikor mindebből arra következtetett, hogy ha Ausztria nem fogadja el az elébe terjesztett programot, akkor a cári kormány egy év leforgása alatt képes lesz átformálni az egész európai helyzetet, és az osztrák–német szövetség helyébe az orosz–német lép majd.⁸⁴

Az egyeztetett német–orosz szerződéstervezetet Vilmos után II. Sándor is jóváhagyta, így nyitva állt az út a közvetlen tárgyalásra Béccsel. Ezek a szokásos diplomáciai csatornákon át indultak meg. Bevezető aktusként Reuss 1881. január 19-én Haymerle közvetítésével eljuttatta Ferenc Józsefhez Vilmos császár levelét és a frissen elkészült tervezetet.⁸⁵

Viták a kettősszövetség és a hármasszövetség viszonyáról

Néhány nappal a fentebb ismertetett szerződéstervezet átadása után Reuss már összegezhette az első bécsi reagálásokat. A nagykövet szerint Haymerle először felelős nyilatkozatot tett, mivel elégtétellel konstataálta ugyan, hogy a tervezet révén „békegarancia” kínálkozik (a kifejezés Bismarcké), de nem mulasztotta el azonnal jelezni, hogy szerinte ez a tervezet „kevésbé zabolázza meg a Balkán konfigurációjával kapcsolatos hagyományos orosz szándékokat”. Január 23-án újabb megbeszélésre került sor köztük, s a miniszter – a részletesebb tanulmányozás és a császárnak tett jelentés után – állítólag melegebb hangon nyilatkozott.⁸⁶ Haymerle feljegyzései alapján aligha lehet nagyobb eltérést kimutatni a miniszter első és későbbi reagálásai között. Az érvelés változik, a hangsúlyok ugyancsak módosulnak, de a fentebbi kettősség végig megmarad.

A január 23-i találkozón Haymerle a vele ismertetett Bismarck-utasítás zárópasszusából indult ki. A német kancellár ezek szerint nem ragaszkodik szükségszerűen a javasoltak változtatás nélküli elfogadásához, hanem azt várja, hogy Bécs közölje:

⁸⁴ Uo. 193–194.

⁸⁵ GP III. Nr. 524. Vö. *Medlicott*, Bismarck 252.

⁸⁶ *Windelband* 197–198.

kész az adott alapon tárgyalni a békegaranciák kölcsönös kicseréléséről.⁸⁷ E szerény várakozásában nem érte csalódás Bismarckot. Haymerle nyomatékkal hangsúlyozta, részéről megvan az ilyesfajta elvi hajlandóság, csupán az egyes konkrét pontokat kell még gondos vizsgálódásnak alávetni.

További megjegyzéseiben nagyrészt fenntartásait jelezte. „Amit nekünk előterjesztettek, az jóval túlmegy azon, amiről a friedrichsruhi megbeszéléseken szó volt” – szögezte le mindjárt az elején. Elismerte, Bismarck homályosan célzott neki arra, hogy a három birodalom kölcsönösen biztosíthatná egymást egy agresszióval szemben, de e gondolatot a kancellár maga egészítette ki azzal, hogy a dolog még nem eléggé érett, s ő sem tudja, találnak-e ehhez alkalmas formát. „Mivel azóta tárgyalásaink kizárólagos témáját mindig csak a bizonyos aktuális keleti ügyekről általunk Oroszországgal kötendő megállapodás képezte, az előterjesztett tervezet számunkra meglepetés, főként az a forma, amelybe a Bismarck által 1880 szeptemberében csupán sejtetni engedett gondolatot öltöztették” – jelentette ki a miniszter. Hozzáfűzte, időre van szüksége, hogy a tervezetet tanulmányozhassa. Ahogyan ő fogalmazott: értelmezését még meg kell tanulnia, „mivel az a szellemi munka, amely megszerkesztéséhez elvezetett, számunkra teljesen ismeretlen”. Arról igyekezett meggyőzni Reuss, hogy nem a tervezet általános tendenciája ellen van kifogása, hanem annak újdonsága meglepő számára – ezért kér haladékat.

Befejezésképpen utalt arra, hogy az egész ügy megítélését bizonyos fő pontok tisztázásától teszi függővé. Ezen „előkérdések”, ahogyan a miniszter kételyeit udvariasan elnevezte, főként a tervbe vett új entente és az októberi szerződés viszonyára vonatkoztak. Az utóbbinak szerinte feltétlenül érintetlennek kellene maradnia. Reuss megerősítette, hogy ezt Berlinben is helyes elvnek tartják, viszont nem tudott válaszolni az új egyezmény időtartamát firtató kérdésre.⁸⁸

Haymerle tehát már első reagálásaiban rátapintott az ügy legérzékenyebb pontjára. Bismarck minden jel szerint Oroszország bevonásától az Ausztria – Magyarországhoz fűződő egyoldalú kötődés lazulását, az októberi szerződés értelmének módosulását remélte. Aligha lett volna ellenére, ha a kettősszövetség a három császár szövetségén belül pusztá „viszontbiztosítási” szerződéssé degradálódik. Haymerle viszont kezdettől fogva félt ettől, és az ilyen perspektívát a leghatározottabban elvetette. Már 1880 szeptemberében leszögezte, az Oroszországhoz való közeledés legfontosabb feltétele, hogy az semmiképp sem lazíthatja az októberi szerződés aláíróinak egymás közötti viszonyát, hogy Oroszország sohasem kerülhet ugyanolyan kapcsolatba velük, mint amilyenben ők egymással vannak. Mivel úgy érezte, oka lehet annak, hogy nem avatják be őt a tervezet megszületéséhez vezető német – orosz eszmecserébe, gyanakvásra mindig kész elméje nem tudott megnyugodni.

Nyugtalan érzéseiben a jelek szerint osztozott az uralkodó is. A január 27-i audiencián Ferenc József kételyeinek adott hangot. Elismerte Reuss előtt, hogy a tervezet „általános tendenciája” miatt alkalmas bázisnak tűnik a további tárgyalások számára, de ő is hozzáfűzte, részletesebb ítéletet a benne foglaltakról azért sem adhat, mert nem ismeri a Bismarck és Szaburov közötti tárgyalások anyagát. Majd megemlítette a Bécset leginkább izgató pontokat: a kettősszövetség csorbíthatlan érvényességé-

⁸⁷ Vö. GP III S. 161.

⁸⁸ „Gespräch mit Pr. Reuss am 23. Januar 1881.” HHStA PA I/455.

gének kérdését, a közvetítéssel kapcsolatos gondokat és Románia helyzetét.⁸⁹ Véleményének kialakításakor az uralkodó nemcsak Haymerle felfogására támaszkodhatott, hanem a katonai iroda vezetőjének tanácsaira is. Beck tábornok megkapta a szerződéstervezetet és január 20-án külön emlékiratban fejtette ki nézeteit. Ennek tartalmáról az eddigi irodalomban annyi ismeretes, hogy Beck megállapítása szerint a szerződés nagyobb mértékben biztosítaná Németország fedezését, semmint a Monarchiáét. Ezen kívül Románia megvédésének szükségességét taglalta.⁹⁰

A bécsi külügyi levéltárban a titkos tárgyalások anyagai közt van egy dátum és aláírás nélküli vázlatos feljegyzés, amelynek gondolatmenete nagyjából egyezik Beck emlékiratáéval. Ez is abból indul ki, hogy a tervezet elsősorban Németországot elégíti ki, míg Ausztriának csak annyiban előnyös, hogy hátát fedezi Olaszországgal szemben. Amíg Németországnak csak két veszélyeztetett határa van, addig Ausztriának három, amelyek közül a balkáni tulajdonképpen figyelmen kívül marad. A januári tervezet a Monarchia keleti érdekeinek védelmét lényegében a német közvetítésre bízta. Félő azonban, hogy Németország, mely a Balkánon közvetlenül nem érdekelt, az orosz barátságának megóvása érdekében inkább hajlik majd Pétervár felé. Előzetesen tisztázandó tehát, *erkölcsileg* mennyire érzi magát Németország elkötelezettnek az osztrák – magyar érdekek védelmére. A feljegyzés különös gonddal foglalkozik a román kérdéssel, leszögezi, hogy a fejedelemség elfoglalása vagy a rajta való átvonulás az osztrák – magyar határokat közvetlenül fenyegeti. Biztosítani kell tehát, hogy orosz csapatok román földre kizárólag a kettős monarchia előzetes és teljesen szabad akaratából történő jóváhagyásával léphessenek. Ily módon egyebek mellett az is megakadályozható, hogy nagyobb létszámú orosz hadsereg operálhasson a félszigeten.⁹¹

Reuss január végéig optimista hangú jelentéseket írt. Úgy vélekedett, Haymerle tisztában van a reá háruuló történelmi felelősséggel, és bízni lehet abban, hogy a nagy cél érdekében feláldozza kicsinyességeit. Bismarck egyetértett vele, ő is bizakodóan nézett a további tárgyalások elé. E derűlátást az támasztotta alá, hogy Haymerle állandóan hangsúlyozta megegyezési készségét, és biztosította a németeket, Ferenc József a korábbiaknál inkább hajlik arra, hogy tételes szerződéskötésbe belemenjen („feste Abmachungen abzuschliessen”), ami egyébként igaz is volt.⁹²

A Windelband idézte iratokból világosan kitetszik, hogy Berlinben az optimizmus addig tartott, amíg az ellenpontosított osztrák válaszból: „a szerződést akarjuk, az létre fog jönni, ehhez megfelelő alap az előterjesztett tervezet, de azt komolyan át kell dolgozni”, szándékosan csak az előbbi szöveget hallották meg. Gyors lehangolódás, majd dühös bosszúság következett, amikor tudomásul kellett venni, hogy Bécsben nagyobb hangerővel a második szöveget fűjják.

⁸⁹ „Gedankengang der von S. Majestät dem Prinzen Reuss gegenüber gemachten Aeusserungen bei der Audienz am 27. Jänner 1881.” Uo.

⁹⁰ *Glaise-Horstenau* 217.

⁹¹ „Bemerkungen zu dem Entwurf. Jänner 1881.” HHStA PA I/455.

⁹² *Windelband* 198.; Saburov 201., 209. Az orosz nagykövetet Bismarck részletekbe menően tájékoztatta (Reuss beszámolóit ismertetve) a Béccsel folytatott párbeszédről.

Január utolsó előtti napján Haymerle újra hosszú megbeszélést folytatott Reusszal. Ennek során a miniszter nagy horderejű kezdeményezéssel állt elő: formális javaslatot tett egy német – osztrák különmegállapodásra.⁹³ Fejtegetéseit azzal kezdte, hogy tudja, milyen nagy értéket tulajdonít Bismarck a tervezett új szövetségnek. A német érdekeket ő ezért készséggel figyelembe veszi és hajlandó akár a szerződés-tervezet olyan pontjain is túltenni magát, amelyek különben kételyeket ébreszthetnek. Egy dologban azonban teljesen világosan kell látni. Tisztázni kell a régi és az új szövetség viszonyát, különös tekintettel azon esetekre, ahol „interpretációs nehézségek” adódhatnak avagy a két hatalom egyike nem lenne abban a helyzetben, hogy a másik közvetítési kísérletének alávesse magát. A miniszter indítványozta: Ausztria – Magyarország és Németország kötelezzék magukat arra, hogy az új tervezet I. cikkében előírt közvetítési kísérlet esetleges sikertelensége nem lesz befolyással az októberi szövetségben kikötött casus foederisre. Ezzel átadott a nagykövetnek egy új osztrák-magyar – német titkos megállapodást előirányzó, két pontból álló tervezetet.

Az első cikk lényegében az októberi szerződés elsőbbségét biztosította, amikor kimondta, ez utóbbit kell egyedüli és kölcsönösen kötelező erővel bíró jogforrásnak tekinteni mindazon esetekben, amelyekről a kilátásba helyezett hármas megállapodás nem rendelkezik, illetve azon esetekben, ahol a kétfajta szerződés előírásai különböző értelmezésre adnának lehetőséget. Az októberi szerződésnek az újnál legalább három évvel hosszabb időtartamra kell érvényben maradnia. Hasonlóképp a második cikk első pontja sem követelt ennél többet. Ausztria – Magyarország kötelezi magát, hogy a tervezett hármas egyezmény I. cikke értelmében ráháruló közvetítéskor figyelembe veszi a német birodalom érdekeit. Ugyanezen kötelezettséget vállalja magára Németország Ausztria – Magyarország politikai érdekeivel szemben. Sikertelen közvetítés semmiképp sem hathat vissza az októberi szerződésben megszabott casus foederisre. Az októberi szerződés tartalmi kitégítését involválta viszont az utolsó pont, amikor kimondta, hogy a casus foederis nemcsak a szövetséges hatalmak területét, hanem azok *haderejét* („Kriegsmacht”) ért orosz támadásra is érvényes. Indokolásképp Haymerle Reuss előtt Romániával kapcsolatos aggályaira hivatkozott. A hármas egyezmény tervezete ezt az országot figyelmen kívül hagyja, amibe Ausztria – Magyarország csak akkor egyezhet bele, ha a németek a fenti értelmezést elfogadják. A miniszter azzal a gondolattal érvelt, amit Friedrichsruhban Bismarck vetett fel: amennyiben Oroszország behatolna Moldvába, a Monarchia hadserege arra kényszerülhetne, hogy Havaselvét megszállja. Emiatt Oroszország fenyegetően léphet fel. Az orosz agresszió ez esetben nem a birodalom, hanem annak hadereje ellen irányulna. Hogy a követelést nyomatékosabbá tegye, Haymerle kijelentette, ezen Romániával kapcsolatos kérdés elintézésétől teszik Bécsben függővé az egész hármas szövetkezés megítélését.

A miniszter igen részletesen adta elő az egyezménytervezet egyes pontjaira vonatkozó különféle kifogásait. Néhányat ezekből érdemes megemlíteni. Igen jellemző például, ahogyan az első cikk második bekezdésében szereplő „háborúba kényszerítve” („forcée d'être en guerre”) kifejezést vizsgálta. Ha itt Bismarck azt tartotta szem előtt – érvelt Reussnak –, hogy Németország vagy Ausztria – Magyarország akár a

⁹³ „Notizen aus einem Gespräch mit dem Prinzen Reuss am 30. Januar.” A kiegészítő új kettős szerződés szövege: Wien, Jänner 1881. Mindkettő: HHStA PA I/455.

franciák, akár az olaszok fenyegető magatartása miatt könnyen arra kényszerülhet, hogy a támadás kivárása helyett maga indítson preventív akciót, akkor a dolog ellen nincs kifogása, de ha a megfogalmazás orosz eredetű, akkor más a véleménye. Oroszország ugyanis könnyen olyankor is azt állíthatja, hogy rákényszerült a háborúra Törökország ellen, amikor e katonai lépés kényszerítő szükségességét sem Berlin, sem Bécs nem tudná belátni. Haymerle ezen érvelése alapján aligha tagadható, hogy a miniszternek volt érzéke a finom disztinkcióhoz. Ugyancsak az orosz eredet miatt vélte gyanúsnak a második cikk utolsó bekezdését, ahol azon pontokra történik utalás, amelyekről „elvben már egyetértés jött létre”. Kíváncsisága egyelőre kielégetlen maradt. Nem hagyta megjegyzés nélkül a harmadik szakaszt sem. Úgy találta, az elébe terjesztett szöveg jóval túlmegy azon, hogy egyszerűen konstatálja a szorosok zártságát valamennyi hatalom előtt. Szerinte az indítványozott formula különféle interpretációkra ad lehetőséget, tehát Oroszország e pontban nagy engedményhez jutna minden különösebb ellenszolgáltatás nélkül.

Reuss az első pillanatban felismerte Haymerle kezdeményezésének jelentőségét. Az ügy fontosságára való tekintettel minél pontosabb tájékoztatást kívánt Berlinbe küldeni. Ezért a január 30-i beszélgetésükről készített jelentését mintegy jóváhagyás végett átadta Haymerlének, mielőtt elküldte volna azt Bismarcknak. Az ekkor kezdődő igen kényes tárgyalási szakaszban a nagykövet rendre hasonlóan járt el. Emiatt a Haymerle készítette feljegyzések és Reuss beszámolóí között lényeges eltérések nem mutatkoznak a beszélgetések lefolyását visszaadó részben, legfeljebb azok értékelésénél.

A kettősszövetség megerősítését célzó osztrák – magyar kezdeményezés megrendítette Berlin korábbi optimizmusát. Bismarck e lépésből arra következtetett, hogy az osztrákok az októberi szerződés agresszív jellegű továbbfejlesztését akarják elérni.⁹⁴ Gyorsan reagált. Február elsején táviratot küldött Bécsbe. Ebben előzetes válaszként azt tudatta Haymerlével, hogy az 1879-es szerződésnek *minden körülmények között* sértetlennek és mérvadónak kell maradnia. Az osztrák – magyar tervezet nagyobb részét fenntartás nélkül elfogadhatónak minősítette, kivételt csak az utolsó bekezdés haderővel kapcsolatos passzusával tett – amint azt Bécsben várhatták is. Az októberi szerződést megelőző nagy harcra célozva Bismarck azzal érvelt, hogy a meglévő szerződés lényeges kiszélesítéséhez neki előzetesen Vilmos császár beleegyezését kellene elnyernie. Formálisan tehát nem utasította el a bécsi követelést, de hogy az új kétoldalú szerződés számára rendkívül ellenszenves gondolatát tárgyalanná tegye, javasolta, hogy a román kérdést és az egyéb kifogásokat a hármas tárgyalások keretein belül rendezzék. Ő a maga részéről elképzelhetőnek tartott olyan megoldást, amely a Romániába való bármely behatolást a három szerződő hatalom közös egyetértésétől tenné függővé. Javaslatát megtoldotta egy politikai hitvallással: az 1879-es szövetség nemcsak a szerződés betűin nyugszik, hanem azon a meggyőződésen is, hogy „mi egymást nem hagyhatjuk cserben”. Bismarck utalt arra, hogy ő maga annak idején a kettősszövetséget „örök időkre” akarta megkötni, és az azonnali nyilvánosságra hozatal mellett volt.⁹⁵

⁹⁴ Windelband 201.

⁹⁵ GP III. Nr. 525.

A táviratot ismertető Reuss-szal Haymerle közölte, hogy a Romániával kapcsolatos hiányt ő orosz közreműködés nélkül, kizárólag a németekkel való megállapodás révén szeretné kitölteni. A ki nem mondott agresszív jellegű kiterjesztés vádjára ráérezve a miniszter elismerte, hogy új formulája valóban túlmegy az októberi szerződés eredeti keretein, de nagyon bizonygatta, hogy ő kifejezetten a birodalom *védelmét* tartja szem előtt, tehát a kettősszövetség szellemével összhangban állva teszi meg javaslatát. Amikor a nagykövét figyelmeztette arra, hogy korábban Haymerle maga kezdeményezte egy, a román kérdést tárgyaló külön pont felvételét a hármas szerződésbe, a miniszter válasza az új osztrák–magyar tárgyalási elvet szögezte le: a mi törekvésünk arra irányul, hogy az Oroszországgal kötendő megállapodásba a lehető legkevesebbet vegyük bele, és ne növeljük azon esetek számát, amelyekre ezen hatálommal kell egyetértésre jutnunk. Romániával kapcsolatban ehhez még hozzáfűzte, hogy a hármas tárgyalások könnyen a fejedelemség semlegesítéséhez vezethetnek, ami egyrészt „kényelmetlen, sőt veszélyes” Ausztriára nézve, másrészt „féltelemé” teheti az új államokat. Bismarck előzetes válaszából ő azt emelte ki, hogy a lényegét illetően: „az októberi szövetség érinthetetlen” – felfogásuk megegyezik.⁹⁶

Kálnokyhoz intézett levelében Haymerle nagyon őszintén fogalmazta meg céljait. Egyrészt ki akarta küszöbölni azt a lehetőséget, hogy Németország a közvetítés esetleges elutasítását arra használhassa fel, hogy egy azután bekövetkező orosz–osztrák konfliktusban szövetségesi kötelezettségeit megtagadja. Másrészt Romániának orosz invázió esetére olyan formában kívánt feltétlen védelmet biztosítani, amely a németeknek is elfogadható. Végül a nagykövettel is közölte új eszméjét: az Oroszországgal kötendő megállapodás lehetőség szerint minél kevesebb konkrét kikötést tartalmazzon.⁹⁷

A levél, annak is különösen első része rávilágít arra, hogy az osztrák külügyminiszter nem csupán Oroszországgal szemben táplált nagyfokú bizalmatlanságot. A német szándékokkal szemben ugyancsak fenntartásai voltak. A közvetítési javaslat joggal keltette fel gyanúját. Ezért e szándékról szeretett volna világos képet nyerni. Az elébe terjesztett szerződéstervezetből nem előnyöket olvasott ki, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia már megszerzett és részben ki is aknázott kedvező pozícióinak potenciális veszélyeztetését. A régebbi bismarckiánus irodalom magától értetődő evidenciaként idézgeti a kancellár lekicsinylő, szinte megvető vélekedését Haymerléről, de arra, hogy az utóbbival szembeni bizalmatlanságot tényekkel is igazolja, nem sok gondot fordít. A kritikátlan azonosulás közben ezen szerzők elfeledkeznek arról, hogy az éremnek két oldala van, hogy Haymerlének szintén lehetett oka a bizalmatlanságra, még akkor is, ha szerencséjére nem tudott Bismarck kettős játékaról, nevezetesen arról, hogy míg neki a kettősszövetség betűjéhez és szelleméhez való töretlen hűségéről nyilatkozott, és az októberi szerződés minden körülmények közötti csorbítatlan érvényét bizonygatta, addig Szaburovnak több ízben bizalmasan megvallotta, nincsenek messzemenő kötelezettségei Ausztria megvédésére, valamint orosz–osztrák konfliktus esetén kizárólag a német érdekeket kell szem előtt tartania.⁹⁸

⁹⁶ „Unterredung mit Prinzen Reuss am 3. Februar 1881. Geheim.” HHSStA PA I/455.

⁹⁷ Haymerle an Kálnoky. Privat, geheim. 8. Februar 1881. Uo.

⁹⁸ A januári kétértelmű nyilatkozatokhoz: Saburov 208.; *Medlicott*, Bismarck 271.

Haymerle fenti levelére visszatérve, Kálnoky a szűkítés gondolatát igen melegen pártfogolta, sőt egy nagyon lényeges ponton tovább is konkretizálta. Nézete szerint sem az adott szakaszban, sem később nem szabad megengedni, hogy Szerbiát a köntendő alkuba bármilyen ürüggyel bevonják.⁹⁹ Szerbia ekkortájt már nem szerepelt a tárgyalásokon és később sem került napirendre. A szűkítésre törekvés deklarálása, valamint az a tény, hogy Románia és Szerbia lekerült a lehetséges kompromisszumok listájáról, jelentős előrelépést jelentett az osztrák–magyar célok tisztázódási folyamatában.

Február 10-én Reuss újból megjelent a Ballhausplatzon. Ismertette Haymerlével, majd írásban is átadta Bismarck két nappal korábbról datált részletes választát a január 30-i osztrák–magyar javaslatokra. A német kancellár szükségét érezte újból kiemelni, mennyire ragaszkodik az októberi szerződés szelleméhez (Haymerle erősen alá is húzta e kifejezést a szövegben), de ezt csupán bevezetőnek szánta. A lényegét illetően úgy nyilatkozott, a kettős szerződés kereteit messze túllépi az az igény, hogy e szerződés érvényét az osztrák–magyar vagy a német birodalom határain kívül tartózkodó haderőre is terjesszék ki. Elveszne a védekező jelleg, ez ellentétes a szerződés szellemével. Még ha feltételezhető is, fejtegette, hogy Oroszország betör Moldvába és Ausztria emiatt Havaselvére, ő akkor sem hiszi, hogy Ausztriának az ott szerzett pozíciók megvédéséhez Németország segítségére lenne szüksége. Ausztria egymaga képes egy ilyen támadást elhárítani, hacsak másutt, pl. Krakkónál nem támadják oldalba. Ám ez utóbbi esetben érvénybe lép a casus foederis. Bismarck ezt még megtoldotta azzal, ha az osztrák hadseregnek egyedül nem lenne elég ereje, hogy Havaselvét Oroszországgal szemben megtartsa, akkor általános politikai szükségből (a magyar határ védelmében) Németország amúgy is kénytelen lenne a háborúba beavatkozni, akár érvényes a casus foederis, akár nem.

A Romániával kapcsolatos hiányosságot Bismarck elismerte és háromoldalú megállapodással kívánta felszámolni. A szerződéstervezet ilyesfajta kiegészítése céljából egyszerre négy szövegvariánst terjesztett elő: (1) a három hatalom mindegyike kötelezi magát, hogy nem lép csapatokkal Románia, Szerbia, Montenegro vagy az európai Törökország területére anélkül, hogy a másik kettővel erről előzetesen meg nem állapodik. (Bismarck ezt minősítette a legegyszerűbb megoldásnak. Tudjuk, hogy éppen ez a formula szerepelt a Szaburovval közösen kidolgozott tervezetben.) Ha ez túl messze megy, esetleg ki lehetne mondani, hogy (2) „e szerződés mindaddig érvényben marad, amíg fennáll a jelenlegi status quo a nevezett országokban”, vagy esetleg (3) „amennyiben a két szomszédos hatalom egyike a nevezett területek valamelyikére behatolna, a másiknak jogában áll a maga részére egyenértékű zálogról gondoskodni”. Végül kínálkozik az, hogy (4) elhagyva minden közvetlen utalást, Romániára vonatkozóan kiegészítik az első szakaszt.

Haymerle azonnal tiltakozott az ellen, hogy a jövődi szerződés közös pontban foglalkozzon Romániával, Szerbiával és Montenegroval. Az osztrák–magyar kormány nem engedheti meg, hogy a kis szláv szomszédországokhoz fűződő kapcsolataiban megkössék a kezét. A javasolt betoldást az oroszok szívesen látnák, hiszen ennek következményeként, ha Montenegro zavargást idézne elő Hercegovinában,

⁹⁹ Kálnoky an Haymerle. Privat. 18./6. Februar 1881. HHStA PA I/455.

avagy Szerbia aktivitását kiterjeszteni Boszniára, akkor a bécsi kormánynak először meg kellene várnia Oroszország engedélyét, sőt talán meg kellene azt vásárolni, s csak ekkor láthatna hozzá a rendcsináláshoz vagy a represszióhoz. Ez elfogadhatatlan. Románia helyzete más, az ország mind Ausztria–Magyarországnak, mind Oroszországnak közvetlen szomszédja, így potenciális ütközőpont a két utóbbi között. Haymerle újból leszögezte, célja a hármas megállapodás szűkítése. Ezáltal azonban az elvet nem korlátozta Romániára, hanem általánosabb meghatározást adott: a dualista monarchia hátrányos helyzetbe kerülhet a béke felrúgására bármikor kész Oroszországgal szemben, ha a balkáni kérdéseket paritásos elv szerint kezelik.

Arra az évrre, hogy a „haderő” fogalmának bevonása újdonság, és az 1879-es szerződés kiterjesztését jelenti s emiatt lett elfogadhatatlan Bismarck számára, Haymerle azzal válaszolt, hogy nem ez, hanem a közvetítés elfogadásának kényszere a nívó: ha ez utóbbit elfogadják, úgy annak következményeivel is számolni kell. Tehát feltétlenül tisztázandó, mi a teendő a közvetítési kísérlet kudarca esetén. Az októberi szerződés defenzív jellegéhez való ragaszkodását bizonyítandó, Haymerle új formulát javasolt, hangsúlyozva, hogy ez kifejezetten Románia esetére szól: „Ha Ausztria – Magyarország közvetítése Németország és Oroszország között, avagy Németország közvetítése Ausztria – Magyarország és Oroszország között bármily okból sikertelen marad, úgy a közvetítő hatalom abban az esetben, ha a másik szövetségest konfliktus fenyegeti Oroszország felől, az októberi szerződés 4. cikkelyének végén megfogalmazott nyilatkozatot adja.” Haymerle fő figyelme tehát arra irányult, sikerüljön kizárni azt a lehetőséget, hogy Németország semleges maradjon egy orosz – osztrák összeütközés esetén.¹⁰⁰

Haymerle igyekezett pontosítani igényeit, anélkül, hogy álláspontját elvileg módosította volna. Amikor február 17-én Reuss újból visszatért a román kérdésre, az osztrák – magyar külügyminiszter egy újabb variánst terjesztett elő: a három hatalom vállaljon kötelezettséget, hogy egy Törökország elleni háborúban nem használja fel Románia területét katonai célokra. Ha ezt Berlinben nem tartanák elfogadhatónak, ő a maga részéről a február 10-én javasoltak közül a harmadikat választja, mert az meghagyja a döntési szabadságot.¹⁰¹

A minél gyorsabb sikert óhajtó német kancellár az idő előrehaladtával egyre ingerlékenyebbé vált. Haymerle kifogásaiban és fenntartásaiban csupán felesleges akadékoskodást látott. Mivel számára közömbös volt, hogy a keleti kérdés valamely részlete milyen konkrét megoldást nyer, a Balkán félsziget egy adott térségében az egyik vagy a másik rivális tör-e előre, ő csak a vállalkozás „európai” horderejét tartotta szem előtt. Értetlenül szemlélte a másik kettő pozícióharcát. Növekvő ingerültségéből az osztrák – magyar tárgyaló félre hamarosan nem lebecsülendő taktikai hátrányok háramlottak.

A bécsi német nagykövet február 26-i dátummal utasítást kapott: félreérthetetlenül Haymerle tudtára kell adnia, hogy Bismarck képtelen meggyőzni császárat ú

¹⁰⁰ „Geheim-Gespräch mit Pr. Reuss am 10. Februar 1881.” és „Auszug aus einer Depesche des F. Bismarck übergeben vom deutschen Botschafter. 11. Febr. 1881.” Mindkettő: HHStA PA I/455.

¹⁰¹ „Notiz über eine Unterredung mit Pr. Reuss am 17. Februar 1881.” Uo.

kötelezettségek vállalásának szükségességéről. Berlin véleménye szerint Ausztriát a fennálló szerződések kellően fedezik. Bismarck gondosan elkerülte, hogy a vita során felmerült részletkérdésekben állást foglaljon. Kizárólag a fő célra koncentrált. Az előzőnél még kategorikusabban szögezte le, hogy a hármas tárgyalás esetleges kudarcáért felelősséget nem vállal magára. Tudatta, ha az osztrákok továbbra is haboznak, ő különmegállapodást köthet az oroszokkal. Az utasítás szerint Reussnak el kell érnie, hogy Bécsben igennel vagy nemmel válaszoljanak két kérdésre: 1. javasolja-e a német kancellár az oroszoknak a közvetítésről szóló bekezdés törlését, 2. hajlandó-e Haymerle – akár e passzussal, akár nélküle – elfogadni az előkészített tervezetet, ha az három évre korlátozódik.¹⁰²

Közvetlenül az új instrukció megérkezése után találkozott Reuss Ferenc Józseffel. Az utasítás szellemében igyekezett őt meggyőzni Bismarck magatartásának helyességéről. Az uralkodó biztosította a német diplomatát, tisztában van azzal, hogy a cár békés intencióit kamatoztatni kell, ám hozzátette, az orosz császárba vetett bizalma önmagában még nem képes eltüntetni az orosz politika iránti mély bizalmatlanságát. Ferenc József tehát ugyanazon álláspontra helyezkedett, mint minisztere.¹⁰³

A február 26-i utasításban foglaltakat március első napján továbbította Reuss Haymerlének. Közölte, ha a miniszternek ennyire komoly kifogásai vannak a közvetítést kimondó passzussal szemben, úgy arról le lehet mondani. Ez esetben az egész megállapodás két lényeges pontra korlátozódhat. Az egyik az orosz semlegesség egy olasz vagy francia támadás esetére, a másik a szorosok kérdésének orosz igények szerinti szabályozása. Reuss az esetleges kudarc következményeit hosszan esetelte. Ahogyan Windelband megjegyzi, „igen érthető módon” utalt az osztrák miniszter felelősségére.¹⁰⁴

Március ötödikén a német nagykövet végre átvehette Bécs részletes válaszát a januári közös német–orosz szerződéstervezetre. Haymerle szóbeli magyarázatképpen elmondta, hogy az „előkérdésekben” és a szerződés időtartamára vonatkozóan figyelembe vette Németország szándékait, viszont élni kíván azzal a lehetőséggel, amit Bismarck 1881. január 17-i levele alternatívaként megjelölt, és maga is új javaslatokkal szándékozik előállni.

Az osztrák–magyar részről átdolgozott szerződéstervezetben szinte egyetlen bekezdés sem maradt változatlan. Haymerle az *első cikkből* törölte a közvetítéssel foglalkozó egész bekezdést. Azt kívánta, hogy helyette akár itt, akár a preambulában utaljanak a megegyezés fő céljára, amit a maga részéről új békegaranciák biztosításában jelölt meg. A második bekezdés új, stílusosan javított szövege (az eredeti orosz szándékkal egyezően) a jóindulatú semlegességet csupán olyan részvevővel szemben írta elő, amely valamely *nagyhatalommal* bonyolódik háborúba, míg a harmadik bekezdés szerint egyikük sem kezd agresszív háborút Törökország ellen, s minden más háború esetén is a három hatalomnak előzetesen meg kell állapodnia ezen háború módozataiban (területi határaiban) és eredményeiben.

A *második cikkből* Haymerle törölni kívánt minden hivatkozást az 1879. áprilisi konvencióra, amely kizárólag a Monarchiára és Törökországra tartozik. Az ere-

¹⁰² Windelband 205.

¹⁰³ Medlicott, Bismarck 278.

¹⁰⁴ Windelband 206.

deti szöveg alternatívájaként a következő kiegészítést fűzte hozzá: Ausztria – Magyarország fenntartja magának a jogot, hogy amennyiben érdekeinek védelme megköveteli, változtasson Bosznia, Hercegovina és a novibazári szandzsák politikai helyzetén. A miniszter közölte Reuss-szal, a maga részéről az előbbi alternatívát részesíti előnyben.

Ugyanezen cikk második bekezdésében, ahol az európai Törökország területi status quójában végbemenő változásokat precizírozta, a fogalom szűkítése érdekében javasolta a „jelenleg a szultán hatalmának alávetett tartományok” meghatározást. A pontosítás egy másik célt is szolgált: az eredeti német–orosz tervezetbe könnyen bele lehetett magyarázni a bosnyák annexió tilalmát; az új formula az ilyen veszélyes interpretálási lehetőséget kiküszöbölte. Ez, valamint az előbbi alternatív javaslat együttesen volt hivatva arra, hogy Bosznia, valamint a szandzsákkérdés osztrák – magyar értelmezését szerződéses rangra emelje.

A szorosok zártságának elvét tárgyaló *harmadik cikkből* Haymerle az elv elismerésén túlmenő minden kötelezettséget kihagyott, hogy ezáltal a kettős monarchiával szemben mindenfajta aktív fellépés – akár csupán erkölcsi nyomás – igényét kizárja. A nagykövetnek elmondta, ő már az alapelv elismerését is hallatlan koncessziónak véli, hiszen ez Oroszország déli határait teljesen garantálja. Utalt arra, hogy Bismarck korábban szintén kizártnak tartotta az aktivitás igényét.¹⁰⁵ Márpedig az eredeti szövegben előírányzott közös nyilatkozat és a berlini szerződés vonatkozó részének a háborút nem folytató hatalom részéről történő quasi érvénytelenítése egy új koalíció létrehozásával lenne egyenlő, olyan koalícióéval, amellyel szemben Törökország védtelennek bizonyulna.

Haymerle a módosított szerződéstervezet átadásával egyidőben közölte Reuss-szal, hogy nézete szerint a Berlin által elfogadhatatlannak deklarált új kettősszövetség pótolható lenne egy német részről adandó miniszteri nyilatkozattal, amely összefoglalná Bismarck nézeteit. Az elvekről már korábban létrejött az egység köztünk, hangsúlyozta a miniszter. Most az októberi szerződés elsőbbségéről és teljes értékű jogforrásként való fenntartásáról szóló nézetet, amelyet Reuss februárban több ízben, majd március 1-én újból leszögezett, az új hármas egyezmény tartamára egy, a kancellár által aláírt nyilatkozat összegezné és megerősítené.¹⁰⁶

Reuss a miniszter szóbeli magyarázatait jelentésében így összegezte: Haymerle makacsul ragaszkodik ahhoz, hogy elsődlegesen a szerződés békét megszilárdító jellege domborodjék ki, ezért nem kíván olyan eshetőséget, mely aktivitásra kényszeríti a szorosok miatt; ugyanezért szeretné kiküszöbölni azt a látszatot, mintha Bosznia annexiójára csakis Oroszország kifejezett beleegyezésével kerülhetne sor. A bécsi miniszter nyomott hangulatát jelzi, hogy engedékenységének hangsúlyozását panasz-szal kapcsolta össze: a tárgyalások egész ideje alatt partnerei részéről a legkisebb előzékenységgel sem találkozott.¹⁰⁷ Ez kétségtelenül igaz volt.

¹⁰⁵ Vö. GP III S. 161.

¹⁰⁶ Reuss an Haymerle. Privat. Wien, 6. März 1881. Haymerle állásfoglalásához: Haymerle an Kálnoky. Geheim. Wien, 19. März 1881. Mindkettő: HHHStA PA I/455.

¹⁰⁷ *Windelband* 205–206.

Az orosz elképzelések

Miközben folyt az előbbieken követett aprólékos nézetegyeztetés és időrabló huzavona Bismarck és Haymerle között, az orosz külpolitika irányítói újból nagy vitába bonyolódtak a cárizmus által követendő stratégiai célok kérdésében. A fő irányvonal kijelölése kapcsán két egymással ellentétes felfogás csapott össze. Az egyiket Szaburov képviselte, a másikat a leghatározottabban Miljutyin. A diszkusszió újabb fázisának kezdete 1881 január elejére nyúlik vissza. Ekkor értesült Szaburov Bismarcktól azon kijelentésekről, amelyekkel Haymerle a tárgyalások megkezdésére adott pozitív válaszát összekapcsolta. Reuss 1880. december 18-i jelentésében az áll, hogy az osztrák–magyar miniszter nézete szerint, ha Oroszország szabad kezet igényel magának a félsziget északkeleti részén, akkor meg kell engednie, hogy Ausztria a délnyugati részen nyerjen cselekvési szabadságot.¹⁰⁸ Ez a feltehetően futólag odavetett megjegyzés, valamint Bismarck hozzáfűzött interpretációja¹⁰⁹ fellelkesítette az orosz nagykövetet. Rögtön elméletet gyártott hozzá: Haymerle fél, hogy becsapják a tárgyalásokon, ezért szeretne érdekszférákat kijelölni. Szaburov ezt orosz szemszögből előnyösnek tartotta, mivel megítélése szerint Bismarck már nem Ausztriát pártolja, hanem egyensúlyra törekszik, sőt némileg a cárizmus felé hajlik, ami az alkudozásoknál Oroszország javára válhat. A nagykövet beszámolóí szerint Bismarck még február elején is változatlanul azt a benyomást keltette, hogy van remény az érdekszféra-gondolat realizálására.¹¹⁰

Az orosz külügyminisztériumban nem fogadták lelkesedéssel a nagykövet túlzott ügybuzgalmát. Hogy szerénységre intsek, tudatták vele Miljutyin októberi tervezetét, mely kiemelte, hogy az orosz kormány az adott pillanatban mérsékelt célokat követ. Szaburov azonban nem ezt olvasta ki belőle, hanem azt, hogy Pétervárotól készek fontolóra venni az „örök kérdés” végső megoldásának ügyét. A hadügyminiszter terve nem visszafogta, inkább serkentette őt. Mivel az orosz külügyminisztérium élén nem állott felelős vezető, s a külpolitikai kurzus megszabásában a cár hangulatától függően különböző befolyások érvényesülhettek, Szaburovnak volt esélye arra, hogy elképzeléséhez legfelső jóváhagyást kapjon. II. Sándor sokáig ingadozott. Emiatt Giers sem mert határozott véleményt nyilvánítani.

Szaburov először nem kapott teljesen egyértelmű választ arra az ötletére, hogy már a tárgyalások adott szakaszában tűzzék napirendre a felosztás gondolatát. Giers február 11-én kelt levelében abból indult ki, hogy Miljutyin feljegyzése ugyan nem az egyedüli bázis, amelyen a három hatalom közötti véleménycserének le kell zajlania, s a benne foglaltak még megvitatásra szorulnak, de az alapját képező elvek kétségtelenül helyesek. Nyomatékosan hangsúlyozta, hogy Miljutyin független államokat képzelt el, s Konstantinápolyt szabad várossá kívánta alakítani. Sikerült éreztetnie a nagykövettel, hogy a szorosok megszerzésének kérdése most nem időszerű. Giers ellenezte az érdekszférákra osztást, azzal érvelve, hogy Ausztria túlzó követeléseivel orosz részről nem érthetnek egyet. Viszont elképzelhetőnek tartott egy olyan elhatárolást, amely nem von maga után sem hódítást, sem annexiót, sem pedig felosztást,

¹⁰⁸ GP III. Nr. 520.

¹⁰⁹ Szkazkin, Konyec 172.

¹¹⁰ Windelband 203.

hanem mindössze azon határokat jelöli meg, amelyeken belül mindenki szabadon fejlesztheti befolyását és védelmezi saját érdekeit, nem ütközve bele a másik bizalmatlanságába vagy ellenállásába.

A homályos és többféleképp értelmezhető minisztériumi instrukcióra Szaburov szintén körmönfont választ adott. Február 14-i levele Miljutyin tekintélye mögé bújva igyekezett saját elgondolását keresztülvinni. Miközben nagy hangon csatlakozott a hadügyminiszter eszméjéhez (föderáció és Konstantinápoly szabad város, *azaz* a reichstadti program), a valóságban a felismerhetetlenségig kiforgatta azt és végeredményben az ismert formulánál kötött ki: Szaloniki – cserébe Konstantinápolyért. A berlini nagykövet érvelése szerint, ha Ausztria egyedüli nagyhatalomként vesz részt a balkáni föderációban, ez a körülmény eléggé vonzó lehet ahhoz, hogy Bécs beleegyezzen a szorosok problémájának orosz elképzelés szerinti rendezésébe. A tervezett hármas egyezmény 3. cikkének garanciái (a szorosok zártsága) hosszú időre kielégíthetik Oroszországot, de ezek érvénye a hármas szerződés fennállásától függ. Az igazi garancia a szorosok birtokbavétele. Szaburov ezt úgy egyeztetette össze Reichstadt eszméjével, hogy Konstantinápolyt szabad várossá nyilvánította, s Oroszországnak „mindössze” a Boszporusz bejáratának birtokát követelte, mivel, úgy mond, e bejáratról magáról nem történt említés Reichstadtban. A nagykövet tehát könnyű szívvel lemondott az egész demarkációs vonal elméletről, mert az utóbbi csupán eszköz volt számára az eszményi megoldáshoz. Levele elnyerte II. Sándor tetszését, éppúgy, mint az azzal homlokegyenest ellenkező Giers – Miljutyin-féle állásfoglalás.¹¹¹

A Szaburovnak adandó válasz elkészítése során Miljutyin azt kérte Gierstől, hangsúlyozottan és félreérthetetlenül tudassa a nagykövettel, hogy a jelen fázisban elsiegett dolog lenne szóba hozni Bismarck előtt a hadügyminiszter (októberi) tervzetét. Először a folyó hármas tárgyalásokat kell sikerrel befejezni, s időt hagyni az új kombináció megszilárdulására.¹¹² Giers ebben a szellemben fogalmazta meg válaszát. Eltanácsolta Szaburovot attól, hogy akárcsak előzetes eszmecsere formájában tárgyaljon a keleti kérdés végső megoldásáról. Érezte azt is, hogy Pétervár felfogása szerint a Szaburov-féle javaslatok túlságosan messze mennek. A kérdés mindazonáltal még nem lett véglegesen lezárva. Egy újabb, március 9-i Giers-levél hivatkozása szerint a cár személyes utasítására ismételten megvitatták a Keleten esetleg felmerülő lehetőségekről Ausztriával kötendő megegyezés problémáját. Ennek alapján egy terjedelmes új miniszteri instrukció született.¹¹³

A március 9-i utasítás szerint Oroszország megegyezésre törekszik Ausztriával, s e megegyezésnek szükségképpen különféle szakaszokra kell majd oszlania. Az *első fokozat* a jelen problémáit öleli fel. Békére van szüksége nemcsak Oroszországnak, hanem az általa felszabadított balkáni országoknak is. Utóbbiakat az a veszély fenyegeti, hogy Törökország a Balkán megszállására szánhatja el magát. A hármas egyezmény egyik feladata ezen veszély elhárítása. A másik pedig a kereskedelmi viszonyok fejlesztése. Rendkívül érdekes Giers ezzel kapcsolatos gondolatmenete, érdemes részletesebben megismerkedni vele. „Keleten a gazdasági érdekeket nem lehet különvá-

¹¹¹ Szkazkin, Konyec 174., 176.

¹¹² Miljutyin IV. 23–24.

¹¹³ Szkazkin, Konyec 178–185.

lasztani a politikai szövetségektől. A kereskedelem meg a közlekedési vonalak politikai befolyást közvetítenek. A hatalmak közti összeütközés elkerüléséhez meg kell határozni azokat a szférákat, ahol mindegyik bizonyos lehet saját érdekei elsődlegességében. Oroszország számára ez Bulgária, Ausztriának meg Bosznia és Hercegovina. Ausztria azonban ennél tovább kíván lépni. Már a berlini kongresszuson Novibazárt igényelte, 1880 szeptemberében Makedónia elkülönítését, végül azt, hogy Oroszország ne akadályozza kereskedelmének fejlesztését Szerbiával.”

Újból előjött tehát a demarkáció gondolata. Giers kettős szándékkal említi, hogy azon status quóból indulhasson ki, amit Berlin hozott létre, beengedve a kettős monarchiát a Balkán északnyugati részébe, s hogy egyben határt szabjon az ezen túlmenő osztrák igényeknek. Ily módon Giers egészen más célt követett, mint Bismarck és Szaburov. Az ő törekvése mindenekelőtt arra irányult, hogy megakadályozza Ausztria – Magyarország gazdasági behatolását Bulgáriába és részvételét a vasútépítésben a félsziget keleti felén. Attól félt, hogy az osztrák aspirációk „az egész Balkánt az Adriától a Fekete- és az Égei-tengerig Ausztria kizárólagos befolyása alá juttatják”. Ilyen alapon lehetetlen a megegyezés. Választani kell: vagy versengés és az abból fakadó konfliktusok, vagy pedig az érdekek igazságos elhatárolása és megegyezés azon pontokról, ahol ezen érdekszférák elkerülhetetlenül ütköznek. E felettébb racionálisnak tűnő érvelés gyenge pontjára könnyen rámutat az iratokat először elemző Szkazkin: Oroszország mit állíthatott szembe azon osztrák törekvéssel, mely a Balkán gazdasági birtokbavételére irányult? Lehetett-e olyan kerítést emelni a félsziget keleti felén, mely meggátolhatta volna az osztrák kereskedelem behatolását? Ilyesmire csak úgy kerülhetett volna sor, ha nem csupán az osztrákokat, de általában minden európaiat kizorítanak onnan, vagyis a Bismarck – Szaburov ajánlotta tényleges felosztás révén. Giers visszariadt ettől.¹¹⁴

A status quo elvéből folyó érdekelhatárolás jelenti tehát az első szakaszt. A *második fokozatban* kell foglalkozni azon eseményekkel, amelyek a fennálló viszonyok megőrzésére irányuló minden erőfeszítés dacára is adódhatnak Keleten. A kis országok mindegyike saját érdekei szerint jár el. A hármas egyezmény részvevőinek feladata megakadályozni, hogy ebből általános zűrzavar keletkezzen. Ha azonban a körülmények hatalma erősebbnek bizonyulna a császárságok akaratánál, és felmerülne a keleti kérdés általános rendezésének igénye, akkor bekövetkezhet a *harmadik fokozat*, amelyről a három érdekeltnek ugyancsak előzetesen meg kellene állapodnia. Mindent lehetetlen előre látni. Bizonyos általános elveket azonban rögzíteni lehet – ezek alapja Reichstadt, és a Miljutyin-féle tervezet. Giers elképzelhetőnek vélt még egy *negyedik fokozatot*: azt, amikor az események menete minden számítást felborítva, előre nem látható módon alakul.

A berlini nagykövet számára készített miniszteri instrukció ezen alapelveket, amelyek egyaránt felölelték a már folyamatban levő orosz – osztrák tárgyalásokat és a későbbre tervezett további megállapodásokat, kilenc pontban rögzítette.¹¹⁵

A fenti instrukcióból két dolog teljesen félreérthetetlen. Az egyik: Szaburovnak világosan tudtára adták, hogy az orosz kormány nem óhajt azonnal hozzálátni a messze kiható tervek megvitatásához. A másik pedig: nem tartja kívánatosnak, hogy

¹¹⁴ Uo. 181.

¹¹⁵ A teljes szöveget közli: Szkazkin, Konyec 183–184.

az orosz politika célját (legalábbis a folyó tárgyalásokon) a szorosok birtokbavételében jelölik meg. Kevésbé határozott a demarkáció szerepe, amiben bizonyára közrejátszott az a körülmény, hogy a Giers szemei előtt lebegő orosz gazdasági érdekek csupán elvben léteztek; egyelőre igen bizonytalan volt a bátortalan bulgáriai orosz vállalkozások sorsa. A legnagyobb bajt az jelentette – ebben egyetérthetünk Szkazkinnal¹¹⁶ –, hogy az orosz tőkének „nemigen akaródzott Bulgáriába menni”. Félt az európai konkurenciától. Kizárólag azok a pénzügyi körök mutattak vállalkozó kedvet, amelyek a nagy vasútépítési koncessziókkal szerettek volna gyors és nagy haszonra szert tenni. Az érdekszféra-elhatárolás gondolata ezúttal tehát az orosz gazdasági érdekek védelmének jelszava mögött bukkan fel, de csak tagadó formában szerepel: elzárni az utat Ausztria elől.

S hogy teljes legyen a kép, említsük meg azt az epizódot, amikor – mindezek után – Szaburov újabb leveleinek hatására megint változott a helyzet. Egy Jomini által fogalmazott újabb utasítástervezetbe (amit Giers jóváhagyott) olyan mondat került, hogy „e vonatkozásban a demarkációs vonal számunkra éppoly fontos, mint Haymerle számára . . . Várjuk, hogy Haymerle báró pontosabban utaljon arra, mit ért ő demarkációs vonalon . . .” Miljutyin igen határozottan reagált erre: „A demarkációs vonalat teljességgel lehetetlen kijelölni. A kérdés ilyesfajta megoldása egyenlő lenne azzal, hogy Ausztria – Magyarország kezére játsszuk Szerbiát és Montenegrót, hogy Ausztria ténylegesen rátenyerelhetne a félsziget vele szomszédos részére, miközben Oroszország Románia közbeékelődésével elzárul a Balkán keleti részétől, amelyet a mi befolyási övezetünkbe szánunk . . . Az érdekszférákra osztást semmiféle formában sem szabad megengedni!” A nagy hatalmú miniszter nyomására a tervezet vonatkozó pontját ismét megváltoztatták. Az orosz fővárosban véglegesen felülkerekedett az a nézet, hogy a területi elhatárolás kizárólag Ausztria számára előnyös.¹¹⁷ Akkor még nem volt számukra világos, hogy Bécsben ugyanilyen jellegű, de ellenkező előjelű megfontolásból teljesen azonos felfogásra jutottak, hogy az érdekek területi elkülönítése kivihetetlen.

Többszöri ingadozás után tehát az orosz politikában a legmérsékeltebb vonal kerekedett felül. A Szaburovnak készített miniszteri utasítás szerint a nagykövetnek mindaddig tartózkodnia kellett bármely elvi jellegű probléma felvetésétől, amíg a három császár szövetsége a tervezett keretek között létre nem jön. „A jelent nem szabad kompromittálni az ismeretlen jövőért” – hangzott a jelszó. Ezen az alapon folytatódhatott a civódás az olvasó által már ismert tervezetekről. Mire azonban az új utasítást Pétervárott lemásolták, bekövetkezett a nagy fordulat. A narodnyik forradalmárok terrorakciói 1881. március 13-án végre elérték az áhított célt; egy bomba megölte II. Sándor cárt. A hallatlan esemény természetesen háttérbe szorította a titkos szövetségi tárgyalásokat.

¹¹⁶ Uo. 182.

¹¹⁷ Uo. 186–187.

Változás az osztrák-magyar—szerb viszonyban

A kereskedelmi szerződés és a titkos konvenció

Az 1880 nyarán Ausztria—Magyarország és Szerbia között felszínre került nézeteltérés gyorsan politikai erőpróba jellegét öltötte. Hordereje messze meghaladta egy interpretációs vita jelentőségét. Mint minden nemzetközi jogügyletben, itt is lényeges szerep jutott a dolog formai oldalának, annál inkább, mivel az összekuszálódott jogállapot mindkét félnek szolgáltatott érveket saját, kizárólagosnak vélt igaza alátámasztására. Persze a jogvitában ugyanakkor két ellentétes politikai akarat szegült szembe egymással. A Monarchia magatartásában jókora adag erőfitogtatási szándék rejlett; az osztrák és a magyar kormánykörök intranszigienciája nem csekély mértékben járult hozzá a konfliktus elmélyüléséhez.

A monarchiai belviszonyok érzékeltetéséhez adalékul szolgálhat az a körülmény — amely a szerbek szempontjából gyakorlati jelentőséggel akkor nem bírt, mivel a kétoldalú tárgyalásokon nem volt nyoma —, hogy a dolgok elmérgesedésében nem a külügyminisztérium, vagy személy szerint Haymerle játszott a legfőbb szerepet, hanem a budapesti és bécsi szakminisztériumok. Ristić a dualista monarchia „arrogáns” fellépését kizárólag Haymerle személyi adottságaiból eredeztette, és ezt a nézetét visszhangozza a későbbi jugoszláv történetírás.¹

A Ballhausplatzon nem akarták mindenáron túlfeszíteni a húrt. Bizonyos másodrangú részleteknél még az előzékenységre is gondot fordítottak. A külügyminisztérium nem annyira az anyagi érdekeket tartotta elsődlegesen szem előtt, mint inkább azt, hogy Szerbiát saját politikai szférájában megtartsa és elérje, hogy a balkáni átrendeződés lehetséges közeli ismétlődésekor a Monarchia bizton számíthasson a fejedelemségre. E cél elérésén munkálkodva a Ballhausplatz minden nehézség ellenére sokáig együtt tudott működni Ristićcel és kormányával. A németek előtt mutatott harciasság (Kállay kijelentései Berchem előtt augusztus elején és Haymerle megnyilatkozásai Friedrichsruhban) ugyanakkor már jelezte, hogy a Monarchia külpolitikájának irányítói 1880 nyarától számba vették a másik lehetséges megoldást is: amennyiben Ristić leküzdhetetlen akadályokat emelne Ausztria—Magyarország törekvései elé, a Monarchia egy fordulat kieroszakolásától sem riadna vissza Belgrádban. A választást azonban a szerb fejedelemre és kormányának elnökére kívánták bízni.

A változóban levő bécsi felfogást Haymerle világosan érzékeltette Milánnal, amikor 1880. szeptember közepén beható eszmecserét folytatott vele Bécsben. Hay-

¹ *Jovanović*, II. 19. Haymerle magatartását egyenesen Aehrenthaléhoz hasonlítja az annexióválság idején.

merle egészen nyíltan beszélt és nagy elszántságot mutatott. Kereken kijelentette: „Az, hogy Ristić megtagadta Ausztria – Magyarországtól a legnagyobb kedvezményhez való jogot, nem csupán károsítja a Monarchia érdekeit, és nem szokványos vita a jogokról, hanem jóval több annál: a Monarchia tudatos megsértése . . . Ausztria – Magyarország nemcsak igényli a legnagyobb kedvezményt, de eddig ténylegesen kedvezményezett is volt. Ristić most a legkevésbé kedvezményezett nemzet helyzetébe kíván minket süllyeszteni – szögezte le a miniszter. – Egész kereskedelempolitikai helyzetünk alapjától akar minket megfosztani, hogy nyomást gyakoroljon ránk – ez túl sok, ezt mi nem engedjük!”

Haymerle nem első ízben fejtette ki nézetét Milánnak. A megelőző nyár folyamán a fejedelem hallott már tőle hasonló eszmefuttatásokat.² Az sem először esett meg, hogy a külügyminiszter panaszként hozott fel olyan korábbi eseteket, amikor a belgrádi kabinet magatartásából Bécs-ellenességet lehetett kiolvasni. Ami ezúttal szembetűnő, az a keményebb hangnem, a kategorikusabb fogalmazás. 1880 szeptember közepén a miniszter a nyár végi változások és főleg friedrichsruhi tárgyalásainak hatása alatt állott. A nemzetközi erővonalak átrendeződése, a „berlini rendezés” kilátásainak romlása kényszerítően új utak keresésére ösztönözte az osztrák – magyar balkáni politikát. Sürgősen tisztázni kellett a változó helyzetben felértékelődő Szerbia külpolitikai szimpátiáit. Haymerle nem titkolta türelmetlenségét: „Szerbiával szembeni politikánk kritikus ponthoz érkezett. Tudnunk kell végre, vajon baráti vagy ellenséges érzületű szomszédal van-e dolgunk. Mi az előbbit óhajtjuk, de nem félünk az utóbbitól sem. Nem ijedünk meg Szerbiától! Bár a hatalmak az évszázad folyamán különböző alkalmakkor Szerbia bekebelezésére ösztönözték Ausztriát – ijesztgette Milánt –, a Monarchia ezt mindenkor visszautasította. Most sem tör a szerb állam integritására. Ám ideje, hogy a szerb államférfiak saját helyzetük tudatára ébredjenek. A dolgok Keleten egyáltalán nincsenek végleg elintézve. A szerbeknek gondolkoznok kell azon, vajon ilyen magatartás mellett hogyan alakulhat helyzetük új komplikációk esetén, ha a Monarchia és Románia közé vannak beszorítva és egy ellenséges Bulgáriával kell szembenézniök . . .”

A kemény szavak nem személyesen Milánnak szóltak. A fejedelem külpolitikai szimpátiáit jól ismerték Bécsben. A határozatlanságát akarták megszüntetni és a szerb politika irányát tisztázni. Milán tökéletesen megértette, mit kívánnak tőle. Közölte Haymerlével, rövid időn belül elrendezi a dolgokat Belgrádban és eleget tesz Bécs kívánságának – vagy Ristićsel, ha az hajlandó rá, vagy nélküle, ha ellenszegülne. Mert – ismételte el hitvallását – jól tudja, hogy csak Ausztriára számíthat. Oroszország más előnyökért Keleten feladta a szerb érdekeket. Mindössze néhány hét türelmet kért. Igaz, Haymerle azt is sokallta.³

Az előző fejezetekben az olvasó tapasztalhatta, hogy Friedrichsruhban és a közvetlen utána zajló hármas eszmecserében az egyik aktuális témát Szerbia, illetve a szerb – osztrák – magyar viszony szolgáltatta. Természetesnek lehet tartani, hogy Haymerle a Milánnal folytatott beszélgetésről nyomban behatóan tájékoztatta mind

² Živanović 152., 158.

³ „Résumé einer Unterredung des Fr. v. Haymerle mit dem Fürsten von Serbien. Wien, 15. September 1880.” HHS:A PA XIX/14. Két passzust idéz: *Hauptmann* 196., 198.

a német, mind az orosz nagykövetet. Fennmaradt mindkét beszámoló.⁴ Érdekesebb az orosz nagykövet jelentése. Amilyen kemény hangnemet használt az osztrák–magyar miniszter a szerb fejedelemmel szemben, annyira belátónak mutatkozott az orosz nagykövet előtt – az utóbbi ábrázolásában. „Tudjuk jól, mit jelent egy ilyen tárgyalás. Van benne tapasztalatunk. Kereskedelmi viszonyunk Németországgal elegendő bizonyíték erre.” Így aztán Oubril számunkra meglepő konklúzióra jut: „... ez valójában vihar egy pohár vízben”. A bécsi orosz diplomata ekkor még feltehetően kevésbé volt tájékozott mindarról, ami Friedrichsruhban történt. A rákövetkező hetekben a pétervári diplomácia már kellő gondot fordított a Monarchia és déli szomszédja konfliktusára.

A magyar minisztertanács már augusztus 21-én – amikor a szerbek javasolták, hogy függetlenül a jogvitától, haladék nélkül folytassák a kereskedelmi szerződés előkészítését – nemcsak a tárgyalások megszakítását indítványozta, hanem a vámkonferencia sürgős egybehívását is, hogy ott döntsenek a szerb kihívásra válaszként foganatosítandó ellenintézkedésekről. A megbeszélésre egyhónapos késéssel került sor, ekkor viszont az érintett tárcák miniszterei maguk ültek asztalhoz, hogy az igényelt elvi döntéseket meghozzák.⁵

A külügyminiszter beszéde a helyzet józan megítélésére intett: Szerbia ugyan még nem adott semmiféle hivatalos választ a Monarchia július 30-i jegyzékére, de a szerb–angol kereskedelmi szerződést (amelynek előnyeit a Monarchia a maga számára követelte) sem alkalmazzák még a gyakorlatban. Hivatkozott a Milán által tett messzemenő ígéretekre, valamint arra, hogy a szerb kormány a többi nagyhatalomnál keresve megértést agitációjában, hatásosan domborítja ki, hogy Ausztria – Magyarország a függetlenséget nyert fejedelemségtől a régi török szerződések alapján követel engedményeket. Persze a külügyminiszter – kollégáihoz hasonlóan – a Monarchia követelését (a legnagyobb kedvezményhez való jog előzetes és egyoldalú elismerését) változatlanul jogszerűnek tartotta, hozzájuk hasonlóan ő is amellet szállt síkra, hogy Szerbia ellenállását meg kell törni, s az ahhoz szükséges eszközökről és eljárási módról „minden eshetőségre készen” már most közös elhatározásra kell jutni. Ismételten óvott azonban az elhamarkodott fellépéstől.

Haymerle konkrétan azt javasolta, küldjenek újlag egy jegyzéket Belgrádba, melyben a tényállás ismertetése mellett hangsúlyozzák, hogy a repressziók elmaradhatatlanná válnak, amennyiben a fejedelemségi kormány továbbra is kitarthat tagadó álláspontja mellett. Indítványozta, hogy az érvelésnél ne a régi szerződésekre helyezték a súlyt, hanem a berlini szerződésre, az abban biztosított status quót követeljék elsődlegesen. Javaslatának ezt a részét a többiek ellenvetés nélkül hamar elfogadták. Nézeteltérés csak egyetlen pontban adódott. Haymerle eldöntendő kérdésként vetette fel azt a problémát, hogy a követelés végrehajtására szabjanak-e meg határidőt, vagy a fenyegetés csupán az első konkrét érdeksértés esetére szóljon. A Szerbiával

⁴ „Aufzeichnung von Stirum.” Berlin, 21. Sept. 1880. PA AA Serbien. Nr. 4. Bd. 1.; Oubril à Giers. N° 213. Vienne, le 16/4 septembre 1880. AVPR f. K 1880. gy. 176.

⁵ Magyar mt. jkv. 1880. augusztus 21. OL K 27.; „Protokoll über die zu Budapest, am 23. September 1880. abgehaltene Sitzung der österr.–ungar. Zoll- und Handels-Conferenz wegen Feststellung unserer handelspolitischen Haltung gegenüber Serbien.” Nr. 4. OL K 255 1880–6 (2825).

szemben alkalmazandó taktika bújt meg a kérdés mögött. A birodalom két felének eltérő érdeke szögesen ellentétes megoldási javaslatokat eredményezett. A magyarok azt követelték, a megróvó figyelmeztetést azonnal kövesse a represszió. Az ő fejük nem fáj a kereskedelem esetleges akadályoztatása vagy akár ideiglenes megszakadása miatt. A szerb állatfelhozatal szüneteltetése akkoriban előnyösnek tűnt a magyar agrárérdekek szemszögéből. Az osztrákoknál fordítva állt a dolog. Ők eladni akartak Szerbiában, még hozzá főleg olyasmit, amire piacot már csak a Balkánon remélhettek. Nem kívánták tehát azt, hogy a Monarchia legyen az elzárkózás kiprovokálója. Kremer osztrák kereskedelmi miniszter azt indítványozta, hogy egyelőre meg kell elégedni a figyelmeztetéssel, és megtorlásra csakis akkor kerüljön sor, ha a Monarchia hátrányos megkülönböztetése a gyakorlatban ténylegesen bekövetkezik. Ez visszalépés volt a miniszter július 26-i álláspontjához képest. Akkor a friss felháborodás hatása alatt magyar kollégájával egyetemben még a megtorlást helyezte az első helyre. Kremer jogi érve arra utalt, hogy a Monarchia 1878 óta érvényben levő vámtörvénye csak azon esetekre ír elő vámretorziókat, amikor már bekövetkezett a hátrányosabb elbírálás: ezt viszont Szerbia idáig nem tette meg. Ezenkívül hivatkozott arra, hogy az osztrák – magyar erőszak miatt egész Európában „panasz-üvöltést” hallató Szerbiát az oroszok könnyen pártfogásukba vehetik és a Monarchia ellen tüzelhetik, ami rendkívül megnehezítheti a Monarchia helyzetét a tárgyalásokon, rontja a megegyezéssel elérhető sikerek kilátásait.

A konferencia végül itt is az óvatosabb eljárás mellett döntött. A szerbekhez intézett jegyzékben a külügyminiszter utaljon arra, hogy a pozitív szerb válasz előtt sem a kereskedelmi konferenciáról, sem semmiféle más (a szerbek által igényelt) szerződésről még csak tárgyalni sem fognak, valamint arra is, hogy amennyiben Szerbia az osztrák – magyar kereskedők hátrányára vámkedvezményt adna bármely államnak, osztrák – magyar részről megtorlást fognak alkalmazni, még hozzá nem csupán a vámtörvény által előírtakat. Az utolsó kitétel a magyarok óhajának tett eleget. A Tisza-kormány kezdettől erősen hangoztatta, az 1878-as törvény által előírt 5, illetve 10%-os pótlólagos vám túlságosan csekély ahhoz, hogy hatást érjenek el vele. Erőteljesebb „visszatorló” vámokra van szükség, és egyéb téren is alkalmazni kell megtorlást. Elvileg ez ellen az osztrákoknak nem volt kifogásuk, nézeteik csak az alkalmazás sorrendiségében tértek el a magyarokétól. A konferencia e vonatkozásban úgy döntött, hogy a minisztériumi szakértők, nem várva az esetleges szerb válaszra, haladéktalanul kezdjenek hozzá a szükség esetén Szerbia ellen foganatosítandó erőteljesebb rendszabályok kidolgozásához.⁶

Az érdekelték között azonban változatlanul fennállott bizonyos nézeteltérés a követendő eljárás tekintetében. A szeptember 23-i vámértekezlet által kiküldött miniszteri bizottság tevékenységét vizsgálva a magyar minisztertanács olyan határozatot hozott, hogy „... először, az Osztrák – Magyar Monarchia Szerbia részéről a legtöbb kedvezményt élvező államok sorába való helyezéssel meg nem elégedhetik, amennyiben az ilyen viszony alapján az irányunkban követendő eljárás esetleg kedvezőtlenebb is lehet annál, melyet a berlini szerződés által biztosított status quo alapján Szerbiától jogunk van követelni; másodsor, hogyha Szerbia más államok-

⁶ Uo. (Protokoll Nr. 4.)

nak ezen status quónál nagyobb kedvezményeket ad, azok az Osztrák–Magyar Monarchia által is követelhetők”.⁷

A külügyminisztérium viszont most sem óhajtotta szándékosan továbbélezni a dolgokat, inkább a drámai összeütközés elkerülésének módját kereste. Formai tekintetben nem zárkózott el bizonyos engedmény elől; kész volt segítséget nyújtani a szerb kormánynak a kiút megtalálásában, ha az utóbbi az elvi kérdésben eleget tesz a Monarchia kívánságának. Haymerle október elején Hristić bécsi szerb követnek felajánlotta, az ügy rendezése érdekében ő a maga részéről megelégszik azzal, ha a követ saját kormánya felhatalmazása alapján írásban kijelenti az osztrák–magyar kormánynak, hogy „Szerbia ezentúl éppúgy tiszteletben tartja Ausztria–Magyarország jogait a legnagyobb kedvezményre Szerbiában, mint ahogyan azt eddig is respektálta”. A külügyminiszter azt ugyancsak elfogadhatónak tartotta, ha a belgrádi kabinet ad az ottani osztrák–magyar képviselőnek megközelítően hasonló értelmű jegyzéket.

Az osztrák–magyar javaslat tehát egyrészt mellőzte a szerb részről megalázónak minősített hivatkozást a szultáni szerződésekre, másrészt felkínálta az egész jogalap-komplexum megkerülésének lehetőségét, sikertelenül. Ristić a bizalmas kezdeményezést kategorikusan visszautasította.⁸ Haymerle ezután (október 17-én) Herbert révén hivatalos jegyzéket intézett a szerb kormánynak.

A szakirodalomban általában ultimátumként emlegetett irat a szeptemberi miniszteri konferencia állásfoglalását öntötte diplomáciai formába. Érdemi-tartalmi vonatkozásban ez nem sokban különbözött Haymerle előző, július 30-i jegyzékétől. Az utóbbinál kisebb teret szentelt a régebbi szerződéseknek, és jobban kiemelte, hogy amíg a szerb kormány formális és világos módon, minden előzetes feltétel nélkül újból el nem ismeri a Monarchia azon jogait, amelyeket Ristić július 14-én kétségbe vont, nem lehet szó semmiféle tárgyalásról kereskedelmi vagy konzuli, avagy egyéb konvenció megkötése céljából. Kategorikusabban utalt arra, hogy az első olyan esetben, amikor a fejedelemség Ausztria–Magyarországot kereskedelmi téren hátrányosabb elbírálásban részesítené, mint bármely más államot, az osztrák–magyar kormány azonnal alkalmazni fogja a saját vámtörvényeiben lefektetett ellenintézkedéseket. Ezenfelül pedig megtesz minden egyéb intézkedést érdekei védelmére. Az októberi jegyzék új vonása ily módon legfeljebb az volt, hogy ezen „egyéb intézkedések” életbe léptetését határidőhöz kötötte, de ezt is csak elvont formában tette: amennyiben szerb részről a kívánt nyilatkozatot „rövid időn belül” nem adnák meg.⁹ Mivel a szerb kormány sohasem tagadta, hogy 1878-ban minden államot egyforma elbánásban részesített a vámok vonatkozásában, az október 17-i osztrák–magyar jegyzék egyetlen valódi követelését: az 1878-as (de facto 1880-as) vámügyi status quo megtartását az új szerződés létrejöttéig a fejedelemség jogállásának, sőt anyagi érdekeinek érdemi csorbítása nélkül teljesíthette volna, ha részéről meg lett volna a készség a vita kompromisszumos rendezésére. Ristić azonban – a tények tanúsága szerint – ekkor már mást akart.

*

⁷ Magyar mt. jkv. 1880. október 10. OL K 27.

⁸ A javaslat és fogadtatása: Živanović 161–162.

⁹ Szövege: Staatsarchiv 37. Nr. 7176.

Amikor az Ausztria – Magyarországgal kibontakozó konfliktus határozott körvonalakat öltött, Ristić számba vette a politikáját támogató belső és külső tényezőket. Lehangelő eredményre jutott. Konstatálnia kellett, hogy külső támaszra nem számíthat, bár az osztrák erőszakot pellengérré állító agitációja Angliában némi visszhangot váltott ki. Ám fő reményességét, Oroszországot nem sikerült fellelkesítenie. Persiani belgrádi követ helyeselte Ristićnek az önállóság tényleges gyakorlására irányuló mindazon törekvéseit, amelyeket a dualista monarchia ellenében kellett érvényesíteni. Amikor azonban a jogvita felszínre kerülésekor a szerb kormányfő követe útján Péterváron tudakozódott a lehetséges orosz pártfogás iránt, egyáltalán nem olyan választ kapott, amely reményekre jogosíthatta volna.¹⁰ A cári kormány elvben természetesen szimpatizált a szerb ellenállással, mi több, a maga eszközeivel egy ideig diszkréten támogatta is azt Béccsel szemben, oly módon, hogy elvitatta a Szerbia feletti teljes politikai gyámkodásra formált osztrák – magyar igényt, vagy legalábbis korlátozni igyekezett azt.¹¹ Erről azonban Belgrádot nemigen informálta, s ami a legdöntőbb: a három császár szövetségének újjáélesztését célzó, éppen csak megindult tapogatózó tárgyalások sikerét a cári diplomácia előbbrevalónak minősítette, mint Ristić nyílt pártfogását. A plátói együttérzés viszont nem segíthetett a szerb miniszterelnökön.

Hasonlóképp gyakorlati eredmény nélkül végződött az a próbálkozása, amely a balkáni szláv népek összefogásával kívánt válaszolni az osztrák – magyar gazdasági aspirációkra. Sándor bolgár fejedelem 1880 októberében meglátogatta Belgrádot. Ristić, kihasználva az alkalmat, széles körű akcióprogramot terjesztett Battenberg elé. Elképzelése szerint mindazon nyílt és vitatott kérdésekben, ahol az érintett kis országok és a Habsburg-birodalom érdekei ellentétesek, az előbbieknél közös erővel kell szembeszállniuk a dualista monarchiával. A program együttes fellépést tervezett az Európai Duna-Bizottság meg a vasúti négyes bizottság ügyében, valamint a nemzetközi kereskedelmi viszonyok terén. Ez utóbbival kapcsolatban Ristić felvetette egy szerb – bolgár vámunió lehetőségének gondolatát is. Az érdekes összefogási kísérletről Persiani révén tudunk. Az orosz diplomata beszámolója szerint a bolgár fejedelem „a kezdeményezést jóakaratóan fogadta, de elkerülte, hogy bármiféle kötelezettséget vállaljon magára”. Battenberg állítólag előzetesen ki akarta kérni Pétervár véleményét a dologról.¹²

Ristić belpolitikai téren sem számíthatott megbízható támaszra. A parlamentben pártjának komoly többsége volt ugyan, de ez a többség erősen apadófélben volt már. A kormány népszerűségét megviselte, hogy a háborúk utáni helyreállítás, a függetlenség igényelte állami átszervezés, meg az egyéb reformok mind-mind anyagi áldozatokat róttak a lakosságra. Ezt is felhasználva, a vegyes összetételű ellenzék – bárha elvtelen módon is – igen hatásosan támadta a kormány minden bel- és külpolitikai lépését. Elképzelhető, hogy volt alapja azon konzuli jelentéseknek, amelyek szerint Ristić már korábban foglalkozott a visszavonulás gondolatával.¹³ A li-

¹⁰ Jelavich, *Tsarist Russia* 27–28, 167.

¹¹ L. fentebb a 212. l.

¹² Persiany à Giers. N° 39., très secrète. Belgrade, le 4/16 octobre 1880. AVPR f. G.a. V-A₂ 1880. gy. 277.

¹³ Hauptmann 199.

berális pártvezérnek azonban sokáig volt egy szilárd bázisa: Milán támogatása. Amíg minden nagyobb horderejű döntésnél maga mögött tudhatta a fejedelem egyetértését, addig sem a szkuptina parasztképviseelőinek esetenként fel-feltörő elégedetlensége, sem az eszközökben nem válogatós polgári ellenzék lármás sajtóhadjárata nem jelentett elháríthatatlan veszélyt. Mikor azonban Ristić – Milán hazatérte után – mereven ellenszegült annak, hogy bármi újabb engedményt tegyenek Ausztria – Magyarországnak, és egyre határozottabban sejtetni engedte, hogy vállalja a konfrontációt a hatalmas északi szomszédal, a szerb politikát addig megszabó két államférfi útja véglegesen kettévált. Milán az október 17-i jegyzék után, Bécsben tett ígéretéhez híven, határozott véleménynyilvánításra szólította fel Ristićet. Válaszképp megszületett az október 21-i emlékirat, benne a jugoszláv irodalomban többször idézett felszólítással: „Ne adjuk meg magunkat, védekezzünk!”¹⁴ Ristić a határozott szembeszegülés mellett szállt síkra, vállalva, sőt talán óhajtvá az ezzel szükségszerűen együtt járó vámháborút. Hangsúlyozta, hogy a legnagyobb kedvezmény körüli vita, vagy általában a kereskedelmi szerződés miatti nézeteltérés mindössze egyetlen állomás a Szerbiában monopolhelyzetre törő osztrák politikában. „A Monarchia étvágya Keleten egyre nő . . . azt különösen mi szerbek kielégíteni nem tudjuk. A most követelt koncesszió csak kezdet, utána egész sor újabbat fognak követelni. Nincs mit félnünk attól – felelt a fejedelem kedvenc érvére –, hogy a keleti bonyodalmak során nélkülöznünk kell majd az osztrákok barátságát. Hiszen, ha szomszédunk fel is ajánlaná azt, túl drága árat szabna érte, drágábban adná, mint Berlinben tette. Semmi kilátásunk nincs arra, hogy még egyszer olyan olcsón megússzuk a dolgot, mint 1878-ban Berlinben. Nem kevesebb várna ránk, mint a vámszövetség, meg a katonai unió!”¹⁵ A fejedelmet ez nem ijesztette meg. Ő pontosan az ellenkező felfogást vallotta: a konfrontáció végzetes következményekkel járhat, egy vámháború csakis Szerbia gazdasági pusztulásához vezethet; a fejedelemségnek politikailag is csak Ausztria – Magyarország oldalán van jövője. Milán a liberális kormányt felmentette hivatalából és október 31-én az eddigi „haladópartí” ellenzékéből nevezett ki új kabinetet.

A szerb értelmiség, polgárság mérsékelt liberális beállítottságú (a szerbiai feltevésekhez képest joggal „ifjúkonzervatívnak” is nevezett), nyugati orientációjú csoportja alkotta az új kormánypartot. A külpolitikában maradék nélkül elfogadta a fejedelem egyoldalúan ausztrofil irányzatát. Ráadásul az új külügyminiszter, Mijatović a fejedelem bizalmi embere volt, általa az udvar ettől kezdve egészen közvetlenül befolyásolta a külkapcsolatok irányítását. Az új minisztérium gyakorlatiasan látott munkához. A protekcionizmus nem fertőzte meg. A lakosság túlnyomó többségét alkotó parasztság, valamint a polgárság gazdaságilag leghatalmasabb részét képező kereskedő burzsoázia érdekeit szem előtt tartva, mindenekelőtt a szerb mezőgazdaság termékeinek kívánt piacot biztosítani Ausztria – Magyarországon. A konfliktus alapjául szolgáló kérdés számára nem okozott gondot. Piroćanac miniszterelnök és a többiek véleménye szerint a jogvitát Ristić provokálta ki. Habozás nélkül teljesí-

¹⁴ Utolsó, legteljesebb szövegkiadása: Živanović 162 skk.

¹⁵ Ezt a passzust, amelyből kitűnik Ristić véleménye az 1878-as osztrák-magyar – szerb konvencióról (!), nyomtatásban először Živanović adta közre. L. a 14. sz. jegyzetet.

tették tehát a bécsi óhajt. A kért nyilatkozatot megadták.¹⁶ Bármily könnyen tették túl magukat a probléma formális részén, a belpolitikai válság tartós rendezéséhez érdemben ezzel még nem jutottak közelebb. A haladó- vagy ifjúkonzervatív párt valójában egy kicsiny csoport volt a szerb politikai életben. Milán hozzájuk fordult, mivel Ristićék ellenében más, kormányképes politikai erő akkor még nem létezett. De a fejedelem sorsa és az új kormánypárt jövője egyként attól függött, sikerül-e meggyőzni az országot és (az ilyen fordulatoknál kialakult szokás szerint újból választandó) szkupstinát politikájuk helyességéről, azaz eredményességéről. Amikor az addig mindenható és a parlamentet uraló Ristićet menesztette, Milán nagyon világosan számolt az óriási kockázattal. Azokban a napokban jelentette a belgrádi német követ, hogy a fejedelem szerint a liberális párti miniszterek „a külfölddel szembeni engedékenység . . . egész ódiúmat a szokott módon kizárólag reá akarják hártani, sőt még a dinasztia elleni forradalom lehetőségét is sejtették vele”.¹⁷ Az új politikát csakis a lakosság által leginkább érzékelhető anyagi előnyök igazolhatták. Minél gyorsabban hozzálátni a kereskedelmi tárgyalásokhoz és minél előbb tető alá hozni a szerződést – ez lett a fő jelszó Belgrádban. Milán nagy szerencséjére Bécsben is azonnal felfogták az idő parancsát.

Hristić november 10-i dátummal megküldte az osztrák – magyar külügyminisztériumnak az új belgrádi kormány jegyzékét. Haymerle még aznap levelet íratott a két miniszterelnöknek. „Miután a szerb kormány teljesítette azt, amit október 17-én tőle követeltünk, nincs semmi akadálya, hogy a félbeszakadt tárgyalásokat folytassuk. Politikai érdekünk segítséget nyújtani az új szerb minisztériumnak, amely még a szkupstina-választás előtt konstatálni kívánja az oppozícióval szemben azon tényt, hogy a kereskedelmi szerződés miatti nehézségek kiküszöbölődtek . . .” A miniszter szükségesnek tartotta, hogy a fejedelemséggel november folyamán újítsák fel a megbeszéléseket.¹⁸ Mivel korábban a nagyobb vonakodást a budapesti kormány tanúsította, a külügyminisztérium különös súlyt helyezett arra, hogy Tiszáékat meggyőzze, mennyire indokolt a gyors cselekvés. A magyar miniszterelnök számára olyan helyzetértékelés készült, amely az Informationsbüro bizalmas jelentései alapján kimutatta, az új belgrádi kabinet életképessége a kereskedelempolitika alakulásától függ, ez utóbbi fogja megszabni jövőjét az új szkupstinával szemben. A tájékoztató kiemelte, hogy a belgrádi hivatalos körök rendkívül barátságos magatartást tanúsítanak Ausztria – Magyarországgal szemben; a Monarchia feladata, hogy nekik segítsen és megakadályozzon mindent, ami a szerb kormányt a közvéleménnyel konfliktusba sodorhatja. „A jövőendő tárgyalásokon nekünk szintén előzékenynek kell mutatkoznunk. Magától értetődik, hogy valóságos anyagi érdekeket nem adhatunk fel egy pillanatnyilag kedvező konstellációért. Másrészt azonban nagyon fontosnak kell tartani, hogy a fentebb jelzett általános politikai tekintetek lehetőleg számításba vételessenek.”¹⁹ A budapesti kormány most nem górdított akadályt a Ballhausplatz törekvése elé.

¹⁶ Hauptmann 209.

¹⁷ Bray an Bismarck. Belgrad, 21. Oktober 1880. PA AA Serbien Nr. 4. Bd. 1.

¹⁸ „Abschrift einer Note an die Ministerpräsidenten beider Reichshälften. Budapest, 11. Nov. 1880.” OL K 26 1880—XV—3254.

¹⁹ Teschenberg an Tisza. Wien, 23. November 1880. Uo. 3383.

A fejedelemség belviszonyainak megváltozására Pétervárott ugyancsak azonnal reagáltak, de Béccsel ellentétes módon. Nagyobb megrendülés nélkül tudomásul vették a fordulatot és tartózkodó magatartásra intették Persiani. A követnek az új instrukciókra adott jellegzetes válaszából érdemes idézni. Persiani azt húzta alá, hogy nincs eltérés kormányának felfogása és az ő mostani tevékenysége között. „Hiszen amikor hosszan elbeszélgettem az új miniszterekkel – írta az orosz diplomata –, nemcsak azt jeleztem nekik, hogy számunkra a legnagyobb veszélyt az osztrák hódító szándékok képezik, de egyszersmind azt is kifejtettem, hogy ne számítsanak semmiféle anyagi támogatásunkra, ha mostani civódásuk [ti. Ausztriával] gazdasági konfliktussá fajulna. Oroszország a legnagyobb áldozatokkal hozta létre a szerb függetlenséget, s most a szerbeken a sor, hogy megvédjék azt!” Persiani nem titkolta büszkeségét: ő az új helyzetben is méltón képviseli a cárizmus érdekeit.²⁰ Pétervár kétségtelenül csökkentette aktivitását Szerbiában, méghozzá éppen olyan mértékben, amilyenben a Béccsel és Berlinnel folytatott hármas tárgyalások komolyra fordultak. Helytelen azonban a gyengülő érdeklődésből arra következtetni, hogy Pétervárott eleve „leírták” volna Szerbiát – erre sem akkor, sem később nem szánták el magukat. Téves tehát az olyasfajta beállítás, mely szerint a felújított három császár szövetség a félsziget felosztásához vezetett, s ennek alapján Szerbiát az osztrákok kizárólagos érdekszférájába utalták, Bulgáriát pedig az oroszokéba. A valóban kisebb orosz aktivitás Szerbiában azzal magyarázható, hogy Pétervár kímélni igyekezett az osztrák érzékenységet, s került a szükségtelen vitákat a nem döntő fontosságú ügyekben. Vagyis az orosz diplomácia a közvetlenül tárgyalandók listájáról törölte Szerbiát, de magát a fejedelemséget nem szolgáltatta ki Ausztria – Magyarország kénye-kedvének. Más kérdés az, hogy az osztrák – magyar diplomácia maximálisan kihasználta a belgrádi fordulat után kínálkozó lehetőségeket s az új hármas kombinációtól *függetlenül* hegemóniát szerzett magának Belgrádban.

Az osztrák – magyar és a szerb meghatalmazottak 1880. november 28-án újból asztalhoz ültek Bécsben, hogy a mozgalmas előzmények után most már vélhetőleg gyorsan és nagyobb konfliktusok nélkül kidolgozzák a két állam első kereskedelmi konvencióját. A tárgyalások menetével a történeti irodalom eddig nem foglalkozott. Arról, ami az októberi ultimátum és a májusi szerződéskötés között történt, alig tudunk valamit. Sajnálatos módon a tárgyalások jegyzőkönyveit mindaddig nem sikerült fellelni. Mégis, az egyéb fennmaradt iratokból meg lehet kísérelni legalább a tárgyalások néhány jellegzetes vonásának rekonstruálását.

Az első időszakban a kétoldalú megbeszélések főképpen informatív jellegűek voltak. Az eszmecsere alapjául a konvenció alapszövegére, egy külön zárójegyzőkönyvre és a határforgalom rendezésére előzetesen kidolgozott osztrák – magyar tervezetek szolgáltak.²¹ Ez a puhatolódzás december közepéig tartott. Közben világosan körvonalazódtak az eltérő álláspontok. Bár kétségtelen, hogy az első perctől kezdve kemény alkudozás folyt, a küzdelem mégis nélkülözte a feszült drámaiságot.

²⁰ Persiani à Giers. N° 47. Belgrade, le 23 novembre/5 décembre 1880. AVPR f. G.a. V-A₂ 1880 gy. 277.

²¹ Haymerle an Franz Joseph. Vortrag. Wien, 6. Dezember 1880. HHStA Kabinettskanzlei Geheimakten. K 18.

Mind az osztrák – magyar, mind a szerb fél politikai érdekből feltétlenül meg akart egyezni, s ezért mindkét oldal „nagyfokú jóindulatot” mutatott.²²

A vitatémák között természetesen első helyen állt a határforgalomnak biztosítandó kedvezményes vámok kérdése. Már korábbról világos volt mindkét delegáció és mindkét kormány előtt, hogy az ún. határforgalmi kedvezés osztrák – magyar értelmezése körül várható a leghevesebb harc, hiszen a probléma elintézési módja a továbbiakban nagyjából megszabja majd a két állam kereskedelmi viszonyának jellegét.

Az előzetes osztrák – magyar elképzelésekről a szerbeket még Ristić idejében tájékoztatták, és a volt miniszterelnök éppen e pontra hivatkozva hangsúlyozta Milánának, hogy Ausztria – Magyarország étvágya kielégíthetetlen. Az új kabinet sem akart elfogadni olyan tervet, amely „az egész osztrák manufaktúrára kiterjeszti a könnyítéseket és ezzel az általános tarifát illuzórikussá teszi”. Mijatović feltehetően túlzott, amikor Persianinak úgy nyilatkozott: ha ezen szándék realizálódna, ő megszakítaná a tárgyalásokat és az ellenállás politikáját választaná,²³ de a belgrádi hangulatra mégiscsak következtetni lehet belőle. Szerb részről a legfőbb követelés az állatforgalomra vonatkozott. Mindenekelőtt az éppen akkor is érvényben levő határázár megszüntetését vagy jelentős enyhítését kérték, egyben a probléma tartós rendezését kívánták elérni egy megfelelő állategészségügyi konvenció elfogadásával. Szorosan e ponthoz kapcsolódott az a másik szerb igény, hogy az új szerződésben lényegesen csökkentsék fő exporttételük, a sertés és a marha beviteli vámját. A megoldandó problémák közé tartozott ezenkívül az elvámolás módja Szerbiában. Osztrák – magyar részről specifikus vámokat (tehát darabszám, súly, térfogat stb. szerint megállapított fix tételeket) kívántak a sok visszaélésre alkalmas kínáló értékvámolás helyett. Az addigi gyakorlat visszásságait, meg a román szerződés idevágó negatív tapasztalatait már az előkészületek idején rendre felpanaszolták a kereskedelmi kamarák a magyar kereskedelmi minisztérium kérdőíveire adott válaszaikban. A szerbek az értékvámot részesítették előnyben, hivatkoztak arra, hogy a szerb – angol kereskedelmi szerződés ilyeneket tartalmaz. Felmerült az állami monopóliumok kérdése is: Szerbiában ezeket még nem vezették be, de a belgrádi kormány tervei között szerepelt, hogy a sóra és dohányra alkalmazandó egyedárusítási rendszer révén növelje az államkincstár bevételét, s ezért ellenezte azon osztrák – magyar óhajt, hogy a kötendő szerződés írja elő: „a kölcsönös áruforgalom rendesen nem tiltható el sem be-, sem kivitelre”.²⁴ A hagyományos sókivitel még mindig fontos tétele volt az osztrák és főként a magyar külkereskedelemnek. Külön kérdéscsoportként szerepelt a tárgyalásokon a régi kapitulációs jogokról való lemondás (a konzuli jurisdictio felszámolása) következtében felmerülő különféle gazdasági magánjogi problémák megoldása. A nehézséget az tetézte, hogy Szerbiában még teljességgel hiányoztak az erre vonatkozó törvényes rendelkezések. Osztrák – magyar részről biztosítani kívánták azt, hogy a majdani szerbiai belső szabályozás során az osztrák – magyar állam-

²² Uo.

²³ L. a 20. sz. jegyzetet.

²⁴ Salmen Szapárynak. Bécs, 1880. november 28. OL K 255 1880–6–209 (3130). Bárány Salmen Jenő a magyar pénzügyminisztérium megbízottjaként részt vett a tárgyalásokon. Miniszteréhez intézett félhivatalos beszámolója értékes adalékokkal gazdagítja ismereteinket.

polgárok ne kerülhessenek az akkoriál kedvezőlenebb helyzetbe.²⁵ Ugyancsak vitakérdést képezett a szerbiai belső forgalmi adók (octroi) problémája, az ezekből eredő terheket az osztrák – magyar fél szerette volna csökkenteni, illetve kizárni azt a lehetőséget, hogy a helyileg nem gyártott (tehát import) árukat tetszés szerint adóztassák meg. A szerbek viszont pénzügyi okokból ragaszkodtak a rendszer fenntartásához.

A tárgyalások megindulásakor legsürgősebben az állategészségügyi problémát kellett rendezni. Szerb kérésre hamar megállapodtak abban, hogy szakértői szinten egy bizottságot alakítanak, s az előzetesen megvizsgálja mind az azonnali kedvezmények lehetőségét, mind pedig a szerződéses rendezés kérdését. A bécsi külügyminisztérium külön jegyzékkel egyengette a bizottság gyors összehívásának útját a szakminisztériumokban; Haymerle személyes levélben kérte Tiszát, hogy a magyar kormány még a december közepi szkupstina-választás előtt könnyítsen a szerb állatbehozatali tilalmakon.²⁶ A budapesti minisztertanács fenntartásokkal ugyan, de hozzájárult, hogy a határ három pontja ideiglenes jelleggel megnyitassék a szerb marhabehozatal előtt.²⁷ Nem sokkal az év vége előtt Budapesten került sor a szakértői különbizottság ülésére, itt láttak hozzá az állategészségügyi konvenció tervezetének előkészítéséhez.

A határforgalmi könnyítések osztrák – magyar felfogása körül zajlottak a legjelentősebb pozícióharcok. A szerbek első ellenajánlata felkínálta mindazon kedvezményeket, amiket Anglia kapott az állandó szerződésben, sőt akár még azoknál nagyobb engedményre is hajlandók voltak, ám csakis az általános szerződés keretében, vagyis oly módon, hogy a Monarchiának teendő engedményekkel utólag Anglia is élhet, a legnagyobb kedvezmény alapján. Elhárították tehát a Monarchiának a differenciális kezelésre támasztott igényét. „Az e részbeni követelés – írta a magyar pénzügyminisztérium tárgyalási megbízottja miniszterének címzett magánbeszámolójában – nem Magyarország, hanem Ausztria indítványára emeltetvén, az osztrák kormány küldöttei nagy eréllyel védték álláspontjukat, míg mi annál inkább háttérbe léptünk, mivel a magyar kir. kereskedelmi minisztérium nézete szerint a szóban forgó követelést Magyarország érdeke nem igen igényli.”²⁸ A vitát elnapolták, és a szerbek új instrukciókat kértek Belgrádból. Végül december 28-án megjött a szerb válasz, amely az osztrák – magyar ajánlatot egészében visszautasította. A fő indok az volt, hogy Anglia nem tűrné, ha kizárnák a dualista monarchiának nyújtott kedvezményből. Az osztrák küldöttek azonnal úgy nyilatkoztak, hogy akkor viszont a szerződés sem kell.²⁹

A tárgyalások újból kritikus ponthoz érkeztek, s ezúttal az osztrák makacsság idézte elő a nehézségeket. A szerbek ügyesen használták ki az előzmények miatt sajátosan alakult szituációt, hogy érdekeiket a lehetőségek határain belül védjék. Tudatosan hivatkoztak Angliára, benne szövetségesüket vélték s bizonyára nem alaptalanul; Ristić stratégiája most gyümölcsözött. Persiani egy jelentésében olyan érte-

²⁵ Salmen Szapárynak. Budapest, 1881. jan. 3. Uo. 1881–6–221.

²⁶ L. a 21. sz. jegyzetet.

²⁷ Magyar mt. jkv. 1880. december 7. OL K 27.

²⁸ Salmen Szapárynak. Bécs, 1880. december 13. OL K 255 1880–6–209 (3235).

²⁹ Salmen Szapárynak. Bécs, 1880. december 28. Uo. (3322).

sülést közöl, mely szerint a februári szerb – angol szerződésnek egy titkos záradéka kötelezte Szerbiát, határforgalmi kedvezések címén nem adhat északi szomszédjának többet, mint amit Ausztria – Magyarországnak az olaszokkal meg a románokkal kötött kereskedelmi szerződése e vonatkozásban tartalmaz.³⁰ A szerb – angol szerződés titkos előírásairól Bécsnek szintén voltak sejtései.³¹ Amikor Milán júliusban a császárvárosban Haymerlével megbeszélést folytatott, határozottan az volt a benyomása, hogy a külügyminiszternek tudomása van a titkos határozatokról.³²

A Ballhausplatzon nem hagyhatták számításon kívül azt a körülményt, hogy a szerbek külső nagyhatalmi támogatásban bizakodhattak. Haymerle nem kívánhatta, hogy a szerb tárgyalásokból nemzetközi bonyodalmak adódjanak. Márpedig az angolok, és érdekes módon különös energiával a franciák tiltakoztak Bécsben amiatt, hogy Ausztria – Magyarország túlméretezett és egyoldalú gazdasági előnyökre tör Szerbiában. A nyugati államoknak nem tetszett, hogy a dualista monarchia minden vetélytársát ki akarja szorítani a fejedelemségből.³³ Az intervenciót Haymerle elutasította, de ugyanakkor az osztrák kormányt is mérséklekre intette.

A tárgyalások ezen fázisában a külügyminisztérium mellett a magyar kormány szintén az engedékenyebb magatartást pártfogolta. Legalábbis a legvitatottabb kérdésben. A budapesti kabinet a szerb magatartás láttán s az osztrák ellenállás megtörése érdekében olyan taktikai lépéshez folyamodott, amely az eredeti bécsi koncepció teljes elvetését proponálta. Január 10-i határozatában kimondta: „Mint hogy határforgalom címén a Magyarországot érdeklő cikkekre . . . az általunk kívánt kedvezményeket elérni nem lehet, a határforgalomra vonatkozó határozványok *egészen mellőzendők*, helyette igyekezni kell a Magyarországot érdeklő cikkekre kedvező specifikus vámokat elérni.”³⁴ Az osztrákok nem merték magukra vállalni a felelősséget azért, hogy a szerb szerződés legfőbb remélt előnye, a differenciális vámok alkalmazása az ő merevségük miatt teljesen lekerüljön a napirendről; engedtek tehát a közös nyomásnak és beleegyeztek abba, hogy kompromisszumos úton próbáljanak szót érteni a szerbekkel.

Az ilyen kompromisszumhoz a szerbek készek voltak kezét nyújtani. Igaz ugyan, hogy december 28-i visszautasításuk a precedens nélküli követeléssel elvi alapon szállt szembe, de szinte napokon belül kiderült, hogy Belgrád a kényszerítő körülmények miatt hajlandó engedni, és nem zárkózik el az elől, hogy tárgyaljon a kérdésről. A szerb delegátusok érzékeltették azt, hogy bizonyos feltételek mellett elképzelhető, hogy az osztrák – magyar árucikkek meghatározott körét a kívánt különleges kedvezményben részesítsék. Kezdetből fogva elutasították viszont, hogy e kedvezményt széles körűen alkalmazzák. Mérsékelni akarták ezen felül a kedvezmény nagyságát is: amíg osztrák – magyar részről a szerződéses vám 3/8-ában jelölték meg a differenciális vám mértékét, addig az előzetes szerb javaslat csupán 6/8-ot kívánt adni. De még így is nagy volt az engedmény, ezért a szerbek szintén kérték saját áruikra ha-

³⁰ Persiany à Giers. N° 3. Belgrade, le 12/24 janvier 1881. AVPR f. P.a. 1881 gy. 414.

³¹ L. Herbert 1880. február 12-i, Nr. 23. jelentésének kivonatát: OL K 168 1883–16–1233 (5346/1880.)

³² Živanović 151.

³³ DDF III. N° 350., 354.

³⁴ Magyar mt. jkv. 1881. január 10. OL K 27. (A kiemelés tőlem P. E.)

sonló „határforgalmi” kedvezményt. Minthogy azonban a szerb indítvány csupán kiserkeleti cikket nevezett meg, a követelés elsődlegesen nyilvánvaló módon politikai célt szolgált: a teljes egyenlőséget és a kölcsönösséget volt hivatva demonstrálni. A kivételes kezelésért cserébe további ellenköveteléseket emeltek, főleg a fontosabb szerb kiserkeleti cikkek (sertés, szarvasmarha) szerződéses vámjainak leszállítását szorgalmazták. Az utóbbinál nagy ellenállásra találtak: Magyarországon az állatvámokat pénzügyi vámként kezelték, fiskális okokból mérséklésüket egészen az utolsó pillanatig erőteljesen ellenezték. Ugyancsak lényegbevágó szerb követelés volt az, hogy az osztrák – magyar vámtarifa összes egyéb tételét a létesítendő szerződés egész tartamára kössék meg. Ennél a résznél újból a német párhuzam bukkan elő: a dualista monarchia pontosan ugyanezt szerette volna Németországnál elérni. Ám ahogyan korábban a németek elutasították a Monarchia kérését, ugyanúgy utasította el most Bécs a szerb követelést.³⁵

A kezdetben szögesen ellentétes osztrák – magyar és szerb felfogás a különleges „határforgalmi” kedvezmények kérdésében ilyen formán lényegesen közelebb került egymáshoz. Sikerült olyan alapot találni, amelyen az érdemi részlettárgyalások megindulhattak. Január derekán megkezdődött a módszeres és szívós alkudozás a két állam megbízottai között annak eldöntésére, milyen áruféleségeket vonjanak be a határforgalmi különleges kezelésbe, mit tartalmazzon az általános tarifa, és hogyan oldják meg a különböző technikai jellegű problémákat. Folyt tehát a tarifaszervezésekkel általában együtt járó időrabló egyezkedés. Bár mindkét oldalon siettetni szeretnék volna ezt a folyamatot, az mégis eltartott egészen április végéig. Közben sikerrel haladtak előre a kereskedelmi szerződéssel párhuzamosan megkezdett tárgyalások az új konzuli egyezményről, az állategészségügyi konvencióról stb. Mindezen szerződések aláírására azonos időben, 1881. május 6-án került sor.³⁶

Az osztrák–magyar – szerb kereskedelmi szerződés alapszövege kimondta a két fél teljes és kölcsönös egyenlőségét a kereskedelem és a hajózás terén, valamint a legnagyobb kedvezmény szerinti kezelés kölcsönös biztosítását. Az egyes cikkek részletesen szabályozták a fenti elvek alkalmazásával összefüggő problémákat. Az V. cikk a szabad forgalom biztosításának kényszere alól kivette az állami monopóliumokat, lehetővé téve ezzel Szerbia számára a dohány-, só- és lőpor egyedárúsításának bevezetését. A X. cikk szabályozta a különféle belső adók és pótteltek kivetésének módját. Ennek értelmében Szerbia kötelezettséget vállalt arra, hogy teljesen egyenlő kezelést valósít meg a belföldi és az importárúk terhelésénél, s hogy nem ró ki belső (fogyasztási stb.) adót olyan esetben, amikor az adott áruféleséget helyben nem állítják elő, vagy e helyi áru nincs ugyanott ugyanazon illetékkel terhelve. Ugyancsak e részben került sor a vámszolgálat alakszerűségeinek azonos alapelvek szerinti szabályozására. A szerződés külön mellékletben részletezte a Szerbiába való bevitelnél alkalmazandó vámkat. A régebbi osztrák – magyar kívánságnak megfelelően ez a lista átfogta az egész szerb bevitelt s ezáltal meg is kötötte annak vámjait a szerződés egész tartamára. A melléklet nagyobbik felét a specifikus vámkok foglalták el. A részletezés 19 áruosztályt felsorolva írta elő az importvám nagyságát – általában a ko-

³⁵ Az ismertetésnél Salmen jelzett beszámolóira támaszkodtam.

³⁶ Bittner Nr. 4290–4295; magyarul: Magyar törvénytár. 1882–1883. évi törvénycikkek. 1882: XXX–XXXV. tc. Budapest, 1896, 99–146.

rábbinál magasabb mértékben, néhol viszont csökkenést előirányozva. A vasúti sínek és szerkezetek, vasúti szállítóeszközök, gépek és gépalkatrészek, valamint a kőszén és a barnaszén vámmmentességet élvezett. A specifikus vámok mellett értékvámokat is tartalmazott a szerződés 6, 8 és 15% nagyságban, ugyanakkor azt is előírta, hogy ezeket rövid határidőn belül át kell alakítani specifikus vámokká. A határforgalom számára biztosított külön vámkönnyítésekkel egy másik melléklet foglalkozott. A határmenti kereskedelem, illetve forgalom általánosan szokásos szabályozása mellett itt került alkalmazásra az a különleges értelmű „határforgalom”, amelyet az osztrák gazdaságpolitikusok a vámegyesítés pótlékaként találtak ki, s amelytől – mint tapasztaltuk – jó darabig függővé tették az egész szerződés sorsát. E sajtóságos kivételezés értelmében az osztrák – magyar vámterületről a közös határon át közvetlenül Szerbiába szállított bizonyos árucikkfajták után az exportőrnek a mindenkor legnagyobb kedvezmény szerint számított vám összegének csupán a felét kellett fizetnie. Ezen „különbözeti bánásmódot” a területi kiterjedés bármilyen korlátozása nélkül, az illető áruk teljes forgalmára alkalmazták, így „határforgalmi” jellege kizárólag abban állt, hogy harmadik állam polgára semmiféle címen nem igényelhetette magának. Hasonlóan különleges elbánást élvezett a Monarchiába irányuló szerb export egy része; ilyen jogcímen kapott vámmmentességet a friss és szárított gyümölcs, a méz, bőrök stb. és vámmérséklést a sertés (az autonóm tarifa szerint 2 Ft helyett 1,50 Ft), a Boszniába vitt pálinka, illetve bizonyos borfajták. A szarvasmarha vámját ugyancsak e „határforgalmi” kedvezés részeként kötötték meg az akkori nagyságban. E fentebbi tételeken túl a szerződés nem foglalkozott az osztrák – magyar beviteli vámokkal. A zárójegyzőkönyv a különféle kivételeket sorolta fel. Itt a legfontosabb rendelkezés a belső (fogyasztási) adókat érinti: a szerződés által előírt korlátozások nagyobb részét Szerbia csak hosszabb türelmi idő után volt köteles alkalmazni. Ily módon kívánták védeni a szerb kincstár érdekeit, megakadályozni a bevételek hirtelen csökkenését.

Formailag a kereskedelmi szerződés kiegészítő részét képezte az állategészségügyi konvenció, amely kötelezte Szerbiát arra, hogy bulgáriai, törökországi és romániai határait elzárja mindennemű marhabehozatal (vagy átvitel) elől, s hogy ezen határok mentén 37 km mélységben állatkatasztert létesítsen az állatok származásának pontos igazolására. Az állategészségügyi óvintézkedéseknél a fejedelemség köteles volt a leghigorúbb módon alkalmazni minden idevágó előírást, amely a Monarchiában is érvényben volt. Az összes feltétel teljesítése esetén Szerbia jogot nyert arra, hogy Ausztria – Magyarországra szabadon exportáljon szarvasmarhát – meghatározott határállomásokon keresztül és a monarchiai szervek állategészségügyi-rendészeti felügyelete mellett.

A sokáig elhúzódó ratifikálás után a kereskedelmi szerződés csak 1882 őszén vált hatályossá. Így távolabbi kihatásainak vizsgálata nem a jelen tanulmány feladata. Néhány jellemző vonására viszont feltétlenül utalni kell. Az elmondottakból teljesen világos, hogy a szerződés kompromisszum eredménye. Ezen belül a szerbeknek inkább sikerült létfontosságú érdekeiket biztosítaniuk, mintsem Ausztria – Magyarországnak saját szándékait keresztülvinnie. Az osztrákok kezdetben – az eredetileg irreális vámszövetségi eszmét leszámítva is – oly nagy igénnyel léptek fel, amelyet a májusi szerződés nem teljesíthetett, hiszen az még a némileg szerényebb magyar reményeknek sem volt képes megfelelni, hogy tí. „legyen jobb, mint a status

quo”. Ennek következtében a szerződés parlamenti vitája során Magyarországon a kormánypárti szónokok éppúgy, mint az ellenzékiek, sokkal inkább a lehetséges gazdasági hátrányokat emlegették, mintsem a várható előnyöket. Igaz, valamennyien hozzátették, hogy a fontos politikai szempontok előtt meghajolnak és elfogadják a konvenciót. Ha a magyar agráriusok aggályai a későbbiekben nem is igazolódtak, érthető, hogy a bizonytalan vámpolitikai helyzetben tett engedmények fejcsóválást váltottak ki.

Az, hogy Szerbiának engedményeket kell tenni, eléggé világos volt attól a pillanattól kezdve, amikor osztrák – magyar részről a tarifaszerződés gondolatát elfogadták. A vámtételek megítélésénél figyelembe kell venni, hogy ezek emelése akkoriban Európa-szerte általános tendenciaként jelentkezett, s azt is, hogy az 1875-ös román szerződés ugyancsak tartalmazott emeléseket. Az osztrák kormány egykorú számítása szerint a szerződésbeli értékvámok közül a 6%-os tételt a forgalom 11%-ánál alkalmazták, míg a jelentősebb emelést tartalmazó 15% vámtétel főleg a gyarmatárakra, déligyümölcsre stb. vonatkozott; a forgalom 1%-át érintette.³⁷ A specifikus vámok általában 8% körül mozogtak. A megelőző de facto állapothoz képest tehát nem került sor drasztikus változásokra.

A szerződések ratifikációs vitáiban mind az osztrák, mind a magyar kormány kiemelte a különleges határforgalmi kedvezmények nagyszerűségét. A kormányok, hogy a parlamentek előtt jobb színben tűnjenek fel, erősen eltúlozták a kivételezés jelentőségét. Részükről ez érthető taktikázás volt. A szerb szkupstinában az ellenzék viszont – éppúgy érthető okokból – támadta emiatt a szerződést, hangoztatva, hogy Szerbia a hatalmas szomszéd gyarmatává fog süllyedni. Az már kevésbé érthető, hogy az utókor bölcsességével megáldott szerzők beérik az egykorú félelmek ismételtetésével. Jugoszláviában a korábbi polgári szakirodalomhoz hasonlóan mai marxista igényű munkák is úgy érvelnek, hogy „Ausztria” szüntelenül a fejedelemség gazdasági bekebelezésére törekedett, ezért tehát az 1881-es kereskedelmi szerződés sem más, mint a vámszövetség bevezető lépése, annak előkészítő állomása. Živanović már magát a májusi konvenciót is vámunióknak minősíti.³⁸ Bizonyítékként a határforgalomnak tulajdonított sajátos értelmezésre hivatkoznak. A szerzők bizonyosan nem ismerik az osztrák és a magyar álláspontok azon metamorfózisát, amelyet e tanulmány korábbi részei írnak le. A szerződés realisabb értékeléséhez ez nem is szükséges; ahhoz elegendő felmérni a valóságos következményeket. Egy prekoncepiált logikai sémában a különleges „határforgalmi” kedvezménynek végzetes hatása lehet a gyengén fejlett szerb iparra. De ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az 1881 utáni évtizedben a Szerbiába irányuló osztrák – magyar exportból mindössze 3% élvezte a kiváltság előnyeit³⁹, akkor aligha lehetnek meggyőzőek a fejedelemség gazdasági önállóságának elvesztéséről szóló állítások. Az utóbbi adat ékesszólóan bizonyítja, hogy az osztrák – magyar kivitel differenciális kezelését célul tűző osztrák elképzelések teljes kudarcot vallottak.

Szerbiának a szerződés révén sikerült biztosítania az akkori feltételek mellett számára létfontosságú osztrák – magyar piacot, ráadásul a kivitelének túlnyomó ré-

³⁷ Hauptmann 218–219.

³⁸ Jovanović II. 51.; Živanović 130.; Đorđević, D 17.

³⁹ Láng 354. Vö. Hauptmann 219.

szét kitevő agrártermékeknél bizonyos előnyökhöz is jutott.⁴⁰ Ezen kívül garanciát nyert arra, hogy bevételei a szerződés életbelépésével kezdetben sem fognak csökkenni, később pedig feltehetően megnövekednek. Ugyancsak a fejedelemség eredményeihez tartozik, hogy Ausztria – Magyarország lemondott a konzuli jurisdikcióról és a kapitulációs jogokról; az elsődleges politikai jelentőségen, az állami szuverenitás kiteljesítésén túlmenően ez utóbbi konvencióknak szintén volt némi gazdasági értéke. Amit viszont a partner könyvelhetett el közvetlen nyereségként (a fentiekén túl), az egyrészt abban állt, hogy a mindjobban érezhető angol, német, belga konkurenciával szemben erősítette szerbiai pozícióit, másrészt úgy kötötte meg az egész szerb beviteli tarifát, hogy közben a sajátját sikerült érintetlenül megőriznie. Ez lényeges eredmény volt, hiszen a szerződéskötés pillanatában az általános vámtarifa újabb átdolgozása már napirenden szerepelt. A kettős monarchia gazdaságpolitikai vezetése tehát megőrizte teljes mozgásszabadságát az átmeneti (és a német szerződés nyitottsága miatt bizonytalan) vámpolitikai helyzetben.

Mindamellet az eredendően túlzott remények után ez a végeredmény joggal tűnhetett soványnak az osztrák – magyar közvélemény szemében, s mindkét parlamentben joggal hivatkoztak arra, hogy az elfogadásnak elsődlegesen politikai indítékai vannak. Az új belgrádi kurzus támogatása az osztrák – magyar vezetés nyíltan megvallott célja volt. Még a tárgyalások idején (a gyorsítást és engedményeket kérő szerb óhaj alátámasztására) mondotta Kállay az osztrák – magyar megbízottnak, hogy „a külügyminisztérium politikai okokból helyez nagy súlyt arra, hogy lehető előzékenységet mutassunk a mostani szerb kormánnyal szemben, mely irányunkban annyi jóakaratot mutatott, mint előtte 50 év óta egy szerb kormány sem”.⁴¹ Másrészt viszont okkal kételkedett Oubril bécsi orosz nagykövet abban, hogy a Belgrádban kivívott pozíciók „szolidak és tartósak” lesznek; úgy vélte, ott nincsenek meg a kellő feltételek a Monarchia iránti őszinte barátságához.⁴²

A nagykövet vélekedésével aligha állt egyedül. A Ballhausplatzon is számolni kellett azzal, hogy a gazdasági tárgyalásokon tanúsított engedékenység kevés ahhoz, hogy tartósan semlegesítse a Szerbiában meglévő hatalmas osztrákellenes erőket. Bármennyire örültek Bécsben az új szerb kormány barátságos magatartásának, pusztán erre nem alapozhattak hosszú távú politikát. Maradandó eredményt csakis az hozhatott, ha Szerbiát a miniszterek könnyen változó politikai hangulatától, meg általában a labilis politikai irányzatoktól függetlenül, szilárdan és visszavonhatatlanul elkötelezik a dualista monarchia mellett. E nagyigényű szándék valóra váltását Milán fejedelem újból felerősödő ausztrófil érzelmei tették lehetővé.

Amikor fentebb Haymerle és Milán 1880. szeptemberi megbeszéléséről volt szó, tapasztaltuk, hogy a külügyminiszter már akkor sem csinált titkot abból, hogy célja nem egyszerűen bizonyos gazdaságpolitikai eredmények elérése, hanem annál jóval több: Szerbia általános politikai orientációjának tisztázása. Törekvését végül is sokkal nagyobb siker koronázta, mintsem azt 1880 őszén akár csak remélni lehetett. Miután az új kormány és maga Milán fejedelem szóban és tettekkel demonstrálta

⁴⁰ Ezt *Jovanović*, II 52–53. határozottan elismeri.

⁴¹ Salmen Szapárynak. Budapest, 1881. február 6. OL K 255 1881–6–221.

⁴² Oubril à Giers. Confid. N°. 35. Vienne, le 18 février/2 mars 1881. AVPR f. K 1881 gy. 148.

a közeledési szándékot, Bécsben az első alkalmat felhasználták a régóta meglevő elhatározás lehető legteljesebb realizálására. Hogy a *közvetlen* kezdeményezés kitől eredt, máig sem tisztázott, de az bizonyosnak látszik, hogy az első döntő lépésre akkor került sor, amikor Mijatović a kereskedelmi szerződés aláírásának sürgetése, meg bizonyos vasútépítési kérdések tisztázása céljából 1881 május legelső napjaiban Bécsbe érkezett. A fejedelem bizalmi embere Kállayval és Haymerlével eszmecserét kezdett a két ország közötti politikai kapcsolatok tartós rendezéséről. A szerb források szerint ebből az alkalomból állítólag elmagyarázták Mijatovićnak, hogy a Szerbiával kötendő politikai szövetségre azért van Ausztria – Magyarországnak szüksége, hogy Oroszország balkáni befolyását korlátozza és egyben (különböző eshetőségekre tekintettel) biztosítsa magát a fejedelemség oldaláról. Amennyiben Szerbia nem vállalkozna e szoros szövetségre – folytatták az érvelést –, úgy a Monarchia más módon kénytelen céljait elérni: preventív intézkedésekkel, amelyek bizonyos esetben Belgrád elfoglalásáig terjedhetnek. Bécs számára természetesen az előbbi megoldás a kedvezőbb. Kállay ez alkalomból a tervezett szerződés főbb pontjait is felvázolta: Szerbia elismeri a berlini szerződés folytán végbement változásokat Boszniában és Hercegovinában, valamint ígéretet tesz, hogy megakadályoz minden, Ausztria – Magyarország és az okkupált tartományok ellen irányuló agitációt. Cserébe viszont Ausztria – Magyarország ígéri meg, hogy tartózkodik minden olyan vállalkozástól, amely túlmenne a számára Berlinben kijelölt határokon. Ezenkívül nem ellenezné Szerbia területi gyarapodását déli és keleti irányban. Kállay állítólag azt is tudatta Mijatovićsal, hogy Szerbia a szandzsák irányába nem terjeszkedhet, Szaloniki szerb birtokbavételét Bécs ellenzi, Albániának pedig önálló államot kell képeznie.⁴³

Szembetűnő az összefüggés a szerb titkos konvenció körüli fejlemények és a három császár szövetséggel kapcsolatos tárgyalások között. Az előző fejezetben szó volt arról, hogy Haymerle fokozatosan felismerte: a Monarchia érdekében áll, hogy minél kevesebb konkrét stipulációt vegyen fel a hármas megegyezésbe. Szerbia ezért került le az Oroszországgal folytatott alkudozások napirendjéről. Ami ott kimaradt, azt most más formában pótolni lehetett – méghozzá a cárizmustól függetlenül. A tervbe vett szerb titkos konvenció nemcsak azt az előnyt ígerte, hogy magát a fejedelemséget elkötelezi a Monarchia mellett, és így általában hozzájárul az osztrák – magyar befolyás erősítéséhez a Balkán nyugati felében, hanem egy igen fontos másik pontban is némiképp kiegészíthette a császárok szövetségében jelentkező hiányosságot. Mijatović említett bécsi megbeszélésére éppen akkortájt került sor, amikor Oroszország – amint még részletesen látni fogjuk – az osztrák – magyar tervezetből végleg kidobta a novibazári szandzsák esetleges annexiójához adandó hozzájárulását. Az osztrák – magyar érdeket tehát más módon kellett biztosítani – a közvetlenül érintett Szerbia által.

Május végén Milán tudatta Béccsel, hogy kész megkötni a politikai szerződést a Mijatovićsal kötött alapon. A fejedelem úgy tervezte, erre az aktusra augusztusban kerülhet sor. Haymerle azonban június 6. táján az átutazóban Bécsben időző fejedelemet rábírta az úgy azonnali elintézésére.⁴⁴ Azokban a napokban éppen a legkritikusabb szakaszba léptek az Oroszországgal folytatott tárgyalások. Milán elvi hozzá-

⁴³ Mijatovich 37–38.; *Jakšić*, Srbska 74–77. Vö. *Hauptmann* 245.

⁴⁴ *Hauptmann* 241., 245–246.

járulása a Kállay által felvázolt szövetséghez a külügyminiszter számára megkönnyítette, hogy engedjen a Bismarck által erőteljesen támogatott orosz követelésnek. Miközben a szerb fejedelem korábbi kötelezettségének eleget téve Pétervárott az orosz cár vendégszeretetét élvezte, Bécsben nagyon gondos munkával szövegezték a titkos konvenció pontjait.⁴⁵ Amikor Milán június 22–23-án újból Bécsbe érkezett, már kész szerződéstervezet várta. A fejedelem nem volt türelmes tárgyaló partner: az eléterjesztett szöveget szinte minden változtatás nélkül jóváhagyta. (Emiatt azután komoly nehézségei támadtak minisztereivel, akik kifogást emeltek a szerződés egyes pontjaival szemben – ez már azonban külön történet.)⁴⁶

A június 28-án Belgrádban aláírt szerződés⁴⁷ a feleket kölcsönösen baráti politikára kötelezte, valamint háborúban jóindulatú semlegességre, amely meghatározott feltételek mellett átalakulhat szoros katonai együttműködéssé. Ugyancsak mindkét fél kötelessége volt meggátolni saját országában a másik területe ellen irányuló agitációt. Ausztria – Magyarország esetében Bosznia, Hercegovina és a szandzsák is beleértődött e területbe, míg Szerbiánál a Monarchia a fejedelemség területe mellett az Obrenović-dinasztia védelmét is garantálta. Ausztria – Magyarország megígérte, hogy támogatni fogja Milánt a királyi cím felvételében. A nevezetes IV. cikk a szerb külpolitikát Ausztria – Magyarország ellenőrzése alá helyezte, minthogy Szerbia ebben arra kötelezte magát, hogy a dualista hatalom előzetes hozzájárulása nélkül nem köt semmiféle politikai szerződést. Valamivel később Haymerle ezt a cikket „legkiválóbb vívmányunknak” nevezte, minthogy elhárította azt a veszélyt, hogy egy, a Monarchiával szemben rosszindulatú szerb kormány harmadik állammal szövetséget kössön a Monarchia ellen.⁴⁸ A sokat hivatkozott cikkely révén – legalábbis papíron – Ausztria – Magyarország politikai gyámsága alá vonta kis déli szomszédját. Ha ily módon sokat kapott is, nem keveset adott érte cserébe: a VII. cikkben megígérte, hogy „nem száll szembe” Szerbia déli irányú terjeszkedésével, amennyiben az nem érinti a novibazári szandzsákot, egyben kilátásba helyezte, hogy eljár a többi nagyhatalomnál a területgyarapítás elismertetése érdekében. Az ígéret különleges értékét az adta meg, hogy időtől és egyéb körülménytől függetlenül garantálta Makedónia jövődő szerb birtokbavételét. Igaz, ennek fejében a szerbeknek végleg le kellett mondaniok Boszniáról.

A nyílt színen még mindig a régi konzervatív elveket, a status quo politikát hirdető osztrák – magyar diplomácia a kulisszák mögött nyíltan pártfogásába vette a szerb expanziós törekvéseket, és ezzel szinte maga ösztönözte az 1878 utáni egyensúly megbontására.

⁴⁵ A javításoktól tarkálló tervezetek: HHStA PA XL/333 és I/456.

⁴⁶ *Hauptmann* 234–243.

⁴⁷ Szövege: Pribram 18–20.

⁴⁸ *Hauptmann* 235.

A császárok szövetségének felújítása

A tárgyalások záró szakasza

A március 13-i merénylet pánikba ejtette Bismarckot. Schweinitz nagykövetnek előírta, hogy naponta kétszer táviratozzon, és rendkívül vigyázzon a folyamatosságra. A rendszeres híradás megszakadását ugyanis a kancellár az orosz forradalom (vagy palotaforradalom – szemében ez legfeljebb fokozati különbség lehetett) jeleként fogta volna fel.¹ Néhány hét kellett ahhoz, hogy világossá váljon, a mindenre elszánt forradalmárok erejéből mindössze a gyűlölt önkényuralkodó eltávolítására futotta, politikai fordulatot előidézniök nem sikerült. Az új uralkodó, III. Sándor külpolitikai elveiről keveset lehetett előre tudni. Ám Bismarckot az a kevés, amit tudott (és még inkább az, amit feltételezett), igen elgondolkoztatta. Az új cárt Berlinben nem tartották sem Németország hívének, sem Ausztriáénak, ami nagyjából megfelelt a valóságnak. Miként alakul majd a császárságok egymás közötti viszonya: ezt bizonyossággal megjósolni senki nem volt képes. Így az is kérdéssé vált, hogy a már szépen előrehaladt titkos tárgyalásoknak lesz-e egyáltalán folytatása.

Pétervárott az udvar és a kormánykörök a cárgyilkosság után újabb, még véresebb terrorakciókra voltak elkészülve, és tömegmozgalmak lehetősége aggasztotta őket. Az új önkényuralkodó emiatt pétervári palotájából a közeli Gatcsinába költözött, és többszörös lovaskozák-kordon védelme alatt a világtól visszavonultan töltötte napjait. A teljes bizonytalanság miatt III. Sándor nem merte magát nagyobb politikai változásokra elszánni. Továbbra is helyükön maradtak a régi, mérsékelt liberális beállítottságú miniszterek. Egyelőre formálisan napirenden maradt a korlátlan abszolutizmus enyhítésére szánt látszatalkotmányos belső reformok ügye is. Ugyanakkor a fiatal és a kormányzati munkában teljesen járatlan uralkodó legfőbb tanácsadója, szinte minden belpolitikai lépés sugalmazója a szélsőségesen konzervatív, elvakultan reakciós Pobedonoszcev volt, a cár korábbi nevelője, a Szent Szinódus főügyésze. Hatalmi szerepét csak növelte, hogy maga mögött tudhatta az udvari kamarilla befolyásosabb felét. A felszint tehát az átmenetiség uralta, bizonyos látszategyensúly alakult ki a két erő között, a tényleges erőviszonyok azonban előrevetíték a dolgok kimenetelét.²

Az események kezdetben a várakozásnak megfelelően alakultak. A berlini orosz nagykövet hamarosan megjelent a kancellári hivatalban, és közölte, hogy III. Sándor

¹ Schweinitz 153.; *Kinyjapina* 197.

² Az orosz belpolitikához l. *Zajoncskowszkij* 300–379.

mege erősíti Szaburov régi instrukcióit. Ez a már folyamatban levő háromoldalú tárgyalások folytatását ígérte. Az alkalmat Bismarck arra használta fel, hogy részletesen megismertesse az orosz nagykövettel Haymerle márciusi válaszát az orosz – német tervezetre. Szaburov első reagálása szerint a módosított tervezet megfelelő tárgyalási alapot képez a továbbiakra. Elutasítóan kizárólag a III. cikkről nyilatkozott. Amikor Bismarck igen óvatosan védelmébe vette az osztrák – magyar álláspontot és azzal érvelt, hogy az osztrákok megadják Pétervárnak a jogot arra, hogy hadat üzenjen Törökországnak, ha ez utóbbi megnyitja a szorosokat valamely harcoló fél számára, Szaburov kategorikusan leszögezte: Oroszországnak éppen az a célja, hogy *megelőzzön* minden olyan szituációt, amelyben a törökök megnyithatnák a szorosokat az ellenség előtt. A válasz értelme szerint orosz részről kétségtelenül vártak Ausztria – Magyarországtól – ahogyan azt Haymerle korábban feltételezte, de ez az igényelt cselekvés nem állt ellentétben az utóbbi által legfőképpen óhajtott „békeerősítő” jelleggel, hiszen veszélyt *elhárító* előzetes lépést anticipált. Szaburov azt is megkérdezte, mi lett a Romániával kapcsolatban emlegetett kiegészítésből. Örömmel fogadta Bismarck válaszát, hogy Bécsben elegendő garanciát látnak abban, ha az I. cikk jóakarátú semlegességet kimondó előírása kizárólag a *nagyhatalmakkal* szembeni háborúkra korlátozódik. Feljegyzéseiben megelégedéssel nyugtázta, hogy végleg eltűnt az a „zavaró kötelezettség”, hogy Románia határát csapatok nem léphetik át.³ A változtatás másik értelmét abban fedezte fel, hogy Ausztria – Magyarország igyekszik fenntartani cselekvési szabadságát Szerbiával szemben. „Úgy adódhat, hogy egy szép napon a belgrádi kabinet politikai propagandára szánhatja el magát Ausztria szerb provinciáiban, s megkísérelheti, hogy forradalmi erjedést idézzen elő. Ilyen esetre Ausztria . . . nem akarja megkötni saját kezét és nem kíván lemondani arról a lehetőségről, hogy a szerb agitációt csapatainak Szerbiába vezénylésével szüntesse meg.”⁴

Néhány nappal e beszélgetés után a nagykövet Pétervárra utazott, ahol részt vett a boldogult cár temetésén, majd azokon a tanácskozásokon, ahol az orosz külpolitika további irányáról döntöttek.

A pétervári változások első bécsi visszhangja, melyről Reuss számolt be, nem volt túlságosan pesszimista. A nagy fordulatokkal együtt járó kiszámíthatatlan tényezők szerepét elismerve Haymerle hinni akart abban, hogy III. Sándor némely lényeges vonásban előnyösen különbözik majd atyjától. A személyes rezsim felszámolása – nem lesz saját maga külügyminisztere – bizonyára hozzájárul ahhoz, hogy az orosz politikában oly jól ismert kétlelkűség háttérbe szoruljon. A másik remény: az új cár nem lép az expanzív külpolitika útjára, szláv vonzalmai kizárólag Oroszországra fognak korlátozódni.⁵ A befelé fordulás reménye teljesen jogos volt; a későbbi fejlemények maximálisan igazolták e várakozást, viszont a március 13-át közvetlenül követő időkben ez mégis mindössze *remény* volt.

Az első biztató jeladás azért soká nem váratott magára. Az új orosz uralkodó hamarosan levéllel fordult Ferenc Józsefhez, s ebben biztosította őt a megkezdett tárgyalások továbbviteléről. Egyelőre azonban több nem történt. Be kellett érni

³ Saburov 223–225.

⁴ *Szkazkin*, Konyec 191.

⁵ GP III. Nr. 527.

az uralkodói elszánás jelzésével; hetekig semmiféle olyan konkrét politikai döntés vagy meghatározó lépés nem következett, amelyből az általánosságokban mozgó cári intenció gyakorlati értékére következtetni lehetett volna. Gierrssel folytatott megbeszélései alapján Kálnoky feltételezte, hogy Oroszország tovább fog haladni a hármas szövetkezés felé vezető úton, de az első időben e beszélgetések nem kis mértékben a bizonytalanság érzését is erősítették. Giers azt fejtegette, hogy mivel mindhárom császár őszintén meg akar egyezni, a kívánt végcélhoz bizonyosan el is jutnak. „De – tette hozzá – teljesen mellékes, hogy az odavezető tárgyalások gyorsabban vagy lassabban haladnak-e előre . . . Az ügy ,kevésbé fáradságosnak’ ígérkezett, de azért nem szabad károsnak tartani, ha a komolyabb megfontolásokat, ellenvéleményeket manifesztálják . . .”⁶

Kálnoky – akárcsak Haymerle Reuss előtt – feltételezte, hogy az új orosz császár nem követi majd apja módszerét az ügyek irányításában. Az első helyzetjelentések egyikében így írt: „Az új önkényuralkodó nem elég érett és magabiztos azon feladatok ellátásában, mik reá hárulnak. Itt sokan feltételezik, hogy a dolgok intézésében több felelősség hárul majd a miniszterekre. Emiatt fontos, kinek a kezébe kerülnek a külügyek. Nagyon káros lenne, ha Giers valóra váltaná tervét és távozna. Békülékeny és megbízható személye a legalkalmasabb az eddigi politika folytatására.”⁷ A trónváltás eredményezte nagy bizonytalanságot ily módon a lehetséges személycserék perspektívája tovább mélyítette. Mindez megnövelte az időtényező szerepét. Kálnoky megérezte ezt s aggodásának különösen azután adott kifejezést, hogy megerősödtek a Giers távozási szándékával kapcsolatos hírek. „Nincs sok vesztegetni való időnk” – kötötte Haymerle lelkére.⁸ De a töprengésen túl az osztrák fővárosban aligha tehettek bármit.

Haymerle hangulata nem lehetett rózsás. Reuss egyik bizalmas jelentésében arról számolt be, hogy a bécsi sajtó – föderalista, liberális és haladópartí része egyaránt – ismételten sokat foglalkozott a külügyminiszter helyzetével, és e sajtóértesülések Haymerle állásának megrendülését feltételezték. A Neue Freie Presse március 20-i reggeli kiadását el is kobozták az üggyel foglalkozó cikk miatt. A német nagykövetnek nem volt megbízható adata arról, hogy a császár bizalma tényleg megrendült volna, de kötelességének érezte, hogy idevágó értesüléseit csokorba gyűjtse. Fejtegetéseiben abból indult ki, hogy Haymerle helyzetét leginkább a klerikális-föderalista tábor szeretné aláásni, mivel ezen „német és speciálisan osztrák államférfi” politikáját sem a cseh, sem pedig a lengyel arisztokrácia nem találja érdekeivel összhangban állónak s a külügyminiszter ráadásul Taafféval sem ért mindig egyet. A másik oldalon a liberálisok azért tesznek szemrehányást Haymerlének, mert szerintük jobban bele kellene avatkoznia a belpolitikába. Reuss érdekesen összegezte a helyzetet. A talaj, amit Haymerle Magyarországon nagy gonddal és erőfeszítéssel meghódított, és ami nagyrészt Andrásy befolyásának köszönhető, nem eléggé szilárd ahhoz, hogy neki ott tartást adjon. Ha tehát (mint állítják) nem kedves a császár előtt, akkor valóban meg vannak számlálva a napjai. A konklúzióval azonban a nagykövet

⁶ Kálnoky an Haymerle. Nr. 3 B. Geheim. St. Petersburg, 24./12. März 1881. HHStA PA I/455.

⁷ Kálnoky an Haymerle. Nr. 14 D. Streng vertr. 24./12. März 1881. Uo. X/76.

⁸ Kálnoky an Haymerle. Privat, geheim. 25./13. März 1881. Uo. I/455.

nem azonosította magát, inkább azt hangsúlyozta, egyelőre csupán híresztelésekről van szó.⁹

Amit a sajtó és a bennfentesek tudni véltek, az pusztán kombinációkon alapult. Ha ismertté vált volna, hogy a külügyminiszter titokban egy Oroszországgal kötendő egyezkedést készít elő, a politikájával szembeni elemi erejű felháborodás aligha maradt volna el az osztrák-német liberálisok, meg a magyarok részéről. De a miniszter gondoskodott arról, hogy a császárok szövetkezésével kapcsolatos tárgyalásokat a legmélyebb titoktartás övezzék.¹⁰ A külpolitikai orientáció kérdésében szó sem lehetett császári ellenkezésről. Ferenc József nemcsak vállalta a közeledést Oroszországhoz, de éppen 1881 tavaszán olyan jelek mutatkoztak, hogy az uralkodó az új szerződéses kapcsolat minél gyorsabb megteremtését szorgalmazta. Ha a sajtótámadásoknak és találgatásoknak egyáltalán volt valami következménye Haymerle politikájában, úgy az csak abban állhatott, hogy a miniszter fokozottabban vette figyelembe az oroszokkal folytatott tárgyalások gyors és sikeres lezárását kívánó császári óhajt.

Kálnoky egy ízben beszámolót küldött Szaburovtól nyert értesüléseiről. Az orosz diplomata Pétervár csalódottságát emlegette a Haymerle-féle tervezettel kapcsolatban. Bismarck ugyan előkészítette őket arra, hogy osztrák részről kiegészítéseket igényelnek majd, de nem várták, hogy a változtatások ennyire mélyrehatóak lesznek.¹¹ Giers sem csinált titkot abból, hogy orosz részről a reakció negatív lesz. Az osztrák – magyar módosítások szerinte is túl messzire mennek – jelentette Kálnoky április elején –, emiatt bizonyos kiigazítások elkerülhetetlenek. Szaburovhoz hasonlóan Giers sem ment bele az érdemi részletekbe, azt azonban sejteni engedte, hogy kifogásaik legfőképpen a szorosokra vonatkoznak, mert Pétervár felfogása szerint ezeknek hamarosan nagy jelentőségük lehet.¹²

A hosszabb várakozás után ismertté vált orosz viszontválasz a Ballhausplatz balsejtelmeit igazolta. A Haymerle által igényelt elvi fontosságú változtatások közül Pétervár hozzájárult a közvetítésre vonatkozó passzus törléséhez, valamint elfogadta azt a korlátozást, hogy háború esetén a nem résztvevő aláírók csak nagyhatalmakkal szembeni konfliktusban kötelesek semlegesek maradni. Ezzel szemben az oroszok visszautasították az I. cikk harmadik bekezdését, mely megszigorította a Törökország elleni háború feltételeit, és teljesen elvetették a II. cikknél előirányzott alternatív megoldási javaslatokat. Így szembeszegültek Haymerle szándékával, hogy fenn-

⁹ Reuss an Bismarck. Nr. 89. Wien, 20. März 1881. PA AA Österreich 70. Bd. 9. Vö. Brown 159–160.

¹⁰ Haymerle, Bismarck és Giers egyaránt a legnagyobb körültekintéssel szervezte meg a tárgyalásokat. A beavatottak számát a lehető legkisebbre csökkentették. Osztrák – magyar részről a miniszteren kívül csupán Kálnoky és Széchényi ismerte az ügy részleteit. Nekik előírta Haymerle, hogy a hármas egyezkedéssel összefüggő iratokat teljesen külön kezeljék, elzárva maguknál tartásuk, és a fontosabbakat a megismerkedés után külön zárt borítékban küldjék vissza Bécsbe „a miniszter sajtó kezű felbontására” felirattal. A titkot sikerült végig megőrizni. Hasonló óvatossági rendszabályokat fogantatosítottak Berlinben és Pétervárott.

¹¹ Kálnoky an Haymerle. Tel. Nr. 33. Geheim. St. Petersburg, 30. März 1881. HHStA PA I/455.

¹² Kálnoky an Haymerle. Nr. 4. Geheim. 6. April/25. März 1881. Uo.

tartsa Ausztria – Magyarország jogát további változtatásokra Boszniában, Hercegovinában és a szandzsákban, valamint azzal is, hogy korlátozza azt az előírást, mely szerint a három udvar azonnal deklarálja mindazon pontokat, „ahol már létrejött a megegyezés”. Nem fogadták el a III. cikkben javasolt módosítást sem, amellyel Haymerle szerette volna elhagyni Törökország előzetes figyelmeztetését a szorosok miatt. Mindezen pontoknál a januári orosz – német tervezet eredeti megfogalmazásait részesítették előnyben.

A kisebb horderejű osztrák – magyar javaslatoknál az oroszok nem fejtettek ki ellenállást: elfogadták a három évi időtartamot, a szerződés titkosságát, valamint azt, hogy a bevezető részben hangsúlyozzák a szerződés békeerősítő jellegét. Mindez persze nem ellensúlyozhatta a két „nem” involválta hátrányokat, azt, hogy Pétervár nem akceptált semmit, ami Haymerle tervezetében a két jövőendő szövetséges Törökországgal szembeni magatartására vonatkozott. Elutasította saját politikájának korlátozását (az agresszív háború tilalmát és a szorosok miatti előzetes aktivitás feladását), és elutasította az osztrák – magyar pozíciók javítását Boszniában és a szandzsákban.¹³

Bismarck április 25-i dátummal zord hangú utasítást intézett Reusshoz.¹⁴ Giers leveléből értesült arról, hogy az oroszok nagy megütközéssel fogadták az osztrákok által emelt nehézségeket. A kancellár tudni vélte, hogy az oroszok – ha nem sikerül a megegyezés Béccsel – egy különmegállapodásra fognak neki javaslatot tenni. Nem titkolta, hogy szimpatizál a gondolattal, s határozottan kijelentette, ő anélkül vállalkozhat az Oroszországgal kötendő kétoldalú megállapodásra, hogy Ausztria – Magyarországgal szembeni szerződéses kötelezettségeihez hűtlenné válna. Egy ilyen esetleges különszerződéssel Németország ugyanazon előnyökhöz juthat Franciaországgal szemben, mint a tervezett hármass egyezményvel. Haymerle kifogásairól szándékosan ismét csak általánosságban ejtett szót, s úgy találta, azok lényegesen továbbmennek, semmint ez „a dolgok természete szerint” indokolt lenne. „A bécsi miniszter – írta megrovóan – jogászai akkurátussággal válogatja meg még a kifejezéseket is, mert fél a rosszindulattól. Az a veszély, hogy Pétervárott egyszer újra eltűnik a békés hangulat, ténylegesen létezik, de Haymerlének be kell látnia, erőszakosság, szerződésszegés és hadüzenet [!] ellen a szavak gondos megválogatása sem adhat védelmet.” Miután ilyen vonzó képet rajzolt a szövetségesnek megnyerni kívánt ország feltételezett politikai erkölcséről, Bismarck kijelentette: a fő dolog most az, hogy az orosz császár szavát adja, hogy sem Franciaországgal Németország ellen, sem Olaszországgal Ausztria ellen nem szövetkezik. Egy ilyen értékes bizonyosságért cserébe kész volt akceptálni az orosz igényeket a szerződéstervezet III. cikkében. Bismarck nem mulasztotta el hangsúlyozni, szerinte mindezen megfontolások Ausztriára szintén érvényesek. Ha Bécsben a kínálókozó lehetőséget legalább próbaképpen, három évre, nem ragadják meg, kénytelen azt feltételezni, hogy az osztrákok saját balkáni érdekeiket a magasabb európai szempontok elé helyezik.¹⁵

¹³ *Medlicott*, Bismarck 286.

¹⁴ *Windelband* 232.

¹⁵ A Bécsre gyakorlandó nyomás fokozására Bismarck igénybe vette Albert szász királyt is, akit jó kapcsolatok fűztek Ferenc Józsefhez. Albertnek a császárhoz intézett április 30-i levelét l. Ernst 180–181.

Semmi kétség, Bismarck nagyon türelmetlenné vált, s e türelmetlenség ösztüze Haymerlére zúdult; az oroszok taktikája, úgy látszik, maximálisan bevált. A kemény hang és a külön szerződéssel való fenyegetőzés kétségtelessé tette, hogy Bismarcknak nem áll szándékában az oroszokat engedékenységre ösztönözni. Haymerle így fogta fel a dolgot, amikor Reuss április 29-én felolvasta neki a kancellár levelét.¹⁶ Nem lehetett kétséges, hogy német részről kizárólag Bécsre hárítanák a felelősséget a tárgyalások esetleges kudarcáért. Mivel Ferenc József általános politikai megfontolásból meg családi okokból (Rudolf trónörökös küszöbön álló házassága miatt) ugyancsak szorgalmazta az ügy mielőbbi tető alá hozását, Haymerle soká nem habozhatott a döntéssel.

Május 2-án a miniszter fogadta Reussot és kijelentette neki, császári felhatalmazás alapján az osztrák – magyar kormány a tárgyalások során kinyilvánított összes addigi fenntartásáról lemond és kész elfogadni a vele közölt utolsó orosz szerződéstervezetet. Ez alól kivételt egyetlen pont, a II. cikk első bekezdése képez. Itt olyan formában kell említeni Bosznia, Hercegovina és a novibazári szandzsák helyzetét, hogy „semmiféle további kétség se maradjon”. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy Bécs ragaszkodott a március 5-i osztrák – magyar tervezetben alternatív megoldásként említett formulához.¹⁷ A miniszter erősen hangsúlyozta, milyen nagy engedmény ez tőle. Emlékeztette Reussot, hogy e beleegyezéssel nemcsak az eredeti orosz kívánságokat akceptálja, hanem a későbbi orosz változtatásokat is elfogadja. Mindezt viszonzásul azt kéri, hogy a II. cikkel kapcsolatos osztrák – magyar igényt (amelyhez különben az oroszok korábban hozzájárultak) Bismarck ugyanolyan energiával vigye keresztül, mint amilyennel a III. cikknel biztosította az orosz sikert. Arra szintén emlékeztetett, hogy a tárgyalások megindulásakor, Friedrichsruhban ő a szorosokkal meg a bolgár unióval összefüggő orosz kívánságokhoz való hozzájárulásért cserébe nemcsak a Boszniával, Hercegovinával és Novibazárral kapcsolatos korábbi orosz ígérek megerősítését óhajtotta, hanem egyéb kívánságai is voltak (Szerbia, Románia stb.). Ez utóbbiakról ő most teljesen lemond és a szorosoknál további engedményt tesz, így joggal várhatja, hogy az egyetlen megmaradt osztrák – magyar ellenkövetelést nem utasítják vissza. Válaszul Bismarcknak még hozzátette: mindezek után remélhetőleg nem állítják róla, hogy a magasabb európai érdekeket alárendeli az osztrák balkáni érdekeknek.¹⁸

A kétségtelenül jelentős engedményeket tartalmazó május 2-i osztrák – magyar állásfoglalás a három kelet-európai császárság szövetkezési tárgyalásainak egyik fontos mozzanatát képezi, a végeredményt is befolyásoló tényező. Haymerle elhatározásának megítélése ezért szorosan összefügg az 1881-es hármass egyezmény egészének értékelésével. A miniszter – Reussnak tett nyilatkozatából ítélve – teljesen tisztában volt a lépés jelentőségével. A döntés előtt bizonyára felmerült benne a kérdés: vajon az orosz részről ismét módosított és Bismarck által pártfogolt tervezet nyújt-e elégséges alapot a lényegbevágó osztrák – magyar érdekek védelmére? Ugyanezen

¹⁶ „Skizze einer Depesche des Fsten Bismarck an Prinzen Reuss (von Letzterem vorgelegen am 29. April 1881).” HHStA PA I/455.

¹⁷ A formula Reuss-szal közölt szövegét l. GP III S. 168.

¹⁸ Reuss május 2-i két jelentése: uo. Nr. 528., 529.

problémára keres választ a fejleményeket az idő távlatából vizsgáló történész. A legfontosabb tények számbavétele segítséget nyújthat számunkra.

Kezdjük mindjárt a legfontosabbal. Az osztrák – magyar vezetők számára a nézeteltérések esetén kötelező közvetítés jelentette a legmélyebb aggodalmak forrását. Amikor Bismarck hajlandó volt ettől a ponttól elállni, a potenciális veszély megszűnt és az egész szövetség ügye lényegesen kedvezőbb perspektívába került. Ugyanebbe az irányba hatott az is, hogy éppen április 29-én, a fentebb ismertetett Bismarck-utasítással egyidőben adta át Reuss Haymerlének azon miniszteri nyilatkozattervezetét, mely a kettősszövetség változatlan hatályosságát volt hivatva írásos formában rögzíteni. A tervezetet osztrák – magyar részről minden ellenvetés nélkül, azonnal elfogadták. Tehát a Bécs által szabott első előfeltétel – a kettősszövetség legyen továbbra is a német – osztrák viszonyt szabályozó legfontosabb tényező, s az új egyezményhez képest őrizze meg elsődlegességét – ily módon teljesült.¹⁹ Haymerle ezt a körülményt erősen hangsúlyozta, amikor nem sokkal később Kálnokynak beszámolt a legújabb fejleményekről. Engedékenységet magyarázva írta, hogy mivel Bismarck beleegyezett a nyilatkozatcserébe, „amellyel az októberi szövetség feltétel nélküli érvényben maradása biztosítva van”, és tekintettel a rövid hároméves határidőre, nem ragaszkodott a végsőig azon szerkesztésbeli változtatásokhoz, amelyeket a szöveg szerinte megkívánt.²⁰

A bécsi miniszter ugyancsak pozitív tényezőként könyvelhette el azon törekvésének sikerét, hogy Oroszországgal a tárgyalásos rendezés minél kevesebb konkrét témára terjedjen ki, hogy a kompromisszumok számát a minimálisra csökkentsék. E korlátozás fontossága, mint tapasztaltuk, csupán menet közben tudatosult a Ballhausplatzon, de szerepe a felismerés óta változatlanul nagy volt. A tárgyalások folyamán nem csupán a félsziget érdekszférákra osztásának gondolata tűnt el nyomtalanul, de Szerbiával, sőt Romániával kapcsolatban is a cselekvési szabadság megőrzésével sikerült a kettős monarchia pozícióinak védelmét biztosítani.

Kétségtelen viszont, hogy a szorosokkal foglalkozó III. cikk megfogalmazásánál Haymerle engedményre kényszerült, s ezt elismerte Reussnak, amikor május 2-án saját érdemeit taglalta. De mint korábban utaltam rá, ez az engedmény nem állt ellentétben Haymerle azon célkitűzésével, hogy a hármas paktumnak elsősorban „békeerősítő” jelleggel kell bírnia. Amit az oroszok e kérdésben követeltek, az de facto nem ment túl a status quo őrzésének igényén. „Miután Giers kijelentette, hogy nincs szó valami számunkra terhes kötelezettségről, és Oroszország nem követeli Ausztriától, hogy az vele együtt fegyverrel a kézben biztosítsa a szorosok zártságát...”²¹ – a miniszter elfogadta a követelést.

Osztrák – magyar részről az alku legfontosabb pontja az általa megszállt török tartományok sorsának rendezése volt. Az orosz módosítások kétségbe vonták az annexió jogát. Ebben Haymerle nem engedett: e kérdés kedvező megoldásától tette függővé május 2-án a szerződés aláírását. Mind Reuss, mind később Bismarck igazat adott neki; ők is feltételezték, hogy Pétervárott nem emelnek komoly kifogást. Ferenc

¹⁹ A miniszteri deklaráció aláírására később került sor. Szövege: Pribram 9–10.

²⁰ Haymerle an Kálnoky. Privat, geheim. Wien, 20. Máj 1881. HHStA PA I/455.

²¹ Uo. Vö. Szkazkin, Konyec 192.

József e napokban válaszelevelet intézett Albert szász királyhoz.²² Ebben írta az annexióról: „... nem új követelés ez ... és nem olyasmi, ami közvetlenül érintené Oroszország érdekét, viszont számunkra elsőrangú fontossággal bír”. Ez a pont bizonyára elnézésből maradt ki az oroszoknál, hiszen erről II. Sándor életében már egyetértés jött létre. Az egész vállalkozás célja: a nemzetközi helyzet bizonytalansága miatt „gondoskodnom kell arról, hogy a legközelebbi évek ne hozzanak a Keleten olyan komplikációkat, amelyek miatt ellentétek támadhatnának Oroszországgal”.

Az adott feltételek mellett ezek a megfontolások együttesen alkalmasak voltak arra, hogy a külügyminisztert pozitív válasza ösztönözzék. Csakis ez lehetett a fő oka annak a – Reuss számára is meglepően nagy²³ – engedékenységnek, amellyel Haymerle május 2-án előállt. Medlicott ezzel kapcsolatban egyenesen a miniszter kapitulációjáról beszél.²⁴ Hogy ez az értékelés mennyire felel meg a tényeknek, remélhetőleg a fentiekből kiviláglik.

Haymerle gyors és előzékeny válaszát Bismarck nagy megnyugvással fogadta. Május 4-én táviratban fejezte ki megelégedését és megígérte, hogy az egyetlen még fennmaradt bécsi óhajt közli Szaburovval.²⁵ Néhány napra rá eleget tett ígéretének. A megbeszélés eredményét nagyon derűlátóan ítélte meg. Nem ismerte fel, hogy Oroszország milyen különleges fontosságot tulajdonít annak, hogy a kettős monarchia ne annektálhassa a novibazári szandzsákat. Az volt a benyomása, hogy az osztrák – magyar kiegészítést az oroszok simán el fogják fogadni. Szaburov ugyanis ravaszkodott. A kategorikus elutasítás helyett azt javasolta, ne a szerződés szövegében, hanem egy hozzászolt mellékletben sorolják fel azokat a pontokat, amelyekről már létrejött a megegyezés; itt essen szó Boszniáról és a szandzsákról is. Mivel Haymerle előzőleg formai kérdésekben szabad kezet adott Bismarcknak, az utóbbi biztosította az orosz diplomatát, hogy Bécs emiatt nem támaszt nehézséget.

Az eredményről a kancellár sietett Reusst értesíteni. Május 7-i levelében felkérte Haymerlét, készítse el a jegyzőkönyv-kiegészítés tervezetét. Határozottan közölte: az oroszok hajlanak arra, hogy a bosnyák és a szandzsák kérdés olyan formában kerüljön említésre, „amely a korábbi tárgyalásoknak megfelel”. A levél túláradóan optimista. Bismarck meg volt győződve róla, hogy a szerződéskötésig még hátralevő tárgyalási szakasz immár nem fog nehézségeket okozni, s küszöbön áll a befejezés. Ezért a sikerhez előre gratulált nemcsak nagykövetének, de Haymerlének is.²⁶

Bismarck ezen optimista vélekedésével korántsem állt egyedül. Bécsben szintén meg voltak győződve arról, hogy a legnehezezen már túlvannak. Ferenc József, miután Reusstól értesült, hogy Bismarck pártfogolja egyetlen kívánságát, nagy örömmel jelentette ki, hogy most már a három császár szövetség létrejötté biztosítva van. Haymerle is lelkesen adta Kálnoky tudtára: az ügy a vége felé közeledik.²⁷

²² Az első levélhez l. a 15. sz. jegyzetet. A válasz: Ernst 181–182.

²³ GP III. Nr. 529.

²⁴ Medlicott, Bismarck 289–290.

²⁵ Uo. 290.; Windelband 234.

²⁶ Medlicott, Bismarck 291.; Windelband 234–235.

²⁷ Haymerle an Kálnoky. Privat, geheim. Wien, 20. Mai 1881. HHStA PA I/455.

Nem egészen így történt. A kölcsönös gratulációkat egy időre el kellett halasztani, mivel váratlanul súlyos problémák merültek fel. Amikor Szaburov az osztrák követelésről tudomást szerzett, rögtön úgy ítélte meg a helyzetet – Bismarckkal (és Haymerlével) ellentétben –, hogy most következett el a tárgyalások legkritikusabb szakasza. Feljegyzései szerint ez közvetlenül összefüggött azzal, hogy Bismarck – az orosz diplomata bevallása szerint először a tárgyalások folyamán – az oroszokkal szemben Ausztria–Magyarország mellé állt. „A probléma csomópontja Novibazár” – emelte ki.²⁸

Való igaz, hogy a nehézségek a szandzsákkérdésben koncentráálódtak. Ami az ügy taktikai vonatkozásait illeti, a tárgyalások előző szakaszaiban sem orosz, sem osztrák–magyar részről nem következett el mindent, hogy eloszlassák a homályt e kényes pont körül. Pétervárott szinte az első perctől kezdve mereven elutasítottak minden revíziós igényt Novibazárral kapcsolatban. Ezt a határozott felfogást annak idején Szaburov nem közölte Bismarckkal. A félreértések egyik forrását ez képezte. Viszont Haymerle sem volt következetes. Hol említette Bosznia mellett külön is Novibazár annexióját, hol nem, nyitva hagyva a kérdést, hogy csupán „esetleg” tart-e igényt az annexió jogosságának orosz részről történő elismerésére vagy számára a szövetkezés sine qua non feltétele ez. Bécsben gyakran elmulasztották a különbségtévést Bosznia és a szandzsák helyzete között, a bosnyák annexióra orosz részről adott hozzájárulásba a szandzsákot is beleértették, ami pedig a korábbi évek tapasztalatai alapján egyáltalán nem lehetett magától értetődő. 1877-ben a kiegészítő jegyzőkönyv első cikke a Bosznia annexiójához adott orosz beleegyezésből kifejezetten kivette a szandzsákot és sorsát később eldöntendő nyitott kérdésnek minősítette.²⁹ Az 1878. július 13-i berlini egyezmény az adott összefüggésben egyetlen pontban határozatlan; nem használja az annexió fogalmát: Oroszország nem emel kifogást, ha a Monarchia szükségesnek találja a szandzsák okkupálását „hasonlóan Bosznia és Hercegovina többi részéhez”.³⁰ A lényegyet tekintve azonban az utóbbi esetben az oroszok vitathatatlanul elismerték, hogy a szandzsákot Bosznia *egyéb* részeivel azonosan kell kezelni. Mindezeket túl fontos rámutatni arra, hogy az általunk most figyelemmel kísért tárgyalásokon orosz részről még Bosznia és Hercegovina annexióját is csaknem kérdésessé tették.

Szaburov a nagy horderejű problémát egyedül nem dönthette el. Időt akart nyerni, ezért állt elő a külön függelék ötletével, ami egyébként nem tekinthető teljesen új gondolatnak. Szakkin megállapítása szerint Szaburov azt is számításba vette, hogy Novibazárért cserébe ily módon magas árat követelhet. A nagykövet a külön jegyzőkönyv hasznosságát abban látta, hogy általa Ausztria írásban kötelezi magát a bolgár unió elfogadására. Ám ezt ő csupán az első lépésnek tartotta. A jegyzőkönyv – vélekedett – igazi szerepét a jövőben fogja betölteni, amikor a mostaninál általánosabb megállapodások keretétől szolgál majd. „Ausztriával és Németországgal

²⁸ Saburov 234–235.

²⁹ Az 1877. január 15-i osztrák–orosz kiegészítő egyezmény szövege: GP II. Nr. 266. Vö. Sumner 278 skk.

³⁰ Wertheimer II. 132.; Novotny Nr. 388.

fennálló viszonyunkban valóságos folyószámlát nyitunk, és nincs ellenemre, ha ebbe egy szép napon bekerül a szorosok Oroszország által történő birtokbavétele.”³¹

Haymerle a Bismarck által kért kiegészítő rész tervezetét május 15-én adta át a német nagykövetnek, miután elnyerte hozzá Ferenc József beleegyezését.³² A szöveg négy pontot sorolt fel, „amelyekről az elvi egyetértés már létrejött”. Az első Kelet-Rumélia és a Balkán török megszállásának veszélyét említette. A második a bolgár unióval foglalkozott, kijelentve, hogy az csupán az „események ereje folytán” következhet be, hogy a három udvar nem gyorsítja ezen események menetét és minden erejével a status quo fenntartásán fáradozik, mert ezt kívánja mind a lakosság érdeke, mind a keleti béke ügye. Az unió nem lépheti át a fejedelemség és Kelet-Rumélia határát. Ha a török tartományok elleni bolgár propaganda fenyegető jellegűvé válna, a három hatalom figyelmezteti a fejedelemség és Kelet-Rumélia kormányát, hogy egy területükről kiinduló támadás esetén csak saját kockázatukra cselekednek, elveszítik a hatalmak támogatását. A harmadik pont szerint Bosznia, Hercegovina és a novibazári szandzsák annexiójához Németország és Oroszország hozzájárulását adja, ha Ausztria – Magyarország érdekei védelmében erre a lépésre kényszerül. Végül a negyedik pont értelmében a három birodalom balkáni megbízottait magatartásuk összehangolása végett közös általános instrukciókkal látják el.

Haymerle hangsúlyozta Reuss előtt, majd Kálnokyval is közölte,³³ hogy szövegének összeállításakor nagymértékben orosz forrásokra támaszkodott. Az első és a negyedik pontot korábbi orosz javaslatokból merítette, a második pontban felhasználta Giers (1880. szeptember 15-i) és Szaburov leveleit, illetve kijelentéseit. Egyedül a második pont záró mondatának adott Haymerle hangsúlyosabb formát. (Giers szeptemberi levelének vonatkozó része csupán azt irányozta elő, hogy mérseklő tanácsokat adnak a bolgároknak, ha azok propagandája fenyegető jellegűvé válna.) A miniszter e módosítás igazolásaként megemlítette, hogy az érvelés a III. cikk szövegezéséhez hasonló, amely a Portához intézendő figyelmeztetéssel foglalkozik. Ez utóbbihoz Ausztria nem szívesen adta hozzájárulását, csupán azért tette, hogy eleget tegyen az oroszok óhajának. Ezért most ő kéri a pétervári kormányt, hogy az cserébe elégítse itt ki Bécs igényét. A harmadik pont volt a legfontosabb: az annexió elismertetése, kifejezetten említve Novibazárt is. Tegyük hozzá, hogy az első pontban Haymerle engedményt tett az oroszoknak; követelésüket elfogadva egy lényeges kérdésben adta fel a berlini előírásokat.

A tervezethez Haymerle kísérőjegyzéket mellékel. Ebben megismételte május 2-i érveit: Friedrichruhban a szorosokért és az unióért cserébe nemcsak a Boszniával, Hercegovinával és Novibazárral kapcsolatos korábbi orosz ígéretek fenntartását kérte, hanem számos egyéb kívánsága is volt. Mivel az utóbbiakról teljesen lemondott, nagyon megdöbbenne, ha az egyetlen megmaradt osztrák követelést törölhetőknek ítélnék.

³¹ A jelentéshez Giers azt a megjegyzést fűzte, hogy e feltételezés „túl messze megy”. Az új orosz cár reagálása: „a jelen pillanatban talán igen, de idővel elkerülhetetlen lesz”. *Szkázkin*, Konyec 193.

³² Ismerteti *Medlicott*, Bismarck 293–294.

³³ Haymerle an Kálnoky. Privat, geheim. Wien, 20. Mai 1881. HHS:A PA:1/455.

Haymerle tervezete rendkívül kedvezőtlen fogadtatásra talált Berlinben. Bismarck ismét lesújtó véleményt alkotott bécsi kollégájáról. A szöveg néhány kétség-telenül félszeg megoldása felháborította. De a szerkesztésbeli, stiláris kifogásokon könnyű lett volna segítenie a rosszul sikerült mondatok átformálásával, ha tényleg erről lett volna csupán szó. A jelek szerint azonban más is közrejátzott értékítélete megfogalmazásában. Nehezen viselte el, hogy Haymerle félreérthetetlenül éreztette elégedetlenségét vele szemben. A berlini reakció megértésének érdekében ezenkívül utalni kell két fontos tényezőre. Az egyik az orosz politika csúcsein akkortájt lezajlott őrsváltás, a másik az osztrák-magyar – német kereskedelmi szerződés körüli nézeteltérések kiéleződése, a tárgyalások eredménytelensége. E kedvezőtlennek ítélt fejlemények elsősorban Berlinre voltak rossz hatással, de természetesen a bécsi vezetők hangulatára éppúgy rányomták bélyegüket.

Az orosz politikai vezetésben határozott fordulat következett be, amikor Pétervárott a rendőrségi nyomozás felderítette, hogy a narodnyik terroristák mindössze maroknyi csoportot képeztek, s szinte valamennyiüket sikerült letartóztatni, mögöttük pedig semmiféle tömegerő nem áll. Pobedonoszcev könnyen rávette III. Sándort egy látványos aktusra. Május 12-én cári manifesztumot közöltek a lapok, amely a korlátlan uralkodói abszolútizmus visszaállítását, az óvatos lavírozás, a mérsékelt reformpolitika azonnali gyökeres felszámolását hirdette meg. A belpolitikai bizonytalanság ezzel egycsapásra véget ért. Erőskezű reakciós kurzus kezdődött, s ennek nyitányaként Lorisz-Melikov és Abaza rögtön beadta lemondását. Két hét múlva követte őket Miljutyin. Az irányítást kézbevevő új garnitúrában fontos poszthoz jutott Ignatyev – ő lett a belügyminiszter.³⁴

Schweinitz és Kálnoky habozás nélkül arra az álláspontra helyezkedett, hogy pusztán e miniszteri kinevezésből nem lehet messzemenő következtetéseket levonni a keleti birodalom külpolitikájára nézve. Egyelőre a belviszonyok teljesen lekötötték Ignatyev figyelmét. „Az orosz kabinetben nagyon régóta nem uralkodott külpolitikai kérdésekben ily nyugodt, békülékeny s az általános békének megfelelő felfogás, mint a legutóbbi időben, s ahogy ma is van.” Ebben az állapotban a közeljövőben változás nemigen várható.³⁵ Bismarck úgy vélekedett, hogy a németek (meg az osztrákok) számára kedvező helyzet nem tart soká. A megegyezést azért is kell mindenáron siettetni, mert ha Ignatyev tudomást szerez a tárgyalásokról, feltétlenül megkísérli azok meghiúsítását. „Meg kell kötni a cár kezét” – ismételte el a régi jelszót.³⁶

Az orosz kormány elfogadta Szaburov ötletét egy külön kiegészítő jegyzőkönyv készítéséről. Giers állítólag rövid ideig még arra is hajlott, hogy az osztrák annexiók követelést elfogadja. Végül is egy külön tanácskozás elé került a kérdés, ahol Miljutyin elutasító magatartása kerekedett felül. Az engedmény legnagyobb mértékét az 1878. július 13-i jegyzőkönyv megerősítésében jelölték meg, vagyis a szandzsák

³⁴ *Zajoncskovszkij* 366–377. A pétervári változásokat (és kronológiájukat) tévesen adja vissza *Medlicott*, Bismarck 284.

³⁵ Kálnoky an Haymerle. Nr. 24 A. St. Petersburg, 19./7. Mai 1881. HHStA PA X/76.

³⁶ *Windelband* 237.

okkupációját nem elleneztek, de annexióját igen.³⁷ Szaburov a maga tervezetét ennek megfelelően szerkesztette meg. Boszniát és a szandzsákokat két külön pontként kezelte. Az előbbinél a Haymerle-formulát hajlandó volt elismerni: „Auszttria – Magyarország fenntartja azon jogát, hogy változást hajtson végre a két tartomány politikai helyzetében, ha érdekeinek védelme ezt megköveteli.” A különválasztott novibazári szandzsákról viszont csak annyit írt, hogy „a berlini nyilatkozat e területet érintő része érvényben marad”.³⁸ A tervezetet a nagykövet eljuttatta Bismarckhoz.

A kiegészítő jegyzőkönyv osztrák – magyar, illetve orosz tervezetének összevetése nem hagyhatott kétséget afelől, hogy alapvető nézeteltérés egyetlen pontban, a szandzsák kérdésében volt. Bismarck május 18-án átadta Szaburovnak a Haymerle-féle tervezetet, és azt tanácsolta, hogy Oroszország fogadja el azt. A beszélgetésről csak Szaburov verziója maradt fenn, s eszerint a kancellár érvelése nem tűnt túl meggyőzőnek. Egyrészt azzal próbált hatást elérni, hogy hangsúlyozta: e tervvel Auszttria írásos formában bizonyítja, hogy elhagyja a berlini szerződés talaját. Ezzel annyira kompromittálja magát a törökök és az angolok előtt, hogy képtelen lesz tiltakozni, ha arra alkalmas időben Oroszország eltérne a szerződéstől. Másrészt történelmi párhuzamként a 18. század végi lengyel felosztást idézte fel, amikor először Auszttria kapta a nagyobb darabot, végül az oroszlánrész mégis a cári birodalomé lett.³⁹

Bismarck ugyan érvként említette, hogy ha Pétervár nem fogadja el az osztrák verziót, akkor Haymerle teljesen elállhat a szerződéstől, de Szaburov mégsem válaszolhatott mást, mint azt, hogy reménytelen dolog az orosz kormány beleegyezésére várni.⁴⁰ Amennyiben az orosz nagykövet szándéka valóban az volt – amint azt feljegyzéseiben állítja – , hogy a vitát magáról elhárítsa, és a Bismarck – Haymerle közötti síkra terelje a célből, hogy az ellenállás Bécsből jöjjön a beteg és rendkívül ingerlékeny kancellárhoz, akkor taktikázása bevált. Május 24-én Reuss értesítést kapott, hogy a cár elveti Haymerle formuláját és erre való tekintettel a németek javasolják neki, hogy készítsen új szöveget a Szaburov-formula figyelembevételével.⁴¹

Az üzenetet két nap múlva kapta meg Haymerle. Válaszában utalt rá, hogy nem akar a viszontvadászba belemerülni, de érdemi fejtegetéseiben meg sem kísérelte, hogy elkeseredését leplezze. Keserűen panaszkolt a nagykövetnek, hogy az orosz diplomácia ismételten megtagad dolgokat, amiket előzőleg megígért. Hevesen bírálta a Szaburov-tervet, és nem mutatott nagy hajlandóságot arra, hogy a sajátját megváltoztassa. Határozottan leszögezte, Ausztriának ragaszkodnia kell három elvhez: 1. a teljes döntési szabadsághoz Novibazárt, valamint Boszniát és Hercegovinát illetően; 2. ahhoz, hogy a két Bulgária egyesítését nem szabad siettetni; 3. hogy a bolgár mozgalom nem terjedhet át Makedóniára.⁴² Engedni tehát egyik fél sem akart. Ezzel az alkudozás holtpontra jutott.

³⁷ *Szkazkin*, Konyec 194.

³⁸ Saburov 239.

³⁹ Uo. 238.

⁴⁰ *Medlicott*, Bismarck 296–297

⁴¹ Uo. 297.

⁴² Uo.; *Szkazkin*, Konyec 194.

Amikor Reuss beszámolója május 27-én Berlinbe ért, Herbert Bismarck közölte Szaburovval, atyja beteg és nem láthatja el a Bécs és Pétervár közötti közvetítő szerepét. Kénytelen magára hagyni a két kabinetet, próbáljanak egymás között megoldást találni. A maga részéről csak megismételheti az oroszoknak adott tanácsát, fogadják el az osztrák tervezetet, hiszen Haymerlének a lényegyet tekintve igaza van. Szaburov azonban nem engedhetett. Éppen akkor kapott újabb instrukciókat Giers-től. Kijelentette Herbert Bismarcknak, Ausztria számíthat arra, hogy Oroszország hozzájárul minden módosításhoz, kivételt csakis Novibazár képez. Majd az orosz engedékenységet próbálta igazolni. Kormányja már azzal is nagy engedményt tett, hogy Bosznia és Hercegovina annexiójához hozzájárult – állította. További koncessziót jelent az 1878. július 13-i megállapodás, Novibazár okkupációjának kifejezett elismerése. E terület anektálásához való hozzájárulás új orosz engedményt jelentene, amiért Ausztria nem ad ellenszolgáltatást. Pétervárott az a benyomás, mintha Haymerle a szandzsák annexiójának biztosításával egyidőben ellenezni akarná a bolgár uniót. Ő maga nem osztja ezt a nézetet s kész javasolni kormányának, hogy az uniót tekintsék kompenzációnak, cserébe a szandzsák annexiójáért. Szaburov végül elárulta, azt szeretné, ha Giers őt Bécsbe küldené, hogy a szerződésszöveg végső megformálását ott fejezhesse be. Bizonyos volt abban, hogy órák alatt meg tudna egyezni Haymerlével.⁴³

Az orosz nagykövet valóban ilyen értelmű javaslatokkal fordult kormányához, ezt Szkazkin megerősíti. A tárgyalások megszakadásától tartva Szaburov azt indítványozta, fogadják el a szandzsák annexióját azzal a feltétellel, hogy a bolgár egyeténél hamarabb nem történhet meg. Amennyiben e formula elfogadhatatlan az orosz kormány számára, úgy felmerül a lehetőség, hogy csak a szerződést magát írja alá mind a három hatalom, a kiegészítő jegyzőkönyv orosz variánsát pedig Oroszország és Németország, illetve az osztrák változatot Ausztria és Németország. De Pétervárott, Giers bizonytalankodása ellenében utasították a javaslatot.⁴⁴

Szaburovot lehangolta a merev elzárkózás. Június első napjaiban a németek előtt nyíltan bírálta kormányának magatartását. Herbert Bismarcknak elmondta, nem ismer olyan orosz érdeket, amely miatt vissza kellene utasítani a szandzsákkal kapcsolatos osztrák igényt, de nagy nehézséget jelent az, hogy a külügyekben járatlan új cár konokul kitart alapelve mellett: jottányival sem ad több engedményt annál, amit boldogult atyja adott.⁴⁵

Bizonyos jelekből ítélve az orosz fővárosban riadalmat keltett az a perspektíva, hogy le kell mondaniok Bismarck közvetítéséről. Azért sem lelkesedtek túlságosan, hogy a módfelett becsvágyó nagykövetet Bécsbe küldjék. Az utóbbi utasítást kapott, szólítsa fel Bismarckot a közvetítés folytatására. A német kancellár betegsége nem pusztán kitalálás volt. Fájdalmas érgyulladás kínozta, napokig ágyát sem hagyhatta el. Úgy nézett ki, hogy az ügyeket otthagya Kissingenbe kell utaznia gyógykúrára. Így Szaburovnak sem sikerült vele találkoznia. A pétervári kérést június 7-én írásban továbbította. Levelében végre határozottan kimondta, az orosz császár semmiképp sem adja áldását Novibazár bekebelezéséhez.

⁴³ *Medlicott*, Bismarck 298–299.

⁴⁴ *Szkazkin*, Konyec 194–195.

⁴⁵ *Medlicott*, Bismarck 299.

A közlés győgyerővel bírt. Miután Bismarck meggyőződött arról, hogy az oroszok nem engednek, újból akcióba lépett.⁴⁶ Most tényleg határozottan az oroszok oldalára állt. Június 8-án újabb távirati felszólítás érkezett Bécsbe: Haymerle készíten egy másik jegyzőkönyv-tervezetet, és abban vegye figyelembe a Novibazárra vonatkozó orosz álláspontot. Mivel Bismarck nem merészkedett odáig, hogy az általa ismételtlen álltányosnak és jogosnak minősített egyetlen osztrák követelést az orosz intranszigencia ellenében is pártfogolja, Haymerle képtelen volt a megegyezés útjában álló utolsó akadályon az általa remélt módon túljutni. Három nap múlva Bismarck megkapta a kért szöveget.

Az újabb jegyzőkönyv-tervezet első két pontja a Szaburov-formulát követi. Bosznia esetében a dualista monarchia jogosult arra, hogy az okkupációt saját belátása szerint annexióra változtassa, Novibazár vonatkozásában pedig csupán a július 13-i deklarációt erősíti meg. A Kelet-Ruméliával foglalkozó harmadik pont kimondja, hogy a három hatalom az általános béke veszélyeztetését látná abban, ha a törökök megszállnák a tartományt vagy a Balkán hegységet. Adott esetben a Portát diplomáciai erőfeszítéssel próbálják eltéríteni ettől a szándékától. Hogy Makedónia megvédésének lehetőségét Törökország számára biztosítsa, Haymerle e pontot két alternatív javaslattal egészítette ki. Az egyik kimondja, a Porta törvényes joga védekezni, ha Bulgária vagy Kelet-Rumélia területéről támadás érne a szomszédos török tartományokat, a másik szerint Bulgáriának és Kelet-Ruméliának tartózkodnia kell attól, hogy a Portát ilyen támadással provokálják. A negyedik pontban Haymerle megőrzött néhány fontos kikötést. Szövege értelmében a szerződő felek nem szállnak szembe az unióval, ha az a Bulgária és Kelet-Rumélia számára Berlinben kijelölt területi határokon belül marad, s ha a kérdés a dolgok ereje folytán merülne fel. Semmit sem tesznek az egyesülés gyorsítására, ugyanakkor a jelenlegi status quo fenntartására törekszenek. Az utolsó pont a három hatalom balkáni képviselőinek tevékenységét érintette. Összehangolt instrukciókkal látják el őket, hogy az időnként felmerülő helyi kérdések kapcsán az egymás közötti érdekösszeütközéseket elkerüljék.⁴⁷

A stíláriis változtatásoktól és a szerkezet átalakításától eltekintve az új Haymerle-szöveg egyetlen, igaz, nagyon lényeges pontban: Novibazár kérdésében mutat visszalépést az előzőekhez képest. Itt végül is kénytelen volt engedni a miniszter.

Az orosz igény szerint átdolgozott osztrák tervezet június 11-én ért Berlinbe. Tartalmával Bismarck még aznap este megismertette Szaburovot. A kancellár kommentárja szinte szabad kezét biztosított neki a továbbiakban: mint a szerződés aláírására felhatalmazott személynek, Szaburovnak tudnia kell, meddig képes elmenni anélkül, hogy kormányával konzultálnia kellene. Minden további halogatást veszélyesnek tartva, tudni akarta, mi Szaburov „utolsó szava”, s értésére adta, hogy azt (vagyis az általa jóváhagyott végső tervezetet) ultimátumszerűen fogja *azonnali* elfogadásra ajánlani Bécsnek.⁴⁸ Az így felkínált előny tudatától áthatott diplomata nem elégedett meg a Novibazár kérdésében kivívott sikerrel. Ő tökéletes munkát kívánt végezni. Haymerle új szövegéből ezért könyörtelenül kiirtotta mindazt, ami az

⁴⁶ Uo. 300.; *Szkazkin*, Konyec 195.

⁴⁷ *Medlicott*, Bismarck 301–302.

⁴⁸ Saburov 210–215.; *Szkazkin*, Konyec 195.

osztrák változatot még megkülönböztette az ő korábbi tervezetétől. A változtatások utáni Szaburov-szöveg legalábbis két ponton jobb lett az eredeti orosznál. A Kelet-Ruméliáról szóló részben, ahol a hatalmak a tartomány és a Balkán megszállásától diplomáciai erőfeszítéssel igyekeznek eltéríteni a Portát, törölte a „diplomáciai” jelzőt, így a kötelezettség egészen messzire terjedhetett az interpretációtól függően. A Bulgáriát tárgyaló rész erejét veszítette a második mondat törlésével, kiesett az a kötelezettség, hogy semmit sem tesznek az egyesülés gyorsítása érdekében.⁴⁹

Szaburov a részletekre vonatkozó ellenkoncessziókat ajánlott fel a németeknek, cserébe, hogy megkönnyítse érvelésüket Bécsben. Bismarck ezt arra használta fel, hogy egy utolsó rohammal elsöpörje Haymerle még meglevő aggályait. Most az osztrák felet fenyegette mindazzal, amivel korábban az oroszokat. A június 12-i titkos utasítás szerint Reussnak közölnie kellett, hogy a kancellár, betegsége miatt utoljára kísérli meg az egyezmény tető alá hozását. Sikertelenség esetén a további tárgyalásokat a két érdekeltnek közvetlenül egymással kell folytatnia. Majd ismerette Szaburov állítólagos engedményeit, amelyek közt elvi újdonság nem volt.⁵⁰

Haymerlének mindezek után egyetlen pontban akadt ellenvetése. Szerette volna megvédeni azt a megszorítást, hogy nem siettetik a bolgár uniót. Bismarck azonban megmakacsolta magát. A kérést tolmácsoló Reussnak táviratilag megparancsolták, ragaszkodjon a Szaburov-szöveg változtatás nélküli jóváhagyásához. Haymerle végül is engedelmeskedett. Június 15-én elküldte Széchényinek a felhatalmazást a szerződés aláírására és rábízta az alapszöveg még nem véglegesített cikkeinek stiláris gondozását. Két levelet mellékelte az üzenethez.⁵¹ Az egyikben a bolgár problémára tért vissza. Az egyesülés gyorsításának tilalmát a cár és Giers korábbi ismételt állásfoglalásai alapján vette be tervezetébe, fejtegette. Most orosz kívánságra eláll ettől, de reméli, hogy az unióval kapcsolatos orosz felfogás – a Giers 1880. szeptember 15-i levelében foglaltak – változatlanul érvényben maradnak. A Medlicott-féle kapitulációs elmélet miatt szükséges ehhez annyit hozzáfűzni, hogy erre a részleges engedményre akkor került sor, amikor Battenberg májusi konzervatív fordulata és az orosz akciópárt bulgáriai visszaszorulása után az akut osztrák félelem az uniótól érezhetően csökkent; kevésbé valószínűnek tetszett az, amit Bécsben még hónapokkal korábban is bizonyosra vettek. Másik levelében Haymerle javasolta, az orosz és az osztrák nagykövet cseréljen jegyzéket arról, hogy a „helyi kérdések” fogalmába nem értendők bele a kizárólag az egyik vagy a másik félre tartozó, kereskedelmi, konzuli stb. ügyek. A jegyzékcserére már csupán a szerződés megkötése után került sor.⁵²

Miután az utolsó részletproblémákat is elhárították, 1881. június 18-án a berlini kancellári hivatalban Bismarck, Széchényi és Szaburov aláírta a megállapodás sebtében letisztázott példányait. Nyolc évvel az első után megszületett a három császári ház újabb titkos külpolitikai szövetsége.

⁴⁹ Medlicott, Bismarck 301–303.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Mindhárom irat: HHStA PA I/455.

⁵² Pribram 16.

A hosszú és fáradságos előkészítő munkával tető alá hozott osztrák–orosz–német megállapodás nagy gonddal igyekezett kiküszöbölni az orosz–osztrák viszonyban Reichstadt óta felgyülemlett sok-sok félreértést és vitát, amelyeknek egyik (formai, nem lényegi) okát mindkét részről abban látták, hogy a megkötött szerződések többféle értelmezést engedtek meg. A június 18-i szerződés megalkotói az újabb interpretációs nézeteltérések elhárításában kétségkívül sikert értek el. Abban már kevésbé, hogy a valóságos érdekellentéteket is elhárítsák. Ám a fentebb elmondottak kellően megvilágították, hogy mind osztrák, mind orosz részről régen feladták a vérmes reményeket. A készülő megállapodásban csakis rövid távra szóló és a pillanatnyi szükségleteket kielégítő aktust láttak. A júniusi okmány ezt a funkciót kétségtelenül betöltötte.⁵³

Az egyezmény céljával a preambula (híven a tradíciókhoz) magasztos célt jelöl meg: az aláírók „az általános béke konszolidálása érdekében” tartják szükségesnek az írásban rögzített megállapodást. A valóságban a június 18-i szerződés nem más, mint Európa három konzervatív nagyhatalmának érdek-kiegyenlítési kísérlete, megromlott kapcsolataiknak a klasszikus titkos diplomácia szabályai szerint történő újjárendezése. A kitartó alkudozás után létrejött megegyezést a szöveg hármas tagolásban részletezi. Az első, legáltalánosabb, tehát mindhármukat egyformán érintő kötelezettséget az első cikk fogalmazza meg. Abban az esetben, ha a három aláíró valamelyike egy negyedik hatalommal háborúba keveredik, a másik kettő ezen szerződő társval szemben jóindulatú semlegességet tanúsít és a konfliktus lokalizálására törekszik. Amennyiben az egyik szerződő fél és Törökország között keletkezne háború, úgy a másik kettő semleges magatartásának külön előfeltétele a három udvar előzetes megállapodása „ezen háború eredményeiről”. A tulajdonképpeni orosz–osztrák megegyezés lényegét, a két régi rivális megállapodását a Balkánról a szerződés második cikke fejti ki. A tartalmi rész ezen középső eleme először a kettős monarchiának biztosított előnyt írja le: két szövetségese szilárd elhatározása, hogy respektálják Ausztria – Magyarország azon érdekeit, amelyek a berlini szerződés révén számára biztosított új pozíciókból fakadnak. A homályos megfogalmazás tükrözi az eredmény mögött megbúvó nagy viaskodást, sőt még a csillapíthatatlan versengésben nehezen elért fegyvernyugvás ideiglenességét is. Hasonlóképp nem lép túl az általánosságok szintjén ugyanezen cikk következő bekezdése sem, amikor kimondja: az egymás közötti ellentéteket elkerülendő, a három udvar kötelezettséget vállal arra, hogy egymás balkáni érdekeit kölcsönösen figyelembe veszi, valamint, hogy az európai Törökország területi status quójának bárminemű újabb megváltoztatására csakis hármójuk egymás közötti megegyezése alapján kerülhet sor. E második cikkhez kapcsolták a Szaburov kezdeményezte függeléket, amely tartalmazza „azon pontokat, amelyekről elvi megállapodás már létrejött”. A június 18-i szerződés ezen öt pontos kiegészítő része szögezi le fehéren-feketén a Balkán-kérdésben leginkább érdekelt két nagyhatalom törekvését a berlini szerződés teremtette állapotok megváltoztatására. A nagy nehezen tető alá került csereüzlet értelmében Ausztria – Magyarország fenntartja a jogot Bosznia és Hercegovina anektálására egy számára

⁵³ Szövege: uo. 11–16.; GP III. Nr. 532.

kedvező időpontban, a novibazári szandzsákkal kapcsolatban pedig változatlanul érvényben marad az osztrák – magyar és az orosz meghatalmazottak Berlinben aláírt 1878. július 13-i nyilatkozata. Ezzel szemben Oroszország elérte, hogy a függelék 4. pontja szerint Bulgária és Kelet-Rumélia a későbbiek folyamán egyesülhet a Berlinben kijelölt területi határok keretein belül, „amennyiben ez a kérdés a dolgok ereje folytán felmerülne”. A szerződő felek ugyanakkor eltanácsolják a bolgárokat a szomszédos tartományok, nevezetesen Makedónia ellen irányuló agressziótól, és értésükre adják, hogy az utóbbi esetben csakis saját kockázatukra cselekedhetnek. A 3. pont szintén orosz igényt elégít ki, amikor leszögezi, hogy az általános békét veszélyeztetné, ha a törökök Kelet-Ruméliát, avagy a Balkánt katonailag megszállnák; a szerződő felek „adott esetben” igyekeznek eltántorítani a Portát az ilyen vállalkozástól. Akárcsak a 4. pont esetében, itt is van némi ellenpontozás: Bulgáriának és Kelet-Ruméliának ugyancsak tartózkodnia kell attól, hogy területük-ről kiindul és az oszmán tartományok ellen irányuló támadásokkal provokálják a Portát. A függelék utolsó, 5. pontjában arról intézkedik, hogy a helyi diplomáciai képviselők esetleges súrlódásait vagy versengését megelőzendő, a három szerződő hatalom közös, általános instrukciókkal látja el keleti ágenseit. Az alapszöveg 3. cikke az Oroszország számára olyannyira fontosnak látszó tengersizorsók kérdését érinti: a három udvar elismeri a Boszporusz és a Dardanellák bezártságát kimondó elv „európai és kölcsönösen kötelező jellegét”, amelyet a korábbi nemzetközi egyezmények fogalmaztak meg és a berlini kongresszuson tett orosz nyilatkozat összegzett. Közös gondoskodnak arról, hogy Törökország ne tegyen kivételt ezen szabály alól egyetlen kormány javára sem, tehát háborús időben a szorosokat hadviselő felek ne használhassák. Egy külön cikk szabta meg, hogy a ratifikációtól számított három évig marad érvényben ez a megállapodás, egy másik pedig a június 18-i szerződés tartalmának és létezésének szigorú titkosságát írta elő.

Bármennyire lényeges ezen megállapodás szöveg szerinti tartalma, bármily fontossá válik majd néhány esztendő múlva a megegyezés legkonkrétabb, második része a függelékkel egyetemben, a három császári ház 1881. évi, felújított szövetkezését nem lehet kizárólag abból megítélni, amit oly nagy sietve vetettek papírra Berlinben azokban a zaklatott júniusi napokban. Egy diplomáciai szövetség politikai jelentősége mindig több, mint ami a textusból egyenesen következik. Különösen áll ez az olyasfajta megegyezésekre, mint amilyen a szóban forgó volt. Lényegi és nem formai alaki sajátosság, hogy a szerződés következetesen a három *udvar* összefogásáról beszél. Mindhárom résztvevőnél az uralkodó prerogatíváját képezte a külpolitika irányítása. A június 18-i aktussal a három császár „baráti” viszonya újjáélesztését ígerte meg szerződésszerűen. A nemzetközi kapcsolatok szempontjából, valamint az érintett balkáni népek számára messzemenő következményekkel fenyegetett ez a szövetség, hiszen az Európában döntő katonai fölényrel rendelkező új tömb a világban végbement változások figyelmen kívül hagyásával „rendezte el” Délkelet-Európa jövőjét, országok és népek sorsát, egyedüli szempontként saját önző érdekeit figyelembe véve. Nyitott kérdés maradt viszont, hogy e gondosan kimért érdek-kompromisszum mennyiben állja ki majd az idők próbáját.

Rövidítések jegyzéke

1. Források

a) Levéltári források

AVPR	=	Архив внешней политики России, Москва
f. K	=	фонд Канцелярии
f. P.a.	=	фонд Политического архива
f. G.a.	=	фонд Главного архива
HHStA	=	Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
PA	=	Politisches Archiv
I	=	Allgemeines
III	=	Preussen
VIII	=	England
X	=	Russland
XII	=	Türkei
XVII	=	Montenegro
XIX	=	Serbien
XXXVIII	=	Konsulate (Belgrad)
XL	=	Interna
Ad. R.	=	Administrative Registratur
F 34	=	Handelspolitisches Archiv, Fach 34, Sonderreiche
KA	=	Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien
MK	=	Militärkanzlei Seiner Majestät des Kaisers
OL	=	Magyar Országos Levéltár, Budapest
K 26	=	Miniszterelnökség, elnöki iratok
K 27	=	Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek
K 168	=	Földművelés, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium, általános iratok
K 255	=	Pénzügyminisztérium, elnöki iratok
P 344	=	Kállay Béni hagyaték
PA AA	=	Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn

b) Kiadott források

Actenstücke	=	Actenstücke aus den Correspondenzen des k.u.k. gemeinsamen Ministeriums des Aeußern über orientalische
-------------	---	--

- Angelegenheiten vom 13. Juli 1878 bis 12. Oktober 1880. Wien, 1880.
- Bismarck = Bismarck, O. Fürst: Die gesammelten Werke. Bd. 14. Briefe. Bd. 2. Berlin, 1933.
- Bittner = Bittner, L.: Chronologisches Verzeichnis der Österreichischen Staatsverträge. Bd. III. Wien, 1914.
- DDF II—III = Documents Diplomatiques Français (1871—1914). 1re série (1871—1900). Tome II—III. Paris, 1931.
- Ernst = Ernst, O.: Franz Joseph I. in seinen Briefen. Wien, 1924.
- Gavranović = Gavranović, B.: Bosna i Hercegovina u doba austro-ugarske okupacije 1878. godine. Sarajevo, 1973.
- Geiss = Der Berliner Kongress 1878. Protokolle und Materialien. Hrg. von I. Geiss. Boppard am Rhein, 1978.
- GP II—III = Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Band II—III. Berlin, 1922.
- Mijatovich = Mijatovich, C.: The Memoirs of a Balkan Diplomatist. London, 1917.
- Miljutin = Дневник Д. А. Милютин. Том третий. 1878—1880. Москва, 1950.
- Novotny = Novotny, A.: Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878. Band I. Graz—Köln, 1957.
- Oszvobozsgyenyije Bolgárii I = Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. Том первый. 1875—1877. Москва, 1961.
- Oszvobozsgyenyije Bolgárii II = Освобождение Болгарии от турецкого ига. Том второй. 1877—1878. Москва, 1964.
- Oszvobozsgyenyije Bolgárii III = Освобождение Болгарии от турецкого ига. Том третий. 1878—1879. Москва, 1967.
- Pribram = Pribram, A. F.: Die Politischen Geheimverträge Österreich—Ungarns 1879—1914. Band I. Wien—Leipzig, 1920.
- Pisma Hristića = Pisma F. Hristića J. Ristiću (1868—1880). Sakupio G. Jakšić. Beograd, 1953.
- Pisma Ristića = Pisma Jovana Ristića Filipu Hristiću od 1870 do 1873 i od 1877 do 1880. Beograd, 1931.
- Saburov = The Saburov Memoirs or Bismarck and Russia Being fresh Light on the League of the Three Emperors 1881 by J. Y. Simpson. Cambridge, 1929.
- Schweinitz = Denkwürdigkeiten des Botschafters General von Schweinitz. Band II. Berlin, 1927.
- Staatsarchiv = Das Staatsarchiv. Sammlung der offiziellen Akten zur Geschichte der Gegenwart. Leipzig, 1878—1881.
- Szbornyik dogovorov = Сборник договоров России с другими государствами 1856—1917. Москва, 1952.
- Vukčević = Vukčević, M.: O politici grofa Andrašija prema našem narodu uoci istočne krize. Glasnik istoriskog drustva u Novom Sadu. Knj. VI. Sv. 3. Sremski Karlovci, 1933.

Živanović = Živanović, M.: Prilozi za proučavanje pitanja imperialističkih prodiranja Austro-Ugarske u Srbiju od Berlinskog kongresa (1878) do zaključenja trgovinskog ugovora (1881). Građe Istoriskog instituta SAN. Knj. 8. Beograd, 1956.

c) Egyéb forrásrövidítések

Közös mt. jkv. = Közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek
Magyar mt. jkv. = Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek

2. Szakirodalom

- Ado* = *Ado, B. I.*: Берлинский конгресс 1878 г. и помещичье-буржуазное общественное мнение России. Исторические записки. Том 69. Москва, 1961.
- Beer* = *Beer, A.*: Geschichte des Welthandels im 19. Jh. Band II. Wien, 1884.
- Bencze* = *Bencze, L.*: A cs. és k. 13. hadtest főszlopának hadműveletei Boszniában 1878. július 29-től augusztus 19-ig. Hadtörténeti Közlemények, 1979, 2.
- Bridge* = *Bridge, F. R.*: From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria – Hungary, 1866 – 1914. London – Boston, 1972.
- Brown* = *Brown, M. L.*: Heinrich von Haymerle. Austro – Hungarian Career Diplomat 1828 – 1881. Columbia (South Carolina), 1973.
- Chamberlain* = *Chamberlain, J. P.*: The Regime of the International Rivers: Danube and Rhine. New York, 1923.
- Csernov* = *Чернов, С. Л.*: Миссия Н. П. Игнатьева в Вену. Сборник «Вопросы истории СССР». Москва, 1972.
- Čubrilović* = *Čubrilović, V.*: Bosanski ustanak 1875 – 1878. Beograd, 1930.
- Deutsch* = *Deutsch, E.*: Andrassy und die Okkupation Bosniens und der Herzegovina. Österreichische Osthefte, 1970, 1.
- Diószegi, Andrassy* = *Diószegi I.*: Andrassy és a „keleti kérdés” 1875-ben. Valóság, 1975, 7.
- Diószegi, Ausztria – Magyarország* = *Diószegi I.*: Ausztria – Magyarország és Bulgária a San Stefanó-i béke után (1878 – 1879). Budapest, 1961.
- Diószegi, Klasszikus diplomácia* = *Diószegi I.*: Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika. Budapest, 1967.

- Dorđević, D.* = *Dorđević, D.*: Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906–1911. Beograd, 1962.
- Dorđević, Vl.* = *Dorđević, Vl.*: Crna Gora i Austrija 1814–1894. Beograd, 1924.
- Ekmečić* = *Ekmečić, M.*: Ustanak u Bosni 1875–1878. Sarajevo, 1960.
- Glaise-Horstenau* = *Glaise-Horstenau, E.*: Franz Josephs Weggefährte. Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck. Zürich–Leipzig–Wien, 1930.
- Goriainov* = *Goriainov, S.*: La question d'Orient à la veille du traité de Berlin (1870–1876). Paris, 1948.
- Gottas* = *Gottas, F.*: Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus. Studien zur Tisza-Ära (1875–1890). Wien, 1976.
- György* = *György E.*: Keletre magyar. Budapest, 1877.
- Hajnal* = *Hajnal, H.*: Le droit du Danube international. La Haye, 1929.
- Hantsch* = *Hantsch, H.*: Die Geschichte Österreichs. Bd. 2. Graz–Wien–Köln, 1962^a.
- Haselsteiner* = *Haselsteiner, H.*: Zur Haltung der Donaumonarchie in der orientalischen Frage. In: Der Berliner Kongress von 1878. Südosteuropa als Problem der Europäischen Politik. Wiesbaden, 1982. (Sajtó alatt.)
- Hauptmann* = *Hauptmann, F.*: Österreich–Ungarns Werben um Serbien 1878–1881. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Bd. 5. Wien, 1952.
- Hegedüs* = *Hegedüs L.*: Két Andrásy és két Tisza. Budapest, 1941^a.
- Heiszler* = *Heiszler V.*: Albrecht főherceg és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1866–1882. (Bölcsészdoktori dissz.) Budapest, 1977.
- Hillgruber* = *Hillgruber, A.*: Grundzüge der Aussenpolitik Bismarcks von der Reichsgründung bis zum Abschluss des Dreibundes 1882. In: Bismarcks Aussenpolitik und der Berliner Kongress. Hrg. von Aretin. Wiesbaden, 1978.
- Hünigen* = *Hünigen, G.*: Nikolai Pavlovic Ignatiev und die russische Balkanpolitik 1875–1878. Göttingen, 1968.
- Hvosztov* = *Хвостов, В. М.*: Проблемы истории внешней политики России и международных отношений. Избранные труды. Москва, 1977.
- Isović* = *Isović, K.*: Austro–ugarsko zaposjedanje Novopazarskog Sandžaka 1879 godine. Godišnjak Istoriskog Društva Bosne i Hercegovine. IX. Sarajevo, 1957.
- Jakšić,*
Bosna = *Jakšić, G.*: Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu. Rasprava iz diplomatske istorije. Beograd, 1955.
- Jakšić,*
Srbska = *Jakšić, G.*: Iz novije srbske istorije. Beograd, 1953.
- Jelavich,*
Austria–Hungary = *Jelavich, B.*: Austria–Hungary, Rumania and the Eastern Crisis 1876–1878. Südost-Forschung XXX.

- Jelavich, Bismarck's Proposal* = *Jelavich, B.*: Bismarck's Proposal for the Revival of the Dreikaiserbund in October 1878. *The Journal of Modern History*, XXIX. 2.
- Jelavich, Jomini* = *Jelavich, B.*—*Jelavich, Ch.*: Jomini and the Revival of the Dreikaiserbund, 1879—1880. *The Slavonic and East European Review*, 85. (London, 1957.)
- Jelavich, Russia* = *Jelavich, Ch.*—*Jelavich, B.*: Russia in the East 1876—1880. The Russo—Turkish War and the Kuldja Crisis as seen through the Letters of A. G. Jomini to N. K. Giers. Leiden, 1959.
- Jelavich, Tsarist Russia* = *Jelavich, Ch.*: Tsarist Russia and Balkan Nationalism. Russian Influence in the International Affairs of Bulgaria and Serbia, 1879—1886. Los Angeles, 1958.
- Juzbašić* = *Juzbašić, D.*: Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere. Sarajevo, 1974.
- Jovanović, I.* = *Jovanović, Sl.*: Vlada Milana Obrenovića I. 1868—1878. Beograd, 1926.
- Jovanović, II.* = *Jovanović, Sl.*: Vlada Milana Obrenovića II. 1878—1889. Beograd, 1927.
- Kinyarina* = *Кинярина Н. С.*: Внешняя политика России второй половины XIX в. Москва, 1974.
- Kozmenko* = *Козьменко, И. В.*: Русская дипломатия в борьбе за автономию и безопасность Южной Болгарии 1878—1879 гг. Вопросы истории 1978, 1.
- Krausnick* = *Krausnick, H.*: Neue Bismarck-Gespräche. Hamburg, 1940.
- Láng* = *Láng L.*: A vámpolitika az utolsó száz évben. Budapest, 1904.
- Leidner* = *Leidner, F.*: Die Aussenpolitik Österreich-Ungarns vom Deutsch-Französischen Krieg bis zum Deutsch-Österreichischen Bündniss 1870—79. Kiel, 1936.
- Manolova* = *Манолова, М.*: Русия и конституционното устройство на Източна Румелия. София, 1976.
- Matis* = *Matis, H.*: Österreichs Wirtschaft 1848—1913. Berlin, 1972.
- Medlicott, Bismarck* = *Medlicott, W. N.*: Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe. London, 1956.
- Medlicott, Congress* = *Medlicott, W. N.*: The Congress of Berlin and After. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878—1880. Edinburgh, 1963².
- Medlicott, Diplomatic Relations* = *Medlicott, W. N.*: Diplomatic Relations after the Congress of Berlin. *The Slavonic and East European Review*, 22. (London, 1929.)
- Medlicott, Recognition* = *Medlicott, W. N.*: The Recognition of Roumanian Independence 1878—1880. *The Slavonic and East European Review*, 32. (London, 1933.)

- Müller* = *Müller, M.*: Die Bedeutung des Berliner Kongresses für die deutsch-russischen Beziehungen. Leipzig, 1927.
- Niederhauser* = *Niederhauser E.*: Az albán nemzeti mozgalom kezdetei (1878–1912). Valóság, 1978, 12.
- Novotny,*
Österreich–Ungarn = *Novotny, A.*: Österreich–Ungarn und die Türkei zur Zeit des Berliner Kongresses bis zum Abschluss der Konvention vom 21. April 1879. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Bd. 10. Wien, 1957.
- Palotás,*
Balkán-kérdés = *Palotás E.*: A Balkán-kérdés az osztrák–magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén. Budapest, 1972.
- Palotás,*
Célok = *Palotás E.*: Célok és a történeti realitás. Osztrák–magyar gazdasági törekvések a Balkánon a berlini kongresszus időszakában. Századok, 1979, 6.
- Palotás,*
Heeresleitung = *Palotás E.*: Heeresleitung und Balkanpolitik in Österreich–Ungarn in den Kriesenjahren 1875–1879. In: Annales Universitatis Sci. Budapestinensis. Sectio Historica. Tomus XXI. Budapest, 1982.
- Partik* = *Partik, E.*: Die Haltung Englands zu den Problemen Österreich–Ungarns in den Jahren 1878–1887. (Diss.) Wien, 1960.
- Peez* = *Peez, A.*: Österreichs Handelsinteressen im Orient. Wien, 1878.
- Raschdau* = *Raschdau, L.*: Ein sinkendes Reich. Erlebnisse eines deutschen Diplomaten im Orient 1877–1879. Berlin, 1934.
- Raznatović* = *Raznatović, N.*: Crna Gora i Albanska Liga 1878–1880. Jugoslovenski Istorijski Časopis, 1969, 4.
- Rechberger* = *Rechberger, W.*: Zur Geschichte der Orientbahnen. Ein Beitrag zur österreichisch-ungarischen Eisenbahnpolitik auf dem Balkan in den Jahren von 1852–1888. (Diss.) Wien, 1958.
- Rutkowski* = *Rutkowski, E. R.*: Gustav von Kálnoky von Köröspatak. Österreich–Ungarns Aussenpolitik von 1881–1885. (Diss.) Wien, 1952.
- Singer* = *Singer, B.*: Unsere Orient-Interesse. Wien, 1878.
- Stojanović* = *Stojanović, M.*: The Great Powers and the Balkans 1875–1878. Cambridge, 1939.
- Sumner* = *Sumner, B. H.*: Russia and the Balkans 1870–1880. Oxford, 1937.
- Szenkevics* = *Сенкевич, И. Г.*: Албания в период Восточного кризиса (1875—1881 гг.) Москва, 1965.
- Szkazkin,*
Konyec = *Сказкин, С. Д.*: Конец австро–руско–германского союза. Исследование по истории русско–австрийских отношений в связи с восточным вопросом в 80-е годы XIX в. Изд. 2-ое. Москва, 1974.

- Szkazkin, Gorcsakov* = *Сказкин, С. Д.*: Дипломатия А. М. Горчакова в последние годы его канцелярства. «Международные отношения. Политика. Дипломатия.» Москва, 1964.
- Tatjiscsev* = *Татищев, С. С.*: Император Александр II. Его жизнь и царствование. Том II. С.-Петербург, 1911.
- Verosta* = *Verosta, St.*: Theorien und Realität von Bündnissen. Wien, 1971.
- Vosztocsnij voprosz* = *Восточный вопрос* во внешней политике России. Конец ХVIII в. — начало ХХ в. Коллективная монография. Москва, 1978.
- Waller* = *Waller, B.*: Bismarck at the Crossroads. The Reorientation of German Foreign Policy after the Congress of Berlin 1878–1880. London, 1974.
- Wertheimer* = *Wertheimer, E.*: Gróf Andrassy Gyula élete és kora III. Budapest, 1913.
- Werner* = *Werner, K. H.*: Österreichs Industrie- und Aussenhandelspolitik 1848–1948. In: Hundert Jahre Österreichs Wirtschaftsentwicklung. Hrg. von H. Mayer, Wien, 1948.
- Winckler, Aufhebung* = *Winckler, M.*: Die Aufhebung des Artikels V. des Prager Friedens und Bismarcks Weg zum Zweibund. Historische Zeitschrift, Bd. 179. (München, 1955.)
- Winckler, Bismarck's Bündnisspolitik* = *Winckler, M.*: Bismarck's Bündnisspolitik und das europäische Gleichgewicht. Stuttgart, 1964.
- Windelband* = *Windelband, W.*: Bismarck und die europäische Grossmächte 1879–1885. Essen, 1942².
- Zajoncskovszkij* = *Зайончковский, П. А.*: Кризис самодержавия на рубеже 1870—1880-х годов. Москва, 1974.

A BALKÁN FÉLSZIGET 1878-BAN

A földrajzi névtanár által összeállított térkép. A szerkesztés során a legújabb adatok alapján készült. A térkép a Magyar Királyság területét is mutatja. A kiadás dátuma: 1914.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Munkácsy Katalin

Műszaki szerkesztő: D. Szabó László

Terjedelem: 24,85 (A/5) ív — AK 1874 k 8285

82.9636 Akadémiai Nyomda — Felelős vezető: Bernát György

*Az Akadémiai Kiadó
gondozásában jelenik meg*

SZÁZADOK

*A Magyar Történelmi Társulat
közlönye*

A szerkesztő bizottság elnöke
Ember Győző

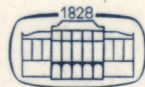
Megjelenik évente 1 kötet 6 füzetben
Évi előfizetési díja 150,— Ft

TÖRTÉNELMI SZEMLE

*A Magyar Tudományos Akadémia
Történettudományi Intézetének értesítője*

Felelős szerkesztő
Ránki György

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben
Évi előfizetési díja 84,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

